

ISSN **2788-4724**
eISSN **2790-833X**

2024
№2

DULATY UNIVERSITY
ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК
DULATY UNIVERSITY

DULATY UNIVERSITY
BULLETIN

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ЖОҒАРЫ БІЛІМ
МИНИСТРЛІГІ

НАЦИОНАЛЬНЫЙ ЦЕНТР
ГОСУДАРСТВЕННОЙ
НАУЧНО-ТЕХНИЧЕСКОЙ
ЭКСПЕРТИЗЫ

Crossref

РОССИЙСКИЙ ИНДЕКС
НАУЧНОГО ЦИТИРОВАНИЯ

Science Index

Жазылу индексі: 76234

ISSN 2788-4724
eISSN 2790-833X

М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университетінің

ХАБАРШЫСЫ

BULLETIN

ВЕСТНИК

of M.Kh. Dulaty
Taraz Regional University

Таразского регионального
университета имени
М.Х. Дулати

№2 (14)/2024

2000 ж. наурыз айынан бастап шығады
Издается с марта 2000 г.
Founded in March 2000

Бас редактор
Исабай Исақұлы Бекбасаров
техн. ғылым. д-ры, профессор, М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті

Корректор және беттік өңдеу: Ұ. Сәменқызы

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ

А. Гульбиниене -	PhD, Литва
Александрос Кехэгиас	PhD, Греция
Алламбергенова Перхан Кудайбергеновна	ф.ғ.к., доцент, Өзбекстан
Вайдотас Казукаускас	PhD, профессор, Литва
Готфрид Томас	PhD, Германия
Дэниел Дэвидсон Сноу	PhD, АҚШ
Елизова Елена Ивановна	п.ғ.к., доцент, Ресей
Ирина Сметанска -	PhD, Германия
Кано Хименем Пабло Антонио	PhD, Испания
Крейчи Ондрей	PhD, Чехия
Мартинек Павел	PhD, Чехия
Матсумото Коджи	м.ғ.д., профессор, Жапония
Мирзаев Шухрат Шавкатович	з.ғ.к., доцент, Өзбекстан
Михаил Васильевич Дяденко	техн.ғыл.канд., доцент, Беларусь Республикасы
Октай Кутай	PhD, профессор, Түркия
Орхан Сойлемез	PhD, профессор, Түркия
Петр Степанович Пойта	техн.ғыл.д-ры, профессор, Беларусь Республикасы
Райхани	PhD, Индонезия
Селами Федакар	Phd, профессор, Түркия
Сийка Чавдарова-Костова	PhD, Болгария Республикасы
Скоробогатова Наталья Владимировна	псих.ғ.к., доцент, Ресей
Сулайманова Рахат Токтогуловна	PhD, профессор, Қырғызстан
Ткаченко Игорь Михайлович	ф.-м.ғ., профессор, Испания
Торткулбаева Турсынай Абдигазиевна	PhD, доцент, Қарақалпақстан
Угур Бозкурт	PhD, Түркия
Файкус Мартин	PhD, Чехия
Филютина Татьяна Николаевна	п.ғ.к., профессор, Ресей
Хелена Хнилицова	Phd, доцент, Чехия
ЭлдерТейшейра Гомиш	PhD, профессор, Португалия
Энвер Капаган	PhD, Түркия
Юлия Георгиевна Дончева	PhD, Ангел Кънчев атындағы Розен университеті
А.А. Кабдушев	PhD, Dulaty University.
А.Ә. Сағындықов	техн.ғыл.д-ры, профессор, Dulaty University
А.Б. Бекенова	заң ғыл.канд., доцент, Dulaty University
А.Б. Мыңбаева	техн.ғыл.канд., доцент, Dulaty University
А.О. Жатқанбаева	PhD, доцент, Dulaty University
Б.Ж. Унайбаев	техн.ғыл.д-ры, профессор, Екібастұз
Г.Б. Джумабекова	PhD, доцент, Dulaty University
Г.Б. Исабекова	PhD, Dulaty University
З.Т. Абдукаримова	Заң ғыл.канд., доцент, Dulaty University
И.С. Бровка -	техн.ғыл.д-ры, профессор, Әуезов Университет
Л.Н. Есмаханова	PhD, Dulaty University
М.Б. Муратбеков	физ.-мат.ғыл.д-ры, профессор, Dulaty University
Н.Ә. Бейсен	физ.-мат.ғыл.канд., профессор, Dulaty University
Р.С. Тұрысбек	фил.ғыл.д-ры., профессор, Л.Н.Гумилев ЕҰУ
С.Қ. Иманбердиева	фил.ғыл.д-ры., профессор, Сейфуллин университеті
С.О. Құлбарак	фил.ғыл.д-ры., профессор, Dulaty University
С.Т. Дүйсенбаева	техн.ғыл.канд., доцент, Dulaty University
С.У. Бақторов	тарих ғыл.канд., профессор, Dulaty University
Ш.Т. Турдалиева	псх.ғыл.канд., доцент, Dulaty University

Editor-in-Chief

Isabai Bekbasarov

Dr. of Tech. Sci., Professor, M.Kh.Dulaty Taraz Regional University

Press-corrector and computer page makeup U. Samenkyzy

EDITORIAL BOARD

A. Gulbinienė	PhD, Lithuania
Alexandros Kehagias	PhD, Greece
Allambergenova Per Khan Kudaibergenovna	Candidate of philological Sciences, Associate Professor, Uzbekistan
Daniel Davidson Snow	PhD, USA
Elder Teixeira Gomes	PhD, Professor, Portugal
Enver Kapagan.	PhD, Turkey
Fajkus Martin	PhD, Czech Republic
Filyutina Tatyana Nikolaevna	Candidate of Pedagogical Sciences, Professor, Russia
Gottfried Thomas	PhD, Germany
Helena Hnilitsova	PhD, Czech Republic
Irina Smetanska	PhD, Germany
Julia Georgievna Doncheva	PhD, Angel Knchev University of Rusen
Krejci Ondrej	PhD, Czech Republic
Martinek Pavel	PhD, Czech Republic
Matsumoto Koji	Doctor of Mathematical Sciences, Professor, Japan
Mikhail Vasilyevich Dyadenko	Cand. Tech. Sci., Associate Professor, Belarus;
Mirzaev Shukhrat Shavkatovich	Candidate of Law, Associate Professor, Uzbekistan
Oktay Kutay	PhD, professor, Turkey
Orhan Soylemez	PhD, professor, Turkey
Pablo Antonio Cano-Jiménez	PhD, Spain
Peter Stepanovich Poita	Dr. Tech. Sci., Professor, Belarus
Raikhani	PhD, Indonesia
Selami Fedakar	PhD, professor, Turkey
Siyka Chavdarova-Kostova	PhD, Bulgaria Republic
Skorobogatova Natalia Vladimirovna	Cand. of Psychological Sc., Associate Professor, Russia
Sulaimanova Rakhat Toktogulovna	PhD, associate professor, Karakalpakstan
Tkachenko Igor Mikhailovich	Dr. of physical and mathematical sciences, professor, Spain
Tortkulbaeva Tursynay Abdigazievna	PhD, associate professor, Karakalpakstan
Ugur Bozkurt	PhD, Turkey
Vaidotas Kokanauskas	PhD, Professor, Lithuania
Yelizova Elena Ivanovna	Cand. of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Russia
A.A. Kabdushev	PhD, Dulaty University.
A.A. Sagyndykov	Dr. Tech. Sciences, Professor, Dulaty University
A.B. Bekenova	Cand. Legal entity Sci., Ass.Professor, Dulaty University;
A.B. Mynbayeva	Cand. Tech. Sci., Associate Professor, Dulaty University
A.K. Kudabayeva	Cand. Tech. Sci., Associate Professor, Dulaty University
A.O. Zhatkanbaeva	PhD, Associate Professor, Dulaty University
G. Tuyakbayev	Candidate of philological sciences, professor, Korkyt Ata Kyzylorda University
G.B. Dzhumabekova	PhD, Associate Professor, Dulaty University
G.B. Isabekova	PhD, Dulaty University
I.S. Brovko	Dr. Sci., Professor, Auezov University
L.N. Esmakhanova	PhD, Dulaty University
M.B. Muratbekov	Dr. Phys.-Math. Sci., Professor, Dulaty University;
N.A. Beissen	Cand. Phys.-Mat. Sci., Ass. Professor, Dulaty University
R.S. Turysbek	Dr. Phil. Sciences, Professor, L.N.Gumilev ENU
S.K. Imanberdieva	Dr. Phil., Sciences, Seifullin University
S.O. Kulbarak	Dr. Phil. Sciences, Professor, Dulaty University
S.T. Duisenbaeva	Cand. tech. Sci., Associate Professor, Dulaty University
S.U. Baktorzov	Cand. Hist. Sci., Professor, Dulaty University
Sh.T. Turdalieva -	Cand. Psy. Sci., Associate Professor, Dulaty University
Z.T. Abdukarimova	Candidate of Law, Associate Professor, Dulaty University

Главный редактор
Бекбасаров Исабай Исакович
д.т.н., профессор, Таразский региональный университетим. М.Х. Дулати

Корректор и компьютерная верстка: Ұ.Сәменқызы

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

А. Гульбиниене	PhD, Литва
Александрос Кехэгиас	PhD , Греция
Алламбергенова Перхан Кудайбергеновна	к. ф. н., доцент, Узбекистан
Вайдотас Казукаускас	PhD, профессор, Литва
Готфрид Томас	PhD, Германия
Дэниел Дэвидсон Сноу	PhD, АҚШ
Елизова Елена Ивановна	к. п. н., доцент, Россия
Ирина Сметанска	PhD, Германия
Кано Хименем Пабло Антонио	PhD, Испания
Крейчи Ондрей	PhD, Чехия
Мартинек Павел	PhD, Чехия
Матсумото Коджи	д. м. н., профессор, Япония
Мирзаев Шухрат Шавкатович	к. ю.н., доцент, Узбекистан
Михаил Васильевич Дяденко	канд.техн. наук, доцент, Беларусь;
Октай Кутай	PhD, профессор, Турция
Орхан Соyleмез	PhD, профессор, Турция
Петр Степанович Пойта	д-ртехн. наук, профессор, Беларусь
Райхани	PhD, Индонезия
Селами Федакар	Phd, профессор , Турция
Сийка Чавдарова-Костова	PhD, Республика Болгария
Скоробогатова Наталья Владимировна	кандидат психологических наук, доцент, Россия
Сулайманова Рахат Токтогуловна	PhD, профессор,Кыргызстан
Ткаченко И.М.	Доктор физико-математических наук, профессор, Испания
Торткулбаева Турсынай Абдигазиевна	PhD, доцент, Каракалпакстан
Угур Бозкурт	PhD, Турция
Файкус Мартин	PhD, Чехия
Филотина Т.Н.	Кандидат педагогических наук, профессор, Россия
Хелена Хнилицова	Phd, доцент, Чехия
Элдер Тейшейра Гомиш	PhD,профессор, Португалия
Энвер Капаган	PhD, Турция
Юлия Георгиевна Дончева	PhD, Русенского университета имени Ангел Кънычев
А.А. Кабдушев	PhD, Dulaty University
А.А. Сагындыков	д-р техн.наук, профессор, Dulaty University
А.Б. Бекенова	канд.юр.наук, доцент, Dulaty University
А.Б. Мынбаева	канд.техн.наук, доцент, Dulaty University
А.К. Кудабоева	канд.техн.наук, доцент, Dulaty University
А.О. Жатканбаева	PhD, доцент, Dulaty University
Б.Ж. Унайбаев	д-р техн.наук,профессор, Экибастуз
Г.А. Туякбаев	канд.,фил.наук, Университет Коркыт ата
Г.Б. Джумабекова	PhD, доцент, Dulaty University
Г.Б. Исабекова	PhD, Dulaty University
З.Т. Абдукаримова	канд.юр.наук, доцент, Dulaty University
И.С. Бровко	д-р техн.наук, профессор, Ауезов Университет
Л.Н. Есмаханова	PhD, Dulaty University
М.Б. Муратбеков	д-р физ.-мат.наук, профессор, Dulaty University
Н.А. Бейсен	канд.физ.-мат.наук, ассоц. профессор, Dulaty University
Р.С.Турысбек	д-р фил.наук, профессор, ЕНУ им. Л.Н.Гумилева
С.К. Иманбердиева	д-р фил.наук, Сейфуллинский университет
С.О. Кулбарак	д-р фил.наук, профессор, Dulaty University
С.Т. Дуйсенбаева	канд.техн.наук, доцент, Dulaty University
С.У. Бакторазов	канд.ист.наук, профессор, Dulaty University
Ш.Т. Турдалиева	канд.псих.наук, доцент,Dulaty University

МАЗМҰНЫ • CONTENTS • СОДЕРЖАНИЕ

ФИЛОЛОГИЯ • PHILOLOGICAL • ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ ҒЫЛЫМДАРЫ • SCIENCES • НАУКИ

Әбдіқадырова Т.Р., Ж.Жанатбекқызы	
Көркем шығармалардағы психологизмнің көрінісі.....	8
Пирниязова А.К.	
Каракалпакско-татарские переводы – культурные связи двух народов.....	18
Мукашева А.М., Молдабаева А.А.	
Алаш ақындары поэзиясындағы лирикалық қаһарман.....	25
Шоқай М.Т., Тұрысбек Р.С.	
«Бопай ханым» тарихи романындағы хан Әбілқайыр бейнесі.....	33
Nurzhanova A.R., Gribenyuk M.A.	
Comparative analysis of the linguistic and interactional features of English learning websites.....	43
Башова Б.Ш.	
Қазақ поэзиясындағы төрттаған жанры.....	53

ПЕДАГОГИКА • PEDAGOGICAL • ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ҒЫЛЫМДАРЫ • SCIENCES • НАУКИ

Мордвинцева И.Ю., М.А.Пайзиева	
Влияние специализированных центров на социальное взаимодействие детей с аутизмом.....	62
Abdulayeva A.	
The role of lesson planning and design in the learning process.....	67
Джумаев М.И., Джумаева М.М.	
Алгоритм – методическая подготовка будущих учителей начальных классов в обучении начальному естествознанию.....	75
Бекнұрманов Н.С., Темірбай Н.М.	
Жалпы білім беретін мектеп оқушыларының қозғалыс белсенділігін зерттеу.....	82

ӘЛЕУМЕТТІК- СОЦИАЛЬНО- SOCIAL SCIENCES ГУМАНИТАРЛЫҚ • ГУМАНИТАРНЫЕ • AND ҒЫЛЫМДАРЫ • НАУКИ • HUMANITIES

Аккулева А.Е.	
Цифрлық революция дәуіріндегі философия.....	91
Кульбаева Д.Д., Куандықова Э.Д., Мусабекова Г.К.	
Қоғамның саяси-идеологиялық үдерісін философиялық талдау.....	98
Калыгулова Ж.А.	
История становления системы здравоохранения в семиреченской области с 1867-по 1917гг.....	109
Халымбетова А.А., Калыгулова Ж.А.	
Историография борьбы казахского народа с джунгарским нашествием (XVII-XVIII вв.).....	120
Кобесова А.С.	
Ортағасырлық Ақтөбе (Баласағұн) қаласы аумағындағы жүргізілген археологиялық зерттеу жұмыстарының маңызы.....	130
Серікбаев Н.	137
Күзембай Байбосыновтың өлкетану бағытындағы елеулі еңбектері, ғалымның хаты өшпейді.....	

Иманбекова Г.М.	
Қоғамның әлеуметтік-саяси құрылымын анықтаудың әдіснамалық негізі ретінде саяси бірегейлік тұжырымдамасының маңызы.....	145
Таирова Б.Л.	
Құндылықтар мәселесін зерттеудің философиялық мәні.....	153

**ПСИХОЛОГИЯ   ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ   PSYCHOLOGICAL
 ҒЫЛЫМДАРЫ   НАУКИ   SCIENCES**

Көшербаева А.Н., Алпысбай Л.А.	
Болашақ педагогтарды кәсіби даярлауда сапалық дағдыларын дамытудың психологиялық тиімділігі.	160
Кенжебаева А.Т., Искакова Д.А.	
Когнитивный неассоцианизм: роль отрицательных эмоций.....	168
Katkov A.	
Phenomenon of quality of human mental health.....	178
Ospanbayeva M.P., Oralymbetova G.U., Tileubayeva M.S.	
Study of interpersonal conflict resolution within psychological attitude theory.....	185

**ЭКОНОМИКАЛЫҚ-   ЭКОНОМИКО-   ECONOMICS AND
 ЭКОЛОГИЯЛЫҚ   ЭКОЛОГИЧЕСКИЕ   ENVIRONMENTAL
 ҒЫЛЫМДАР   НАУКИ   SCIENCES**

Бигельдиева З.А.	
Лизинг как финансовый инструмент развития экономики Казахстана.....	193
Altayeva G.S.	
The current state and prospects for the development of small business in Kazakhstan.....	202
Ulusoy S.	
The use of Augmented Reality (AR) and Virtual Reality (VR) in Tourism Marketing.....	212
Орынбаева У.А., Бапанов А.А	
Қонақ үй қызметінің бизнес - процестерін модельдеу.....	226

**ЖАРАТЫЛЫСТАНУ   ЕСТЕСТВЕННЫЕ   NATURAL
 ҒЫЛЫМДАРЫ   НАУКИ   SCIENCES**

Сағындықов Б.,	
Бірөлшемді консервативті жүйені зерттеу әдісі.....	233
Бижигитов Т., Мадалиева Э.	
Биологиялық сүт өнімдерін серпімді толқындармен зерттеу.....	241
Садықова М.Б.	
Балық дернәсілдерін өсіру үшін оңтайлы қорек ресурсы ретінде артемияларды өндіру.....	246
Тулесов М.Т., Арыстан Д.Д.	
Актуальность подземного отвалообразования в условиях Акбакайского месторождения (НТС-2, Восточный Акбакай)	255
Чанбаева А.И., Толқынбаева	
Ішкі санат бойынша мінсіз бейнелеулер.....	263
Жұмабаев М.Ж., Шырақбаев А.Б.	
Цилиндрическая оболочка с наполнителем.....	268

FTAMP 17.07.65

<https://doi.org/10.55956/RVXX5764>

Т. Р. Әбдіқадырова *

Пед. ғылым. д-ры, профессор
М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті,
Тараз қ., Қазақстан

Ж. Жанатбекқызы

Студент
М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті,
Тараз қ., Қазақстан
zzhanatbekkyzy@mail.ru

КӨРКЕМ ШЫҒАРМАЛАРДАҒЫ ПСИХОЛОГИЗМНІҢ КӨРІНІСІ

Аңдатпа. Мақалада қазақ әдебиетінде әлі де болса толық зерттелмеген "психологизм" ұғымы жан - жақты қарастырылған. Психологизм әдебиетпен тығыз байланыста, себебі көркем шығарманың негізгі объектісі адам болғандықтан, адамның іс - әрекеті мен психологиясының да шығармада көрініс табатындығы анық. Демек, психологизм - әдебиет пен психологияны байланыстырушы дәнекер. Мақалада психологизм ұғымына түсінік беріліп, оның түрлері, өзіне тән көркемдік - стильдік ерекшеліктері қазақ әдебиеттануына үлес қосушы ғалымдардың еңбектерінің негізінде ғылыми жүйеленіп талданады. Бақытжан Майтановтың "Қазақ романы және психологиялық талдау", "Қаһарманның рухани әлемі", Гүлзия Пірәлінің "Көркем шығармадағы психологизм мәселелері" атты зерттеу еңбектеріне сүйене отырып, қазақ прозасындағы психологизм аспектілері сараланады. Мұхтар Әуезов, Жүсіпбек Аймауытов, Мағжан Жұмабаев, Шерхан Мұртаза, Төлен Әбдіков, Асқар Алтай шығармаларынан үзінділер келтіріліп, көркем шығармадағы психологизмнің көрінісі мен берілу тәсілдері жүйеленген. Сонымен қатар, әдеби туындыдағы психологизмнің бейнелеу құралдары, атап айтқанда ішкі монолог пен диалогтың кейіпкер характерін, психикалық күйін танытудағы қызметі нақтылы шығармалардан мысалдар келтіре отырып, дәйектеледі. Әдеби психологизмнің қалыптасуы мен даму үдерістері сараланып, көркем шығармадағы эстетикалық көрінісі айқындалады. Психологиялық прозаға тән басты ерекшеліктер қарастырылып, кейіпкердің тұлғалық болмысын танытудағы психологиялық стиль мәселесі зерделенген. Фольклорлық үлгілерден бастау алған түс көру мотивінің көркем прозадағы өзіндік орны мен дәстүр жаңашылдығы сараланады. Көркем шығармадағы сана ағыны, психологиялық талдау, қостұлғалық мәселелері қарастырылған.

Тірек сөздер: *психологизм, сана, монолог, кейіпкер, психологиялық талдау, проза.*

Кіріспе. Әдебиет қоғамдық үрдістерге сай үздіксіз жаңарып, жаңғырып отырады. Уақыт ағымын назарға алсақ, әдебиеттің даму арнасы, өсіп-өзгеру кезеңдері адамның ой-

өрісі, интеллектуалды деңгейінің айнасы іспеттес. Тарих сахнасындағы құбылыстар әдебиетте де өзінің өрнек-бедерін қалдырады сөзсіз. Демек, халықтың ұлт ретінде

қалыптасуын әдеби дамудан бөліп қарастыра алмаймыз. Әр кезеңнің тарихи өрісі сол тұстағы әдебиеттің даму сатысы, бөлшегі деп ұғынсақ қателеспейміз. Халық ауыз әдебиеті, эпостар, жыр-дастандар, жыраулар шығармашылығы ізін жалғаған әдебиет ұлттық әдебиетіміздің негізгі бастауы, өзегі болып табылады. Әдебиеттің тарихта орын алуы шығарманың идеясы мен автор ойына, көркемдік қуатына тікелей байланысты. Әдеби шығарма қай жанрда болмасын тұтастыққа құрылуы тиіс. Шығарма идеясы мен кейіпкерлер әлемі біте қайнасқан жағдайда яғни, сыртқы әлем мен ішкі әлем сабақтасса ғана шығарманың көркемдік қалпы арта түспек. Адамның сезімі, дүниетанымы, ой-өрісі әдебиетте түрліше көрініс табады. Ауыз әдебиетінде кейіпкердің ішкі әлемі жанама түрде берілген, бұл психологизмнің бастапқы белгілерін көрсетеді, демек психологизмде әдеби даму арналарымен етене байланыста.

Психологизм – әдебиеттегі күрделі ұғымдардың бірі. Психологизм мәселелері мен психологизмнің берілу тәсілдері әдебиеттің жанрлық даму үдерісімен бірге сатылық дамудан өтіп, түрлене түсті. Қазақ әдебиетіндегі психологизм мәселелері толығымен зерттелді деп айта алмаймыз. Әдебиеттану ғылымында тұлға мәселесі негізгі зерттеу объектісіне айналды. Тұлғаның танымы мен гуманистік сипаты психологиямен сабақтасып жатыр. Әдебиет те қоғамдық үдерістерге сай өз сипатын түрлендіріп, жаңа қырларын ашуда. Осыған байланысты, көркем шығармадағы психологизмнің қолданысын, берілу тәсілдерін зерделеп, жүйелеу айрықша маңызға ие. Көркем шығармадағы психологизмнің көрінісін зерттеу – тақырыптың өзектілігі болып табылады. Осыған сәйкес, зерттеудің басты мақсаты - көркем шығармадағы психологиялық аспектілерге түсінік беріп, психологизмнің көркемдік негізін анықтау, кейіпкерлер әлеміндегі сезім құбылыстарын саралау; зерттеудің негізгі міндеті – көркем шығармадағы психологиялық құбылыс-тардың

сырын ашып, психологизмнің даму арналарын көрсету болып саналады.

Зерттеу шарттары мен әдістері. Көркем шығарманың басты тұлғасы – адам. Шығармада адамның тек сыртқы бейнесі, сыртқы құбылыстар ғана бейнеленіп қоймайды. Мұнда адамның іс - әрекеті, мінез-құлқы, болмысы толығымен көрініс табады. Психологизмнің аспектілерін, элемент-терін З. Фрейд, М. Бахтин, А.Н. Иезуитов сынды ғалымдардың еңбектерімен байланыстырып жатамыз. Қазақ проза-сындағы психологизм мәселелерін алғаш қарастырушылар ретінде Ахмет Байтұрсынов пен Жүсіпбек Аймауытовты айта аламыз. XX ғасырда қанат жайған бұл саланың әдебиеттегі орнын саралауда аталған екі ғалым бастамашылық танытты. Кейіннен психологизмді әртүрлі қырынан зерттеуші ғалымдар қатары кеңейе түсті. Атап айтсақ, психологизмнің көркем шығармадағы көрінісін, түрлерін Бақытжан Майтанов пен Гүлзия Пірәлі сынды ғалымдарымыз жан-жақты қарастырған. Бүгінгі зерттеуімізде Б. Майтановтың, Г. Пірәлінің қазақ әдебиетіндегі психологизм мәселелеріне байланысты зерттеу еңбектері басты негізге алынды. Жұмыста көркем шығармаларды талдау, саралау, салыстыру, ой қорыту әдістері қолданылды.

Зерттеу нәтижелерін талқылау. Әдеби туындыда кейіпкердің жан сырын, ішкі сезімін, болмысын терең зерделеп ашып көрсету психологизм негізінде жүзеге асады. Психологизм - адамзаттың рухани дүниесін, жан әлемін түсінуде маңызды рөлге ие. Адамның ішкі әлемі терең сырлы қатпарға толы, ал сол терең сырды ұғынуда психологизмге жүгінеміз. Ұлттық әдебиетіміздегі психологизм мәселелерінің тамыры халықтық психологиядан бастау алады. Ұлттық салт-сана, дәстүр мен үрдіс негізінде қалыптасқан халықтық психология адамның өмірлік тәжірибесі, парасат - пайымы арқылы жетіліп отырады. Адам - жұмбақ жаратылыс, ал сол жаратылыстың сырын оқырман қауымға ашып беру, сезімін сипаттау

жазушыдан асқан суреткерлікті, шеберлік пен білімді қажет етеді.

Қазақ прозасындағы психологизм мәселесін зерттеп, зерделеген ғалымдардың бірі әрі бірегейі - Б.Майтанов. Ғалым: "Психологизм - адамның көңіл-күй, ой-толғам болмысы төңірегіндегі нақты материалдық құбылыстар сырын түсінуге ұмтылу. Қаһарманның рухани әлемін, жан сырын жеткізудің амал-тәсілдерінің жиынтығы" [1], - деген анықтама береді. Сонымен, психологизм шығармадағы жекелеген кейіпкерлер психологиясынан өріс алып жалпы психологияны қамтитын күрделі құбылыс. Психологизм кейіпкердің іс-әрекеті мен сана қақтығысынан тұрады, десе де шығарма өз жүйелелілігінен ауытқымайды. Өмір шын-дығы мен көркемдік шындықтың сабақ-тастығын сақтау - психологизмнің атқарар негізгі қызметі. Психологиялық туынды адам тағдырындағы екі әлем: жақсы мен жаман, ақ пен қара, махаббат пен жеккөрініш сынды қайшылықтардың күресі турасында логи-калық ой қозғауға жетелейді. Көркем шығармада психологизм екі принцип негізінде көрініс табады:

1. аналитикалық принцип;
2. динамикалық принцип.

Аналитикалық принципке кейіпкердің ішкі монологы, түс көру, ой, сана сынды құбылыстарды жүйелесек, сыртқы қимыл - әрекеттер, бейвербалды ишараттар, заттық әлем т.б. динамикалық принципке жатқызамыз. Ғалымдар көркем шығармадағы психологизм түрлерін аналитикалық, динамикалық, сондай-ақ синтетикалық психологизм деп түр-түрге жіктеп келеді. Бұл тұрғыда Г.Пірәлі еңбектерінде кеңінен сипаттама берілген. Ғалым еңбектеріне сүйенер болсақ, психологиялық шығарманың жанрлық - стильдік сипатына қарай ерекшеліктерін былайша анықтап көрсетеді:

1. Психологиялық шығармада кейіпкер, кезең, уақыт мәселелері алдыңғы сапқа шықпайды.

2. Шығармадағы басты нәрсе - кейіпкердің, яғни, жеке тұлғаның ішкі өмірі,

көңіл-күй құбылыстары мен кейіпкердің тұлғалық сатылануы.

3. Шығармадағы ой мен сезім, сөз бен іс-әрекеттің қарама-қайшылықтары - тереңнен танытуды қажет ететін психологиялық үдеріс [2].

Психологизм ұғымын алғашқылардың бірі болып қарастырған Чернышевский еді, оның танымында психологизм - көркемдік форма. Психологизм ұғымын екі тұрғыда түсіндіре аламыз: кең мағынасында психологизм ұғымы әдебиет пен өнерде адам образын бейнелеудегі көркемдік құрал; тар мағынасында жекелеген шығармаларға тән құбылыс. Психологизмнің негізгі үш формасы қарастырылады:

1. тікелей форма - кейіпкердің ішкі әлемін көркемдік тану;

2. жанама форма - жазушының сыртқы психологиялық талдауы, кейіпкер психикасы мен бет - әлпетінің сыртқы бейнесі;

3. жиынтық форма - кейіпкердің жан дүниесіндегі болып жатқан құбылысты автордың тікелей атауы.

Психологизмнің өзіндік құрылымы бар, шығармада кейіпкердің сыртқы бейнесін талдаудан гөрі оның ішкі күйіне баса назар аударылады. Сондай - ақ шығармадағы заттық әлем кейіпкердің ішкі әлемін бейнелеуге бағытталып, өзара байланыста болады. Портрет, ым-ишара, табиғат құбылыстары сынды сыртқы детальдар кейіпкер психологиясын танытуда қосымша функцияны атқарады. Психологизмді құруда баяндау маңызды сипатқа ие, ол бірінші не үшінші жақта беріледі.

Бірінші жақтық баяндау - кейіпкердің өзіне баға беруі, өз іс-әрекеттерін саралау мақсатында қолданылады.

Үшінші жақтық баяндау немесе авторлық баяндау - авторға оқырманды кейіпкердің ішкі әлеміне енгізуге, оны толықтай қабылдауына мүмкіндік беретін көркемдік форма. Автор сондай-ақ кейіпкерге баға беріп, оның әрекеттерін талдай алады. Баяндаудың бұл түрінде ішкі монолог, хаттар, күнделік т.б. қолданыс табады.

Авторлық баяндау мен ішкі монолог психологиялық туындыда ең кеңінен таралған форма. Әйтсе де, аталған формалардан бөлек "қостұлғалық" та психологиялық туындыларда авторға жаңаша психологиялық күйлерді танытуға мүмкіндік береді. Қостұлғалық (тұлғаның екіге жарылуы) фантастикалық мотивке ие, десе де психологиялық туынды да бейсаналы форма шығармадағы сюжет не іс-әрекетпен емес, кейіпкердің ішкі әлемі, психологиялық күйімен байланысты болады. Психологизмнің тағы да бір кең таралған түрі - үнсіздік. Жазушы бір сәтке кейіпкердің психологиялық күйін сипаттауды тоқтатып, оқырманға психологиялық талдау жасауға және кейіпкердің сол тұстағы күйін саралауға мүмкіндік береді. Мұндай үнсіздік кейіпкердің ішкі әлемін бейнелеуде оқырманды белгілі бір шеңберге шектемейді, қиялға толық еркіндік береді. Бұл тұста шығармадағы психологизм жойылмайды, кейіпкер санасында жалғасын табады. Мәселен, Асқар Алтайдың "Құланның ажалы" шығармасының соңындағы әке үнсіздігі оның үзілген үмітінен, қынжылысынан сыр шертеді.

Көркем шығарманың негізгі объектісі адам болса, адамның қуанышы, қайғысы, мұң-шері, толғанысы, жүріс - тұрысы барлығы да әдеби туындыда анық беріледі. Оқырман кейіпкерді танып сезінуі үшін аталған сезімдердің шығармада көрініс табуы шарт. Кейіпкерді әрқилы сатыда таныта алу жазушының тіл шеберлігіне, суреткерлігіне байланысты. Әр жазушының кейіпкерді сомдаудағы әдісі әрқилы. Қазақ әдебиетінде кейіпкердің ішкі күйін танытудағы кеңінен қолданылатын көркемдік тәсілдердің бірі - психологиялық параллелизм. Адамның көңіл-күйін табиғатпен астастыра суреттеу, сол арқылы оқырманға кейіпкердің күйін жеткізу әдебиетімізде ежелден бар үрдіс. Мәселен, халық ауыз әдебиетінде, әсіресе батырлық, лиро-эпостық жырларда ("Алпамыс батыр", "Қыз Жібек") бұл әдіс айқын көрінеді. Аталған көркемдік тәсіл ұлттық прозамызда да өзіндік өрнегін қалыптастырды. Атап айтсақ, заңғар жазушы М. Әуезов өз қаһармандарының

басындағы зұлматты, қайғы-қасіретті көрсетуде ақтүтек боран, қара түнек, ызғырық, үскірік аяз сынды табиғаттың санқилы құбылыстарын ұтымды пайдаланады. "Қорғансыздың күні" әңгімесіндегі Ғазизаның зұлымдықтан түңіліп, молаға қарай беттеуі, қыздың жан тебіренісі мен ақ түтек боранның суреті осыған дәлел. Ызғарлана соққан долы боран қорғансыз, қауһарсыз қыздың – "қоғамның" трагизмін еселей түскендей.

Психологизм грек тілінде "psyche - жан" мағынасын береді. Демек, әдебиеттегі психологизм алдымен әдеби қаһарманның жан арпалысын толыққанды әрі терең бейнелеуді мақсат етеді. Әдеби шығармада кейіпкер психологизмін терең талдауда "ішкі монолог" жетекші рөл атқарады. Кейіпкердің ішкі күйін өз атынан баяндауы оқырман қауымның сенімділігін ұялатады әрі шығарманың әсерлілігін арттырады сөзсіз. Кейіпкер образын танытуда ішкі монологтың рөлі айрықша. Ішкі монолог тәсілі сонау антикалық дәуірдегі мифтен бастап күрделенген роман жанрына дейін қалыптасып өзіндік даму эволюциясын бастан кешірді, дегенмен оның көркем прозадағы қолданысы тың әрі жүйелі дей аламыз. Көркем прозада ішкі монолог ғылыми айналымға түсіп, әдебиеттегі өзіндік орнын қалыптастырды.

Қазақ әдебиетінде ішкі монолог тәсілі ХХ ғасырдағы көркем прозада кең қолданыс тапты. Шығарма идеясының нәзік тұстары, автордың ойы монолог негізінде өрнектеледі. Монолог арқылы кейіпкердің мінезі, ойлау ерекшелігі айқын танылады. Монологта бірыңғай жүйелілік сақтала бермейді, автор мен кейіпкердің байланысы негізінде кейіпкердің ішкі ойы беріледі. Ғалым М. Атымов өз еңбегінде: "монологте көбінесе сөйлеуші адам өз өмірі мен өзінің ішкі жан дүниесіне тереңдей еніп, өз психологиясынан хабар береді. жазушы қаһарманның өзімен - өзін сөйлестіру арқылы оның өзінен басқа сездіргісі келмейтін жасырын сырларына дейін оқушыны жетектеп, ертіп апарды" [3],- деп монологтың шығармадағы басты қызметін саралап береді. Кейіпкер өз ойымен сырласу

арқылы шындыққа жол ашады. Ғалым Гүлзия Пірәлі ішкі монологтың берілуінің үш түрлі жағдайын көрсетеді:

1. Ішкі монологтың автор сөзі тұрғысында берілуі;

2. Автордың өз атынан айтылатын ішкі монолог;

3. Кейіпкер рөліне көшкен автордың ішкі сөзі [2].

Қазақ прозасында "ішкі монолог" тәсілі Ж. Аймауытовтың "Ақбілек" романында елеулі көрініс табады. Аталған шығарма көптеген ғалымдардың пайымдауынша қазақ прозасындағы тұңғыш психологиялық туынды ретінде қарастырылып келеді. Ғалым Гүлзия Пірәлі жіктеген ішкі монологтың берілу тәсілдерінің үш түрі де "Ақбілек" шығармасында кеңінен көрініс тапқан.

Шығармадағы Бекболаттың, Мұқаштың, Қарамұрт офицердің атынан берілген бірінші жақтық баяндау кейіпкердің болмысын өзге қырынан тануға айрықша қызмет етіп тұр. Автор кейіпкерлердің монологы арқылы олардың ішкі толғаныстары, жасаған іс-әрекеттеріне түрткі болған себептерді айқын жеткізе білген. Әсіресе, Ақбілек пен Мұқаш монологтары олардың психологиясын оқырман қауымға тереңнен аңғаруға септігін тигізіп тұр. Жазушы монолог негізінде кейіпкерді оқырманға етене таныстыруды басты міндет еткенін аңғару қиын емес. Сондай - ақ шығармадағы монолог ұдайы даму үстінде ширыға түседі. Мәселен, Мұқаш өзін таныстыра келе одан әрі Ақбілекті орыстарға ұстап беруге түрткі болған жай турасында да ақтарыла сыр шертеді. Бұл тұста оның бойындағы ыза - кек, өшпенділікті көріп бір сәт оны ақтап та алғың келеді. "Япыр - ау мен қазақпын ба? Қазақ болсам, өз қаныма неден мұнша өшіктім..." [4]. Осы бір үзіндіден Мұқаштың іс-әрекетінің түйткүлді себебін, сол тұстағы қазақтың деградациялық күйін (орыс отаршылдығы әсерінен қазақтың хандық билігінің күйреуі, соның нәтижесінде болыстық сайлау арасындағы орныққан ұдайы қақтығыс, арызқойлық, бақталастық, күндестік сынды бәлекет мінездердің қазақты

деңдегендігі) аңғару қиын емес. Жазушының шеберлігі сондай, бір кейіпкердің ішкі монологы негізінде оның психологиялық күйін, сондай-ақ тұтас бір замана болмысын шағын детальдар көмегімен аңғарта білген. Жазушы бұл тұста кейіпкердің жан азабын, өз алдында ақталысын орынды жеткізеді. Мұқаштың өз кінәсін мойындауы, оның себебін, мән-жайын зерделеуі, кейіпкер бойындағы үрей мен қорқыныш, пікір қайшылығы "психологиялық талдауды" қамтиды. Ғалым Ш. Елеукуеновтың пікірінше: "Психологиялық талдау өнері толысқан шығармада характер өздігінен дамиды сияқты. Жерге себілген дәннің алдымен тамыр байлайтынын, одан өсімдікке, енді бірде дән ті толы сабаққа айналғанын биологтар зерттейді десек, белгілі бір қалыпта жүрекке түскен сезімнің әрекетке айналуын, не ұлғая келе басқа бір саналы сезімге айналуын жазушы зерттейді. Сөйтіп психологиялық талдау адамның белгілі бір әрекет үстіндегі сезім күйінің өзін ғана емес, негізінен, оның бір күйден сан күйге ауысып дамыған диалектикалық процесін суреттейді" [5]. Шығарманың басты кейіпкері Ақбілек те – өзін-өзі талдау (самоанализ) жасаудың шебері. Сонымен қатар, ішкі монологтың өзгеше түрі "күнделік" арқылы жазушы Ж. Аймауытов Ақбаланың ішкі сырын айрықша танытады. Күнделік - адам баласының өзгеге айтпайтын, ешкімге аша бермейтін жұмбақ сырларының куәгері. Демек, бұл тұста жазушы Ақбаланың жұмбақ сырын, ішкі әлемін "күнделік" арқылы танытуды жөн санаған. Дәл осы "күнделік" арқылы кейіпкердің болмысын таныту тәсілі Т. Әбдіковтің "Парасат майданы" шығармасында да шебер қолданыс тапқан. Шығарманың басты кейіпкері - жан дүниесі екіге жарылған адам. Кейіпкердің өзін - өзі өлтіруіне әсер етуші не, мұндай қадамға баруына не себеп болды деген сынды сауалдарға қаламгер кейіпкердің өз санасына бойлай отыра жауап береді. Кейіпкердің күнделігіне көз жүгірте отырып оқырман қауым оның болмысымен толықтай танысады және өз сұрақтарына жауап табады.

Жазушының шеберлігі де осында: тың мазмұн, жаңа тұрпаттағы кейіпкерді жасай білген. Т. Әбдіков психологизмі –өзіндік ерекшелікке ие тың құбылыс. Жазушы өз кейіпкерлеріне тән сана ағымын өзгеше сипатта танытады. Кейіпкердің бойындағы үрей мен қорқыныш, тылсым әлем, жан азабы бәрі де шынайы әрі әсерлі бейнеленген.

Көркем шығармадағы психологизмнің көркемдік тәсілдерінің ең белсенді түрі - түс көру. Түс көру тәсілі кейіпкердің жұмбақ әлемін, ішкі қалтарыстары мен оқиға шешімінен сыр беруде өте тиімді. Түстің көркемдік мүмкіндігі шексіз. Автордың қандай мақсатта қолдануына сай оның спецификалық ерекшелігі, эстетикалық мәні санқилы құбылып отырады. Түс – адам сана-сында еріксіз орын алатын психологиялық процесс. Ғалымдар түс көруді адамның күндізгі саналы түрдегі ойлау процесі тоқтаған сәтте қалыптасатын табиғи құбылыс деп түсіндіреді. Адам баласының қиялы шексіз еркіндікке ие, ал түс сол қиялдың қорытындысы іспеттес. Психолог мамандар адам ұйықтағанда мидағы сигнал тежеліп, соның әсерінен адам санасында кездейсоқ образдар пайда болады деп тұжырымдайды. Түс туралы ұғым ежелгі діни - наным негізінде қалыптасты дей аламыз. Жаман түс көрсе шошынып, қатерден қорғану, жақсы түс көрсе алдағы күннен жақсылық күту, түс жорыту сынды түсініктер осыған дәлел. Аталған көріністер біздің төл әдебиетімізде де кестелі бейнеленген. Көне эпостарда түс сәуегейлік сипатта көрініс тапса, жыраулар шығармашылығында түс өз ойларын айшықтау үшін қолданылған. Түс көру фольклорлық әдебиетте мотив ретінде танылса, көркем әдебиетте "әдеби тәсіл" ретінде қарастырылады. Адам жанына тереңдей бойлауда қаламгерлер түс көру тәсіліне жүгінетіні анық. Өмір шындығын эстетикалық тұрғыда жеткізуде, кейіпкердің ішкі құпия қалтарыстарын ашуда "түс" елеулі қызмет атқарады. Халықтың рухани танымымен біте қайнасқан түс көру жазушының психологиялық үдерістерді танытуында айрықша мәнге ие.

Шығармадағы түстердің қолданылуы да, оның талдануды да әртүрлі болып келеді, ол автордың айтпақ ойына, танымына байланысты. Әдеби түс көру тәсілі қазақ әдебиетінде ертеден - ақ адам психологиясын, болмыс-бітімін ашуда көркемдік қызмет танытып келеді. Оған дәлел ретінде эпостық жырлар мен аңыз-ертегілерді, сондай-ақ көркем прозадағы кейіпкерлердің түс көруі және олардың түрлі сипатта көрініс табуын айта алынамыз. Алайда, фольклорлық әдебиетте "түс көру" көбінде мифологиялық түсінікке негізделсе, проза жанрында бұл тұтастай кейіпкердің ішкі жан дүниесімен байланысты психологиялық әрекет. Түс аспектісі шығармада кейіпкердің қалауын, арман - мақсатын жеткізуде кенінен қолданылады.

Бүгінгі кемелденген қазақ прозасында әдеби түс көру көркемдік қалпын шындап, әбден жетілді десек те болады. Түс көруді қаламгерлер оқиғаның дәнекері, оқиғаның шешуші кілті ретінде немесе психологиялық жағдайды бейнелеу мақсатында қолданып келеді. Жазушының түс көру тәсілін қолдану сипаты оның интеллектісі мен суреткерлік шеберлігіне байланысты түрленіп отырады.

Қазақ прозасында түс көру мотивін Оралхан Бөкей, Әбіш Кекілбаев сынды классик жазушылардың шығармаларында жиі кездестіреміз. Өз шығармаларына түс көру мотивін арқау ететін жазушылардың бірі - Шерхан Мұртаза. Атап айтсақ, Ш. Мұртазаның "Қызыл жебе" шығармасының бесінші кітабы "Тамұқ" романында да "түс" айрықша символикалық мәнге ие. "Тұтқындалғалы бері тұңғыш рет түсінде Өзизасын көрді. Түрмесіз, тергеушісіз, айдауылсыз еркін дүние екен дейді..." [6]. Осы үзіндіде шығарманың басты кейіпкері Тұрардың ішкі қалауы - еркіндік, жарына деген сағынышы суреттеледі. Оянған сәтте Тұрар осынау тар қапаста да адам бақытты болады екен - ау деп өзінің толғанысын білдіреді. Енді бірде түс алдағы уақытта болатын оқиғалардың болжамы ретінде де қолданыс табады. Жазушы Т. Ахтановтың "Шырағың сөнбесін"

романының басында Нәзира түсінде қара дауылда дүркірей шапқан қалың жылқыны көреді. Үдере шапқан жылқы түс жору бойынша жаугершіліктен хабар береді, демек, автор шығармада алдағы соғыстың болуын осы кейіпкердің түсі арқылы жеткізгендей...

М. Әуезовтың "Жетім" әңгімесі – психологиялық бейнелеу стиліне ие шығармалардың бірі. Өмірдің қарама – қайшылыққа толы бітпес бұралаңында Қасым - жалғыз. Үлкен мұң, қалың қайғы арқалаған жас жеткіншек тек түсінде ғана бақытты. Оған себеп, Қасым түсінде өзін бауырына басқан әке - шешесін көреді, түсінде оған ата - анасы өздерінің оралатындығын, Қасымның жалғыз еместігін айтады. Қасым түсінде еститін осынау жылы сөздер оның жанына демеу, жалғыз сүйеніші десек те болады. Осы тұста автор кейіпкердің санасындағы арманды жеткізуде түс көру компонентін тиімді қолданған.

Қазақ көркем прозасында өзіндік психологиялық иірімімен айшықталатын туындылардың бірі - М. Жұмабаевтың "Шолпанның күнәсі" шығармасы. Бұл шығармада Мағжан Жұмабаев адам болмысына терең бойлап, санадағы қайшылықты асқан шеберлікпен танытады. Шығарманың басты кейіпкері Шолпан - өзге кейіпкерлерден өзгеше тың образ. Шығармадағы оқиғалар тікелей Шолпанның санасындағы құбылыстарға негізделеді. Автордың Шолпан бойындағы ішкі қайшылықты, драматизмді бейнелеуінде психологизм анық көрінеді. Шығарманың басты проблемасы – Шолпанның ниетінің дұрыс болмауы, оның бойындағы "эго-ны" танытуда автор кейіпкердің санасындағы ойларды негізе алады. "...Сәрсенбай әңгімесінің арасында жәй сөздің екпінінен: "Балалы үй – базар, баласыз үй – мазар" деген сөз ып-ырас-ау дегенде, Шолпанның басында жаңа бір ой жарқ ете түсті [7]". Автор осы тұста оның басты ниеті - бала сүйіп, ана атану оның ішкі қалауынан туындамағанын, тек өз қамы екендігін жеткізеді. Жалпы, шығармада кейіпкердің ой-қалтарыстары, сананың үздіксіз күресі айқын

танылған. М. Жұмабаев кейіпкердің өміріндегі бір ғана ситуацияны негізге ала отырып оның бүкіл болмысын ашып береді, Шолпанның психологиясын танытуда ішкі монологтың барлық мүмкіндігін оңтайлы пайдаланылған.

Қазіргі қазақ прозасында жазушы Асқар Алтай шығармаларынан психологизм элементтерін жиі кездестіреміз. Жазушының шағын проза жанрындағы туыныдыларында дүние мен болмысты танытуды, адамның жеке бас мүддесі мен ішкі әлеміне баса назар аударған. Қоғамда белең алған кереғар әрекеттер мен адам баласының арақатынасын көркем шығармаға негіздеуде жазушы шеберлігі анық танылады. Тұлғалық болмыстың әдебиеттегі көрінісі психологиялық ерекшелік ретінде қарастырылады. Қаламгердің "Кентавр", "Казино", "Түсік" атты туындыларында кейіпкердің ішкі психологиялық иірімдері шебер суреттеліп, кейіпкердің болмысы оқырманға терең танылады. "Кентавр" шығармасындағы басты кейіпкер Басарыс - басы адам, денесі жылқы тұрпатты жан иесі. Автор Басарыстың жалғыздық күйін әсерлі жеткізеді. Жалпы, көркем шығармадағы жалғыздық мәселесі – айрықша құбылыс, себебі адам жалғыздықта өзінің сырын, мұңын, шынай болмысын бүкпесіз танытады. "Түсік" туындысында да кейіпкердің түс көруі оның психологиялық күйін айқын танытып, болмысын айшықтап бергендей. Осы тұстас психологизм аспектілері қазіргі буын жазушыларында да, атап айтсақ Д. Рамазан, А. Кемелбаева, Р. Мұқанова сынды жазушыларымыздың туындыларынан елеулі көрініс тауып келеді.

Қорытынды. Әдебиеттегі психологизм - шығарманың эстетикалық әлемін құраушы табиғи құбылыс. Адам баласына тән жұмбақ сырды, ой мен сезім арасындағы қайшылықты, кейіпкерге тән ішкі толғаныс пен рухани күйзелісті таныту психологизм негізінде жүзеге асады. Психологизмнің әдебиеттегі мақсаты - адам жанының нәзік сырларын, құпия қалтарыстарын бейнелеу. Осы зерттеуімізде психологизмнің көркем шығармамен ажырамас бірлік екендігіне көз

жеткіземіз. Әдебиеттегі психологизм - жазушы талантын айшықтаушы белгі. Жеке адам санасында қалыптасатын әрқилы сезімдік құбылыстар, ой ағымы т.б. бейнелеуде қаламгерлер психологизмге иек артады. Көркем шығармада психологизм белгілі бір көркемдік - мазмұндық ерекшеліктерге ие болып, кейіпкердің ішкі әлеміндегі идеялық,

философиялық, этикалық ізденістерді ашуға бағытталады. Әдебиеттегі психологизмнің мақсаты – шығармада көркемдік образ қалыптастыру, адам мінез-құлқын жан-жақты бейнелеу. Осыған сәйкес психологизмді көркем әдебиеттің ажырамас бірлігі деп тани аламыз.

Әдебиеттер тізімі

1. Майтанов, Б. Қаһарманның рухани әлемі [Мәтін] / Б.Майтанов. - Алматы: Жазушы, 1987. - 232 б.
2. Пірәлі, Г. Ж. Көркем шығармадағы психологизм [Мәтін] / Г.Ж. Пірәлі. - Алматы,-2004. - 240 б.
3. Атымов, М. Қазақ романдарының поэтикасы [Мәтін] / М. Атымов. - Алматы: Ғылым, -1975. -125 б.
4. Аймауытов, Ж. Ақбілек. Әңгімелер [Мәтін] / Ж. Аймауытов // құраст. Г. Мұқышева. - Алматы: Өлке, 2012. - 280 б.
5. Елеукенов, Ш. Замандас парасаты. Әдеби сын [Мәтін] / Ш.Елеукенов. - Алматы: Жазушы, 1977. - 300 б.
6. Мұртаза, Ш. Тамұқ: «Қызыл жебе» ғұмырнамалық роман-эпопеясының бесінші кітабы [Мәтін] / Ш.Мұртаза. – Алматы: Атамұра, 1994. – 224 б.
7. Жұмабаев, М. Шолпанның күнәсі [Мәтін] / М.Жұмабаев / Қазақ. - 2010. - ақпан 5-12 - № 6\7 – Б.6-7.

Материал 01.11.23 редакцияға түсті.

Т.Р. Абдикадырова*, Ж. Жанатбекқызы

Таразский региональный университет им. М. Х. Дулати, г. Тараз, Казахстан

ПРОЯВЛЕНИЕ ПСИХОЛОГИЗМА В ХУДОЖЕСТВЕННЫХ ПРОИЗВЕДЕНИЯХ

Аннотация. В статье подробно рассматривается понятие "психологизм", которое до сих пор до конца не изучено в казахской литературе. Психологизм тесно связан с литературой, потому что, поскольку основным объектом художественного произведения является человек, очевидно, что человеческая деятельность и психология также отражаются в произведении. Следовательно, психологизм является связующим звеном между литературой и психологией. В статье раскрыто понятие психологизма, его виды, характерные художественно - стилевые особенности научно систематизированы и проанализированы на основе работ ученых, вносящих вклад в казахское литературоведение. На основе исследовательских работ Бакытжана Майтанова "Қазақ романы және психологиялық талдау", "Қаһарманның рухани әлемі", Гульзии Прали "Көркем шығармадағы психологизм мәселелері" дифференцируются аспекты психологизма в казахской прозе. Приводятся примеры из произведений Мухтара Ауэзова, Жусупбека Аймаутова, Магжана Жумабаева, Шерхана Муртазы, Толена Абдикова, Аскара Алтая, систематизируются способы проявления и передачи психологизма в художественном произведении. При этом на примере из конкретных произведений демонстрируются средства репрезентаций психологизма в литературном произведении, а именно функция внутреннего монолога и диалога в раскрытии характера и душевного состояния персонажа. Выделены процессы становления и развития литературного психологизма, определено его эстетическое выражение в художественном произведении. Рассмотрены основные черты, характерные для психологической прозы, а также исследован вопрос психологического стиля в изображении

личности героя. Выделено уникальное место мотива сновидения, берущего свое начало из фольклорных образцов, в художественной прозе и новаторство традиций. Рассмотрены вопросы течения сознания, психологического анализа, раздвоения личности в художественном произведении.

Ключевые слова: психологизм, сознание, монолог, персонаж, психологический анализ, проза.

T. R. Abdikadyrova*, Zh. Zhanatbekkyzy

M. Kh. Dulaty Taraz State University, Taraz, Kazakhstan

THE MANIFESTATION OF PSYCHOLOGISM IN WORKS OF ART

Abstract. The article discusses in detail the concept of "psychologism", which has not yet been fully studied in Kazakh literature. Psychologism is closely related to literature, because since the main object of a work of art is a person, it is obvious that human activity and psychology are also reflected in the work. Consequently, psychologism is the connecting link between literature and psychology. The article reveals the concept of psychologism, its types, characteristic artistic and stylistic features, scientifically systematized and analyzed on the basis of the works of scientists contributing to Kazakh literary criticism. Based on the research works of Bakytzhan Maitanov "Kazakh novels and psychological analysis", "The spiritual world of Kaharman", Gulziya Prali "Problems of psychologism in fiction", aspects of psychologism in Kazakh prose are differentiated. Excerpts from the works of Mukhtar Auezov, Zhusupbek Aimaurov, Magzhan Zhumabayev, Sherkhan Murtaza, Tolen Abdikov, Askar Altai are given, the ways of manifestation and transmission of psychology in a work of art are systematized. At the same time, using examples from specific works, the means of representing psychologism in a literary work are demonstrated, namely, the function of internal monologue and dialogue in revealing the character and mental state of the character. The processes of formation and development of literary psychologism are highlighted, its aesthetic expression in a work of art is determined. The main features characteristic of psychologism in prose are considered, and the issue of psychological style in depictions of the hero's personality is also explored. The unique place of the dream motif, which takes its origins from folklore samples, in literary prose and the innovation of tradition is highlighted. The issues of the flow of consciousness, psychological analysis, and split personality in a work of art are considered.

Key words: psychology, consciousness, monologue, character, psychological analysis, prose.

References

1. Maitanov B. Kaharmannyń rýhanı álemi. [The spiritual world of hero]. - Almaty: Jazyshy, 1987. - 232 p [in Kazakh]
2. Piráli G. J. Kórkem shyǵarmadaǵy psihologizm. [Psychologism in work of art]. - Almaty, 2004. - 240 p. [in Kazakh]
3. Atymov M. Kazakh romandarynyń poetikasy. [Poetics of kazakh novels]. - Almaty: Gylym baspasy, 1975. - 125 p. [in Kazakh]
4. Aımaýytov J. Aqbilek. Áńgimeler/ J. Aımaýytov; qurast. G. Muqysheva. [Akbilek. Stories]. - Almaty: Olke, 2012. - 280 p. [in Kazakh]
5. Eleykenov Sh. Zamandas parasaty: ádebi syn / Sh. Eleykenov. [Contemporary reason: literary criticism]. - Almaty: Jazyshy, 1977. - 300 p. [in Kazakh]

6. Murtaza Sh. Tamuq: «Kyzyl jebe» ğumyrnamalyq roman-epopeiasynyń besinshi kitabı. [Tamuk: the fifth book of the epic nobel "Red coar"]. – Almaty: Atamura, 1994. – 224 p. [in Kazakh]
7. Jumabaev M. Sholpannyń kúnası: áńgime/M. Jumabaev// [The sin of Sholpan: story] / Qazaq. - 2010. - 5-12 February (№ 6\7). – P.6 -7. [in Kazakh]

Мақалаға сілтеме: *Әбдіқадырова, Т.Р. Көркем шығармалардағы психологизмнің көрінісі [Мәтін] / Т.Р. Әбдіқадырова, Ж. Жанатбекқызы // Dulary University Хабаршысы. – 2024. – №2. – Б. 8-17. <https://doi.org/10.55956/RVXX5764>*

А.К. Пирниязова

доктор филологических наук, доцент
Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза, г. Нукус.
Республика Каракалпакстан
alimapir@rambler.ru

КАРАКАЛПАКСКО-ТАТАРСКИЕ ПЕРЕВОДЫ – КУЛЬТУРНЫЕ СВЯЗИ ДВУХ НАРОДОВ

Аннотация. В данной статье рассматриваются культурные и литературные связи двух тюркских народов – каракалпакского и татарского языков. Анализируется перевод произведения с одного языка на другой. Отмечается роль и вклад переводов деятелей науки и поэтов.

Известный Каракалпакский народный поэт И. Юсупов переводил с татарского языка на каракалпакский стихи татарского поэта Г.Тукая. В статье отмечается большой труд И. Юсупова по переводу и подготовке сборника стихов Г. Тукая и др. поэтов татарского народа. Вместе с тем профессор Казанского Федерального университета Х. Миннегулов в своих статьях об И. Юсупове и др. каракалпакских ученых, отмечает их заслуги в распространении произведения Г. Тукая среди других тюркских языков. И он включил эти статьи в энциклопедию Г. Тукая.

В статье также уделено внимание на творчество поэта и просветителя С. Маджитова, по национальности татарин, жившего в Каракалпакии и участвовавшего в создании учебников по каракалпакскому языку. Он в 20-е годы XX века создал первые учебники для каракалпакских школ, занимался просветительством, работал и руководил школой Кунградского района. Также является поэтом, писателем и драматургом. Он написал свои произведения на каракалпакском языке. Активно участвовал в создании каракалпакского алфавита и орфографии.

В статье отмечается заслуги татарских и каракалпакских ученых и поэтов, которые вкладывали мост на международные взаимоотношения и сотрудничество в области филологии.

Ключевые слова. Перевод, тюркские языки, культурные и литературные связи, энциклопедия, языкознание, лексика, фразеология.

Введение. У известного дагестанского поэта Р. Гамзатова прекрасное мнение: «...Когда у тебя спрашивают, кто ты такой, можно предъявить документы, паспорт. Если же у народа спросить, кто он такой, то народ как документ, предъявляет своего ученого, писателя, художника, композитора, полководца». Своего народа прославляют всему миру его знаменитые писатели и поэты, ученые, мастера словесного искусства, известные личности. Действительно, на сегодняшний период глобализации народ и язык становится известным и

признается в мире через произведения его представителей мастеров художественного слова.

Условия и методы исследования. Материалом для исследования послужили стихи известного татарского поэта Г. Тукая переведенные каракалпакским поэтом И. Юсуповым. Также поэта и просветителя С. Мажитова, который жил и работал в Каракалпакстане. В статье использованы описательно-аналитический и сопоставительный методы.

Результаты исследования и обсуждение научных результатов. Как

отмечал известный каракалпакский народный поэт И. Юсупов «Многие языки расхватывают тебя так как «близки», среди тюркоязычных народов имеющих единые корни представителей каракалпакского языка, которые отличаются специфическими национальными и культурными особенностями».

Родственному татарскому народу каракалпакского народа и его язык знакомил Хатип Юсупович Миннегулов. Он известный ученый - литературовед, тюрколог, литературный критик, педагог, автор учебников, общественный деятель, доктор филологических наук, заслуженный профессор Казанского университета, заслуженный деятель науки Российской Федерации, Республики Татарстан, лауреат Государственной премии науки и техники Республики Татарстан, академик Академии гуманитарных наук России, лауреат государственных премии имени Кул Гали, Гаяза Исхаки, Джамала Валиди, Суббуха Рафикова.

Казанский Федеральный университет Российской Федерации имеет свою долгую и славную историю особенно как научный лингвистический центр по направлению языкознания. Представителями Казанского лингвистического центра являются такие ученые языковеды как И.А. Бодуэн де Куртенэ, В.Н. Крушевский, Е.Ф. Будде, В.А. Богородицкий, В.В. Радлов.

И на сегодняшний день эти традиции продолжают в институте филологии и межкультурной коммуникации имени Л. Толстого Казанского (Приволжского) Федерального университета, где работают известные ученые. Знакомясь с опубликованной книгой профессора Х.Ю. Миннегулова, можно увидеть огромный вклад И. Юсупова в литературных взаимосвязях между

татарской и каракалпакской литературой. Оригинальные строки И. Юсупова о Г. Тукае:

Нэлэт әйтәп син яшаган заманның
жәберенә.

Әгәр син терелер булсаң ятар идем
каберенә. (Перевод на татарский язык
М. Шабаева).

Нэләт айтып сен жасаган заманның
жәбирине,

Егер сен тирилер болсаң, мен
жатайын қәбириңе (И. Юсупов).

(Проклиная притеснения твоего
времени,

Если воскреснешь, я лягу на твою
могилу).

Книга Х.Ю. Миннегулова «На пути изучения литературы» состоящая из научных и публицистических статей, выступлений была опубликована в 2018 году в Казани [3].

Ученый принимал участие при создании энциклопедии по творчеству Г. Тукая в институте языка, литературы имени Г. Ибрагимова Академии Татарстана, который был опубликован в 2016 году. В энциклопедии есть статья известного поэта и драматурга Каракалпакстана И. Юсупова, посвященная трудам по творчеству Г. Тукая [2: 257-258 с.].

В статье рассказывается о жизни и творчестве И. Юсупова, отмечается его активность при выпуске сборника стихов 1960 года, включающих около 90 стихотворении поэта. Вступительная статья сборника «Солнце татарской поэзии» подготовлена И. Юсуповым, в ней высоко оценивается татарская поэзия, творчество Г. Тукая. Многие стихи в сборнике переведены И. Юсуповым. По мнению известного литературоведа К. Худайбергенова, - пишет Х.Ю. Миннегулов – И. Юсупов в своих переводах сохранил образы, ритм, рифмы, а иногда даже к месту использовал татарские слова. Например,

«Шүрәле» по-каракалпакски «Жезтырнак», но переводчик И. Юсупов использовал слово в той форме, в которой применил Г. Тукай [3:21].

В статье «Тукай и каракалпакская литература» отмечается, что с древнейших времен татарские и каракалпакские народы жили вперемежку, проживали в одних государствах (Золотая Орда, Ногайское ханство, Россия, в составе бывшего союза). Отмечается, что у близких по языку, единых по религии у этих народов сходны и фольклорные произведения. В этой статье дается широкое описание творчества драматурга и поэта С. Мажитова, татарина по национальности, но проживавшем в Каракалпакстане, внесшим огромный вклад в образование и просветительскую работу, также стихотворение И. Юсупова «Г. Тукай».

Х.Ю. Миңнегулов высоко оценил деятельность знаменитого каракалпакского поэта И. Юсупова не только как поэта и драматурга, но и как переводчика, перевел его стихи на татарский язык и ознакомил его стихотворениями тюркские народы, которые проживают в России.

Творчество И. Юсупова многогранно. Он является не только поэтом, но им были созданы прозаические и драматические произведения. Известный тюрколог, ученый литературовед и критик Х.Ю. Миңнегулов обратил внимание на деятельность И. Юсупова как переводчика. Деятельность И. Юсупова в области перевода не исследована в каракалпакском литературоведении.

В настоящее время опубликованы более сорока книг Народного поэта Татарстана, лауреата Государственной премии имени Г. Тукая, обладателя Международного диплома имени Г.Х. Андерсена, известного

общественного деятеля Роберта Миннулина (1948-2020). Его произведения с любовью читают кроме Российской Федерации в Беларуси, Польше, Хорватии, Азербайджана, Турции. Во многие тюркские языки переведены его произведения, в частности на каракалпакский язык его стихи переведены Г. Есемуратовым, Х. Айымбетовым, М. Турсынмуратовым и опубликованы несколько его стихотворений на каракалпакском языке.

Р. Миннуллин в своих воспоминаниях восторженно рассказывает, что в 1980-е годы побывал в Узбекистане и в Каракалпакстане, там встретился с тюркоязычными родными, целую жизнь сохранил хорошие впечатления от этих встреч. Российской Федерации Республике Татарстан каракалпакский народ давно уже представил его великолепный сын, любимый поэт И.Юсупов.

В 1981 году в Татарстане прошли Дни каракалпакской литературы и культуры. Об этом Р. Миннуллин опубликовал статью в газете «Татарстан яшьларе» («Молодежь Татарстана»), эта статья была переведена на каракалпакский язык и опубликована в журнале «Амударья» [5:83-85 с.].

В статье «Энергия дружбы, родственности» пишут об И. Юсупове «... Ибрагим заставивший петь Тукая на своем языке». Р. Миңнуллин в конце своей поездки пишет такой стих:

Жырланбаган жырлар калды
Көбимизде.
Айтылмаган сөзлер калды
Тилимизде...

(У многих остались не спетые песни, На языке остались не высказанные слова...)

Среди народов через переводы можно изучить мировую литературу, произведения поэтов и писателей,

переводы могут оказать помощь в анализе.

С. Мажитов (1869-1938 г.г.) – поэт-просветитель, талантливый драматург, прозаик. Он свои произведения писал на каракалпакском языке, вместе с тем был переводчиком. Следующую оценку дал его деятельности К. Байниязов: «с 1889 года С. Мажитов собирает образцы каракалпакского народного творчества и произведения поэтов. Вместе с тем он не терял связи с Казанской губернией, доставал оттуда литературу и читал их, кроме этого он пропагандировал самые лучшие традиции татарских и русских писателей, выполнял функцию посла западных и восточных культур» [7:4].

С. Мажитов был автором первых учебников на каракалпакском языке. Он в своих учебниках приводил образцы произведений К.Д. Ушинского, Л.Н. Толстого, И.А. Крылова, которые он сам перевел на каракалпакский язык. Произведения С. Мажитова были опубликованы в составленных ими учебниках «Азбука на каракалпакском языке» (Турткул, 1929), «Книга для чтения после азбуки», «Грамота для взрослых» (Ташкент, 1925), «Сборник каракалпакской литературы» (Турткул, 1926).

В изучении учебников и произведения С. Мажитова большую работу выполнил К. Байниязов, который рассмотрел очень много архивных документов. При публикации его сборника 1992 года ученый рассмотрел все неопубликованные ранее произведения поэта, нашел некоторые произведения неизвестные общественности. Нашел произведения С. Мажитова опубликованные ранее в учебниках, книгах и газетах под псевдонимом «Копалы» и ««Фарры дийкан» и опубликовал их.

В произведениях С. Мажитова сохраняются все языковые особенности

того периода, фразеологизмы, пословицы и поговорки. Такие материалы дают ценную информацию об истории языка, о его лексике и этимологии.

Заключение. В данное время между Россией и Республикой Узбекистан составлены договора по сотрудничеству в таких отраслях как культура, наука и др. Ученым и представителям художественной литературы из Узбекистана открылись широкие возможности в сфере сотрудничества.

Обмен мнениями между тюркоязычными народами, совместная работа по раскрытию загадок и граней тюркского мира будут продолжаться в этом направлении. Потому что, как отмечал Президент Республики Узбекистан Ш.М.Мирзиёев: «на сегодняшний день мы при достижении таких благородных целей как создание нового Узбекистана, основ нового Ренессанса без сомнения, опираемся на могущество нашего родного языка» [1].

На сегодняшний день расширенно ведутся научные исследования по каракалпакскому языкознанию и литературоведению. Особенно, глубоко овладевшие словарным богатством каракалпакского языка и пропагандирующие данный язык писатели и поэты, несомненно, будут служить золотым мостом в укреплении международного статуса каракалпакского языка.

На сегодняшний день наряду с 25 родственными тюркскими языками, получение статуса государственного языка в 1989 году каракалпакский язык, насчитывающий свою историю с древнейших времен, в общественно-политической, культурной жизни народа стал занимать более обширное и значительное место. Священное наследие предков, дошедшее до наших дней «Сонша қатал сўргинлерден»

(«Пройдя столь тяжкие испытания») (И. Юсупов) драгоценное наше богатство родной язык мы должны беречь как зеницу ока, для повышения его престижа должны вести исследования опираясь на научные основы. В исследованиях очень важны

вопросы перевода, поиск трудов опубликованных в прошлом веке, их исследование, эти проблемы имеют огромное значение для развития науки. Поэтому продолжают исследования по изучению трудов, хранящихся в музеях, архивах, библиотеках.

Список литературы

1. Мирзиёев, Ш.М. Праздничное поздравление народу Узбекистана [Текст] / Ш.М. Мирзиёев. - «Еркин Қарақалпақстан», 2020, 22-октябрь, №125.
2. Тукай, Г. Энциклопедия [Текст] / Г.Тукай. – Казань, 2016. – 864 с.
3. Миңнегулов, Х. Әдәбиятны өйренү юлында [Текст] / Х. Миңнегулов. - Казан: Татарстан китап нәшрияты, 2018.
4. Миңнегулов, Х. Об Ибрахиме Юсупове (Қарақалпақский поэт) [Текст] / Х. Миңнегулов // Журнал “Безнең мирас”. – 2015. - №6. – С.81-82.
5. Миннулин, Р. Дослық, туўысқанлық қызғынлары [Текст] / Р. Миннулин // Журнал «Әмиўдәрәя», 2019, №2, 83-85-б.
6. Юсупов, И. Тумарис хәм басқа поэмалар [Текст] / И. Юсупов. - Нөкис, 1977.
7. Мәжйитов, С. Шығармалары [Текст] / С. Мәжйитов. - Нөкис: Қарақалпақстан, 1992.

Материал поступил в редакцию 30.05.24.

А. К. Пирниязова

*Ажинияз атындағы Нукус мемлекеттік педагогикалық институты, Нукус қаласы.
Қарақалпақстан Республикасы*

ҚАРАҚАЛПАҚ-ТАТАР АУДАРМАЛАРЫ-ЕКІ ХАЛЫҚТЫҢ МӘДЕНИ БАЙЛАНЫСТАРЫ

Аңдатпа. Бұл мақалада екі түркі халықтарының – қарақалпақ және татар тілдерінің мәдени және әдеби байланыстары қарастырылады. Шығарманың бір тілден екінші тілге аудармасы талданады. Ғылым қайраткерлері мен ақындардың аудармаларының рөлі мен үлесі атап өтіледі.

Белгілі қарақалпақ халық ақыны И. Юсупов татар тілінен Қарақалпақ тіліне татар ақыны Ғ. Тоқайдың өлеңдерін аударды. Мақалада и. Юсуповтың Тукай қаласының және татар халқының басқа ақындарының өлеңдер жинағын аудару және дайындау бойынша үлкен еңбегі атап өтіледі. Сонымен қатар, Қазан федералды университетінің профессоры Х. Миннегулов и. Юсупов және басқа Қарақалпақ ғалымдары туралы мақалаларында олардың Тукай шығармасын басқа түркі тілдеріне таратудағы еңбегін атап өтті. Және ол бұл мақалаларды г. Тукай энциклопедиясына енгізді.

Мақалада Қарақалпақстанда өмір сүрген және қарақалпақ тілі бойынша оқулықтар жасауға қатысқан татар ұлты бойынша ақын және ағартушы с.Маджитовтың шығармашылығына да назар аударылған. Ол ХХ ғасырдың 20-жылдарында Қарақалпақ мектептері үшін алғашқы оқулықтар жасады, ағартушылықпен айналысты, Күнград ауданының мектебінде жұмыс істеді және басқарды. Ол сондай-ақ ақын, жазушы және

драматург. Ол өз шығармаларын қарақалпақ тілінде жазды. Қарақалпақ әліпбиі мен емлесін жасауға белсенді қатысты.

Мақалада филология саласындағы халықаралық қатынастар мен ынтымақтастыққа көпір салған татар және қарақалпақ ғалымдары мен ақындарының еңбегі атап өтіледі.

Тірек сөздер. Аударма, түркі тілдері, мәдени және әдеби байланыстар, энциклопедия, тіл білімі, лексика, фразеология.

A.K. Pirniazova

Nukus State Pedagogical Institute named after Azhiniyaz, Nukus. The Republic of Karakalpakstan

KARAKALPAK-TATAR TRANSLATIONS – CULTURAL TIES BETWEEN THE TWO PEOPLES

Abstract. This article examines the cultural and literary ties between the two Turkic peoples – the Karakalpak and Tatar languages. The translation of the work from one language to another is analyzed. The role and contribution of translations of scientists and poets is noted.

The famous Karakalpak national poet I. Yusupov translated the poems of the Tatar poet G. Tukai from Tatar into Karakalpak. The article notes the great work of I. Yusupov on the translation and preparation of a collection of poems by G. Tukai and other poets of the Tatar people. At the same time, Professor of Kazan Federal University H. Minnegulov, in his articles about I. Yusupov and other Karakalpak scientists, notes their merits in spreading the work of G. Tukai among other Turkic languages. And he included these articles in the encyclopedia of G. Tukai.

The article also focuses on the work of poet and educator S. Majitov, a Tatar by nationality, who lived in Karakalpakstan and participated in the creation of textbooks on the Karakalpak language. In the 20s of the twentieth century, he created the first textbooks for Karakalpak schools, engaged in education, worked and directed a school in the Kungrad district. He is also a poet, writer and playwright. He wrote his works in the Karakalpak language. He actively participated in the creation of the Karakalpak alphabet and orthography.

The article notes the merits of Tatar and Karakalpak scientists and poets who put a bridge on international relations and cooperation in the field of philology.

Keywords. Translation, Turkic languages, cultural and literary relations, encyclopedia, linguistics, vocabulary, phraseology.

References

1. Mirziyoyev, Sh.M. Prazdnichnoe pozdravlenie narodu Uzbekistana [Festive greetings to the people of Uzbekistan] [text] / Sh. M.Mirziyoyev - "Yerkin Karakalpakstan", 2020, October 22, №125.
2. Tukai, G. Enciklopediya [Encyclopedia] [Text] / G. Tukai. - Kazan, 2016. - 864 P.
3. Mynnegulov, H. Ədəbiyatny ɵjreny yulynda [Literary is on the way to learning] [text] / H. Mynnegulov. - October: kitap nashriyati of Tatarstan, 2018.
4. Mynnegulov, H. Ob Ibrahime Yusupove (Karakalpaksij poet) [About Ibrakhim Yusupov][text] / H. Mynnegulov // Journal "Beznen Miras". – 2015. - No. 6. - pp. 81-82.

5. Minnulin, R. Doslyk, kingynlary of birth [Friendship and kinship passions] [text] / R. Minnulin // Journal "Amiidayra", 2019, No. 2, pp. 83-85.
6. Yusupov, I. Tumaris хәм басқа poemalar [Tumaris and Other Poems] [text] / I. Yusupov. - Nukis, 1977.
7. Mazhiytov, S. Shyғarmalary [Works] [Text] / S. Mazhiytov. - Nukis: Karakalpakstan, 1992.

Ссылка на статью: *Пирниязова, А.К. Каракалпакско-татарские переводы – культурные связи двух народов [Текст] / А.К. Пирниязова // Вестник Dulary University. – 2024. - №2. – С.15-21.*
<https://doi.org/10.55956/TNTR5834>

А.М. Мукашева *

Филология магистрі, аға оқытушы
 М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті
 Тараз қ., Қазақстан
 alshagul.mukasheva.66@mail.ru

А.А. Молдабаева

Филология магистрі, аға оқытушы
 М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті
 Тараз қ., Қазақстан
 ainur.aitmuhan_82@mail.ru

АЛАШ АҚЫНДАРЫ ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ ЛИРИКАЛЫҚ ҚАҒАРМАН

Аңдатпа. Поэзия әрқашан әртүрлі қоғамдардағы мәдени көріністің маңызды бөлігі болды, бұл ұжымдық сана мен ұлт этосына көз жүгіртуге мүмкіндік берді. Қазақ поэзиясы, әсіресе Алаш ақындардың шығармалары, олардың тарихын, армандарын, күрестері мен үміттерін бейнелейтін адамдардың жүрегінде ерекше орын алады. Лирикалық кейіпкердің жасалу жолдары мен оның алаш ақындарының поэзиясындағы көрінісін нақты мысалдармен талдаймыз. Лирикалық кейіпкер дегенде поэзия жанрындағы аталмыш кейіпкерлердің ұлттық сананың қалыптасуына тигізер игі әсері де жан-жақты сараланады. Алаш ақындарының лирикалық кейіпкерлерді жасаудағы мақсаты XX ғасыр басында ұлттық намысы мұқала бастаған қазақ халқының еңсесін көтеру, ұлттық намысты ояту екендігі мысалдар арқылы дәлелденіп отырады. Осы орайда М.Жұмабаевтың, М.Дулатовтың, Ш.Құдайбердіұлының лирикалық кейіпкер жасаудағы көркемдік шеберлігі қарастырылады. Ойымыз дәлелді болу үшін лирикалық кейіпкер ұғымына байланысты айтылған ғылыми тұжырымдар зерттеу мақсатына орай пайдаланылды. Лирикалық кейіпкер жайлы бұрын соңды жасалған ғылыми тұжырымдар мен ой-пікірлер де назарға алынды. Бұл мақалада біз Алаш ақындардың поэзиясындағы лирикалық қаһарман тұжырымдамасын зерттейміз, оның шығу тегін, мәнін және Қазақстанның әдеби мәдениетіне әсерін негізге аламыз.

Тірек сөздер: Алаш, ақын, шығарма, лирика, лирикалық қаһарман, салыстырмалы талдау.

Кіріспе. Алаш ақындары 20 ғасырдың басында Қазақстанның зияткерлік және мәдени жаңғыруында маңызды рөл атқарған қазақ зиялылары, жазушылары мен ақындарының тобы болды. Олар автономды қазақ мемлекетін құруға бағытталған ұлтшыл саяси қозғалыс Алаш-Орданың атымен аталды.

Алаш ақындарының ішіндегі ең көрнекті қайраткерлер Мағжан Жұмабаев, Сәкен Сейфуллин, Міржақып Дулатов және Жамбыл Жабаев болды. Бұл ақындар өздерінің әдеби үлестерімен ғана емес, қазақ халқының игілігі үшін қоғамдық және саяси қызметке қатысуымен де танымал болды. Алаш ақындарының қазақ поэзиясына қосқан басты

үлесі жаңа тақырыптар мен стильдерді енгізу болды. Олар "Жетісу" деп аталатын дәстүрлі ауызша поэзиядан орыс және еуропалық әдебиеттің әсерінен өзін-өзі көрсетудің жазбаша түріне көшті. Бұл ауысу оларға жаңа идеяларды зерттеуге және дәстүрлі қазақ поэзиясының шекараларын ілгерілетуге мүмкіндік берді [1].

"Алаш" ақындары модернизация, патриотизм, әлеуметтік әділетсіздік және білім беру реформаларының қажеттілігі сияқты тақырыптарды бөліп көрсете отырып, қазақ әдебиетіне жаңа көзқарас әкелді. Олар өз еңбектерінде қазақ халқының ұлттық бірегейлік сезімін дамытуға ықпал ете отырып,

қазақ тілінің, мұрасы мен мәдениетінің маңыздылығын атап өтті. Олардың күш-жігері Қазақстанның мәдени және зияткерлік жаңғыруында шешуші рөл атқарды. Алаш ақындары әдеби журналдар құрып, білім беру реформаларына бастамашы болып, қазақ халқы арасында сауаттылықты таратуды жақтады. Олар әдеби жиындар, мәдени іс-шаралар ұйымдастырып, қазақ халқына шабыт пен білім беретін көптеген шығармалар жариялады. Жалпы, Алаш ақындарының қазақ поэзиясына қосқан үлесін олардың дәстүрлі ауызша формалардан бас тартуға, жаңа тақырыптар енгізуге және ұлттық бірегейлікті ілгерілетуге күш салуымен тануға болады. Олардың Қазақстанның зияткерлік және мәдени жаңғыруындағы рөлі қазіргі қазақ ақындары мен жазушыларына әсер етіп, шабыттандыратын қазіргі қазақ әдебиетінің пайда болуына жол ашты.

Зерттеу шарттары мен әдістері. Алаш ақындары поэзиясындағы лирикалық қаһарман мақаласы келесі зерттеу шарттары мен әдістері негізінде жазылуы мүмкін:

1. Мәтіндерді талдау: Алаш ақындарының поэзиясындағы лирикалық қаһарман зерттеу үшін олардың поэтикалық шығармаларын талдау маңызды. Талдау өлеңдердің құрылымы мен мазмұнын, қолданылған тілдік құралдарды, метафоралар мен бейнелерді зерттеуді, мәтіндердің мағынасы мен эмоционалды бояуын түсіндіруді қамтуы мүмкін.

2. Контекстік талдау: Алаш поэзиясы пайда болған және дамыған тарихи, әлеуметтік-мәдени және этнографиялық контекстке назар аудару. Зерттеу лирикалық қаһарман қалыптасуына саяси, әлеуметтік және мәдени факторлардың әсерін және оның поэзиядағы бейнелеу ерекшеліктерін ескеруі керек.

3. Салыстырмалы талдау: Алаш поэзиясын басқа поэтикалық дәстүрлермен және әдеби бағыттармен салыстыру. Мұндай талдау лирикалық қаһарман бейнелеудегі жалпы белгілер мен айырмашылықтарды анықтауға, сондай-ақ оның Алаш поэзиясындағы бірегейлігін түсінуге көмектеседі.

4. Тарихи контекст: Алаш поэзиясының тарихын және оның тарихи оқиғалар мен дәуірлермен байланысын зерттеу. Лирикалық қаһарманның бейнесі әртүрлі уақыт кезеңдерінде қалай өзгергенін және оның қалыптасуына қандай философиялық, эстетикалық және идеологиялық ұғымдар әсер еткенін ескеру маңызды.

5. Өмірбаяндық аспект: ақындар мен ақындардың өмірбаяндық деректерін, олардың жеке өмірін, тәжірибесі мен көзқарастарын зерттеу. Авторлар туралы ақпарат олардың жеке ерекшеліктерін, мотивациясын және лирикалық кейіпкерді құруға шабыт көздерін түсінуге көмектеседі.

Зерттеу нәтижелері. Педагогикалық эксперимент соңында келесі нәтижелер алынды:

1. Зерттеу алдында қойылған мақсат орындалды. Яғни Алаш ақындарының лирикалық кейіпкер жасаудағы көркемдік ізденістері ғылыми тұрғыда қарастырылды.

2. Лирикалық кейіпкер жайлы авторлық байлам жасалып, оның көркем әдебиеттегі орны мен маңызы сараланды.

3. Мақаланы жазу барысындағы негізгі мақсат, лирикалық кейіпкерлерді жасаудағы Алаш ақындарының өзіндік ерекшеліктері ашылып, аталмыш мәселеге қызығатын оқырмандарды қанағаттандыратындай тақырып ашылды.

Зерттеу нәтижелерін талқылау. Алаш поэзиясы тұрғысынан лирикалық қаһарман ұғымы қазақ халқының негізгі құндылықтары мен ұмтылыстарын бейнелейтін және білдіретін тұлғаға жатады. Лирикалық қаһарман кейіпкері көбінесе табиғатқа деген терең сүйіспеншілігі бар және поэтикалық сезімталдығы жоғары батыл адам ретінде бейнеленген.

Лирикалық қаһарманның басты белгілерінің бірі-батылдық. Олар әртүрлі қиындықтар мен қақтығыстарға күш пен табандылықпен тап болатын батыл және қорықпайтын тұлғалар ретінде бейнеленген. Бұл батылдық тек физикалық батылдықпен шектелмейді, сонымен қатар эмоционалды

және рухани кедергілерге қарсы тұру және оларды жеңу қабілетін қамтиды.

Табиғатқа деген сүйіспеншілік-Алаш поэзиясының лирикалық кейіпкерінің тағы бір негізгі ерекшелігі. Олар табиғат әлемімен тығыз байланысты және оның сұлулығы мен тыныштығынан жұбаныш пен шабыт табады. Табиғатқа деген сүйіспеншілік көбінесе Ландшафттардың, жыл мезгілдерінің, флора мен фаунаның жарқын сипаттамаларында көрінеді. Бұл қазақ халқының қоршаған ортаға жақындығын көрсетеді және үйлесімділік пен қатыстылық сезімін тудырады. Поэтикалық сезімталдық сонымен қатар лирикалық қаһарманның басты ерекшелігі болып табылады. Олар сөздердің күшін терең түсінеді және поэтикалық көрініс сыйлайды. Өз поэзиясында олар қазақ мәдениетінің, дәстүрлері мен құндылықтарының мәнін жиі қуатты метафораларды, бейнелеу мен символизмді пайдалана отырып жеткізеді. Лирикалық қаһарманның поэзиясы оның жеке тәжірибесін көрсетіп қана қоймай, қазақ халқының ұжымдық жады мен даналығын жеткізу құралы ретінде қызмет етеді. Алаш поэзиясындағы лирикалық қаһарманның бейнесі қазақ фольклорының және оның батырлық бейнелердің бай дәстүрінің ықпалында. Қазақ фольклорында Қорқыт, Алпамыс, Бөгенбай және Абылайхан сияқты аңызға айналған батырлар батылдығы, даналығы және өз халқына деген адалдығы үшін құрметтеледі. Бұл қайраткерлер өз жерін қорғайтын, әділетсіздікпен күресетін және асыл құндылықтарды жақтайтын батыр тұлғаның идеясын бейнелейді. Алаш ақындары осы аңызға айналған тұлғалардан шабыт алып, өздерінің лирикалық қаһарманның осы дәстүрдің жалғасы ретінде қарастырды. Олар қазақ фольклорындағы арнамыс рухын жеткізуге және оны қазіргі контексте көрсетуге ұмтылды. Осылайша, олар қазақ халқының мәдени мұрасымен қайта қауышып, өз қоғамдастығы үшін шабыт пен басшылық көзі болуға ұмтылды [2].

Алаш ақындары – Қазақстаннан шыққан және 20 ғасырда белсенді болған белгілі

ақындар. Олар ұлттық идеяларды насихаттап, қазақ халқының өмірі мен даму жолдарын көрсете отырып, қазақ әдебиеті мен мәдениетінің дамуына елеулі үлес қосты.

Қазақстандық Алаш ақындары сол кездегі басқа ақындардан ерекшеленетін лирикалық қаһарманның, поэзиясының ерекше аспектісі үшін құрметтеледі. 20 ғасырдың басында пайда болған бұл ақындар қазақтың бірегейлігін қалыптастыруда және өз халқының мәдени мұрасын насихаттауда маңызды рөл атқарды.

Лирикалық қаһарман – Алаш ақындарының лирикалық поэзиясындағы қаһарман тұлғалардың бейнесін білдіреді. Бұл қаһармандар қазақ халқының батылдық, тектілік және өз Отанына деген сүйіспеншілік сияқты ізгіліктері мен құндылықтарын бейнелейді. Алаш ақындары өздерінің поэзиясы арқылы отандастарын шабыттандыруға және олардың мүмкіндіктерін кеңейтуге ұмтылды, оларды өздерінің жеке басын қабылдауға және мәдениетін сақтау үшін күресуге шақырды. Сонымен қатар, Алаш поэзиясындағы қайталанатын тұлға лирикалық қаһарман тұжырымдамасын қазіргі ақындар бейімдеп, қайта түсіндірді. Лирикалық қаһарман-қазақ халқының құндылықтарын, армандары мен өміршеңдігін бейнелейтін ұлттық бірегейліктің символы. Алаш поэзиясында лирикалық кейіпкер көбінесе қоғам үшін моральдық бағдар ретінде қызмет ететін күшті және ізгілікті тұлға болып табылады. Қазіргі заманғы шығармаларда лирикалық кейіпкер қазақстандық қоғамның өзгеріп отырған сын-тегеуріндері мен күрделілігін көрсететін түрлі бейнелерді қабылдай алады. Кейбір заманауи ақындар кейіпкерді қазіргі әлеуметтік-саяси мәселелермен күресетін қарапайым адам ретінде елестете алады, ал басқалары кейіпкердің ішкі күресі мен эмоцияларын интроспективті түрде зерттей алады.

Алаш поэзиясының ұлттық бірегейлікті қалыптастырудағы және мәдени мақтаныш сезімін тәрбиелеудегі рөлін асыра бағалау қиын. Қозғалыс орыс және Кеңес өкіметі

жылдарында басылған қазақ мәдени мұрасын, тілі мен тарихын қайтарып алуға және дәріптеуге ұмтылды. Алаш поэзиясы қазақ халқының өз жерімен, тілімен және дәстүрлерімен байланысын нығайта отырып, оның мақтаныш сезімін тәрбиелеуде маңызды рөл атқарды. Алаш поэзиясы мәдениетті сақтаудың және ұлттық тәуелсіздікті ілгерілетудің маңыздылығын атап өтіп, қазақтың ұлттық бірегейлігін қалыптастыруда маңызды рөл атқарды [3].

Қазақ поэзиясындағы лирикалық кейіпкерлердің бейнесі қазақ халқының ұмтылыстары мен құндылықтарын бейнелейді, оның ұлттық мақтаныш сезімін, өміршендігін және тәуелсіздікке деген ұмтылысын көрсетеді. Бұл әсіресе 20 ғасырдың басында қазақ зиялылары ұлттық бірегейлікті жандандыруға және орыс отаршылдығына қарсы тұруға ұмтылған кезде пайда болған Алаш поэзиясында айқын көрінеді.

Алаш поэзиясындағы маңызды тақырыптардың бірі-ұлттық мақтаныш. Лирикалық қаһарман кейіпкері қазақ мәдениетінің, тарихы мен құндылықтарының мәнін бейнелейтін ержүрек және асыл тұлғалар ретінде бейнеленген. Олар батылдығы, даналығы және Отанына деген адалдығы үшін атап өтіледі. Бұл батырлар өз сөздерімен және іс-әрекеттерімен қазақ халқының ұжымдық рухын бейнелейді және ұлттық мақтаныштың символы ретінде қызмет етеді. Батырларды осылай бейнелей отырып, "Алаш" ақындары ұжымдық бірегейлікті нығайтып, бірлікке шабыттандыра отырып, қазақ халқына мақтаныш пен өзін-өзі бағалау сезімін оятуға тырысты.

Өміршендік – Алаш поэзиясындағы тағы бір басты тақырып. Батырлар үлкен қиындықтар мен қиындықтарды жеңген адамдар ретінде бейнеленген. Бұл проблемалар көбінесе Ресейдің отаршылдық билігі кезінде кездесетін қысымшылықтардан туындайды. Осы күреске қарамастан, батырлар өздерінің қадір-қасиетін, абыройын және мәдениетін сақтап, тәуелсіздік алуға деген шешімін сақтайды. Батырлардың табандылығын баса

айта отырып, Алаш ақындары өз отандастарын қиыншылықтарға қарсы осындай табандылыққа шабыттандыруға тырысты.

Тәуелсіздікке ұмтылу - Алаш поэзиясындағы қайталанатын мотив. Ақындар лирикалық батырлар арқылы еркін және егемен қазақ халқына деген терең ұмтылысын білдіреді. Олар Тәуелсіздіктің маңыздылығын атап өтіп, Қазақстанның тарихы мен мәдениеті үшін мақтаныш сезімін ояту үшін символдық тіл мен бейнелерді пайдаланады. Батырлар көбінесе сыртқы үстемдікке қарсы тұратын және өз жерлерін қорғайтын жауынгер немесе бостандық үшін күресуші ретінде бейнеленген. Олардың іс-әрекеттері мен құрбандықтарын дәріптей отырып, Алаштың поэзиясы қазақ халқының жүрегінде тәуелсіздікке деген ұмтылысты күшейтіп, оны өзін-өзі анықтау үшін күресуге итермелейді.

Символизм мен бейнелеу- Қазақ тарихы мен мәдениеті үшін мақтаныш сезімін оятуда шешуші рөл атқарады. Алаш ақындары ностальгия мен таңдану сезімін ояту үшін пейзаждардың, дәстүрлі әдет-ғұрыптардың және тарихи оқиғалардың жарқын сипаттамаларын пайдаланады. Батырлар көбінесе көшпелі өмір салты, бүркіт және дала сияқты қазақ болмысының нышандарымен байланысты. Бұл рәміздер қазақ мәдениетінің күші, беріктігі мен бірегейлігі туралы еске салады. Осындай рәміздер мен бейнелерді пайдалана отырып, Алаш ақындары қазақ халқы арасында мақтаныш сезімін дамыта отырып, қазақ тарихы мен мәдениетін сақтау мен тәрбиелеудің маңыздылығын атап көрсетеді. Қазақ поэзиясындағы, әсіресе Алаш поэзиясындағы лирикалық кейіпкерлердің бейнесі қазақ халқының ұмтылыстары мен құндылықтарын бейнелейтінін атап өткен жөн. Бұл олардың ұлттық мақтанышын, қиыншылықтарға қарсы тұруын және тәуелсіздікке деген ұмтылысын білдіреді. Алаш ақындары символизм мен бейнені пайдалана отырып, қазақ тарихы мен мәдениеті үшін мақтаныш сезімін оятып, қазақ халқының ұжымдық бірегейлігін нығайтып, оны өз мұрасын сақтауға және еркін және

егемен ұлт құруға ұмтылуға шабыттандырады. Сонымен қатар, Алаш поэзиясындағы лирикалық қаһарман тұжырымдамасын қазіргі қазақ ақындары бейімдеп, қайта түсіндірді, бұл өткеннің дәстүрлерімен берік байланысты сақтай отырып, қазіргі заманғы тақырыптарды зерттеуге мүмкіндік береді [4].

Абай Құнанбаев пен Мағжан Жұмабаев сияқты "Алаш" қозғалысының ақындары қазақ даласына деген сүйіспеншілік, қазақ тілін сақтаудың маңыздылығы және ұлттық тәуелсіздікке ұмтылу сияқты тақырыптарға назар аударды. Олардың шығармалары қазақ халқымен терең үндесіп, бүгінгі күнге дейін кеңінен құрметтелуде.

Қазіргі қазақ әдеби сахнасында Алаш поэзиясы шабыт көзі және ұлттық мақтаныш нысаны ретінде қызмет етуді жалғастыруда. Көптеген заманауи ақындар қазақ пейзажының сұлулығын, қазақ тілінің байлығын, қазақ халқының күресі мен ұмтылысын бейнелеу үшін Алаш поэзиясының тақырыптары мен бейнелеріне жүгінеді. Алаш поэзиясымен бұл байланыс олардың шығармашылығын Қазақстанның неғұрлым кең тарихи және мәдени контекстіне енгізуге көмектеседі.

Жалпы, Алаш поэзиясы қазіргі қазақ әдеби сахнасына айтарлықтай әсер етуді жалғастыруда. Оның тақырыптарын, бейнелері мен құндылықтарын қазіргі ақындар жиі зерттеп, атап өтеді. Лирикалық қаһарман тұжырымдамасын бейімдеу және қайта түсіндіру арқылы ақындар Алаш поэзиясының дәстүрлері мен мұраларында тамыр жайып, қазіргі заманғы мәселелерге жүгіне алады. Сонымен қатар, Алаш поэзиясының ұлттық бірегейлікті қалыптастырудағы және мәдени мақтанышқа тәрбиелеудегі рөлі оның қазақ халқына тұрақты ықпалының айғағы болып табылады.

Қазақстандық Алаш ақындарының поэзиясы ұлттың тарихы, дәстүрлері мен ұмтылыстары туралы бірегей түсінік береді. Лирикалық қаһарман тұжырымдамасын зерттей отырып, біз қазақ халқының ұжымдық бірегейлігі мен құндылықтарын түсіне аламыз. Сонымен қатар, Алаш поэзиясының мұрасы

қазіргі ақындарды шабыттандырып, оның қазақ әдебиеті мен мәдени мұрасының болашағын қалыптастырудағы өзектілігін қамтамасыз етеді.

Алаш ақындары қазақтың поэзиясын дүниежүзілік дәрежеге көтерді. А. Байтұрсыновтың қоғамдық-саяси лиризмi, М. Жұмабаевтың жұмсақ лиризмi, М. Дулатовтың штаттық лиризмi, Ш. Құдайбердиевтің байыпты лиризмi Абайдан кейін қазақ поэзиясын дәстүрлі мысалдарымен басталды [5].

Ең танымал ақындардың бірі - Мағжан Жұмабаев, оның шығармалары терең патриотизммен және қазақ батырларының құмарлықпен бейнеленуімен ерекшеленеді. Жұмабаевтың өлеңдерінде жауынгерлердің күресі мен жеңістері жиі бейнеленген, олардың өз жері мен халқына деген мызғымас адалдығы көрсетілген. Оның әйгілі "Сорлы қазақ" шығармасы жас жігіттің Ресей империализміне қарсы күреске қосылу үшін сүйікті Отанынан кететіні туралы. Өлең қазақ халқы арасында қарсылық рухын оята отырып, патриоттық жалын сезімін оятады.

Тағы бір көрнекті Алаш ақыны Әбділда Тәжібаев өзінің өлеңдеріне дәстүрлі қазақ халық әндері мен элементтерін қосқаны белгілі. Тәжібаевтың поэзиясы көшпелі өмір салтын және қазақ мәдениетіне терең енген жермен Тарихи байланысты көрсетеді. Оның лирикалық кейіпкері батыл жауынгердің бейнесін бейнелейді, ол оның жолында тұрған кез-келген сынақты қорықпай қарсы алады. Өз өлеңдерінде Ә. Тәжібаев өз халқының қаһармандық өткенін дәріптеп қана қоймай, оны өз тамырына адал болуға және мұрасын қорғауға шақырады.

Алаш ақындарының лирикалық қаһарманы Қазақстан тарихы аясында шешуші рөл атқарды. Ол кезде ел айтарлықтай өзгерістерге ұшырады, өйткені Ресей империясы өз ықпалын тигізіп, қазақ мәдениетін игеруге тырысты. Алаш ақындары өз поэзиясын бұқараны біріктіріп, ұлттық мақтаныш сезімін ояту үшін қуатты құрал ретінде пайдалана отырып, тәуелсіздік пен

мәдениетті сақтаудың қызу жақтаушыларына айналды.

Алаш ақындарының поэзиясындағы лирикалық қаһарман бүгінде Қазақстан халқымен үндесуді жалғастыруда. Олардың өлеңдері қазақтарға өздерінің бай мәдени мұралары мен тәуелсіздік үшін тынымсыз күрестерін еске сала отырып, өзіндік ерекшелік пен жермен байланыстың терең сезімін оятады. Бұл ақындар ұлттық қазына ретінде қастерленеді, олардың шығармалары қазақ халқының жүрегіндеизма рухын сақтай отырып, ұрпақтар арасында ұқыпты сақталады және оқылады [6].

Қорытынды. Қорытындылай келе, қазақ әдебиетіндегі Алаш ақындары өздерінің поэзиясының ұранына айналған лирикалық қаһарманының ерлік істерін ықыласпен жырлағанын атап өтеміз. Батыр тұлғаларды

бейнелеу арқылы бұл ақындар өз отандастарын өздерінің жеке басын қабылдауға және мәдениетін сақтау үшін күресуге шабыттандыруға тырысты. Олардың өлеңдері ата-бабаларының асыл қасиеттерін дәріптеп, өз Отанына деген шексіз адалдықтарын еске түсіре отырып, Қазақстан халқымен үндесуді жалғастыруда. Қазақ поэзиясындағы лирикалық қаһарман ұғымы батылдық, отанға, туған жерге деген сүйіспеншілік және поэтикалық сезімталдық сияқты сипаттамаларды қамтиды. Бұл батырлар аңызға айналған тұлғалардың қазақ фольклорлық дәстүрінен шабыт алып, қазақ халқының ұжымдық жадын, құндылықтары мен ұмтылыстарын жеткізуде маңызды рөл атқарады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Тәжібаев, Ә. Өмір және поэзия [Мәтін]: Монография / Ә.Тәжібаев. – Алматы: Жазушы, 1960.
2. Кәкішев, Т. Сәкен Сейфуллин. Зерттеу [Мәтін] / Т. Кәкішев. - Алматы: Жазушы, 1967.
3. Негимов, С. Өлең өрімі. [Мәтін] / С.Негимов. – Алматы: Ғылым баспасы, 1980.
4. Көпеев, Мәшһүр-Жүсіп. Өлең – сөздің патшасы: Зерттеулер [Мәтін] / Көпеев М.Ж. – Алматы: Жазушы, 1991.
5. Бес арыс: Естеліктер, эсселер және зерттеу мақалалар [Мәтін]: Құраст. Д.Әшімханов, - Алматы: Жалын, 1992.
6. Момышұлы, Б. Көз алдымда бәріңсің. Естелік [Мәтін] / Б. Момышұлы. – Тараз, 2007.
7. Байтұрсынов, А. Ақ жол: Өлеңдер мен тәрдімелер, публ. мақалалар және әдеби зерттеу [Мәтін] / Құраст. Р.Нұрғалиев. – Алматы: Жалын, 1991.
8. Дулатов, М. Шығармалары. Өлең-жырлар, әңгімелер, пьеса, көзсемсөздер мен сын-зерттеу мақалалары [Мәтін] / М. Дулатов. – Алматы: Ана тілі баспасы, 2010.
9. Құдайбердиев, Ш. Шығармалары: Өлеңдер, дастандар, кара сөздер. [Мәтін] / Құраст. М.Жармұхамедов, С.Дәуітов, А.Құдайбердиев. – Алматы: Жазушы, 1988.
10. Абай (Ибраһим Құнанбаев). Екі томдық шығармалар жинағы [Мәтін] – Алматы: Жазушы, 1988.
11. Мырзахметұлы, М. Түркістан Тараз арасы [Мәтін]: Жинақ / М. Мырзахметұлы. – Астана: Білге, 2001.
12. Жұмабаев, М. Көп томдық шығармалар жинағы.[Мәтін]: 1-том. Өлеңдер, дастандар, әңгіме / М.Жұмабаев. – Алматы: Жазушы, 2008.

Материал 9.02.24 редакцияға түсті.

А.М. Мукашева*, А.А. Молдабаева

Таразский региональный университет им. М. Х. Дулати, Тараз, Казахстан

ЛИРИЧЕСКИЙ ГЕРОЙ В ПОЭЗИИ АЛАШСКИХ ПОЭТОВ

Аннотация. Поэзия всегда была важной частью культурного самовыражения в различных обществах, что позволяло заглянуть в коллективное сознание и дух нации. Казахская поэзия, особенно произведения алашских поэтов, занимает особое место в сердцах людей, отражая их историю, мечты, борьбу и надежды. Разберем на конкретных примерах пути создания лирического героя и его отражение в поэзии алашских поэтов. Под лирическим героем также всесторонне дифференцируется благотворное влияние этих героев в жанре поэзии на формирование национального сознания. На примерах подтверждается, что целью алашских поэтов в создании лирических героев является повышение национальной чести, пробуждение национальной чести казахского народа, который начал завоевывать национальную честь в начале XX века. В этой связи рассматривается художественное мастерство М. Жумабаева, М. Дулатова, Ш. Кудайбердиевича в создании лирического героя. Для аргументации наших мыслей научные выводы, высказанные в связи с понятием лирического героя, были использованы в целях исследования. Были приняты во внимание и ранее сделанные научные выводы и размышления о лирическом персонаже. В этой статье мы исследуем концепцию лирического героя в поэзии алашских поэтов, опираясь на ее происхождение, сущность и влияние на литературную культуру Казахстана.

Ключевые слова: Алаш, поэт, сочинение, лирика, лирический герой.

А.М. Mukasheva*, А.А. Moldabayeva

M. Kh. Dulaty Taraz Regional University, Taraz, Kazakhstan

LYRICAL HERO IN THE POETRY OF ALASH POETS

Abstract. Poetry has always been an important part of cultural expression in different societies, allowing us to look at the collective consciousness and ethos of the nation. Kazakh poetry, especially the works of Alash poets, occupies a special place in the hearts of people who reflect their history, dreams, struggles and hopes. We will analyze the ways of creating a lyrical hero and his reflection in the poetry of Alash poets with specific examples. As for the lyrical hero, the positive impact of these characters in the genre of poetry on the formation of national consciousness is also analyzed in detail. It is proved by examples that the purpose of Alash poets in creating lyrical characters is to raise the morale of the Kazakh people, whose National Honor began to deteriorate at the beginning of the twentieth century, and to awaken National Honor. In this regard, the artistic skills of M. Zhumabayev, M. Dulatov, Sh.Kudaiberdiuly in creating lyrical characters are considered. In order for our thoughts to be reasoned, the scientific conclusions expressed in connection with the concept of a lyrical hero were used for the purpose of research. Previously, scientific conclusions and opinions about the lyrical hero were also taken into account. In this article, we will study the concept of a lyrical hero in the poetry of Alash poets, take as a basis his Origin, essence and influence on the literary culture of Kazakhstan.

Keywords: Alash, poet, work, lyricist, lyrical hero.

References

1. Tazhibayev, A. Omir zhane poeziya [Life and poetry]: Monograph / A. Tazhibayev. - Almaty. Zhazushy, 1960.
2. Kakishev T. Saken Seifullin. [Seifullin Saken]: Research / T. Kakishev. - Almaty: Zhazushy. 1967.
3. Negimov S. Olen orimi [Poem braid] / S.Negimov. - Almaty: Dom Nauki, 1980.
4. Mashkhur-Zhusupov K. Olen sozdin patshasy. [Poem-The King of the word]: Research / M. Zh. Kopeev - Almaty: Writer, 1991.
5. Bes arys: Memoirs, essays and research articles. [Memoirs, essays and research articles]: Research / Comp. D. Ashimkhanov, - Almaty: Zhalyn, 1992.
6. Momyshuly B. Koz aldymda barinsin [You are all in front of me]: Memory / B. Momyshuly. - Almaty: Zhazushy. 2000
7. Baitursynov, A. AK Zhol: poems and poems, publ. Articles and literary research / comp. R. Nurgaliyev. - Almaty: Zhalyn, 1991.
8. Dulatov, M. Works [poems, stories, plays, sayings and critical research articles]: Research / M. Dulatov. - Almaty: Ana tili, 2010.
9. Kudaiberdiev, Sh. works: Poems, epics, words of edification. [Poems, epics, words of edification]. Compiler M. Zharmukhamedov, S. Davitov, A. Kudaiberdiev: Research / Sh. Kudaiberdiev. - Almaty: Writer, 1988.
10. Abay (Ibrahim Kunanbayev). Collection of works in two volumes. [Collection of works in two volumes]: Research / A.Kunanbayev. - Almaty: Zhazushy, 1988.
11. Myrzakhmetuly M. Turkestan men Taraz arasy [Turkestan between Taraz]: Research / M. Myrzakhmetuly. -Astana. Bilge. 2001.
12. Zhumabaev M. collection of multi-volume works. [collection of multi- volume works]: Research / M. Zhumabaev. - Almaty: Zhazushy, 2008.

Мақалаға сілтеме:

Мукашева, А.М. Алаш ақындары поэзиясындағы лирикалық қаһарман [Мәтін] / А.М. Мукашева, А.А. Молдабаева // Dulary University Хабаршысы. – 2024. - №2. – Б. 25-32 <https://doi.org/10.55956/WJUZ1972>

М.Т. Шоқай* *Пед. ғылым.магистрі**Л. Н. Гумилев атындағы ЕҰУ**Астана, Қазақстан*mshokhayev@mail.ru**Р.С. Тұрысбек** *Фил. ғылым.д-ры, профессор**Л. Н. Гумилев атындағы ЕҰУ**Астана, Қазақстан*rst_58@mail.ru

«БОПАЙ ХАНЫМ» ТАРИХИ РОМАНЫНДАҒЫ ХАН ӘБІЛҚАЙЫР БЕЙНЕСІ

Аңдатпа. Қазақ әдебиетінің ұзақ жылдар бойғы тәжірибесінде тарихи романдардың маңызы да, бәсі де қашанда жоғары болды. Өткенді жаңғыртып, ұмытылғанды еске түсіріп, қалтарыста қалғанды жарыққа шығарып, ел мүддесіне қызмет етіп жатқан тарихи туындыларды қазақ өскелең әдебиетінің негізгі сипаты ретінде қарастырсақ, қателеспейміз. Дәл осындай туындылар турасында ізденістер жасаған авторлар мақалада егемендік тұсында қазақ прозасының тақырыптық аясының кеңігендігіне және тарихи романдардың халық санасын жаңғыртудағы маңызына назар аудартады. Қазақ жазушысы Мәди Айымбетовтың «Бопай ханым» тарихи романын негізгі нысан ретінде ала отырып, атақты кіші жүз ханы Әбілқайыр хан бейнесінің сомдалуы қарастырылады. Бұл роман өзінің жаңалығымен, әйел туралы жазылған өте аз шығармалардың бірі болғандығымен және өмірі қарама-қайшылыққа толы Әбілқайыр хан мен оның заманын суреттеуде үлкен талпыныс жасаған шығарма екендігімен ерекшеленеді. Сонымен қатар, авторлар Әбілқайыр бейнесінің жасалуындағы қазақ сөз өнерінің көркемдік дәстүріне, дүниетанымына, автордың жеке позициясына мән беруге шақырады. Романдағы өзге де кейіпкерлердің Әбілқайырмен диалогына, оған деген қарым-қатынасына, ол турасындағы салыстыруларға мән қоя отырып, оған тән сипаттарды айқындайды. Автордың көркемдік шешіміне әсер етуі мүмкін тағдырдың жазғаны, халықтық дүниетаным, өзге туындылармен ой ұқсастығы мәселесіне де тоқталып отырады.

Тірек сөздер: образ, авторлық ұстаным, Әбілқайыр хан, Бопай ханым, көркемдік дәстүр.

Кіріспе. Тәуелсіздік тұсында жазылған туындылардың ішінде тарихи романдардың үлесі аз емес. Сан жағынан, сапа жағынан қарасақ та, қазақ қаламгерлерінің қаламынан туған кез келген шығарманың қазақ әдебиетіне, мәдениетіне, дүниетанымына бере алғаны мол. Мұхтар Мағауиннің «Шыңғысхан», Қажығали Мұханбетқалиұлының «Тар кезең», Қабдеш Жұмаділовтың «Дарабоз», «Прометей алауы», Рафаэль Ниязбектің «Көсем», Тұрсынхан Зәкенұлының «Аттила. Балқан тауға барғандар», «Көк бөрілердің көз жасы», Әкім Таразидің «Мұстафа Шоқай», Әнес Сарайдың

«Еділ-Жайық», Мәди Айымбетовтың «Бопай ханым» романдары секілді өзге де ел тарихы мен халық есінде қалған тұлғалардың өнегелі өмірі мен даңқты ерлігін көркемдік шеңберге сыйдырған туындыларымыз бар. Сонау көне түркілер заманынан бастап, хандық дәуірді, орыс отаршылдығы мен одан кейінгі кезеңді де тілге тиек еткен шығармалардың әрбірі тарихи ақтандақтарды ашып, өткен күннің қалтарысында қалған ел мен ер дерегін көптің керегіне жаратып, ұлттық сананы жаңғыртуға қызмет етуде. Себебі бұл тұста «қазақ прозасының тақырыптық деңгейі кеңіп, кеңестік жүйе кезіндегі жазылмақ түгілі айтуға

болмайтын «жабық» тақырыптарға қалам тарту мүмкіндігі туды» [1, 7].

«Қазақ әдебиетінің қазіргі кезеңінде байқалатын ұнамды үрдістердің бірі – көне дәуір оқиғалары мен тарихи адамдар өмірінің көркемдік ақиқатын айтуға ұмтылу» [2, 217]. Дәл осы ұмтылыс мақсатында әр автор тарих тағылымына, өткен өрнегіне, заман шындығы мен қажеттілігіне, ұлттық құндылықтарға, қазақ халқының кеше мен бүгіндегі этнографиялық белгілерге, ауыз бен жазба әдебиет нұсқаларына, тарихшылар мен данышпандардың естеліктеріне үңіледі, үлкен ізденіс нәтижесін тақырып пен идеяға сыйдырып, оқырманға ұсынады. Осындай туындылардың ішінде Мәди Айымбетовтың қаламынан туған «Бопай ханым» тарихи романының маңызы зор, себебі бұл туынды, біріншіден, әйел тағдыры мен әйел ерлігін сөз етіп, даңқты ханша образын жасауға талпынған қазақ әдебиетіндегі аз туындының бірі. Екіншіден, бұл шығармадан қазақ тарихында бейнесі қайшылыққа толы, әлі лайықты баға беріле қоймаған Әбілқайыр хан өмірін, кіші жүз руларының, жалпы қазақ халқының Ресей патшалығы құрамына қосылу тарихын және соған қатысты автордың өзіне тән көркемдік шешімдерді көре аламыз.

Зерттеу шарттары мен әдістері. Зерттеу жұмысының әдіснамалық негізін әдебиеттану ғылымының қағидаттары мен әдістері құрайды. Сонымен қатар жалпы зерттеу әдістері қолданылды. Тарихи романды талдау барысында негізінен герменевтикалық әдіске ден қойылды. Анализ, синтез, салыстыру, сипаттау әдістері арқылы өзге де шығармалармен байланысын анықтауға, сол арқылы авторлық позиция, көркемдік дәстүрді анықтауға талпыныс жасалды. Зерттеу барысында Балтабаева, Пірәлиева, Бердібай, Оразбек, Алпысбаев, Келісбетов секілді қазақ әдебиеттанушыларының еңбектері негізге алынды.

Зерттеу нәтижелерін талқылау. «Төл тарихымыздың қалтарысында қалған, орыс билігіне қарсы тұрған Әбілхайыр хан ордасының әскери-саяси өміріндегі күні

бүгінге дейін бұрмаланып келген тарихи деректердің романның көркемдік қағидасына айналуы оның мазмұнын байытып, құндылығын арттыра түседі» [3]. Тарихи туынды «Бопай ханым» аталса да, әрбір оқырман үшін ондағы орталық кейіпкердің жалғыз Бопай емес екенін, романның Әбілқайыр екеуіне тең арналғанын аңғару қиын емес. Олай болатын себебі, Әбілқайыр туралы сөз болғанда Бопайсыз, Бопай туралы толғағанда Әбілқайырсыз сөз құрай алмасымыз анық. Көркем туынды XVIII ғасырдағы қазақ халқының әлеуметтік-саяси жайын баян етіп қана қоймай, Әбілқайыр мен Бопайдың жақындығын махаббат биігінде қарастырады, Әбілқайыр образын сомдау арқылы Кеңес үкіметінің қазақ елін отарлаудағы жасырын саясатын сипаттайды.

Роман Бибәтиманың (Бопай) дүниеге келуімен басталады. Ерекше есімді иеленген Сүйіндіктің «моншақтағары» бой жетіп, есейген кезде тылсымнан келген хабар мен түсінде көрген кейуананың сөзінен соң қолына қасиет қонып, бойында ауырған адамға дәру боп тарайтын кие бар екенін ұғына бастайды. Мұндай оқиғаны автордың көркемдік шешіміне де немесе Бопай ханым турасында ел аузындағы қиялынан гөрі шындығы басым дерекке де санауға болады. Қалай болғанда да, дәл осы қасиеттің қонуы Әбілқайыр мен Бопайдың кездесуіне түрткі болған оқиғаның ең негізгісі. Өйткені, саят құрып жүрген төренің тұқымы атынан құлап, мертігіп жатқанда оны Бопайдың ағасы Мырзатайдың тауып алуы, оны Бопай отырған Сүйіндік ауылына әкелуі тағдырдың өзі орайластырып қойған себеп секілді. Қиын жағдай болса да, екі жастың алғашқы кездесуі кезіндегі олардың сипаты мен араларында тұтанған махаббат отының белгісі төмендегі үзінділерде бейнеленген: «Ауырсынып жатса да, сом жұдырығын тастай ғып түйіп, жақ етін ширықтыра тістенген көркем жүзді жігіттің отты көзі сынықшы қыздың ұяң сезімін әнтек ыстық лебімен желпіп өткендей болғаны да анық еді. Сол бір сәттерде өрімдей жас сұлудың тұла бойын мертіккен жігітке деген

соншама бір аяушылық сезімі билеп тұрса да, аялы жанары еріксіз күлімдей берген болатын...» [4, 19-20]. «Табынай Ер Сүйіндіктің ауылында, Мырзатай үйінде бір айға жуық жатып сүйек-сүйегін сыздатып сырқыратқан мертігу дертінен айыға бастаған Әбілқайырдың көңіл сарайын айрықша жадыратқан ынтық сезім әр күні, сәт сайын ұлғайып, жан-жүрегін байыз таптырмады» [4, 20].

Әбілқайыр сырқатынан жазылған соң Бопайға қайтып оралуға уәде етіп, өз еліне аттанады. Алайда тезірек оралудың амалы болмайды, өйткені оны алда бірнеше келелі істер күтіп тұратын. Болашақ ханның образы тарихи романда естектерге қол ұшын берген тұста көріне бастайды. « - Алдар аға, сенім артқан ниетіңізді, ыстық ықыласыңызды түсіндім!.. Сын сағатта туған елді тағдырдың тәлкегіне тастай алмайтын жағдайдамыз қазіргі күндері. Алда-жалда тағы да орыс билігі мен өз іштеріңіздегі алпауыттардың қыспағында қалатындай болсаңыз, қазақ ағайындарыңыз, біз сіздердей түбіміз бір туысқандарға қашан да қол созып, көмек етуге даярмыз!» [4, 30]. «Қазақ, түрік, қарақалпақ, қырғыз, татар, башқұрт, түрікмен және басқа да түркі халықтарының тарихи тағдырларында ғасырлар бойы ортақ ұқсастықтар көп болды. Ең қиын жағдайда да бауырлас халықтар бір-бірімен жақындасуға ұмтылды» [5, 266]. Сыпайы сөйлеп, өзімен тағдырлас, туысқан халыққа көрсетіп отырған ықылас-пейілінен Әбілқайырдың досқа адал, жақынға қол ұшын созуға әзір, жоғарыдағы сөздің дәлелі болатындай дара сипатын көруге болады. Мұнымен Әбілқайыр бейнесі тек ашыла түседі, сонымен қатар Бопайдың, баласы Нұралының сөзі мен іс-әрекеті арқылы да Әбілқайыр хан образы айшықталып тұрады.

Өзіне үлкен үміт пен жауапкершілік артқан Қарақұм құрылтайында рубасылар Әбілқайыр ханға Кіші жүздің бас ханы, ал Бөкенбай батырға бас қолбасы билігін берген болатын. Дәл осы оқиғадан кейін Әбілқайыр жақ Адай еліне құда түсіп, Бопайды төре елінен ұзаттырып ала кетеді. Бұл тұста да

назардан тастамауымыз керек шығарма бөлігі бар. Романның мазмұнына сүйенсек, тылсымнан келген емшілік, сынықшылық қасиеттің иесі Бопай Әбілқайырмен бас қосқаннан кейін, көп ұзамай аяғы ауырлап, түс көреді: «Таң-тамаша сезімге бөленіп, көкірегің кереметтей бір қуаныш керней ала жөнелді. Өзінің манадан бергі жападан-жалғыз екенін де ұмытып кетті... Әлден соң ол өзін осы жерге терең дарияның айдынынан жол ашып жетелеп алып келген көкжал арланды кенет есіне түсірді. Ұмытып бара жатқанына өкініп, жалма-жан жан-жағына, алды-артына қарап қасқырды іздеді. Арлан ұшты-күйлі ғайып болыпты. Жан дүниесі әлем-жәлем, жандалбасалап олай бір, бұлай бір жүгірген ол көкірегің өксік қысып көз жасына ерік берді. Қанша жылағанын білмейді, жылаудан солығы басылған Бопай кенеттен тап жанынан бөлтіріктің қыңсылаған үнін естіді. Қып-қысқа аяқтарын тырбың-тырбың қозғап бауырын болар-болмас көтерген құйттай ғана тіршілік иесін қос алақанына салып жерден көтеріп алды. Сол қас қағымда көзін жаңа-жаңа ашқан кішкентай бөлтірікті азуымен желкесінен қысып оның қасына әкеп тастаған арлан оған анадай жерден бір көрінді де, көзден ғайып болды...» [4, 38]. Дәл осы түстен кейін Бопайдың қасқырдың жүрегінен жасалған қуырдаққа жерік болып, көп ұзамай Нұралыны дүниеге әкелгеніне куә боламыз. Бұл жердегі түс те, жерік ас та, Бопайдың ғана сипатын ашып тұрған жоқ, ол Әбілқайырды да бейнелейді. Ел аузындағы Арқар батыр, Жылан батыр, Бапы хан, романдағы Нұралы секілді образдардың барлығын біріктіріп тұрған ұқсастық анасының ерекше жерік асы болса, Бопайдың түсінде көрген көкжал бөрінің күшігі Нұралы да, ал оның әкесі Әбілқайырды көкжал бөрінің өзі деп топшылауымызға болады. Түркі халықтарының тотемдік жануарына ұқсатудағы автордың мақсаты Әбілқайыр образын айшықтап, текті, жақсыларға тарта туған, бойы қасиетке толы, өзі қайырылмайтын хан образын сомдау десек қателеспейміз. Өйткені әйгілі мифолог ғалым

С. Қондыбайдың «Байырғы қазақ дүниетанымы» еңбегінде бөрі турасында мынадай деректер келтірілген: «Ертегі аңыз-эпсаналарда қиналған, қысылып дағдарланған негізгі кейіпкерге тосыннан ұшырасқан бөрі көмекке келіп, жол көрсетіп, бастап алып жүреді. Қапыда атынан айырылған басты қаһарманды барар жеріне жеткізеді. Туғандарынан жапа көрген немесе қазақ тапқан батырды тірілтіп, кек алуына көмек береді. Батыр туар әйел қасқырдың жүрегіне жерік болады» [6, 392]. Бұл үзіндіге сүйенсек, Бопайдың құрсағындағы баланың басты сипаты – батырлық. Ал тағы бір нұсқада «бөрі еркіндіктің, мәрттіктің, алғырлықтың символы болып табылады... Бөрі тектілікті, өрлікті білдірумен бірге магиялық қасиеті бар өсіп-өнуші тіршілік иесі ретінде де танылды» [6, 393]. Демек, көкжал сипатында көрінген Нұралының әкесін де әрі батыр, әрі өр, әрі текті, әрі алғыр, еркін де мәрт кісі деп қабылдауымызға негіз бар. Өйткені «көркем прозадағы түс көру тәсілі – образ бен ой айшықтауда, кейіпкердің характерін психологиялық өмірдің заңдылығына сәйкес сомдауда, ұйқы мен ояну мезеті арасындағы жан қозғалыстарын байланыстыра бейнелеуде, түстен кейінгі адам санасы мен іс-әрекеттеріндегі психологиялық түзілістерді тереңдей талдауда таптырмас құрал бола алады» [7, 87].

Әбілқайыр хандық билікті қолына алғаннан кейін оның өміріндегі қиын да күрделі кезеңі басталады. Ол кезең қазіргі қазақ тарихында да қайшылыққа толы жағдаяттардың бірі ретінде есте қалды, алайда ақиқаты айқындала қоймады. Соның ең маңыздысы Кіші жүз руларының орыс өкіметінің бодандығына кіру мәселесі. Тарихи туындыда Әбілқайыр мен Анна Ионовнаның арасындағы келісімге әсер етіп, оны өзгерткен, сөйтіп қара басының қамы, генерал шенін алу үшін Кіші жүз бен Орта жүз қазағынан ресми түрде орыс өкіметіне бодан етіп мәлімдеген Тевкелев болатын. Ал Әбілқайыр керісінше, бодандықтан қазақ елін сақтап, беріспей тұрған патша ретінде көрінеді: «Әбілқайыр хан

болып тұрғанда бұларды бодандықпен түбегейлі мойынсұндыру әрекеттерін іске асыра алмайтындығына көзі әбден жеткен губернатордың ендігі әрекеті бас хандықтан үміткер Барақ сұлтанды Әбілқайырға қарсы қойып, іріткі салып, билікке қол жеткізу үшін бір-бірінің кеңірдегін шайнаудан тайынбайтын екеуін одан сайын өштестіре түсіру болатын» [4, 95]. Қалай десек те, бұл шарт бодандық шарты, болмаса әскери одақтастыққа қатысты шарт болса да, халық тарапынан наразылық өршіп тұрған еді. Патшайымға апарар жолда хат мәтінін өзгертіп, қолын қойдырып, кейін орыс өкіметінің Грамотасын қазақ еліне таныстыруға келген Тевкелев те оған куә болады: «Атой салып, өзіне тап беруден тайынбайтын, ашына, ашу шақыра айқайға баса сөйлегендерден ол кәдімгідей тайсана бастады. Иықтасып дәл қасында тұрған Әбілқайырға қарап еді, ол айтылып жатқан наразылықтың ешбіреуіне де селт етпеген сыңайда екен. Отша жанған өткір көз жанарын әлгілерге тік қадап, жақ еттері ауық-ауық бұлт-бұлт ойнап, іштен тынып тұрғаны байқалады. Осы мезетте Есеттің өктем даусы шықты.

– Ау, ағайын! Көп арасынан қатынша күңкілдемей, жүздеріңді жасырып шуламандар, түге!..

– Ей, Барақ, ақылың мен айбатың бар екенін білеміз! Елдің амандығы мен бүтіндігін ойлап келсең, шулатпа мыналарыңды құрдан-құр! Орданың бас ханы Әбілқайырдың бұл қадамға баруының байыбына бар!..» [4, 53]. Жоғарыдағы үзіндіде сабыр сақтап, бар салмақ пен жауапкершілікті азаматтықпен арқалап тұрған Әбілқайырдың бейнесін көрсек, Есеттің өктем сөзінен соң оның ел ішінде қаншалықты абыройлы болғанынан да хабардар болуға болады. Әбілқайырдың тұрысынан-ақ ішкі жай-күйін танып, елге белгілі батырдың қолдау көрсетуі жайдан-жай емес деп ұғыну керек. Автор бұл тұста қазақ ақын-жыраулары шығармаларындағы Әбілқайыр бейнесін сомдауға тырысқан деп тұжырымдаймыз. Өйткені біз білетін көптеген туындыларда Әбілқайыр мен Нұралы елге ұран, пана болған

қадірлі хандардың қатарынан болған. Солардың бірі «Атыраудың ағиығы» атанған Нұрым Шыршығұлұлы:

«..Тарқады елдің құралы-ай,
Кіші жүздің баласын
Бастап кеткен сол заман
Әбілқайыр, Нұралы-ай» [8, 347] деп

ерекше ілтипатпен еске алса, Қашаған Күржіманұлы «Адай тегі» дастанында:

«Аржағы Әнес ұраны –
Ел едік толық құралы.
Басшы болған халқына
Екі төре бар еді –

Әбілқайыр, Нұралы...» [9, 84] деп толғайды. «Атамекен» дастанында да Әбілқайыр мен Нұралыны тілге тиек етіп, заманның жайын жырлауды назардан тыс қалдырмаған:

«Бұл қонысқа келгелі
Билердің жыйып құралын
Әбілқайыр, Нұралы;
Әбілқайыр бар кезде
Беріпті жұрттың мұралы.
Қалмақты қуып қоныстан,
Айырып шепті орыстан,

Тарқамай кетті құралы» [9, 97]. Бұл секілді үзінділерді көптеп қолдануға болады, бірақ барлығының тоғысатын жері – Әбілқайырдың мықтылығы, ол қылған қызметтің маңыздылығы, ол билеген заманның тыныштығы, сол заманды аңсау. Әбілқайырдың абыройлы болғандығы тек бұл туындыларда емес, тарихи романның өзінде де бірнеше тұста көрінеді. Сәңкібай батырдың, Қарақ батырдың Әбілқайырдың келісіне қаншалықты дайындалғанына, қалай қарсы алғанына қарап, Кіші жүз ханының сондай беделді жандардың бірі болғанын ұғынуға болады.

Туындыда Әбілқайыр көптеген ханға лайықты қасиеттерге ие жан ретінде сипатталады. Оның бойынан даналық та анық көрініп отырады. Бар ойы мен уайымын ішіне жасырып, сыртқа білдіртпей отыратын Әбілқайырға алаңдаған Бопаймен арадағы диалогқа үңіліп көрелік:

« – Хан иесі, бүгін әлдебір күйде алаңдаулысыз ғой. Нендей жайсыздықта отырсыз?..

Жұқалау әдемі езуінің ұшына үйірілген ойлы да сұраулы жымиысты Бопай өзгелерге аңғартқысы келмегендей, Әбілқайырға жүзін сәл ғана бұрды.

Хан жауап орнына қабағын бір сәт жазып, Бопайды көз қиығымен бір жанап өтті де, ұлына қарап:

– Кәні, әне бір кішілеу сақанды хан сайла, «Ханталапай» ойналық, балам, - деді ұлын еркелете, күлімсірей сөйлеп» [4, 59]. Көп оқырманға бұл тұста Әбілқайыр Бопайға жауап бермегендей, жауап бергісі келсе де, маңайындағылар алдында сөйлегісі келмегендей боп көрінуі мүмкін, алайда ханның өз баласына сөйлеген сөзінде үлкен мән бар еді. Ол сол арқылы Бопайға жауабын берген болатын. Ханталапайды ойын деп те, ханды жазалаудың түрі [10, 225] ретінде қарасақ та, бұл сөздің арғы жағында үлкен саяси ойынның болып жатқанын, осы жолда хан асығы кімнің қолына түсіп, кімнің асығы алшысынан келетіні белгісіз екенін білдіргісі келгендей. Қарапайым адам қапелімде келістіре алмайтын бұл үзіндідегі Әбілқайырдың жауабы арқылы автор сол замандағы қоғамдық-саяси жағдайды жеткізіп қана қоймай, сонымен қатар Әбілқайыр образына терең ойлы, көреген жанның сипатын жалғаған.

Романдағы Әбілқайырдың әр тұста елең етіп көрінетін шыдамдылығы, сабырлылығы оның мықты саясаткерлігінен болар деген ой қалдырады. Тевкелевпен, Кэстльмен, Татищевпендиалогтарына назар аударар болсақ, ханның қандай жағдай болса да, сыпайылықтан айнымайтын, бірақ өз ойы мен ниетін батыл білдіре алатын бейнесіне куә боламыз. Орынбор маңына торғауыттардың сансыз жасағын жинап алып отырған қала билігінің «қалмақ әскері сіздің ордаңызға қарсы қою үшін жинақталып отырмағанын назарыңызға аларсыз, аса мәртебелі Абулхаир мырза!..» [4, 88] деген сөзіне былайша жауап қатады: « - Назарға алынады. Алайда қалмақ

әскерінің Орынбор бекінісінде қалмауын өз тарапымнан табан аудармай қадағалайтынымды жеткізгім келеді. Бұл, әрине, Орынбор ұлығының бізге бүкпесіз айтқан мәлімдемесіне деген сенбестік емес, оның шынайылығына адал көңілмен көз жеткізу деп қабылдаңыз, өйткені қашаннан дұшпандық пиғылынан тартынбаған торғауыттардың жеме-жемге келгенде бұдан әрі нендей әрекетке баратынын орда билігі айта алмайды!» [4, 89]. Бағамдап қарасақ, Әбілқайыр торғауыттар ел шекарасына жақын тұрғанына наразы, бірақ соған қарамастан олардың ел шекарасына жақындап келуіне жол берген Орынбор билігінің мәлімдемесіне де сенетінін жеткізеді. Десек те Орынбор билігінің торғауыттардың жасауы мүмкін дұшпандығына кепілдік бере алмайтынын ескерте отырып, бұл жағдайды қатаң бақылауда ұстайтынын білдіреді. Әбілқайыр бұл тұста орыс өкіметімен жасалған бітім шеңберінде өз жауына қарсы сес көрсетудің ретін жасап отыр. Саяси сауаттылығынан бөлек Әбілқайыр күнделікті өмірде де өз сабырлылығымен ерекшеленеді. Ерекшеленіп қана қоймай, өз маңайындағыларын да сол жақсы қасиетке үйіріп, шақырып отырады. Би-старшындармен болған орда жиынында өз өкпе-ренішін білдіріп, билікке талас қып, ел ішіне алауыздық шақырып жүргендерді айыптаған Мырзатайды төмендегідей сөздермен сабырға шақырады:

« - Жә, Мырзеке, сәл сабырға кел! — деді Әбілқайыр осы тұста оның сөзін сыпайы ғана бөліп. - Қалай десек те, Барқы мен Өтей мырзалардың сөзі елге жаны ашығандықтан айтылған болар. Тағы кімнің айтпағы бар, ортаға салсын, асықпай, жөнімен тыңдалық алдымен» [4, 155-156]. Ол әрқашан әліптің артын бағады, барлығын тыңдай біледі және содан қорытынды шығарушы ретінде көрініп отырады.

Романды оқи отырып, «ер азығы мен бөрі азығы - жолда» деген нақылдың мәнісін түсініп отырамыз. Өйткені, Әбілқайырдың хан болып, ордадан отырған, қымыз ішіп, қызарған, бұйрық беріп, өзі қарап қалатын

күйін кездестіре алмаймыз. Үнемі ат үстінде жүріп, Мұңалжар асып Орынборға, Үстірт асып қарақалпақ еліне барып жүреді. Оның барлығы да ел тыныштығын сақтап, жақындағы ағайын мен көрші арасындағы тыныштықты сақтау үшін еді. Осы тұстарда Әбілқайыр хан бейнесін автор мықты стратег ретінде көрсетеді. Қанша күшті, қуатты болса да, торғауыттармен соғыста Жемнің арғы бетінен келген жауды бергі бетіне өтуіне мүмкіндік жасағанын, «Шотан да, Мырзатай да ілкімде түсіне қоймады» [4, 93]. Бұл да Әбілқайырдың бойында «қырық кісінің ақылы бар» даналығының бір сипаты ретінде көрінеді. Өйткені, бұл әрекеті арқылы автор жай соққы беріп, жаудың бетін қайтарып қана қоймай, олардың қашуына мүмкіндік бермеу еді.

Әбілқайыр хан бейнесінің тағы бір сипаты - жөн мен ретті білу. Бұл үшін де кісіге ақыл мен түсінік, білім мен тәжірибе керек-ақ. Автор хан бейнесін сипаттау кезінде қазақтың ұлттық құндылықтарын насихаттап отыруды, оның тапқа, жасқа, жынысқа қарамайтын, бәріне ортақ заң екендігіне назар аударуды көздейді. Хан болса да, Әбілқайыр хан Бопай елінің күйеуі. Қайын жұрты ханға лайық құрметпен қарсы алса да, төрге шығыңыз деген ел ағаларының сөзіне, Бопайды жоғары шығарып, өзі іргеге, төменірек тұсқа отырғанымен жауап береді. Ханның төрге шықпай қалғанына көзге оғаштау көрінгенімен, шаңырақ иесі Тегісбай ханның әрекетін былайша түсіндіреді:

«- Әу! Ағайын, адай тумалар, ел төрінде отырған хандарыңыз - адай еліне күйеу! Әбілқайыр, ендеше, өз жолын біліп тұр!» [4, 98]. Шығармадағы Әбілқайыр бейнесін сараптап отырған әрбір оқырман үшін ханның образы ерекшеленіп тұратыны анық. Бір-екі тұсы болмаса, басқа бөліктерде Әбілқайыр сан қырлы, кемел тұлға ретінде сомдалған, бұрынғының батырларын, идеалды кейіпкерлерді, романтистік көзқарасты еске салады. Десек те, бұлай образ сомдаудағы автор ұстанымын кіші жүз ханының тарихтағы бейнесіне деген қарсылығы деп ұғынсақ

болады. Әбілқайырдың біз айтқандай әдеби-көркем бейнесінің жасалуы тарихи тұлғаны кейбір қайшылықтар мен түсініксіз деректерден тазалау болуы да әбден мүмкін.

Әбілқайыр бейнесі Бопайдың сөзімен де, әсіресе баласы Нұралымен салыстыра қарастырылған бөліктерінде де ашыла түседі. «Елді хан ордасының қол астына тұтастырамын десен, жеріңе қашаннан бері көз сүзіп отырған орыс билігіне емес, алдымен сол халқыңа арқанды сүйейсің. Сенің әкең Әбекем хан да осыдан айныған емес, соны түсін» [4, 199] деген Бопайдың сөзінде баласына деген көңіл толмастықты да, Әбілқайырдың дара белгісін де байқаймыз. Бұл үзінді де алдыңғы бөліктерде жазылғандай Әбілқайырдың ел тұтастығын арттырып, бодандыққа қарсы күрестегі сипатын айшықтай түседі. Тағы бір үзіндіде Бопайдың ішкі жай-күйі былайша баяндалған: «Нұралының ана ниетін мақұлдап бірауыз сөз айтпауы Бопай ханымның көңіліне аздап кірбің ұялатқандай болды. Әкесіндей кесімді сөйлеп, батыл әрекетке турасынан салатын қасиет дарымаған ұлына деген қазіргі сәттегі аз-кем ренішін ішіне бүгіп қалды. Орыс билігінің күннен-күнге өршіп келе жатқан теріс пиғылынан соңғы жылдары әсіресе көп сескенетін ұлының жағдайын түсінеді ғой, әрине» [4, 215]. Үзіндіден аңғарғанымыздай, Нұралыға жетіспейтін кесімділік, батылдық, жүректілік Әбілқайырдың еректігін көрсететін бірден бір белгілер еді.

Жоғарыдағы талдаулар мен салыстыруларды қарастырсақ, ел билеушілер мен батырлар, данышпандар мен ғұламалар, атақты тұлғалар образын жасауда қазақ халқы қаламгерлерінің өз ішінде ғана емес, Түркі халықтарының көркемдік жазу дәстүрімен де байланыс барын көруге болады. Біздің зерттеу нысанымызда сомдалған Әбілқайыр хан бейнесінің сипаттарын көне жазба мұраларының басты кейіпкерлерінің бойынан да көре аламыз. Мысал келтірер болсақ, Жүсіп Баласағұнның «Құтты білік» дастанында Алып Ер Тоңға мадақтауға арналған бөлік бар. Ғалым Н. Келімбетов бұл турасында «дастанда ақын Алып Ер Тоңғаны қалың қол бастаған

батыр ғана емес, сонымен бірге, көреген көсем, білімді жан, ақылды ел ағасы, елге тұтқа болған қаһарман ретінде бейнелейді» [11, 16] дейді. Тағы бір үзінде Жүсіп Баласағұнның мемлекет нұсқасын берік ұстау үшін қажетті қасиеттері жайында да баяндайды: «Сондай-ақ ақын мемлекет тұтқасын берік ұстап тұру үшін білім мен парасат қана емес, сонымен бірге, ерік, жігер, қаһар, өктемдік, өзгелерге үстемдік ететіндей ызғар қажеттігін айтады. Дәл осындай қаһарман - Алып Ер Тоңға деген түйін жасайды» [11, 17]. Бұл дастандағы Ер Тұңға кезіндегі түркілердің батыры ғана емес, көсемі де еді, ал Әбілқайыр да хан емес, ғұмыры ат үстінде өтіп, оң мен сол, батыс пен шығыстан төнген қауіптен өз халқын қорғаған батырлардың бірі еді. Басқалай айтсақ, өз әміріндегі қазақ халқын сыртқы да, ішкі де жаудан қорғау үшін «түн ұйықтамай, күндіз отырмай», тыным таппай жүрген Күлтегіннің бейнесін елестеді.

Қорытынды. «Тарихи тақырыпқа жазылған шығармаларда тарихи сабақтастық көркемдік таным тұрғысынан екі бағыт аңғарылады. Бірінші бағыттағы шығармаларда өткен дәуір оқиғасын ала отырып, оны бүгінгі күнмен салыстыра бейнелеу, араластыра айту әрі бұрынғы заманда ұлт бойында болған асыл қасиеттерді, гуманистік қасиеттерді дәріптеу идеясы жатады. Ал екінші топтағы шығармаларда тарихи тұлғаларды, олардың іс-әрекеттерін суреттей отырып өзі өмір сүрген заманның бейнесін жасау немесе уақыт әкелген жаңа психология, түсінік, болмысты билеген жеке қасиеттерді бейнелеу, ол туралы сұрақты ой тастау. Ашық айта алмаған ой астарын арғы заман телу оқиғаларына арқылы аңғарту» [12, 29]. Тарихи романдағы Әбілқайыр бейнесі ғалым Алпысбаев айтқандай, екінші топқа жатады. Ол жасаған хан бейнесі қазіргі халық танымында жүрген Әбілқайыр бейнесіне жаң қырынан қарауға, уақыт әкелген соңғы ғылыми деректерге сүйене отырып, тарихи тұлғаның шынайы бейнесіне қатысты сұрақты ой тастайды. Оның ханға тән болуы мүмкін өрлік, асқақтық, күш

көрсетуші, не болмаса астамшылдық қырын назарға алмай, авторды бойында сезімі бар, үлкен қасиеттердің иесі ретінде көрсетеді. Бұл турасында келесідегі үзіндегі авторларымен ойымыз бір жерден шығады: «The protagonist personality must be connected not only with the concepts of strength, superiority, but also beneficence and kindness» [13, 386]

«Бопай ханым» тарихи романы XVIII ғасырдағы қазақ елінің ішкі-сыртқы саяси жағдайын баян етіп, сол заманның даңқты тұлғалары Әбілқайыр хан мен Бопай ханым бейнесін жарқырата суреттеген мазмұнды туындылардың бірі. Бұл шығармадағы Әбілқайыр бейнесінің жасалуына мән бере отырып, ондағы қазақ жазу өнерінің көркемдік дәстүрін, автордың тарихи тұлғаға қатысты позициясын, тарихи деректерге жасаған интерпретациясынан туған сипаттамаларға куә болдық. Туындының тақырыбы мен идеясын

жеткізуде, образдар сомдауда автор өз ұстанымынан айнымайды және сол мақсатта Әбілқайырдың тарихи тұлғасына басқаша көзқараста қарауға шақырады. Бұл романдағы Әбілқайыр образы елден ерек, келісті мінез-құлықты, стратег, саясаткер, батыл, жөн мен ретті білетін, жан-жақты сауатты, ел мәселесін назарда ұстап, аттан түспеген қайраткер хан ретінде көрінеді. Позиция ретінде қарастырсақ, халықтық ұстанымға [14, 13] негізделген авторлық ұстаным десек, қателеспейміз. Тарихи туындыдағы өмір тарихы қарама-қайшылыққа толы болған, әлі күнге лайықта баға беріліп, тарихи бейнесі нақтыланбаған тұлғаның сипаттары көркем-әдеби образ ретінде де қазіргі рухани жаңғыру кезінде сол бір олқылықтың орнын толықтыруға жасалған қадамдардың бірі деп білеміз.

Әдебиеттер тізімі

1. Балтабаева, Г. С. Тәуелсіздік кезіндегі қазақ прозасының көркемдік әлемі: Повестер мен әңгімелерге шолу, талдау [Мәтін] / Г. С. Балтабаева. – Алматы: Қаратау КБ ЖШС: Дәстүр, 2016. – 288 б.
2. Бердібай, Р. Он томдық шығармалар жинағы, 6-топ: Тарихи роман [Мәтін] / Р. Бердібай. Құрастырған Д. Ысқақұлы. – Алматы: РПБК Дәуір, 2018. – 430 б.
3. Ағыбаев, Қ. Бопай ханым: тарихи роман. [Электронды ресурс] / Кіру режимі: <https://edq.kz/2021/11/20/%D0%B1%D0%BE%D0%BF%D0%B0%D0%B9-%D1%85%D0%B0%D0%BD%D1%8B%D0%BC-%D1%82%D0%B0%D1%80%D0%B8%D1%85%D0%B8-%D1%80%D0%BE%D0%BC%D0%B0%D0%BD/> Қаралған күні: 10.02.2024.
4. Айымбетов, М. Бопай ханым : тарихи роман [Мәтін] / М. Айымбетов. – Нұр-Сұлтан: Фолиант, 2021. – 224 б.
5. Олжабаев, Б.К.Түркі халықтары фольклорында туған жерді кие тұту мотивтері [Мәтін] / Б.К. Олжабаев, А.Ш. Пангереев, О.Сөйлемез // Еуразия гуманитарлық институтының ХАБАРШЫСЫ. – 2023. - № 4. – Б. 266-280. DOI <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2023-4.18>
6. Қондыбай, С. Байырғы қазақ дүниетанымының негіздері. Энциклопедиялық басылым [Мәтін] / С.Қондыбай. – Алматы: Қазақ тілі, 2018. – 480 б.
7. Пірәлиева, Г. Көркем прозадағы психологизмнің кейбір мәселелер (Түс көру, бейвербалды ишараттар, заттық әлем) [Мәтін]: Монография // Г.Пірәлиева. – Алматы: Алаш, 2003. – 328 б.
8. Тастеміртегі, Ж. Ж. Тіл таңбалы Адайдың ақындары. 1-кітап [Мәтін] / Ж.Ж. Тастеміртегі. - Алматы: Жазушы, 2006. – 528 б.
9. Тастеміртегі, Ж. Ж. Тіл таңбалы Адайдың ақындары. 2-кітап [Мәтін] / Ж.Ж. Тастеміртегі. - Алматы: Жазушы, 2006. – 560 б.
10. Қазақ салт-дәстүрлері. [Мәтін] / Құрастырған Әлижан Тауұлы . - Алматы: Балауса, 2017. – 384 б.
11. Келімбетов, Н. Көркемдік дәстүр жалғастығы (Ежелгі түркі поэзиясы және қазақ әдебиеті бастаулары). [Мәтін]: Зерттеу / Н. Келімбетова // Астана: Елорда, 2000. – 288 б.
12. Алпысбаев, Қ. Қазақ әдебиетіндегі тарихи шығарма: таным мен көркемдік [Мәтін] / Қ.Алпысбаев. - Алматы: Таймас, 2008. – 232 б.
13. Turysbek, R. The role of historical figures and legend motifs in the modern prose structure in expressing the idea of state hood / R. Turysbek, K. Sarekenova, K. Baitanasova, A. Myrzakhmetov, Z. Aimukhambet. // ASTRA

Salvensis, Supplementno. 1/2021. 383-393 pages. URL: <https://www.scopus.com/record/display.uri?eid=2-s2.0-85107062588&origin=resultslist>

14. Оразбек, М. С. Авторлық позиция: монография: [Мәтін] / М. С. Оразбек. - Алматы: CyberSmith, 2017. – 156 б.

Материал редакцияға 17.04.24 түсті.

М.Т. Шоқай*, Р.С. Турысбек

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

ОБРАЗ ХАНА АБУЛХАИРА В ИСТОРИЧЕСКОМ РОМАНЕ «БУПАЙ ХАНЫМ»

Аннотация. В многолетней практике казахской литературы значение и оценка исторических романов всегда были высокими. Мы не ошибемся, если будем рассматривать исторические произведения, служащие интересам страны, как основной характер казахской подрастающей литературы, которые возраждают прошлое, напоминают о забытом и выпускают на свет то что осталось в тайне. Авторы, изучающие именно таких произведений, обращают внимание в статье на широту тематического фона казахской прозы при суверенитете и значение исторических романов в возрождении сознания народа. Взяв в качестве основного объекта исторический роман казахского писателя Мади Айымбетова «Бупай ханым», рассматривается образ знаменитого хана Младшего жуза Абулхаира хана. Этот роман примечателен своей новизной, тем, что он был одним из не многих произведений, написанных о женщине, и тем, что он был произведением, в котором описывается образа Абулхаир Хана, жизнь которого была полна противоречий. Кроме того, авторы призывают обратить внимание на художественную традицию казахского словесного искусства, мировоззрение, личную позицию автора в создании образа Абулхаира. Он определяет характерные черты, придавая значение диалогу других персонажей романа с Абулхаиром, его отношению к нему, сравнениям в нем. Он так же затрагивает вопросы судьбы, народного мировоззрения, сходства мысли с другими произведениями, которые могут повлиять на художественное решение автора.

Ключевые слова: образ, авторская позиция, Абулхаир Хан, госпожа Бупай, художественная традиция.

M.T. Shokay*, R.S. Turysbek

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

THE IMAGE OF KHAN ABULKHAIR IN THE HISTORICAL NOVEL «BUPAI KHANIM»

Abstract. In the long-term practice of Kazakh literature, the importance and focus of historical novels have always been high. We will not be mistaken if we consider historical works serving the interests of the country as the main character of the Kazakh growing literature, which revive the past, reminds of the forgotten and brings to light what has remained a secret. The authors studying such works pay attention in the article to the breadth of the thematic background of Kazakh prose under sovereignty and the importance of historical novels in reviving the consciousness of the people. Taking as the main object the historical novel of the Kazakh writer Madi Ayymbetov "Bupai khanim", the image of the famous Khan of the Younger Zhuz Abulkhair Khanis considered. This novel is not able for its novelty, the fact that it was one of the few works written about a woman, and the fact that it was a work that describes the image of Abulkhair Khan, whose life was full of contradictions. In addition, the authorsurge to pay attention to the artistic tradition of Kazakh verbalart, worldview, personal position of the author in creating the image of Abulkhair. He defines the characteristic features, attaching importance to the dialogue of other characters in the novel with Abulkhair,

his attitude towards him, comparisons in him. It also touches on issues of fate, folk worldview, similarity of thought with other works that may influence the artistic decision of the author.

Keywords: image, author's position, Abulkhair Khan, Bupai Khanim, artistic tradition.

References

1. Baltabaeva, G. S. Тәуелсіздік кезіндегі қазақ прозасының көркемдік әлемі: Повестер мен әңгімелерге шолу, талдау [The artistic world of Kazakh prose during Independence: review, analysis of stories and stories]. - Almaty: Karatau KB LLP: tradition, 2016 – 288 p.
2. Berdibay, R. On tomдық шығармалар жинары, 6-топ: Тарихи роман [Collection of works in ten volumes. Group 6: historical novel]. Compiled By D. Iskakuly. - Almaty: Rpbk Epoch, 2018 – 430 P.
3. Agybayev, K. Bopaj hanym: tarihi roman. [Bopaj Khanum: a historical novel]. [Electronic resource] /Access mode: <https://edq.kz/2021/11/20/%D0%B1%D0%BE%D0%BF%D0%B0%D0%B9-%D1%85%D0%B0%D0%BD%D1%8B%D0%BC-%D1%82%D0%B0%D1%80%D0%B8%D1%85%D0%B8-%D1%80%D0%BE%D0%BC%D0%B0%D0%BD> / Date of application: 10.02.2024.
4. Aimbetov, M. Bopaj hanym: tarihi roman. [Bopai khanym : historical novel]. - Nur-Sultan: Foliant, 2021. - 224 p.
5. Olzhabayev, B. K. Түркі халықтары фольклорында туған жерді кие тыту мотивтері [Motives of the destruction of the native land in the folklore of the Turkic peoples] / B. K. Olzhabayev, A. Sh.Pangereev, O. Sözlemes // Bulletin of the Eurasian humanitarian Institute, No. 4/2023. pp. 266-280. DOI <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2023-4.18>
6. Kondybay, S. Байырғы қазақ дүниетанымының негіздері. Энциклопедиялық басылым [Fundamentals of the indigenous Kazakh worldview. Encyclopedic edition]. - Almaty: Kazakh language, 2018 – 480 P.
7. Piraliyeva, G. Көркем прозадағы психологизмнің кейбір мәселелері (Түс көру, бейвербалды ішараттар, заттық әлем) [Some problems of psychologism in artistic prose (color vision, nonverbal gestures, the material world)]. - Almaty: Alash, 2003 - 328 P.
8. Tastemirtegi, Zh. Zh. Til tanbaly Adai poets. Book 1. - Almaty: writer, 2006. - 528 P.
9. Tastemirtegi, Zh. Zh. Til tanbaly Adai poets. Book 2. - Almaty: writer, 2006 – 560 P.
10. Kazakh traditions and customs / Compiled By Alizhan Tauuly . - Almaty: Balausa, 2017 – 384 P.
11. Kelimbetov, N. Көркемдік дәстүр жалғастыру (Ежелгі түркі поэзиясы және қазақ әдебиеті бастаулары) [Continuation of artistic traditions (ancient Turkic poetry and the origins of Kazakh literature)]: Research / N. Kelimbetova // Astana: Elorda, 2000 – 288 P.
12. Alpysbayev, K. Қазақ әдебиетіндегі тарихи шығарма: таным мен көркемдік [Historical work in Kazakh literature: cognition and artistic]. - Almaty: Taimas, 2008 – 232 P.
13. Turysbek, R. The role of historical figures and legend motifs in the modern prose structure in expressing the idea of state hood / R. Turysbek, K. Sarekenova, K. Baitanasova, A. Myrzakhmetov, Z. Aimukhambet. // ASTRA Salvensis, Supplementno. 1/2021. 383-393 pages. URL: <https://www.scopus.com/record/display.uri?eid=2-s2.0-85107062588&origin=resultslist>
14. Orazbek, M. S. Avtorlyq poziciya: monografiya [Author's position: monograph] / M. S. Orazbek. - Almaty: CyberSmith, 2017 – 156 P.

Мақалаға сілтеме: Шоқай, М.Т. «Бопай ханым» романындағы Әбілқайыр бейнесі [Мәтін] / М.Т.Шоқай, Р.С. Тұрысбек // *Dulaty University Хабаршысы*. – 2024. - №2. – Б. 33-42 <https://doi.org/10.55956/KYZR1219>

A.R. Nurzhanova *

*Master of Education, Senior instructor
M.Kh. DulatyTaraz Regional University
Taraz, Kazakhstan
nurzhanova.ainura@gmail.com*

M.A. Gribenyuk

*Master of Pedagogy, Senior instructor
M.Kh. DulatyTaraz Regional University
Taraz, Kazakhstan
mariagribenyuk739@gmail.com*

COMPARATIVE ANALYSIS OF THE LINGUISTIC AND INTERACTIONAL FEATURES OF ENGLISH LEARNING WEBSITES

Abstract. *This study conducts a comparative analysis of the linguistic and interactional features of English language learning websites, evaluating their design, implementation, and effectiveness in language acquisition and skill development. The analysis shows that the effectiveness of these websites depends significantly on content accuracy, update frequency, and pedagogical approach. Through evaluating various websites, the study identifies key factors like user engagement and interactivity that contribute to their success. Findings indicate that the most effective websites are those with authentic, regularly updated materials and dynamic, interactive teaching methods. These websites support self-directed learning and meet diverse learner needs. However, many websites lack standardization and pedagogical soundness. The study highlights the necessity for comprehensive evaluations and the need for improved website design to enhance language learning experiences.*

Keywords: *English learning websites, linguistic features, interactional features, comparative analysis, website evaluation.*

Introduction. The use of websites as digital instructional resources has become increasingly prevalent in education, particularly in the realm of language learning. The internet offers a vast array of benefits for foreign language education, including access to authentic materials that facilitate knowledge acquisition, communication skills, and overall language development. However, the effectiveness of these websites is contingent upon their design and implementation. Inefficiently designed websites not only waste time but may also offer inaccurate or suboptimal guidance for language learning.

The role of the internet in lifelong education, especially in English language learning, cannot be overstated. Many websites are specifically tailored to aid in teaching and learning English. These websites enhance the learning experience by employing dynamic teaching strategies,

supporting cognitive learning approaches, and bolstering communication skills in students. They provide interactive activities that not only motivate learners but also distinguish clear, effective methods from more ambiguous traditional approaches, thereby improving comprehension [1]. Macancela's research indicates that 78% of English language students show improved engagement and assimilation of language skills through the use of interactive websites [1].

Additionally, a multitude of websites offer continuous, often free, support for language learning globally. These resources are invaluable for teachers, incorporating English language themes and activities into classroom exercises and serving as a supplement to traditional classroom learning [1]. Educational websites, in particular, offer materials that can enhance linguistic

exercises, learning abilities, and communication skills. Such websites encourage speaking activities, address communicative challenges, and heighten students' motivation to learn English [2].

While there are several websites on the Internet that aim to facilitate English learning and teaching, only a small number of them actually fulfill the necessary criteria. Information and communication technologies play a crucial role in self-directed language learning, supporting various learning styles. However, there's still room for improvement in website effectiveness. Learners need authentic materials, but designers often struggle to meet their diverse needs and satisfaction [3].

Websites serve as effective online teaching tools, but poorly designed ones can waste time and provide incorrect language development guidance [4]. Many foreign language teaching websites on the internet lack standardized unity and management, deviating from their intended purpose. Moreover, many sites lack pedagogical scenarios and target audience information. Unifying and organizing online sites would make the internet more user-friendly, easier to control, and better advertised resource [5].

This study aims to conduct a comparative analysis of the linguistic and interactional features of English language learning websites. Our objective is to systematically examine and compare the language content, interactive elements, user engagement strategies, and pedagogical approaches employed by various English learning platforms. We seek to identify key differences and similarities in how these websites facilitate language acquisition, encourage user participation, and address diverse learning needs.

Literature Review. *Website evaluation.* Evaluation is crucial for assessing a website's value, improvement, and future investment. It considers content, delivery, and usability, ensuring the website meets visitor needs [6]. The importance of conducting website evaluations has been acknowledged and encountered by certain researchers. Website evaluation is a crucial aspect of online communication, as it helps determine

the quality and suitability of websites. Researchers have evaluated various websites, including educational websites. They have also assessed the effectiveness of common components in school-based websites, nursing websites, and rural tourism websites. The importance of website evaluation has been highlighted in various studies, such as Zhang and Von Dran's [7] two-factor model for website design and evaluation. This study presents a two-factor model for website design and evaluation, focusing on hygiene and motivator factors. Hygiene factors make a website functional and serviceable, while motivator factors add value to user satisfaction.

Evaluation of educational websites.

Studies on foreign language learning and teaching have explored the role of websites, tutor training, online games, and online games in vocabulary learning. Evaluating English learning websites for ESL students is crucial for content, pedagogy, and skills taught [8].

Gottwald [9] summarized existing websites for second language research and categorized sites into institutional or professional, individuals-maintained, online journals, and occasional visitation. The best websites are designed and maintained by individual researchers, who can help others and lead the way in utilizing internet resources [9].

Fotos and Browne [10] evaluated English as second language instructional websites. While Kung and Chuo [11] investigated the role of ESL websites in supplementing in-class instruction. Kung and Chuo found that students find the Internet useful for supplementing in-class instruction and learning English through teacher-recommended websites. However, they need guidance on how to use these resources and students don't use ESL websites independently [11].

Abramova [2] explores the use of English language learning websites as supplement in classroom instruction, focusing on English-language news websites like www.breakingnewsenglish.com.

Overview of the Main Criteria for Analyzing Educational Websites for Learning English Language.

Nowadays, there is a huge number of educational websites for learning and teaching a foreign language. As a result, learners find it difficult to find quality websites that meet their needs and interests. In this regard, a vast amount of literature has emerged about effective ways to evaluate websites.

English language learning evaluation considers technical, affective, and pedagogical factors affecting learning, using established website evaluation criteria to identify students' perceptions of web-based ESL learning [8].

Criterion developed by Dogoritito English learning websites [8]:

1. Purpose –informative, communicative, educative.
2. Pedagogy - teaching methods.
3. Skills taught – reading, speaking, listening, writing, vocabulary, grammar, pronunciation.
4. Level – beginner, intermediate, advanced, etc.
5. Content - educational objectives, quality of information.
6. Evaluation - progress report.
7. Design– construction, interface, technical requirements.

Semenova proposes the following parameters for evaluating websites[12]:

1. Content accuracy – information about the authors, reliability of factual information, assessment of the linguistic component.
2. Update frequency – how often the site is updated.
3. Content analysis – the degree of content usefulness, ease of use.
4. Functionality - operability of exercises, links.

Jeong-Bae Son, based on a critical analysis of the works of 7 authors, developed his own Website Review Form for language learning. This form consists of 5 sections [13]:

- Site Information
- Site Description
- Site Evaluation

- Overall Rating
- Additional Comments.

At the beginning of the form, in the «*Site Information*» section, the following data is requested: the name of the site, URL address, target audience, and language focus (Reading, Listening, Grammar, Writing, Speaking, Vocabulary). In the «*Site Description*» section, it is necessary to briefly describe the site. The «*Site Evaluation*» section contains 15 criteria with questions. After each question, an additional rating is given: very unsatisfactory, unsatisfactory, uncertain, satisfactory, very satisfactory.

Next, in the «*Overall Rating*» section, an overall rating is given to the site: very poor (not recommended at all), poor (not suitable), adequate (acceptable with reservations), good (acceptable for use), and excellent (highly recommended). Additional comments about the site can also be left in the «*Additional Comments*» section.

Table 1.

Criterion developed by Jeong-Bae Son in the Website Review Form for Language Learning.

№	Criterion	Questions
1	Purpose	Is the purpose clear? Does the content match the purpose? Is the website suitable for the target learner?
2	Accuracy	Is the content accurate? Are the spelling and grammar correct?
3	Currency	Is the site current? Is the site regularly updated?
4	Authority	Is there information about the author? Is the author well-known for their work?
5	Loading speed	Does the site load quickly? Do the pages with content load efficiently?
6	Usefulness	Does the website provide useful information? Are the language exercises or tasks useful?
7	Organization	Is the website well-organized and presented? Is the website interesting to browse and study?
8	Navigation	Is it easy to navigate the website? Is it easy to follow on-screen instructions? Is it easy to access information? Are hyperlinks provided correctly?
9	Reliability	Does the site operate without errors and pauses? Does the site not contain broken links?
10	Authenticity	Are the educational materials authentic? Are authentic materials provided in an appropriate context?
11	Interactivity	Is the website interactive? Are user input

		methods used effectively?
12	Feedback	Does feedback encourage student responses? Is error handling significant and useful?
13	Multimedia	Does the website effectively use graphics, sound, and color? Is the sound quality level, image scaling, or video appropriate for language learning?
14	Communication	Can the user communicate with real people online through the website? Is online help available?
15	Integration	Can the educational materials be integrated into the curriculum? Does the content align with educational objectives?

Scientists from the University of Texas at Austin – Liu et al. conducted a study on the usability of websites for learning English [14]. Initially, the authors compiled a list of 80 sites, and after evaluating these sites for purpose, content, target audience level, media, 37 websites remained. The remaining sites were then reviewed based on the following parameters: websites that had broken links, charged for use, lacked a main educational component, usefulness, niche-focused sites. Eventually, the researchers selected 5 sites: Stuff for English Learners, English Club, Grammar & Writing, ESL Cafe, Study Zone. The process of analyzing these sites consisted of 3 stages: Demographic evaluation, Site-related tasks, and Website evaluation questionnaire.

In light of the above, websites are one of the effective resources for learning a foreign language. Currently, there is a vast number of websites available for learning English, where the amount of information is enormous. When searching for or creating a new website, it is necessary to consider the above-mentioned criteria.

Methodology. The criteria for evaluating sites were developed based on the criteria of Semenova D. [12] and Jeong-Bae Son [13], where the main parameters are accuracy, updatability, content and functionality.

An 18-item evaluation criteria checklist was used to assess the three selected websites. It covered eighteen dimensions as follows: the name of the website, website link, availability (paid/free), obligatory registration, open access, number of modules, the accuracy of the content,

the degree of updatability, content analysis, functionality, feedback, the target audience of the site, the presence of grammar exercises, the presence of lexical exercises, division of content by student levels, a variety of tasks, advantages, disadvantages.

Three popular English learning websites, Breaking News English, Learn American English Online, and British Council Learn English, were compared for their advantages and disadvantages.

Research results and discussion. To carry out the comparative analysis aimed to identify the advantages and disadvantages of English learning websites, three websites have been selected that are popular and often used for self-study of the English language:

1. Breaking News English
2. Learn American English Online
3. British Council Learn English

Below is a brief description of each site.

Breaking News English

First and very well-known learning website is Breaking News English. Link to the website - <http://www.breakingnewsenglish.com/>

The site contains news of the world in English, which can be read and listened to. There are currently 3,206 news lessons on the site. There are about 40 interactive exercises for each news item aimed at developing all types of language skills. Students of different levels can work with this site both with a teacher and independently. This site is updated twice a week.

The available podcasts (mostly MP3 audio files) are downloaded automatically to the computer, phone, and audio player. Everyone can listen to audio files via iTunes, MediaPlayer or RealPlayer.

The news is informative, reliable, and concerns various spheres of life. The presented news is neutral in content and does not contain extremist appeals.

The author offers an additional resource for creating own exercises *textivate*. This resource has a wide range of interactive activities based on own text, own matching elements, or both. It works with texts up to 500 words and/or up to 200 matching elements.

Furthermore, this site is a great help for the teacher, as all the news is presented in the form of a lesson, which is built taking into account the methodology of teaching a foreign language. The lesson provides for project creation, with exercises developing students' critical thinking.

The accuracy of the content. The author of the website is Sean Banville, is British, and has a Master's degree (with honors) in TEFL/TESL. Moreover, he is an Arsenal football club fan, a gardener, a morning person, a long-distance swimmer and a cyclist. He defended his thesis in 2003 on the topic "What is meant by communicativeness in EFL teaching? An evaluation of the pronunciation component in a sample of elementary level course materials, with proposals for improvement incorporating a Discourse Intonation approach.", in the University of Birmingham, U.K. The educational material on the site is provided in the form of written information, audio podcasts, various interactive tasks, additional material, which are divided by levels. The way the lessons are presented on the website provides the learner with clear steps for learning the language.

The degree of updatability. The site is updated twice a week, it is easy to track by incoming news.

Content analysis. The lessons on the site are presented in the form of news and exercises for it. Each news item has several difficulty levels, from 0 to 7, i.e. from elementary to advanced level. Each level has tabs such as: Listen, Read, Spell, Match, Words, See more

All the news is presented in the form of ready-made lessons that start with a Warm-up and contain exercises such as: Match, Fill the gaps, Text jumble activities, Quizzes, etc.

All lessons are divided by topic, which is very convenient when you need to find news on a specific topic (Business English, Environment, Health, Issues, Lifestyle, People, Entertainment & Gossip, Technology, World News).

Each tab of the site, in turn, has several links, for example: In Listening, audio recordings can be listened to in North American and British versions, each news item has audio recordings

with 5 different speeds (Slowest, Slower, Medium, Faster, Fastest). Along with the audio recording is the text of the news, which the student has the opportunity to read at the same time as listening.

Each lesson is presented with 26 pages of printed text with 40 exercises. Along with this, there is a 2-page mini lesson. There are answers to each exercise. All news texts, exercises and answers are presented in a PDF version, which students can download to their gadget.

In general, the site is very convenient to use, as there is a clear division by student levels. The materials provided on the site are very diverse, the author of audio and podcasts is the creator of the site himself, a native speaker. The duration of each audio depends on the complexity of the level: about 1 minute-up to 1.5 minutes of the simple level, up to 2.5 minutes of the 6th and 7th levels, as well as the speed of speaking - this technique shows the separation of the material by levels.

Functionality. All provided links, exercises, audio, video on the site are functional.

Advantages. One of the advantages of this site is undoubtedly the fact that all documents can be downloaded and uploaded to your gadget, as well as the fact that all exercises are interactive, and students can perform them online.

Secondly, the lessons themselves have a clear structure and sequence. The material is selected depending on the level of the student in the form of articles, podcasts, tests, exercises and download materials.

Disadvantages. One of the disadvantages of this site is the lack of a "Grammar" tab, although we understand that the author of the site did not set out to explain the theory of grammatical material on his site.

Learn American English Online

The second website which we examined is Learn American English Online. Link to the website - <https://www.learnamericanenglishonline.com>

Learn American English Online is a structured website where everyone can learn English through various levels. This free website

helps students improve their English grammar and vocabulary. The site has been in operation since 2003. The site is publicly available and does not require registration.

There are seven levels/sections of training and each level is color-coded: blue (beginner), red (beginner), yellow (intermediate), green (intermediate / advanced), purple (intermediate / advanced), orange (intermediate / advanced) and purple (intermediate / advanced).

Each of these sections consists of 7 lessons, additional lessons for this level (More Level lessons), repetition of this level (Level review), a control test (Level Test), and a Level checklist. All seven lessons are aimed at studying a specific grammatical topic and each lesson consists of rules, a video or podcast explaining the grammatical topic, practical exercises and tests. The More Level lessons section consists of additional practical exercises and tests for a given topic. In the Level review section, the student can repeat the learning material completely using the exercise. Also, the student can immediately print out this material and also check their answers using keys. The Level Test consists of a control test performed in Google Form, at the end of this section you can find the keys to this test. The Level checklist section includes a complete list of the level and is designed so that the student can mark each completed exercise or test. The author of the site noted that after the student completes this checklist, he will be ready to move on to the next level.

In addition to the main 7 sections by levels, additional sections are placed on the right and left sides of the site. On the right side of the site there are the following sections: video lessons (Video lessons), vocabulary provided in the form of video lessons (Vocabulary), popular expressions in the USA (American speech), tips for learning English (How to learn English), chat (Chat), useful links (Links), materials for teachers (Staff for Teachers), reading by levels (Reading rooms), spelling (Listen and write), tests and quizzes (English Tests and Quizzes). On the left side there are the following sections: Basic English Dictionary (Basic English Dictionary), spelling

(Write in English), pronunciation (Pronunciation), verbs (Classroom Verbs), Idioms (Idioms), Think in English (Think in English), listening (The Listening Lab), American Slang (American Slang), Dialogue / Conversation, Proverbs.

The accuracy of the content. The author of the site is Paul Lawrence, an American English teacher from Minneapolis, USA. On the website, the author is mainly called as Teacher Paul. The educational material on the site is provided in the form of written information, audio podcasts, videos, quizzes, downloadable checklists and recommended reading resources, which are divided by levels. The way the lessons are presented on the website ensures that the learner has clear steps to learn the language. The main focus is on the American English grammar, which is a very important aspect if we consider the uniqueness of American English.

The degree of updatability. There is no information on the degree of updating on the site itself, which is one of its drawbacks, since it is impossible to determine the novelty of the posted materials.

Content analysis. In general, the site is very convenient to use, as there is a clear division by student levels. The materials provided on the site are very diverse, the author of the videos and podcasts is the creator of the site, a native speaker. The duration of each video is approximately 4-5 minutes, which is an advantage, since with longer audio and video materials, the student loses concentration.

Functionality. All provided links, exercises, audio, video on the site are functional.

Advantages. The main advantage of the site is that the author of the site is a native speaker and all the educational material is compiled according to the author's method. The author pays a lot of attention to grammar, as he considers it the main aspect in language learning. Secondly, the lessons have a clear structure and sequence. The material is selected depending on the level of the student in the form of articles, podcasts. Videos, tests, exercises, and materials are downloadable.

Disadvantages. The main drawback of this site is pop-up ads when navigating to some

sections. There is also an advertisement placed at the end of the main page. On the main page, some sections are duplicated.

British Council Learn English

The last but not less popular learning website we examined is British Council Learn English. Link to the website - <https://learnenglish.britishcouncil.org>.

On this website everyone can find learning materials for every taste from business English to football slang. Most of the courses, videos, and lessons offered are absolutely free. The page has not only text assignments, but also podcasts and videos. There is also a section with information for preparing for the mega-popular IELTS exam. You can practice your skills and find out which skill requires “leveling up”. Teachers will be able to improve their knowledge of the methodology thanks to the open courses presented here, for example, “Becoming a Better Teacher: Exploring Professional Development” or “Professional practices for English language teaching”.

The accuracy of the content. The Take an Exam section offers more information about IELTS and Aptis — Assess English Skills. We would especially like to pay attention to the second type of exam, because it has a special version of “Aptis for teachers”. In it, the questions are compiled taking into account professional activities, and the topics and scenarios are selected from those that teachers face every day. This site offers a lot of relevant materials aimed at an adult audience. There are tests, audio tasks, grammar and lexical exercises, a business section, and exam preparation. The topics are diverse and will resonate with people from different fields of activity with different levels of language proficiency.

The degree of updatability. There is no information on the degree of updating on the site, which is one of its drawbacks, since it is impossible to determine the novelty of the posted materials.

Content analysis. The British Council resource has sections for three age groups: children, adults and teenagers. Each section contains a large number of various interactive

lessons, videos, games and podcasts that allow everyone to master any skills. After listening to or watching a podcast or video, an exercise will be offered to test the material comprehension. Many exercises have discussion boards where the students can discuss the material with other students, and the mobile version of the lessons allows learning on the go.

Functionality. All provided links, exercises, audio, video on the site are functional.

Advantages. Free use of the site and content. The resource can be used for self-study, as well as to supplement an English course at a language school or classes with a tutor. The resource is clearly structured, which allows finding quickly the right materials. A huge amount of learning materials: games, texts, videos, exercises, podcasts, tips and tricks. There is also the opportunity to take a test to determine the level of English proficiency.

Disadvantages. The main drawback of this site is the lack of feedback from the administrator, or the corresponding content manager. Not all services are free.

Table 2.

Criteria used to evaluate educational websites for learning English.

Criteria	Website 1	Website 2	Website 3
The name of the website	Breaking News	Learn American English Online	British Council Learn English
Website link	https://breakingnewsenglish.com/	https://www.learnamericanenglishonline.com/	https://learnenglish.britishcouncil.org
Availability (paid/free)	Free	Free	Free
Obligatory registration	No	No	There is but not obligatory
Open access	Yes	Yes	Yes
Number of modules	20	7 main, 17 additional	7 tabs
The accuracy of the content	Meet the requirements		Meet the requirements
The degree of updatability	regularly	updated daily	is not specified
Content analysis	Yes		
Functionality	Yes	Yes	Yes

ty			
Feedback	Yes	No	Yes
The target audience of the site	everyone with a language level from Beginners to Advanced	everyone with a language level from Beginners to Advanced	everyone with a language level from A1 to C1
The presence of grammar exercises	Yes	Yes	Yes
The presence of lexical exercises	Yes	Yes	Yes
Division of content by student levels	7 levels from Beginners to Advanced	7 levels from Beginners to Advanced	from level A1 to C1 General English Business English
A variety of tasks	Yes	Yes	Yes
Advantages	1. The information is reliable 2. The website is regularly updated 3. There are 3,206 news lessons on 7 levels.	-Availability of a basic English dictionary -a variety of sections, practical exercises, materials - division of lessons by levels -the author's method The author is a native speaker	easy navigation
Disadvantages	There is no detailed explanation of the grammatical material	- Sometimes ads appear -Additional tabs are scattered -The main 7 sections are duplicated on the main page -some additional sections are duplicated on	Not all services are free

		the main page	
--	--	---------------	--

Conclusion. Online learning has made its own adjustments to the learning process. A huge number of "learning" websites have appeared on the Internet, but most of them do not adhere to the principles of successful learning. This article presents the comparative analysis of the linguistic and interactional features of English learning websites.

As a result of the analysis of learning websites that are popular and often used for self-study of the English language, the following conclusion can be drawn. The advantage of an effective learning site is free access and the absence of mandatory registration so that students can freely use the resources of this site. An effective learning website should be clearly structured, for this it is necessary to have several modules or sections containing material of a certain subject and level of proficiency. In addition to the main learning material, the site should provide additional resources for studying new language material in the form of video and audio materials, interactive games and additional sites. An obligatory criterion for an effective website is its functionality, that is, the availability of a variety of options and tools that allow students to solve educational tasks freely. The undeniable advantage of an effective website is the availability of feedback, a variety of training tasks and periodic content updates.

A website that includes the above criteria can provide effective training and contribute to the growth of students' motivation.

References

1. Macancela J.M. Websites as support tools for learning the English language // Journal of science and research: Revistaciencia e investigacion, 2019. Vol.4, No. 2.P. 13-20.
2. Abramova V.S., Boulahnane S. Exploring the Potential of online English Websites in Teaching English To Non-Linguistic Major Students: BreakingNewsEnglish As Example // Register journal, 2019.Vol.12 No.1. P. 2788-2795.
3. Shen H., Yuan Y., Ewing R. English learning websites and digital resources from the perspective of Chinese university EFL practitioners // ReCALL: The Journal of EUROCALL, 2015.Vol.27 No. P. 156-176.
4. Kir E., Kayak S. The evaluation of websites teaching English as a foreign language (EFL) // Procedia: Social and behavioral sciences, 2013. No.106. P. 1-12.

5. Kartal E., Uzun L. The Internet, Language Learning, And International Dialogue: Constructing Online Foreign Language Learning Websites // The Turkish Online Journal of Distance Education, 2010. No.11. P. 90-107.
6. Steimle B. M., Duncan S. F. Formative Evaluation of a Family Life Education Web Site // Family Relations, 2004. Vol.53, No. 4. P. 367–376.
7. Zhang P., Von Dran G. M. Satisfiers and dissatisfiers: A two-factor model for website design and evaluation // Journal of the American Society for Information Science, 2000. Vol.51, No. 14. P. 1253–1268.
8. Dogoriti E., Pagne J. Criteria for the Evaluation of Websites for the Teaching of English as a Second Language. Web Supported English Learning in Greece // ICT for Language learning, 2012. No. 5. P. 1–4.
9. Gottwald S. Websites for second language research // Second Language Research, 2002. Vol.18, No. 1. P. 83–94.
10. Fotos S., Browne C. M. New Perspectives on CALL for Second Language Classrooms. – Mahwah, NJ, US: Lawrence Erlbaum Associates Publishers, 2013. – 295 p.
11. Kung S.C., Chuo T.W. Students' Perceptions of English Learning through ESL/EFL Websites // TESL-EJ (Online), 2002. Vol.6, No. 1. P. 1–17.
12. Семенова, Д. К. Особенности использования веб-сайтов в обучении иностранному языку // Общество. Коммуникация. Образование, 2012. No. 148. P. 1–12.
13. Jeong-Bae S. Exploring and evaluating language learning Web sites // Enhancing learning and teaching: pedagogy, technology and language, 2005. P. 215-227.
14. Liu M., Traphagan T., Huh J., Koh Y. I., Choi G., McGregor A. Designing websites for ESL learners: A usability testing study // McGregor CALICO Journal, 2008. Vol.. 25. P. 207-240.

Material received on 27.03.24

А.Р. Нуржанова*, М.А. Грибенюк

М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз қ., Қазақстан

АҒЫЛШЫН ТІЛІН ОҚЫТУ САЙТТАРЫНЫҢ ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ЖӘНЕ ИНТЕРАКТИВТІ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІН САЛЫСТЫРМАЛЫ ТАЛДАУ

Аңдатпа. Бұл зерттеу ағылшын тілін үйрену веб-сайттарының тілдік және өзара әрекеттесу ерекшеліктерін салыстырмалы талдау жүргізеді, олардың дизайнын, іске асырылуын және тіл меңгеру және дағдыларды дамытуға әсерін бағалайды. Талдау нәтижелері бұл веб-сайттардың тиімділігі мазмұнының дәлдігіне, жаңартылу жиілігіне және педагогикалық тәсілге елеулі түрде тәуелді екенін көрсетеді. Әртүрлі веб-сайттарды бағалау арқылы зерттеу пайдаланушының белсенділігі сияқты негізгі факторларды және олардың табысына үлес қосатын өзара әрекеттестікті анықтайды. Нәтижелер көрсеткендей, ең тиімді веб-сайттар – бұл шынайы, үнемі жаңартылатын материалдары және динамикалық, өзара әрекеттесуші оқыту әдістері бар сайттар. Бұл веб-сайттар өз бетінше оқытуға қолдау көрсетеді және әртүрлі оқушылардың қажеттіліктерін қанағаттандырады. Дегенмен, көптеген веб-сайттар стандарттау және педагогикалық негізділіктен жетіспейді. Зерттеу кешенді бағалаулардың қажеттілігін және тіл үйрену тәжірибесін жақсарту үшін веб-сайт дизайнын жетілдіру қажеттілігін атап көрсетеді.

Тірек сөздер: ағылшын тілін үйрену веб-сайттары, тілдік ерекшеліктер, өзара әрекеттесу ерекшеліктері, салыстырмалы талдау, веб-сайтты бағалау.

А.Р.Нуржанова*, М.А. Грибенюк

Таразский региональный университет им. М.Х. Дулати, Тараз, Казахстан

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ЛИНГВИСТИЧЕСКИХ И ИНТЕРАКТИВНЫХ ОСОБЕННОСТЕЙ САЙТОВ ДЛЯ ИЗУЧЕНИЯ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

Аннотация. Данное исследование проводит сравнительный анализ лингвистических и взаимодейственных особенностей веб-сайтов для изучения английского языка, оценивая их дизайн, реализацию и эффективность в приобретении языковых навыков и развитии умений. Анализ показывает, что эффективность этих веб-сайтов в значительной степени зависит от точности содержания, частоты обновления и педагогического подхода. Проводя оценку различных сайтов, исследование выявляет ключевые факторы, такие как вовлечение пользователя и интерактивность, которые способствуют их успеху. Результаты указывают на то, что наиболее эффективные веб-сайты - это те, которые предлагают аутентичные, регулярно обновляемые материалы и динамичные, интерактивные методы обучения. Такие веб-сайты поддерживают самостоятельное обучение и удовлетворяют разнообразные потребности учащихся. Однако многие веб-сайты страдают от отсутствия стандартизации и педагогической обоснованности. Исследование подчеркивает необходимость всесторонней оценки и необходимость улучшения дизайна веб-сайтов для повышения качества языкового обучения.

Ключевые слова: веб-сайты для изучения английского языка, лингвистические особенности, взаимодейственные особенности, сравнительный анализ, оценка веб-сайта.

Cite the article: Nurzhanova, A.R., Gribenyuk, M.A. Comparative analysis of the linguistic and interactional features of English learning websites // *Bulletin Dulary University*. – 2024. – No. 2. – P. 43-52 <https://doi.org/10.55956/CHDY3964>

Б.Ш.Баешова

Филология ғылымдарының кандидаты., доцент
 Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
 Түркістан, Қазақстан
 balziya.bayeshova@ayu.edu.kz

ҚАЗАҚ ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ ТӨРТТАҒАН ЖАНРЫ

Аңдатпа. Қазақ поэзиясының қай жанрын алмайық, халықтық тұрмыс-салт, әдет-ғұрып, мәдениет пен философия тұрғысын сөз етеді. Әсіресе, көне жанр қатарынан табылатын төрттағанның орны дараланып тұрады. Зерттеу еңбегімізде сол төрттік (төрттаған) жанры сөз болады.

Мақалада қазақ әдебиетіндегі төрттік (төрттаған) жырлаған ақындардың шығармашылығы туралы қарастырылған. Төрттаған жанры туралы бірқатар ғалымдардың пікірлері ұсынылады. Қазақ ақындарының лирикалық, философиялық шумақтары зерттелген. Көтеш, Шал, Қобылан, Сүйінбай, Абыл, Жаяу Мұса, Құлынишақ сынды ақындардың шумақтары әр қырынан талданған. Аталған ақындардың өмір, әлеуметтік теңдік, ұрпақ тәрбиесі, жастық пен қарттық туралы жырлаған шумақтары кезінде өз аудиториясына айтарлықтай әсер еткені белгілі.

Қазақтың би-шешендері мен жырауларының арасында дәстүрлі түрде жырланған төрттағанның тақырыптық аясы орасан. Замана үні мен келбетін жырға қосқан ақындар төрт жолдық өлеңнің сипатын одан сайын ерекшелендірді. Осы ерекшеліктер зерттеу еңбекте сөз болады. Ендігі біздің алға қойған өзекті мәселеміз де сол ақындардың қаламынан туған шығармашылығын зерттеп, зерделеу болмақ.

Тірек сөздер: Төрттаған, әдебиет, ақын, жырау, поэзия, лирика, философия.

Кіріспе. Қазақ әдебиетіндегі төрттаған жанрының қалыптасуы екі негізде жүзеге асты дей аламыз. Біріншісі, қазақ әдебиетінің өз ішінде пайда болған тума төрттағандар (қара өлең) арқылы, келесісі аударма (Шығыс шайырлары) арқылы қалыптасқан рубаилардың әдебиетімізге енуі.

Бірқатар зерттеу еңбектерінен байқағанымыздай, парсыларда рубаи саналатын төрттаған жанры қазақтың тума қара өлеңі. Осы тұста зерттеуші, ғалым Ислам Жеменейдің мына пікірін айтпай кетпеске болмас: «Рубаи пішінінің түркілердің ежелгі төрт таған өлеңдерінің негізінде пайда болғанын ескере отырып, жаңаша зерттеулерге жол ашсақ жөн болар еді...» [1]. Ғалымның пікірі зерттеуімізді беки түспек. Мақаламызда төрттаған

жанрының қазақтың сайын даласында, яки төл әдебиетімізде жырлануы жайында сөз етпекпіз.

Еліміздегі төрттағанның жырлануы төл әдебиетімізде ұлттық сипатта дамыды деуге болады. Талай тарихи кезеңдерді бастан кешірген қазақ халқы небір қиындықтарды бастан өткерсе де әдебиетін, мәдениетін, рухани-қазынасын жоғалтқан емес. Әсіресе, төл әдебиетіміздегі жауһар жырлары ұрпақтан-ұрпаққа мұра болып бүгінгі күнге дейін жетіп отыр.

Қазақ хандығы (XV-XVIIIғ) тұсындағы әдебиетте әдеби мұраларымыз ұлттық, қазақи сипат алып, төрттаған жырлар қара өлең формасында жырланған еді. Бұл тұста абыздардан өріс алған жыраулық әдебиет үлгілері ұлттық сипатта

жырланғаны белгілі. Қазақтың суырып салма ақындар арасында әсіресе, Көтеш пен Шал ақын өз туындыларында қара өлеңді өте көп қолданған еді. Үзіліссіз жалғасын тауып келе жатқан аталмыш жанрды жырлап көрмеген ақын жоқтың қасы. Сондықтан, төл әдебиетіміздегі төрттаған жанрында жыр толғаған ақындарды әлі де анықтау келешектің еншісінде.

Зерттеу шарттары мен әдістері. Жұмысты зерттеу барысында төрттаған жанрының шығу тегін, даму барысын толыққанды қарастырдық. Бастау көзін сонау Алып Ер Тоңа жырынан бастау алатын төрттағанды қазақ поэзиясында қара өлеңмен жалғасын тапқан деген тұжырымға келдік. Қазақтың би-шешендерінің жырларын, ақындардың айтыстары да зерттеу көзіне айналды. Сонымен қатар, парсы әдебиетін де зерттеу нысанына алдық. Көне түркі халқының жыр-дастандарын қара өлеңмен салыстырып, түбі бір жанр екеніне назар аудардық. Зерттеу барысында белгілі ғалымдар М.Мағауиннің, Ө.Күмісбаевтың, И.Жеменейдің көптеген еңбектері қарастырылды. Мақалада зерттеу нысанына алынған ақындардың шығармашылығы жан-жақты қарастырылды.

Зерттеу нәтижелерін талқылау. Бір ғана шешім, тобықтай түйінмен орасан мән, мағына беретін бұл өлең түрі кез-келген ақынның жанына азық екені анық. Философиясы мен лирикасы қосыла өрілген өлеңді жырлаған ақындар есімі сонау ерте ғасырларда-ақ әдебиет сахнасында бой көрсете бастағаны белгілі. Қазақ хандығы тұсындағы әдебиетіміздің (XV-XVIII ғ.ғ.) төрттаған жырлаушылары дегенде, өз заманында елді аузына қарата білген, парасатты шешім айтып, талай сөзге тоқтам бере білген Көтеш Райымбекұлы (1718-1798 ж.ж.), Шал Құлекеұлы (1748-

1819 ж.ж.), Қобылан Бөрібайұлы (1760-1840 ж.ж.), Абыл (1777-1864 ж.ж.) жырауды, отаршылдық дәуіріндегі (XVIII-XIX ғ.ғ.) әдебиеттің төрттаған толғаушылары Сүйінбай Аронұлы (1815-1898 ж.ж.), Жаяу Мұса Байжанұлы (1838 – 1929 ж.ж.), Құлыншақ Кемелұлы (1831-1892 ж.ж.) сынды ақындар легін айтпай кетпеске болмас. Әр түрлі кезеңде өмір сүрсе де, қазақ топырағында ғұмыр кешкен осы ақындардың қаламынан өз шағында керемет дастан-жырлармен қатар төрттағандар да туған.

Төл әдебиетімізде небір өткір тілді шешендер, айыр тілді, суырып-салма ақындар ғұмыр кешкен. Бізге жеткені бар, жетпегені бар, дегенмен қазақтың төл әдебиетінде төрттаған жырлаушыларды Көтеш ақыннан бастауды жөн көрдік. Көтеш (1718-1798 ж.ж.) ақынның суырып салмалығында дау жоқ. Сондай қасиеттерді бойына жинаған Көтеш ақынның жырлары да – мінсіз жауһар шумақтар. Көтеш ақынды зерттеуші М. Мағауин оны «кез келген нәрсені өлеңге айналдыра алатын ақын және күй талғамайтын жүйрік» деп бағалайды. «Көтеш – импровизатор. Халқымыздың әдеби мұралары жайында құнды еңбектер қалдырған А.Е. Алекторов өзінің бір мақаласында импровизаторлар жайында айта келіп, олардың ақындық қуатына, өлең шығарғыштық қабілетіне таңырқайды. Қазақ ақындары кез-келген тақырыпқа, ешқандай алдын-ала дайындықсыз, табан аузында өлең шығарып айта береді дейді ол» [2, 101 б.]. Ақын төрттағандарының желісі көбіне-көп кәріліктің төңірегінде жырланған. Жырларында сартап сағыныш, жастық шақты аңсау сарыны байқалады.

*Кәрілік, жылы-жұмсақ ас жарай ма,
Қазы, қарта, жал, жая, бас жарай ма?
Кәрілік, мұның бәрін жақтырмайсың,
Үйген топырақ, қалаған тас жарай ма!*

Жырда кәріліктің мағынасыздығы, мәнсіздігі айшық тапқан. Өмірінің барлық кезеңдерін тек кедейлік пен жоқшылық тауқыметін тартып өткізген Көтеш ақын жырларының дені пессимизмге құрылған. Пессимизм сарыны барлық ақын-жыраулардың жырында көрініс тауып отырғандығы белгілі. Көтештің қолда бар өлең, нақылдарының көпшілігі қара өлең үлгісімен жазылған.

«Көтеш өлеңдеріндегі зілді ирония, ащы юмор ол кісінің өмірден көп тақит көргендігін баяндайды. Әйтсе де айтайын дегенін әрдайым қысқа сөздермен бекітіп, әлденені іркіп қалған секілді боп көрінеді...» [3, 10 б.], деп зерттеуші Ө. Күмісбаев дәлелдейді.

Бұқараның сөзін сөйлейтін ақындардың шығармашылығының негізгі өзегі – бай-манаптарды, би-болыстарды, яки билік басындағы шенеуніктерді мінеп – шенеу, халықты сауатты өмірге, ағартушылыққа, өнер мен ғылымға, талмай еңбек етуге шақыру, үстем таптың қанаушылық әрекеттерін жирендіре жырлау. Сол кездегі саяси ортаны ғана тілге тиек етпеген ақындардың шумақтарынан отбасындағы тәрбие-тәлім негіздері де айшықталып жататын. Мәселен, Шал ақынның (1748-1818 ж.ж.) әрбір шумағы жастар тәрбиесіне негізделіп тұрады.

*Мекке менен Медине жолдың ұшы,
Алыс сапар дейді зой барған кісі.
Ата менен анаңды құрметтесең,
Мекке болып табылар үйдің іші, -*

деп келетін төрттағанында ата-анаға деген құрметтен биігі жоқ, оларға жасаған жақсылық Меккеге барумен тең дегенге саяды. Ақын жырларының дені халықтың тұтқасы болар болашақ жастардың тәрбиесі, сондай-ақ, сол балаларды дүниеге әкелер аналарға, қыз-келіншектерге кеңес болып келеді.

*Ерімнің бір тұрманы үзеңгісі,
Қыз он бесте келеді түзелгісі.
«Аяғын көр, асын іш» деген сөз бар,
«Шешесін көр, қызын ал» –*

сол белгісі, -дей келе, өз шумақтарын нақыл сөздермен әрлейді, аз ғана сөзбен зор мағына беріп тұрған бұл шумақтың да астарында үлкен пәлсәпалық ой барын тұспалдатады. Ақын кей төрттағандарын ақылға, тәрбиеге негіздесе, кейбірінде реніш, наласын да аңғартатын кездер кездеседі. «Шалдың бізге жеткен шығармаларының дені-импровизациямен, экспромтпен айтылған өлеңдер. Бұл тұрғыдан алғанда Шал-ақын, ақын болғанда қазақ ұғымындағы ақын. Қазақтың бұрынғы өткен барлық импровизаторлары сияқты Шалға да өлеңмен, я қарасөзбен сөйлеу бір қисап болғанға ұқсайды. Мәселен, Шал бір үйге келсе, үй иесі әйел сабын қайнатып жатыр екен, кәрі ақынды елей қоймайды. Сонда сақалын сыйламағанға кейіген Шал табанда:

*Сабының сақар болсын дені, келін,
Көрмедің шыбын құрлы мені, келін.
Жұрт сыйлаған басымды күлге теңеп,
Жаярмын талай жерге сені, келін» [2,
110 б.], деген екен.*

Ақын кейде дана, кейде бала. Бірде көңілі шалқар, енді бірде жауар бұлттай жабырқау. Себебі, оның жүрегі қашан да сезім отына маздап тұрады емес пе?! Жасы келген ақын жүрегі қашан да жастықты аңсап, кәрілікке қадам жасағысы келмей тұрады. Бұл – заңдылық. Мәңгі жастықты көксеу элементтері Шал шумақтарында да кездеседі.

*Шалыңның екі көзі жайнап жатыр,
Кеудемде нәпсі шіркін қайнап жатыр.
Байлаулы арқаным жоқ, қазығым жоқ,*

Қайтейін, кәрілік шіркін байлап жатыр,-

деп жырлап өткен Шал ақын шумақтары бүгінде өз бағасын алды.

Зерттеу еңбекте сөз болып отырған Көтеш пен Шал қазақ поэзиясында қатар өмір сүрген ақындар санатына жатады. Екі ақынның толыққанды өмірі туралы дәл пікірлер жоқ. Әйтсе де, халық арасында екі ақын туралы сан-алуан әңгімелер бар. Бізге дейін жеткен еңбектерінің де саны беймәлім, тек бірқатар жыр шумақтары белгілі. «Көтеш ақыннан қалған жыр-жолдар там-тұм ғана дерлік, ал Шалдан мың қаралы өлең жолдары қалғаны анық» [3] екенін ғалым Өтеген Күмісбаев өз еңбектерінде дәлелдей түседі. Аты аталған екі ақын да төрттаған жырлағанын ғалым мынадай пікірмен растайды: «Хан мен діннен келетін пайда аз екенін Көтеш те, Шал да әуел бастан ұққан сияқты. Кейде қораштау көрінетін Көтештің төрттағандарын Шалдың шымыр да шырайлы жолдары толықтыра түседі» [3, 10 б.].

Демек, төл әдебиетіміздің кезеңі саналатын XV ғасырдан бастап жыраулар поэзиясы өркендесе, осы тұста атадан жалғасып келе жатқан түрік төрттігі қара өлең сипатында жырланған деуге келеді. «Ал, Көтеш болса, нағыз ақпа ақындарға тән қасиеттермен танылып, сол ақындар поэзиясы үлгілерін ұстанған, қара өлең, қайым өлең жанр түрлерін байытқан» [4, 347 б.]. Қазақтың көне қара өлеңін жандандырып, гүлдендіріп жырлаған сол кезеңнің жыраулары Көтеш пен Шал ақынның төрттағандарынан замана лебі есіп тұрды.

«Көтеш те, Шал да әншейін жай көзге іліне бермейтін тақырыптан таудай нәрсе түйіндеп әкетеді. Өз ғасырының бояу, үн, қасиетін бойына сіңірген көшпенділер өкілдерінің поэзиясы таза,

табиғи рухта жасалынған. Мұндай поэзия көбікке, көтерме әсіре қызыл сөзге үйір бола алмайды. Қолға ұстатқандай қызықты, көрнекті етіп беріледі» [3, 10 б.]. Өз ғасырының жоқтаушысына айнала білген Көтеш пен Шал төрттағандарынан ғибраттық үлгі болар өнегелі тәрбиені аңғаруға болады. Әсіресе, жастар арасындағы кертартпа мінездерді шеңеп, ізгі қасиеттерге жол сілтейді.

Көтеш, Шал есімдерінен кейін төрттаған жырлау үрдісіне өзіндік үлес қосқан ақындардың қатарында Қобылан Бөрібайұлын (1760-1840 ж.ж.) көре аламыз. Ақын шығармасына қайым өлеңнің табиғатындағы қарапайымдылық пен ойын-күлкі, әзіл-қалжыңға тән сипат, ауызекі айтыс пен жаттап алып, әнмен айтуға жеңіл де ыңғайлылық тәрізді қасиеттер толық үндесіп, толымды үйлесім табады. Қобылан жыраудың көп шумақтары қайшылықтар мен ащы шындықты бейнелеу үшін де әжептеуір қызмет еткендігі аңғарылады.

Жыраудың бірнеше шумақтарында тап теңдігі, бай мен кедей арасындағы қырғиқабақ күрес, кәрілік пен жастық шақ арасындағы диалог кең көрініс тапқан. Жоқшылық пен кәріліктің меңдеп, қатар келгендегі келеңсіз кездерді де қаламмен әдемі кестелеген. Мәселен:

*Кедейлік, жас кезімде келмеп едің,
Жеңем деп мені жаста сенбеп едің?
Сексенге кеп, селкілдеп отырғанда,
Кәрілікпен қосылып мені жеңдің [5, 141 б.].*

Төрттаған жырлау – ойын-той, әзіл-оспақтың төңірегінен ұзамай, әлеуметтік жағдайларды сөз ету дәрежесінен аса алмау деген ұғымнан алыс болған жөн. Өмір тіршіліктегі ой тұжырымдарды философиялық тұрғыдан жырлау, үлкен мағыналы, аталы байламдар айту –

төрттаған анықтамасына ғана тән. Қобылан Бөрібайұлының қаламынан қос шумақты төрттағандар да туған. Осы тұрғысында зерттеуші Ислам Жеменей былайша пікір айтады: «Төрттік форманы қазақ жыры бөтенсімей қабылдап, ауыз әдебиетінен жазба әдебиетіне дейін жалғастырды. Мәселен, Қобылан Бөрібайұлының (1760-1840 ж.ж.) жырларында қосарланған төрттаған «Кедейлік жас кезімде келмеп едің» [5, 141 б.] деп басталатын жырынан көрінеді...» [1, 173 б.]. Қобылан жыраудың бұл төрттағанынан өзге «Қара тісті қақ жарған қайран тісім», «Кедейлік мұнша неге болдың қиын», «Ат арыды, тон тозды», «Баланың ең тәттісі кенжесі екен», «Дәмді тамақ қартайсаң берер қуат» [5, 141 б.] сынды төрттағандары үлкен ой, астарлы мәнмен жазылған жырлар. «Қара тасты қақ жарған қайран тілім» [5] деген төрттағанында ақын «Етігімнің өкшесі қисайып жүр» деген керемет жолды келтірген. Ақын аяғына киген етігін меңзеп тұрған жоқ, өміртіршіліктегі жолынын болмағанын, қиыншылық атаулыдан арыла алмай жүргендігін меңзейді. Қандай ұтқыр ой, ұтымды теңеу десеңізші?! Ақын жырларының барлығы да үлкен астарға негізделіп жазылған. Философиялық мән мен мағынаға тұнып тұр. Жыраулық, ақындық өнерді қатар жалғастырған Қобылан есімі ауыздан-ауызға таралған ғибратты терме айтқан ірі өкілдердің бірі болып әдебиет тарихында сақталады.

Жастық шақ, махаббат, сезім тақырыптары барша ақынның шығармаларына түр, мазмұн, реңк берері даусыз. Өз заманында Абыл ақын Өтембетұлы (1777-1864 ж.ж.) да Шал секілді жастық дәуренімен қош айтысқысы келмейтінін, қатарластарына қарағанда әлі де аяғымен тік жүріп жүргендігін өз шумақтарымен айғақтатқан:

*Сексеннің біз де келдік жетеуіне,
Жаманның ергенім жоқ жетегіне.
Біз байғұс қалтақ – құлтақ етіп келдік,
Біздей шал жатып қалды төсегіне.*

«Ақын толғауларының тілі - өткір, шешен. Ол өмірдің өткіншілігін ескертіп, байсалды ой түйеді» [4, 390 б.].

Ақын өлеңдерінде адамгершілік, ізгілікке шақыру насихаттары жиі ұшырасады. Өз заманының нағыз шешені, жүйрігі болғаны жырларынан аңғарылады.

XIX ғасырдың ақиық ақыны Сүйінбай Аронұлының (1815-1898 ж.ж.) поэзиясы толғау, нақыл сөздер, сын-сықақтар мен айтыстарға бай. Әлеуметтік, қоғамдық қайшылықтарды қаламымен түйрей жырлаған ақынның жыр мұрағатында бір шумақтық жырларды кездестіруге болады. Бірқатары белгілі бір адамдарға арналса, кейбірі өмірдің күнделікті тіршілік көзіне бағытталған.

*Бай болсаң қадірлісің ағайынға,
Жоқ болсаң жолатпайды маңайына.
Жігіттер, терің төгіп, мал жинағын,
Мал оңа тіршілікте талайыңа [6,37 б.],*

деген жолдар өмірлік ескірмейтін ақылдар. Замана ізінен бір елі қалмайтын кедейшіліктің тауқыметін сөз етеді. Жігіттерге еңбек етуді насихаттайды.

Адамзаттың қасиеттерін таразылау ертедегі жыраулар поэзиясынан бері келе жатқан үрдіс. Сүйінбай ақынның төрттіктерінде де осы тақырып қозғалады:

*Қаргадан қарға туар қаңқылдаған,
Жаманнан жақсы туар жарқылдаған.
Дегендер мен жақсымын толып жатыр,
Пайдасы өз басынан артылмаған [6],*

деп келетін жолдарды біздің заманымыздың термешілері жырға қосып жүр. Өз заманының кертартпа

тұстарын: «Насыбай жарасады шақшалыға, Болыстық оңай болды ақшалыға» [6], деп түйрей жырлайды. Бұл жолдар осы замандағы жемқорлық тақырыбымен үндес келеді.

Ақын – заманының жаршысы. Ақиқатын айтып «әлдекімдерге» жақпай жататын кездері де жиі болады. Сүйінбайдың «Даукестерге» атты төрттағаны былайша өрбиді:

*Албан, Дулат – ағайын, оңбадың зой,
Бірігіп, бір өзенге қонбадың зой.
Ұялас ит таласып, табысады,
Қырбас, Жайнақ, соғұрлым болмадың зой*
[6].

Мұндағы жолдар қазақтың «алтау ала болса – ауыздағы кетеді» деген қағидалы сөзін меңзеп тұрғандай. Ұялас иттердің таласса да табысатынын меңзей жырлағаны әсерлі шыққан. Ақын Сүйінбайдың осы тектес төрттіктері баршылық. Басым бөлігі сарказм сарынында жырланған шумақтар.

Азаттық пен теңдікті жырға қосып, адалдық пен әділеттілікті ту еткен Жаяу Мұсаның (1838 – 1929 ж.ж.) қаламынан да аз шығарма туған жоқ. Жаяу Мұса «әрдайым халықтық-бұқарашылдық бағытты берік ұстайды, өмір бойы үстем тап өкілдерімен күресе отырып, сол замандағы қазақ ауылының шындығын батыл суреттейді» [7, 70 б.]. Сондай-ақ, қазақ музыкасының мазмұны мен түріне, орындаушылық өнеріне көптеген жаңалықтар енгізеді. Оның қаламына мәңгі тақырып-махаббат та тиек болған. «Ләйлім» деп аталып жарияланған төрттағаны ақынды лирик ретінде танытады.

*Ақ көйлек, асыл беишент белін қысқан,
Бір қыздың даусы шықты
Күншығыстан.
Қоян жон, құмырсқа бел қарағым - ай,
Жігіттің арманы жоқ сені құшқан,-*

деп кейіпкер бейнесін нәзік штрихтармен суреттеген. Лирик ақынның «Сұрша қыз», «Сәулем қыздар» сынды жырлары да жырсуіер қауымның көз қуанышы екені даусыз.

Жаяу Мұса секілді суреткер ақын қатарына Құлыншақ Кемелұлын да (1840-1911 ж.ж.) қоссақ қателеспеген болар едік. «Көркемсөзге қабілеттілігімен ел аузына ерте ілінген, ақындық, импровизаторлық өнерімен жиын тойларда сан рет сөз сайысына түскен» [7, 75 б.]. Құлыншақ ақынның «Шырын-Шекер» дастанынан бастау алған шығармашылығы шағын шумақтарға дейін ұласқан еді. Ақын төрттағандарының дені философиялық негізге құрылған.

*Адамзат келер – кетер, жүзге келер,
Бәрібір, үйде өлсең де, түзге көмер.
Қайыр – қош, аман боп тұр, қайран
елім,
Ағайын енді қайда бізге келер [8],-*

деп өмір керуенінің бәрібір бір межелі жерге келіп тірелетінін тілге тиек етсе, мына жолдарда көзді шелдетер дәулет туралы, оның пайдасынан зияны басым екендігін жырлайды.

*Керілген етек жақсы керме қастан,
Шөп шығар, жаңбыр жауса, қара
тастан.
Дәулетке ерге біткен едіреңдеп,
Көзіңе көрінбейді жер мен аспан [8].*

Ақын бойындағы психологиялық сезімнің бай екендігі шумақтарынан - ақ көрініс тауып отырады. Ол алдындағы адамының қандай көңіл-күйде, не ойлап отырғандығын, алда қандай құбылыстар болатындығын бет-жүзіне, қимыл-әрекетіне қарап отырып-ақ сезетін қасиетке ие. Ондай қасиет психологияның ең бір қажетті элементі ішкі сезімнің сергектігін аңғартатын құбылыс. Бұл қасиет кез-келген жанда

кездесе бермесе керек, тек таланты мен асқақ сезімі бар адамдар да ғана болады. Міне, ақын осындай дара қасиетке ие еді.

*Ауылдан шыққан күні Көлбай қондым,
Қондырмаймын десе де, болмай қондым.
Ат жемін қонақ ед деп бермеген соң,
Тақыр жерге иірген қойдай болдым [8] -*

дей келе Көлбай сараңның мінезін шенеп жырға қосады. Мінез сомдауға шебер Құлыншақ ақын жырларынан тез шешімге келер өжет мінезді аңғару қиын емес. Романтикадан реализмге жақын қаламгер қаламынан кесімді шумақтар да бой көрсетеді.

*Сен едің Рысқұлбек бұлғақтаған,
Көргенше болдым гашиық шырақтаған.
Құсындай ителгінің теуіп өткен,
Бар екен бір мінезің шұнақтаған [8].
****

*Ішпеймін қымызыңды, шөлдесем де,
Өзіңді білуші едім, көрмесем де.
Қазақтың алыспаған еншісі бар,
Ештеме алып, ештеме бермесем де [8]*

деп жырлаған Құлыншақ ақын қашан да ащы болса да ақиқатты тіліне тиек ете білген жан.

Қорытынды. Төрттаған жанры неше буынмен жырланбасын айтылар ойын бойында сақтайды. Адамдық қасиет, өмірге құштарлық, заманауи тақырыптар төңірегінде сөз қозғайды.

Ауқымды әлеуметтік мәселелер сөз болса да, жанрдың буындық өлшемі мазмұнына нұқсан келтіре алмайды. Қайта тақырыптық ерекшелігіне қарай нақыштала түседі.

Қазақ поэзиясында өзіндік орнымен дараланатын төрттаған жанры 7-8 және 11 буынмен, сондай-ақ әдебиетіміздегі барлық ұйқаспен жырлана береді. Көркемдегіш құралдарға бай, тақырыптық жағынан кең шеңберде сөз болады. Философиялық, лирикалық, сопылық сарында жырланатын төрттағандар ішінара тағы да бірнеше тақырыптарды қамтиды.

Қысқасы төрттағандардан барлық қажетті элементтерді кездестіруге болады. Бір ғана шумақпен үлкен ой берер жанрдың поэзия айдынында алар орны да ерекше. Ақын қай заманда да халық мұңдасы, жанашыры болып келген. Қай ақынның шығармасын алмайық, ел үні, замана даусы жатады. Қазақ төрттағандарының ерекшелігі сол – ел мүддесін, рухани байлықтың негізгі көзін дөп баса жырланады. Төрттаған басқа жанрлар секілді жалғасын қажет етпесе де дара тұрып талай сырды ашады, тереңде жатқан жауһарды теңіз бетіне шығарады. Төрт аяғын тең басқан төрттаған қазақ поэзиясының ең көрікті де нақышты жанрларының қатарында.

Әдебиеттер тізімі:

1. Жеменей, И. «Мұхаммед Хайдар Дулат (1499-1551) тарихшы-қаламгер» [Мәтін] / И.Жеменей. - Алматы: Зерде, 2007.- 352 б.
2. Мағауин, М. Ғасырлар бедері [Мәтін] / М.Мағауин. - Алматы: Жазушы, 1991.- 432 б.
3. Күмісбаев, Ө. Дала поэзиясының тарландары [Мәтін] / Ө.Күмісбаев // Өркен.- 1993.- 10 б.- 20 наурыз.
4. Сүйіншәлиев, Х. Қазақ әдебиетінің тарихы. [Мәтін] Оқулық / Х. Сүйіншәлиев. - Алматы: Санат, 2006.-904 б.
5. Кенжебаев, Б. Ертедегі әдебиет нұсқалары [Мәтін] / Б.Кенжебаев, Х.Сүйіншәлиев, М.Жолдасбеков, М.Мағауин, Қ.Сыдиқов. - Алматы: Мектеп, 1967.- 208 б.
6. Аронұлы, С. Ақиық. Толғаулар, сын-сықақтар, айтыстар [Мәтін] / С.Аронұлы. - Алматы, Жазушы, 1976.- 140 б.
7. Бес ғасыр жырлайды. 1 том.- Алматы: Жазушы, 1989.-1т.- 384 б.

8. Дүйсенбайұлы, Е. Ғасырлар тоғысындағы қазақ жыры: XIX ғасырдағы және XX ғасырдың басындағы поэзия [Мәтін] / Е.Дүйсенбайұлы. - Алматы: Раритет, 2007.-362 б. – «Алтын қор» кітапханасы.

Материал 07.03.2024 редакцияға түсті.

Б. Ш. Баяшова

*Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави,
Туркестан, Казахстан*

ЖАНР ЧЕТВЕРКИ В КАЗАХСКОЙ ПОЭЗИИ

Аннотация. Не будем разбираться в жанре казахской поэзии, речь идет о народном быте, обычаях, культуре и философии. В частности, место четверки, являющейся одним из старейших жанров, индивидуализировано. В нашем исследовательском труде речь идет о жанре той четверки (четверки).

В статье в казахской литературе четверка (квадрата с обозначенными диагоналями), предусмотренных о творчестве поэтов воспевали. Ряд ученых представляют мнения о жанре квадрата с обозначенными диагоналями. Изучены лирические, философские строфы казахских поэтов. Көтеш, Шал, Қобылан Суюнбая, Абыл, Жаяу Мусы, проанализированных для каждого, кто Құлыншақ, студентами были подготовлены стихотворения поэтов, таких, как. Данный поэтов, жизни, социального равенства, воспитание подрастающего поколения, в определенной аудитории, студентами были подготовлены стихотворения о молодости и старости, при значительно повлияло воспевали.

Среди казахских би-чеченцев и жырау традиционно воспетая четверка имеет огромный тематический фон. Поэты, включившие в поэму звучание и облик времени, еще больше подчеркнули характер четырехстрочного стихотворения. Об этих особенностях пойдет речь в исследовательском труде. Теперь наша актуальная задача-изучить творчество, рожденное под пером этих поэтов.

Ключевые слова: четверка, литература, поэт, жырау, поэзия, лирика, философия.

B. Sh.Baeshova

Khoja Ahmed Yasawi International Kazakh-Turkish university, Turkestan, Kazakhstan

THE GENRE OF QUATRAINS IN KAZAKH POETRY

Abstract. "In particular, the place of the quartet, which is one of the oldest genres, is individualized. In our research work, we will talk about the same genre of quatrains.

The article deals with the work of poets who sang the quatrains in Kazakh literature. The opinions of a number of scientists about the genre of quatrains are presented. Lyrical and philosophical stanzas of Kazakh poets are studied. The poems of such poets as Kokesh, Shal, Koblan, Suyunbay, Abel, Zha Musa, Kulyunshak were analyzed from different angles. It is known that these poets had a significant impact on their audience during their stanzas about life, social equality, the upbringing of generations, youth and old age.

Among the Kazakh bi-orators and zhyrau, the traditionally sung quatrains have a huge thematic scope. Poets who added the tone and appearance of the times to the song further distinguished the character of the four-line poem. These features will be mentioned in the research work. Now our urgent task will be to study and study the works of these poets.

Key words: Fourtagan, literature, poet, zhyrau, poetry, lyrics, philosophy.

References

1. Zhemenei ,I. «Мұхаммед Һайдар Дулат (1499-1551) тарихшы-қаламгер [Muhammad Haidar Dulat (1499-1551) historian-writer] [text] / I. Zhemenei. - Almaty: Zerde, 2007. - 352 p.
2. Magauin, M. Fasyrlar bederi [Reliefs of centuries] [text] / M. Magauin. - Almaty: writer, 1991. - 432 p.
3. Kumisbayev, U. Dala poeziyasynың tarlandary [Tarlans of Steppe poetry] [text] / U. Kumisbayev // Orken.- 1993. - p.10-March 20.
4. Suyunshaliyev, H. Қазақ әдебиетінің тарихы [History of Kazakh literature] [Text] Textbook / H. Suyunshaliyev. - Almaty: Category, 2006. -904 p.
5. Kenzhebayev, B. Ertedegi әдебиет нұсқалары [Early literary versions] [text] / B. Kenzhebayev, H. Suyunshaliyev, M. Zholdasbekov, M. Magauin, K. Sydikov. - Almaty: School, 1967. - 208 p.
6. Aronovich, S. Tolғаулар, syn-суқақтар, айтстар [Akiik. The truth. Reflections, criticism, arguments] - Almaty, writer, 1976. - 140 p.
7. Bes ғасыр zhyrlajdy [Five centuries sings]. Volume 1.- Almaty: Zhazushy, 1989. - 1Т. - 384 P.
8. Duisenbayuly, E. Fasyrlar toғысындағы қазақ zhyry: XIX ғасырдағы және XX ғасырдың басындағы poeziya [Kazakh song at the turn of the century: poetry of the XIX and early XX centuries] [text] / E. Duisenbayuly. - Almaty: Raritet, 2007. -362 P. – Library "Golden fund".

Мақалаға сілтеме: *Баешова, Б.Ш. Қазақ поэзиясындағы төрттаған жанры [Мәтін] / Б.Ш. Баешова // Dulaty University Хабаршысы. – 2024. - №2. – Б. 53-61. <https://doi.org/10.55956/DGVZ4763>*

МРНТИ 14.29.37

<https://doi.org/10.55956/CAJG8240>

И.Ю.Мордвинцева *

*Канд. пед. наук, доцент
Таразский региональный университет им. М.Х. Дулати
г Тараз, Казахстан
timdenir69@mail.ru*

М.А.Пайзиева

*Магистрант
Таразский региональный университет им. М.Х. Дулати
г Тараз, Казахстан
malika.payziyeva@bk.ru*

ВЛИЯНИЕ СПЕЦИАЛИЗИРОВАННЫХ ЦЕНТРОВ НА СОЦИАЛЬНОЕ ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ ДЕТЕЙ С АУТИЗМОМ

***Аннотация.** Данное исследование направлено на изучение влияния посещения специализированных центров на уровень социального взаимодействия у детей с аутизмом. Целью исследования является выявление связи между посещением специализированных центров и улучшением навыков социального взаимодействия у детей с аутизмом. Для достижения этой цели будет проведен анализ данных, собранных с помощью стандартизированных инструментов оценки уровня социального взаимодействия, а также проведены наблюдения и интервью с родителями и специалистами. Исследование предполагает участие детей с диагностированным аутизмом, которые посещают специализированные центры, а также их родителей и специалистов, работающих в этих центрах. Результаты исследования будут включать в себя анализ данных, полученных из различных источников, и предложения по улучшению услуг, предоставляемых специализированными центрами для детей с аутизмом. Полученные результаты могут быть полезны для практиков, занимающихся работой с детьми с аутизмом, а также для разработки рекомендаций по улучшению качества услуг для этой группы детей.*

***Ключевые слова:** аутизм, коррекционный центр, социальная адаптация, синдром Аспергера, специализированное учреждение, расстройство аутистического спектра.*

Введение. На сегодняшний день в Казахстане официальные данные о распространенности аутизма не всегда легкодоступны. Однако, некоторые исследования и организации занимаются изучением аутизма в Казахстане. По статистике, приведенной в отчете Всемирной организации здравоохранения (ВОЗ) за 2018 год, в Казахстане примерно 1 из 150 детей

имеет аутизм. Как указывает Раттер М. аутизм, рассматривается как хроническое биологически обусловленное расстройство развития, которое проявляется в раннем детстве и имеет значительные различия в уровне когнитивных, речевых и социальных навыков[1].

Без правильной и специальной помощи дети с синдромом Аспергера (аутизм или

расстройство аутистического спектра) чаще всего становятся тяжело психически недееспособными. Коммуникативная связь ребенка с аутизмом социальным миром недостаточно развита, по сравнению с другими детьми с ограниченными возможностями здоровья. При оказании ранней коррекционной работы с помощью правильных методик, создавая специализированные условия, удастся добиться значимой степени социальной адаптации и уменьшение процента недееспособности людей с ограниченными возможностями.

В соответствии с Конституцией Республики Казахстан каждый гражданин имеет право на образования, в соответствии с этим, учиться обязаны все без исключения [2]. Дети с расстройством аутистического спектра в обязательном порядке получить образование и тому подтверждение Конвенция о правах ребенка статья 23. Каждый ребёнок с инвалидностью имеет право на максимально достойную жизнь в обществе. Правительства должны устранить все препятствия, способные помешать детям с различными формами инвалидности стать независимыми и активно участвовать в жизни сообщества [3].

Различные аспекты данной проблемы рассмотрены в исследованиях К. Гилберг, М.И. Лисиной, Е.Р. Баенская, М.М. Либлинг, С.С. Морозова, О.С. Никольская, L. Kanner и др., По данным Республиканского научно-практического центра психического здоровья, количество детей с аутизмом, находящихся на динамическом наблюдении, составляло около 5000 человек к концу 2021 года. За последние годы число детей с аутизмом выросло во много раз: в 2015-2016 году их было 300, а к 2021-2022 году их число увеличилось до 1200. Практика показывает что, такой рост morbidity возрастает и надобность в создании специализированных коррекционных центров для детей с аутизмом и другими психическими нарушениями необходимо.

По мнению Никольской О.С. главной проблемой для обучение детей с

ограниченными возможностями здоровья является недостаточное понимание речи, зрительного контакта, неполноценного словарного запаса как активного так и пассивного и отсутствия коммуникации с социальной средой [4].

Условия и методы исследования. Цель исследования: Изучить влияние посещения специализированных центров на социальное взаимодействие детей с аутизмом. Объект исследования: Дети с аутизмом, посещающие специализированные центры или программы поддержки. Таким образом, основной целью исследования является оценка влияния специализированных центров на социальное взаимодействие детей с аутизмом, а объектом исследования выступают сами дети с аутизмом, которые посещают такие центры.

Методика исследования влияния специализированных центров на социальное взаимодействие детей с аутизмом может включать следующие этапы:

1. Диагностика детей: отбор детей с диагностированным аутизмом, которые посещают специализированные центры, и формирование контрольной группы детей с аутизмом, которые не посещают такие центры.

2. Анализ результатов: сравнение данных между группами детей, посещающих специализированные центры и не посещающих их, с целью выявления возможных различий в уровне социального взаимодействия.

Диагностика детей проходила в государственном коррекционном центре, в котором приняли 12 детей с расстройством аутистического спектра. Мы подобрали задания на понимание речи и на невербальное общение. Оценка за каждое занятие измеряется в процентах от 0 до 100%.

1) Методика исследования уровня понимания речи в коммуникативной деятельности;

2) Методика исследования уровня невербального общения.

Данные диагностики представлены на таблице 1.

Таблица 1.

	Понимания речи	Невербальное общение
Дамир	30%	Ниже 50%
Карина	15%	Ниже 50%
Луина	30%	Ниже 50%
Юра	10%	Ниже 50%
Санжар	40%	Ниже 50%
Султан	30%	Ниже 50%
Лена	20%	Ниже 50%
Карим	20%	Ниже 50%
Зарина	50%	Ниже 50%
Чингиз	20%	Ниже 50%
Федор	10%	Ниже 50%
Демьян	20%	Ниже 50%

Результаты исследования и обсуждение научных результатов. Нами было проведено исследование, в которых приняли участие 12 детей. Участники были разделены на 2 группы. Одна группа состояла из детей, которые посещают специализированный центр, а 2 группа из детей, которые не посещали занятия. Диагноз, возраст участников был одинаковый. Дети, посещавшие центр присутствовали на занятиях 3 раза в неделю у логопеда и дефектолога. На таблице 2 ниже предоставлены результаты после посещения коррекционного центра в течение 3 месяцев.

Таблица 2.

Посещают коррекционный центр			Не посещает коррекционный центр		
	Уровень понимания речи	Проявления эмоциональной сферы в коммуникативной деятельности		Уровень понимания речи	Проявления эмоциональной сферы в коммуникативной деятельности

Дамир	60%	65%	Лена	20%	Ниже 50%
Карина	45%	55%	Карим	20%	Ниже 50%
Луина	50%	70%	Зарина	50%	Ниже 50%
Юра	40%	55%	Чингиз	20%	Ниже 50%
Санжар	50%	60%	Федор	10%	Ниже 50%
Султан	60%	70%	Демьян	20%	Ниже 50%

Анализ результатов показал, что влияние центров специального назначения на взаимообусловленные социальные действия детей с расстройством аутистического спектра имеет большое значение для абсолютного понимания результативности схожих центров и их воздействия на развитие коммуникативных навыков у детей с аутистическим спектром. Подобный анализ взаимодействия построен на основе суждения преобразований в уровне навыков общения, возможности к сюжетно-ролевой игре, способности общения с социумом и всевозможными концепциями общественного поведения у детей с расстройством аутистического спектра впоследствии посещения специального учреждения.

Последствие подобного анализа может способствовать идентифицировать, насколько эффективны такого рода учреждения в содействии общественного развития детей с РАС, впоследствии определить уникальность методик, которые, по крайней мере, смогут проявить преимущественное воздействие на социальное взаимодействие детей с РАС. Проведенное исследование может быть использовано для развития методик и планов работ поддержки детей с РАС. Данные концепции, вероятно, помогут еще больше понять необходимость детей с РАС и сконструировать еще более радикальные программы и планы поддержки, и объединение в социум.

Заклучение. Посещение высоко специализированных учреждений значительно благоприятно влияет на степень социального контакта на детей с РАС. Систематические уроки, апробированные экспертами в зависимости от особенностей расстройства аутистического спектра и, способствуют оптимизировать контакт.

Одну из главных достижений успеха играют эксперты, занимающийся в высокоспециализированных центрах, это могут быть дефектологи, нейро-психологи, логопеды и психологи. Правильный, индивидуальный подход к каждому ребенку

главный ключок большим результатом. Педагог, работающий с детьми с РАС, должен полноправно владеть всеми нужными методиками и программами.

Важно понимать, что быстрый и правильный результат будет при комплексной работе всех специалистов, включая родителя. Посещение специальных учреждений доказал положительное влияние на детей с расстройством аутистического спектра.

Список литературы

1. Раттер, М. Аутизм: двустороннее взаимодействие между исследованиями и клинической работой [Текст] / М. Раттер // Журнал детской и подростковой психиатрии, - 2016. № 40, 169-188
2. Закон РК. Государственная программа развития образования в Республике Казахстан на 2020-2025 годы. - Астана, МОН РК пр. № 988 от 27.12. 2019.
3. Конвенция ООН о правах ребенка [Электронный ресурс]: одобрена Генеральной Ассамблеей ООН 20.11.1989; вступила в силу для СССР в 15.09.1990 // КонсультантПлюс : справ.правовая система. – Режим доступа : clck.ru/HhWLk
4. Никольская, О.С. Проблемы обучения аутичных детей [Текст] / О.С. Никольская // Дефектология. -2014. - № 2. - С. 8–18(<https://clck.ru/32tWeD>)

Материал поступил в редакцию 28.01.24

Ю. Мордвинцева*, М.А. Пайзиева

М. Х. Дулати атындағы Тараз мемлекеттік университеті, Тараз қ., Қазақстан

МАМАНДАНДЫРЫЛҒАН ОРТАЛЫҚТАРДЫҢ АУТИЗМІ БАР БАЛАЛАРДЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК ӨРІМЕСІНЕ ӘСЕРІ

Аңдатпа. Бұл зерттеу аутизм мен ауыратын балалардың әлеуметтік өзара әрекеттесу деңгейіне мамандандырылған орталықтарға барудың әсерін зерттеуге бағытталған. Зерттеудің мақсаты – аутизмі бар балалардың мамандандырылған орталықтарға бару мен әлеуметтік өзара әрекеттесу дағдыларын жетілдіру арасындағы байланысты анықтау. Осы мақсатқа жету үшін стандартталған әлеуметтік өзара әрекеттесуді бағалау құралдарының көмегімен жиналған деректер, сондай-ақ ата-аналар мен мамандармен бақылаулар мен сұхбаттар талданатын болады. Зерттеу мамандандырылған орталықтарға баратын аутизм диагнозы бар балаларды, сондай-ақ олардың ата-аналарын және осы орталықтарда жұмыс істейтін мамандарды қамтиды. Зерттеу нәтижелері әртүрлі көздерден алынған мәліметтерді талдауды және аутизм мен ауыратын балаларға арналған мамандандырылған

орталықтар көрсететін қызметтерді жақсарту бойынша ұсыныстарды қамтиды. Нәтижелер аутизмді бар балалармен жұмыс істейтін тәжірибешілер үшін, сондай-ақ осы топтағы балалар үшін қызмет көрсету сапасын жақсарту бойынша ұсыныстар әзірлеу үшін пайдалы болуы мүмкін.

Тірек сөздер: аутизм, түзету орталығы, әлеуметтік бейімделу, Аспергер синдромы, мамандандырылған мекеме, аутизм спектрінің бұзылуы.

I.Y. Mordvintseva*, M.A. Payzieva

M.Kh. Dulaty Taraz State University, Taraz, Kazakhstan

INFLUENCE OF SPECIALIZED CENTERS ON SOCIAL INTERACTION OF CHILDREN WITH AUTISM

Abstract. This study is aimed at studying the impact of visiting specialized centers on the level of social interaction in children with autism. The purpose of the study is to identify the connection between visiting specialized centers and improving social interaction skills in children with autism. To achieve this goal, data collected using standardized social interaction assessment tools will be analyzed, as well as observations and interviews with parents and professionals. The study involves the participation of children diagnosed with autism who attend specialized centers, as well as their parents and specialists working in these centers. The results of the study will include analysis of data obtained from various sources and suggestions for improving the services provided by specialist centers for children with autism. The results may be useful for practitioners working with children with autism, as well as for developing recommendations for improving the quality of services for this group of children.

Key words: autism, correctional center, social adaptation, Asperger's syndrome, specialized institution, autism spectrum disorder.

Ссылка на статью:

Мордвинцева, И.Ю. Влияние специализированных центров на социальное взаимодействие детей с аутизмом [Текст] / И.Ю. Мордвинцева, М.А. Пайзиева // Вестник Dulaty University – 2024. - №2. – С. 62-66
<https://doi.org/10.55956/CAJG8240>

A.Abdulayeva

Master of Science

Zhetysu University named after I.Zhansugurov

Taldykorgan, Kazakhstan

abdulayeva9aigerim@gmail.com

THE ROLE OF LESSON PLANNING AND DESIGN IN THE LEARNING PROCESS

Abstract. This paper conducts an analysis of e-library publications focusing on the keyword "lesson planning". Through a comprehensive review of relevant literature, the study identifies key advantages associated with lesson planning and underscores its pivotal role in enhancing the quality of the educational process. The findings not only shed light on the overall impact of lesson planning but also provide valuable insights into the nuances that contribute to its effectiveness. Furthermore, the paper offers practical strategies tailored for future educators to optimize their lesson planning endeavors. Drawing upon the insights gleaned from the literature, the suggested approaches aim to empower prospective teachers in crafting detailed and innovative lesson plans. Emphasizing the significance of these strategies, the paper demonstrates their potential to facilitate active student engagement, improve learning outcomes, and maintain classroom discipline. In essence, this analysis serves as a valuable contribution to the field of educational research, offering actionable recommendations for both current teaching practices and the preparation of aspiring educators. The synthesis of literature and practical insights creates a resource that can inform pedagogical strategies and foster continuous improvement in lesson planning methodologies.

Keywords: lesson, planning, designing, school, future teachers.

Introduction. Lesson planning and design refer to the process of preparing and organizing instructional activities and materials for a specific learning period, typically a single class session. It involves the thoughtful and systematic arrangement of content, activities, and assessments to facilitate effective teaching and meaningful learning experiences for students. Lesson planning is a fundamental component of teaching, helping educators structure their instruction to achieve specific learning objectives.

Effective lesson planning and design contribute to a well-organized and purposeful learning experience for students. It allows teachers to be intentional in their instructional approach, promoting student engagement, understanding, and achievement of learning objectives. Additionally, ongoing reflection on lesson effectiveness helps educators refine and improve their instructional practices over time.

Modern lesson planning takes into account the diverse learning styles and preferences of

students. By incorporating interactive activities, technology, and real-world relevance, educators can enhance student engagement and motivation. Students have varying abilities and learning needs. Planning lessons that accommodate different learning styles and abilities ensures that all students have the opportunity to succeed. This involves adapting content, process, and product to meet individual needs. In the digital age, technology plays a significant role in education. Planning modern lessons involves incorporating technology tools and resources to enhance the learning experience, promote collaboration, and prepare students for the challenges of the 21st century. Effective lesson planning includes consideration of assessment methods. Modern assessments go beyond traditional tests and exams and may include project-based assessments, portfolios, and formative assessments to provide a more comprehensive understanding of student learning. Modern lesson planning should be culturally responsive, recognizing and valuing the

diversity of students' backgrounds. This helps create an inclusive learning environment where all students feel represented and respected. Planning lessons that foster critical thinking and problem-solving skills is essential in preparing students for the demands of the modern world. Activities that encourage inquiry, analysis, and creativity contribute to the development of these skills. The educational landscape is constantly evolving. Modern lesson planning involves being flexible and adaptable to changes in curriculum, technology, and pedagogical approaches. Educators need to be prepared to adjust their plans based on ongoing assessments and feedback. Modern lesson planning emphasizes the development of skills that go beyond memorization of facts. It focuses on cultivating a love for learning, fostering curiosity, and equipping students with the skills they need for lifelong learning in a rapidly changing world. By addressing these issues in lesson planning, educators can create a dynamic and effective learning environment that prepares students for success in the modern world.

Conditions and methods of research. The eLibrary database was chosen as the primary source for the literature search due to its extensive coverage of educational materials and scholarly articles. The primary keyword for the literature search was "lesson planning." Additional relevant terms such as "instructional design," "curriculum development," and "educational planning" were also considered.

Boolean operators (AND, OR) were used to combine keywords and refine search results. The search string included variations of the keyword and its synonyms (e.g., "lesson plan," "teaching planning") to ensure comprehensive coverage. Inclusion criteria encompassed articles that directly addressed issues related to lesson planning in educational settings. Exclusion criteria were applied to eliminate non-relevant materials, such as conference abstracts, book reviews, and non-peer-reviewed content.

A two-step screening process was implemented. Initially, articles were screened based on titles and abstracts for relevance. In the second stage, the full text of selected articles was assessed for inclusion in the study. Relevant data were extracted from the selected articles, including publication details, key findings, methodologies used, and implications for teacher preparation. A quality assessment was conducted using predefined criteria to evaluate the methodological rigor and validity of the selected studies. Articles were scored based on their research design, sample size, and the clarity of reporting. The information extracted from the selected articles was synthesized to identify common themes, trends, and challenges in the preparation of future teachers for lesson planning. A detailed search protocol was developed and followed throughout the literature search process. The protocol included specific search terms, databases used, and any modifications made during the search. Limitations of the study include potential biases introduced by the choice of keywords and databases. Additionally, the study focused exclusively on articles available in the eLibrary database, and relevant sources from other databases might have been excluded.

The complete search strategy, including the specific keywords, Boolean operators, and search strings used, is provided to facilitate the replication of the study by other researchers.

No ethical concerns were identified as this study involved the analysis of publicly available scholarly articles without the involvement of human subjects.

Research results. Conducted a search in the eLibrary database using the keyword «lesson planning». Retrieved a total of 263 articles, including journals, conference papers, and books.

Examined the publication trends over the past decade. Noted an increase in the number of publications related to lesson planning, suggesting a growing interest in the field.

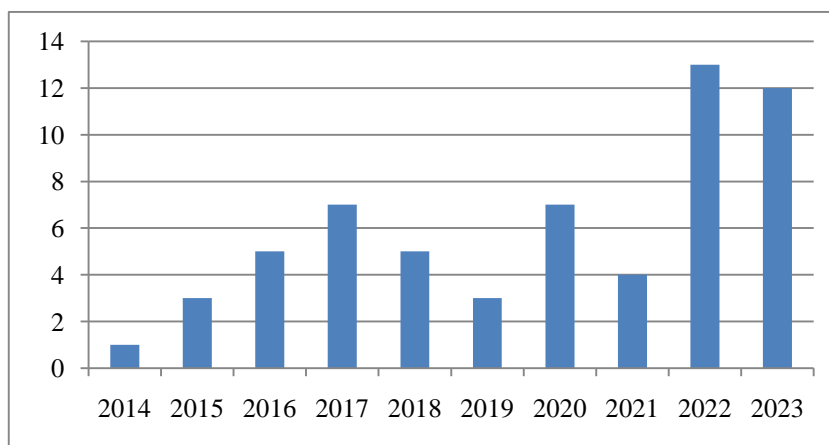

Figure 1 - Analysis of publications from the collection by year

Classified articles based on their primary focus areas within lesson planning. Identified prevalent themes such as technology integration, pedagogical strategies, and assessment methods.

Explored emerging trends and topics within lesson planning. Noted an increasing focus on adaptive lesson planning, incorporating socio-emotional learning, and the impact of remote or online teaching on planning practices.

While there may not be strict "theoretical prerequisites" for successful lesson planning, several educational theories and principles can significantly complement the process based on the analysis carried out. These theoretical frameworks provide a foundation for understanding how students learn, the role of teachers, and effective instructional strategies. Here are some key theoretical perspectives that can be valuable for successful lesson planning:

- *Constructivism*. Principle: Students actively construct their own knowledge through experiences and interactions. Implication for Lesson Planning: Design activities that promote active engagement, problem-solving, and hands-on learning. Consider students' prior knowledge and build upon it.

- *Behaviorism*. Principle: Learning is a result of responses to stimuli; reinforcement and repetition are essential for learning. Implication for Lesson Planning: Clearly define learning objectives, provide structured activities, and offer positive reinforcement. Use consistent and clear cues for behavior expectations.

- *Cognitive Load Theory*. Principle: Learners have limited cognitive resources, and the design of instruction should manage the cognitive load effectively. Implication for Lesson Planning: Present information in manageable chunks, use visuals to support understanding, and gradually increase complexity. Avoid overwhelming students with too much information at once.

- *Multiple Intelligences*. Principle: Individuals have different strengths and preferences in how they learn. Implication for Lesson Planning: Provide a variety of activities that appeal to different intelligences (e.g., visual, auditory, kinesthetic). Differentiate instruction to accommodate diverse learning styles.

- *Vygotsky's Social Development Theory*. Principle: Learning is a social process, and social interaction plays a crucial role in cognitive development. Implication for Lesson Planning: Incorporate collaborative activities, group discussions, and peer interactions. Use scaffolding (gradual release of responsibility) to support students as they learn new concepts.

- *Bloom's Taxonomy*. Principle: Classifies cognitive skills into a hierarchy, ranging from lower-order thinking (remembering) to higher-order thinking (creating). Implication for Lesson Planning: Set clear learning objectives at various levels of Bloom's Taxonomy. Design activities that challenge students to apply, analyze, synthesize, and evaluate information.

- *Zone of Proximal Development (ZPD)*. Principle: The range of tasks that a learner can

perform with the help of a more knowledgeable person but cannot perform alone. Implication for Lesson Planning: Identify and scaffold activities within the ZPD to support students in reaching higher levels of understanding and competence.

- *Experiential Learning*. Principle: Learning is most effective when it occurs through direct experiences. Implication for Lesson Planning: Include hands-on activities, real-world applications, and interactive experiences to enhance learning and retention.

- *UbD (Understanding by Design)*. Principle: Designing curriculum and instruction by starting with the end in mind (desired learning outcomes) and working backward. Implication for Lesson Planning: Begin with clear learning objectives and assessments, then design activities and lessons that align with those objectives.

- *Culturally Relevant Pedagogy*. Principle: Acknowledges and incorporates students' cultural backgrounds and experiences into the learning process. Implication for Lesson Planning: Ensure that lesson plans are culturally responsive, inclusive, and considerate of the diversity within the classroom.

While not all lesson plans need to explicitly incorporate each of these theories, an understanding of these theoretical perspectives can guide educators in making informed decisions about instructional strategies, assessment methods, and classroom interactions, leading to more effective and meaningful learning experiences for students [1-8].

Discussion of the research results. Lesson preparation is one of the main areas of a teacher's work that directly affects the extent to which students learn. International research shows that for effective learning and achievement of results every teacher should follow a lesson plan. The importance of lesson planning in the educational process is expressed in several aspects:

Decisions and activities made in planning have a significant impact on the quality and nature of learning in the classroom.

Lesson planning makes it possible to evaluate the impact of decisions and activities on the educational process.

Making adjustments to the lesson planning process requires minimal cost and is a powerful tool for improving the quality of instruction.

In addition, lesson planning is a creative process that integrates a teacher's understanding of teaching with his or her knowledge of students, curriculum, and teaching context. For teachers, it is a tool to help bring their vision of teaching to life.

Thus, lesson planning involves consideration of multiple aspects, ranging from methods of learner engagement to feedback from students. The analysis reveals a number of benefits:

1. Lesson planning structures and standardizes the learning process, which makes it more effective.

2. The planning process helps teachers to assess their subject knowledge and teaching skills.

3. A well planned lesson elicits respect from students, which improves discipline and motivation to learn.

Thus, the preparation of detailed lesson plans is a key element in ensuring the full assimilation of material and the achievement of educational goals, encouraging students to be active in mental and practical activities [9-13].

Although curriculum development is a key aspect for improving the educational process and learning, its strict adherence is rare in actual classroom practice. This may be because teachers sometimes do not take into account clear statements of expected learning outcomes when designing lesson plans, although this method is taught to prospective teachers in universities. Instead, more experienced teachers prefer to plan lessons as a sequence of activities and educational events, or focus on individual student needs. This indicates that teachers' decision-making process is dynamic and they make decisions before, during and after each lesson. Therefore, many foreign researchers emphasize that when planning lessons, it is always necessary to keep in mind the "student's primacy" because it is often the students' needs that determine the changes in the original plan.

One of the key problems in lesson planning is the lack of teachers' knowledge of the theoretical

foundations and practical strategies of curriculum design. Understanding the relevant theories of lesson planning should be prioritized to improve the quality of learning. Because of this problem, teachers often have unclear and uncoordinated goals and learning objectives, which ultimately leads them to be activity-oriented rather than student-centered. In particular, teachers are more likely to follow planning standards rather than tailor lessons to the specific needs of the class or learners.

The effectiveness of lesson planning can be negatively affected by various factors, including lack of time to achieve learning objectives due to

limited instructional schedules, large numbers of students in a class, students who are low achievers, and lack of support from the institution and lack of knowledge about formative assessment methods and techniques.

Preparing future teachers for effective lesson planning is a critical aspect of teacher education programs. The figure 2 shows several strategies and approaches that will help future teachers develop the skills necessary for successful lesson planning.

Figure 2 – Strategies and approaches

Provide comprehensive training on various teaching methods and pedagogical approaches. Introduce future teachers to different learning theories and how they can inform instructional design. Include hands-on teaching experiences, such as practicum or student teaching, where future teachers can apply their knowledge in real classroom settings. Encourage observation and collaboration with experienced teachers to learn practical insights into effective lesson planning. Pair future teachers with experienced mentors who can model effective lesson planning practices. Allow opportunities for mentor teachers to share their lesson plans, discuss strategies, and provide constructive feedback. Integrate training on educational technology tools and platforms that

can enhance lesson planning and delivery. Teach future teachers how to leverage technology for differentiated instruction, assessment, and student engagement. Emphasize the importance of creating inclusive lesson plans that cater to diverse learning needs, including students with different abilities, backgrounds, and learning styles. Provide strategies for adapting lesson plans to accommodate diverse student populations. Incorporate reflective practices into teacher education programs. Encourage future teachers to reflect on their lesson plans, teaching methods, and classroom experiences. Use journals, discussions, and debriefing sessions to help future teachers analyze and improve their lesson planning skills. Foster a collaborative

environment where future teachers can work together on lesson planning projects. Encourage peer collaboration and feedback to promote the exchange of ideas and best practices. Offer workshops, seminars, and ongoing professional development opportunities on effective lesson planning. Keep future teachers informed about the latest research, educational trends, and innovations in pedagogy. Teach future teachers about different assessment methods and the role of assessments in informing instruction. Emphasize the importance of formative assessment and how it can be integrated into lesson planning. Provide training on cultural competence and sensitivity to help future teachers create lesson plans that resonate with diverse student populations. Encourage an understanding of cultural influences on learning and teaching [14].

By combining theoretical knowledge with practical experiences and ongoing support, teacher education programs can effectively prepare future teachers to develop engaging, inclusive, and effective lesson plans. Continuous reflection and adaptation to evolving educational practices should be embedded in these programs to ensure that future teachers are well-equipped for the dynamic field of education.

Conclusion. Lesson planning is one of the key pedagogical activities aimed at improving the quality of teaching. Lesson planning provides teachers with the opportunity to structure the learning process, develop a sequence of different types of lessons, determine the links between the current lesson and previous or future lessons, and evaluate the effectiveness of their teaching. A planned lesson tends to flow more smoothly because all the necessary data and materials have been selected in advance and the details of the lesson have been thought out. In addition, a well-designed lesson plan generates respect from students for the teacher, which helps resolve discipline problems in the classroom and increases children's motivation and openness to learning. The time and effort teachers put into comprehensive lesson planning has a positive impact on classroom learning.

This analysis provides an organized and comprehensive overview of the publications in the eLibrary database related to lesson planning. Researchers and educators can use these findings to stay informed about current trends, challenges, and potential areas for future research and practice within the realm of lesson planning.

References

1. Shapovalova L. I., Horuzhenko N. A. Planirovanie uroka: didakticheskie i metodicheskie principy [Lesson planning: didactic and methodological principles] // Linguistic and cultural contacts: linguistic and didactic aspects. – 2020. – P. 152-156.
2. Murzina N. P. Metodicheskie podhody k professional'noj podgotovke bakalavrov k planirovaniyu sovremennogo uroka [Methodical approaches to professional training of students to preparation of the modern lesson] // Editorial board. – 2017. – 65 p.
3. Merkulov P. I., Holodov D. S. Primernoe planirovanie uroka na temu «Indijskij okean: osobennosti prirody i hozyajstvennoj deyatel'nosti cheloveka v nem» [Approximate planning of the lesson on the topic "The Indian Ocean: features of nature and human economic activity in it"] // Actual problems of natural science and technical education. – 2019. – P. 133-137.
4. Murzina N. P. Tekhnologiya planirovaniya sovremennogo uroka [The technology of planning a modern lesson] // School technologies. – 2017. – №. 2. – P. 52-59.
5. Kavalerschik T. L. Pedagogicheskij tajm-menedzhment: povyshenie effektivnosti planirovaniya uroka [Pedagogical time management: improving the effectiveness of lesson planning] // Public education. – 2015. – №. 5 (1448). – P. 93-101.
6. Sedov S. A. Metodicheskie osobennosti planirovaniya uroka v usloviyah vnedreniya FGOS [Methodological features of lesson planning in the context of the implementation of the Federal State Educational Standard] // Education standards and monitoring. – 2013. – №. 4. – P. 29-33.
7. Nikolaev V. V. Nauchno-metodicheskie osnovy proektirovaniya uroka tekhnologii [Scientific and methodological foundations of technology lesson design]. – 2011.
8. Zhilin V. i dr. Situacionnyj podhod v planirovanii uchebnyh zanyatij [Situational approach in planning training sessions]. – 2006.
9. Ashcraft N. Lesson planning. – TESOL International Association, 2014.

10. Butt G. Lesson planning 3rd edition. – Bloomsbury Publishing, 2008.
11. Iqbal M. H., Siddiqie S. A., Mazid M. A. Rethinking theories of lesson plan for effective teaching and learning //Social Sciences & Humanities Open. – 2021. – Т. 4. – №. 1. – P. 100172.
12. Reed M., Michaud C. Goal-driven lesson planning for teaching English to speakers of other languages. – University of Michigan Press ELT, 2010.
13. Straessle J. M. W. Teachers' perspectives of effective lesson planning: A comparative analysis. – The College of William and Mary, 2014.
14. Toktarova R. E., Saden N. ZH. Formirovanie navykov effektivnogo vzaimodejstviya pri sovmestnom planirovanii uroka kak sposoba uluchsheniya praktiki prepodavaniya pedagogov [Formation of effective interaction skills in joint lesson planning as a way to improve the practice of teachers]// Pedagogical science and practice. – 2018. – №. 3 (21). – P. 71-76.

Material received on 16.02.24

Ә.Б.Абдулаева - І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ., Қазақстан

САБАҚТЫ ЖОСПАРЛАУ МЕН ЖОБАЛАУДЫҢ ОҚУ ПРОЦЕСІНДЕГІ РӨЛІ

Аңдатпа. Мақалада «сабақты жоспарлау» кілт сөзі бойынша e-library базасындағы жарияланымдарға талдау жасалған. Мақалаларға жасалған жан-жақты талдау сабақты жоспарлаудың негізгі артықшылықтарын және білім беру процесінің сапасын арттырудағы басты рөлін анықтауға мүмкіндік берді. Нәтижелер сабақты жоспарлаудың жалпы әсеріне жарық түсіріп қана қоймайды, сонымен қатар оның тиімділігіне ықпал ететін нюанстар туралы құнды түсінік береді. Мақалада болашақ мұғалімдерге сабақты жоспарлау бойынша жұмыстарды оңтайландыруға арналған практикалық стратегиялар ұсынылған. Әдебиеттерден алынған мәліметтерге сүйене отырып, ұсынылған тәсілдер болашақ мұғалімдерге егжей-тегжейлі және инновациялық сабақ жоспарларын құруға көмектеседі. Осы стратегиялардың маңыздылығын атап көрсете отырып, мақала авторлары сабаққа оқушыларды белсенді түрде тарту, оқу нәтижелерін жақсарту және сыныптағы тәртіпті сақтаудағы сабақ жоспарының әлеуетін көрсеткен. Негізінде, бұл талдау тәжірибелі мұғалімдер үшін де, болашақ мұғалімдерді даярлау үшін де практикалық ұсыныстар бере отырып, білім беруді зерттеу саласына құнды үлес болып табылады. Әдеби және практикалық деректердің синтезі педагогикалық стратегиялардың қайнар көзі бола алатындай және сабақты жоспарлау әдістерін үнемі жетілдіруге ықпал ететіндей ресурс болады.

Тірек сөздер: сабақ, жоспарлау, жобалау, мектеп, болашақ мұғалімдер.

А.Б. Абдулаева - Жетісуский университет имени И.Жансугурова, г. Талдықорған, Казахстан

РОЛЬ ПЛАНИРОВАНИЯ И ПРОЕКТИРОВАНИЯ УРОКОВ В УЧЕБНОМ ПРОЦЕССЕ

Аннотация. В данной статье проводится анализ публикаций в базе e-library по ключевому слову «планирование уроков». Благодаря всестороннему обзору соответствующей литературы в исследовании выявлены ключевые преимущества, связанные с планированием уроков, и подчеркнута его ключевая роль в повышении качества образовательного процесса. Полученные результаты не только проливают свет на общее влияние планирования уроков, но и дают ценное представление о нюансах, способствующих его эффективности. Кроме того, в статье предлагаются практические стратегии, предназначенные для будущих педагогов, чтобы оптимизировать их усилия по планированию уроков. Опираясь на данные, почерпнутые из литературы, предложенные подходы призваны помочь будущим учителям в составлении подробных и инновационных планов уроков. Подчеркивая значимость этих стратегий, авторы статьи демонстрируют их потенциал для активного вовлечения учащихся, улучшения результатов обучения и поддержания дисциплины в классе. По сути, этот анализ является ценным вкладом в область образовательных исследований, предлагая

практические рекомендации как для текущей практики преподавания, так и для подготовки начинающих педагогов. Синтез литературных и практических данных создает ресурс, который может служить источником педагогических стратегий и способствовать постоянному совершенствованию методик планирования уроков.

Ключевые слова: урок, планирование, проектирование, школа, будущие учителя.

Cite the article: Abdulayeva, A. *The role of lesson planning and design in the learning process // Bulletin of Dulary University – 2024. – No. 2. – P. 67-74*
: <https://doi.org/10.55956/XHPI2655>

М.И. Джумаев*

канд. пед. наук, профессор

Ташкентский государственный педагогический университет им. Низами

Ташкент, Узбекистан

tamanazaruz@bk.ru

М. М. Джумаева

преподаватель

Термезский государственный педагогический институт

Ташкент, Узбекистан

АЛГОРИТМ – МЕТОДИЧЕСКАЯ ПОДГОТОВКА БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ В ОБУЧЕНИИ НАЧАЛЬНОМУ ЕСТЕСТВОЗНАНИЮ

Аннотация. Статья «Алгоритм – методическая подготовка будущих учителей начальных классов в обучении начальному естествознанию» посвящена актуальной проблеме подготовки учителей в ходе преподавания в школе для детей младшего школьного возраста начального естествознания. Авторы работы провели исследование методов обучения в процессе преподавания в начальной школе начального естествознания, необходимых для методической подготовки школьных учителей. Подробный анализ методов обучения позволил выявить недостатки и достоинства анализируемых методов, показал возможность их совершенствования посредством удачного сочетания различных методов в ходе преподавания для детей младшего школьного возраста начального естествознания. Авторы статьи на собственных примерах убедительно доказали эффективность сочетания традиционных и инновационных методов обучения. Помимо традиционных методов обучения, таких как беседа, рассказ, объяснение, практические методы, в современных условиях информатизации общества важную роль в методической подготовке будущих учителей начальных классов в обучении начальному естествознанию играют такие методы как использование аудио- и видеofilmов, применение новейших компьютерных систем.

Ключевые слова: естествознание, метод обучения, беседа, рассказ, дидактические игры, наглядный метод, лабораторный метод, моделирование.

Введение. В современной педагогике вопросы методической подготовки учителей начальных классов приобретают все большую актуальность, поскольку правильный выбор методов обучения способствует формированию у детей младшего школьного возраста необходимых компетенций для дальнейшей образовательной деятельности. Следует отметить, что традиционно в педагогической науке под методами подразумевается совместная деятельность учителя и учащихся в процессе обучения. Не будет преувеличением сказать, что проблемы методов имеют большое значение в практике обучения школьников, в особенности детей младшего школьного возраста, так как именно на этот возраст приходится становление научного мировоззрения, личности обучающегося, развитие познавательных

способностей, формирование знаний, умений и навыков, необходимых для дальнейшего обучения в среднем и старшем звене. Нельзя также забывать о возрастных особенностях младших школьников. Обучение в этом возрасте должно быть не просто соответствующим школьной программе, но и увлекательным, интересным, в какой-то мере «радостным». Добиться желаемых результатов можно лишь при идеальном сочетании разнообразных методов обучения.

Условия и методы исследований. В процессе работы над данной статьей нами были использованы общенаучные и частные методы исследования, такие как индуктивные (от частного к общему) и дедуктивные (от общего к частному), классификация (мы стремились классифицировать методы обучения по источникам знаний, с учетом

возрастных особенностей школьников, их биологического развития, индивидуальных особенностей) а также эмпирические методы: а именно, наблюдение, беседа, описание, опрос.

Результаты исследований. При выборе методов обучения мы исходили от разных критериев: цели и содержание образования, психологические факторы, учет возрастных особенностей детей младшего школьного возраста. Детальное исследование различных факторов, используемых при выборе методов, способствуют более глубокому пониманию мыслительной деятельности, что позволяет выявить наиболее эффективные способы обучения.

Немаловажную роль при выборе методов исследования играет учет таких компонентов как работоспособность, формирование навыков концентрации внимания, наблюдательность, здоровье детей, умственные и физические нагрузки в соответствии с возрастными особенностями детей младшего школьного возраста.

В области естествознания мы берем за основу классификацию методов обучения исходя из источников знаний. В качестве основных источников мы опираемся на три вида: практика, наглядность, слово. Постепенно к указанным трем типам источников добавился еще один – книжный источник. В современном глобализованном мире во всех сферах человеческой деятельности приоритетное место занимают информационные технологии. В качестве данного источника на основе тщательного исследования мы предлагаем видео, применяемое в учебном процессе посредством компьютерных систем. Таким образом, подытоживая сказанное мы предлагаем следующую классификацию методов обучения: практический, наглядный, словесный, работа с книжными источниками и использование видео-материалов.

В настоящее время в процессе обучения в школьной методике применяется большое количество методов, причем предпочтение отдается инновационным методам, которые формируют необходимые для детей школьного возраста компетенции. На наш взгляд, то весомое педагогическое наследие, которое оставили ученые-педагоги прошлых лет, также имеет право на существование. Речь

идет о традиционных методах обучения, таких как словесный метод. Умелое сочетание традиционных и инновационных методов дает хорошие результаты.

В процессе обучения детей младшего школьного возраста можно применять следующие словесные методы: рассказы, беседы, объяснение.

Существует еще один метод обучения – лекция, однако в силу возраста младших школьников данный метод не используется. В качестве альтернативы можно отметить такой метод как рассказ. Метод рассказа как репродуктивный метод можно эффективно использовать в том случае, когда возникает необходимость сообщить детям новую для них информацию, в ситуации, когда у младших школьников в процессе изучения природоведения нет личных наблюдений и опыта.

Данный метод позволяет формировать такие способности как память, умение слушать и усваивать полученную информацию. Недостатком такого вида работы можно назвать то, что информацию учащиеся получают в готовом виде, поэтому данный метод не может в должной мере формировать творческое мышление, познавательную активность учеников.

Для формирования творческой, а также познавательной активности обучающихся уместно использование такого метода как беседа. Основным инструментом беседы являются вопросы, которые в должной мере стимулируют творческие, познавательные способности. В процессе исследования нами проведена классификация вопросов. Мы разделили виды вопросов на три группы.

Первая группа вопросов ориентирована на воспроизведение знаний школьников, полученных в ходе беседы. Вторая группа вопросов носит аналитический характер. Это вопросы и задания, направленные на анализ, синтез, сравнение, выявление причин и следствий, обобщение. И, наконец, третья группа вопросов направлена на формирование навыков применения полученных знаний на практике. В этом случае мы предлагаем тренировочные упражнения, которые представляют собой практикование знаний.

Следующий метод, приносящий хорошие результаты в процессе обучения начальному

естествознанию – это объяснение. В нашем случае это инструкции, предназначенные для объяснения, такие, как выполнять опыты, практические и самостоятельные работы в области начального естествознания. К этому виду работы относится инструктаж выполнения перечисленных выше работ в тетрадях, это и работа с объяснениями, изложенными в учебниках, наглядных пособиях. Инструкции можно давать как в письменной, так и в устной форме.

Следующая группа методов – это наглядные пособия. Они реализуются в процессе самостоятельных рассуждений, умозаключений.

Применение данного метода сопровождается определенными трудностями в виду серьезных экологических проблем. Применение наглядных методов обучения требует больших временных затрат. Кроме того, дети испытывают некоторые трудности при словесном сопровождении практических работ.

Достоинством наглядных методов обучения является то, что они способствуют получению новых знаний в процессе изучения нового материала, а когда этот новый материал требует своего закрепления, то наглядный метод становится способом практикования знаний.

В процессе обучения начальному естествознанию крайне необходима демонстрация натуральных объектов. Этот метод очень эффективен в том случае, когда не представляется возможным изучение различных явлений в естественных природных условиях. Тогда данный метод предоставляет прекрасную возможность осуществлять контакт детей с живой природой, помогает сформировать представления о различных объектах и явлениях живой природы.

В начальном естествознании есть еще один замечательный метод – демонстрация изображений природных объектов и явлений. Данный метод используется в случаях, когда из-за объективных причин, например, размера нет возможности представить объект детям в натуральную величину. Если возникают трудности в формировании очень точных представлений явлений и объектов природы, то возникает необходимость в использовании дополнительных приемов. И здесь нам помогут зрение и слух, если быть точнее, то следует подчеркнуть, что тут можно

использовать демонстрацию звукозаписей, видеофильмов.

Процесс обучения начальному естествознанию невозможно представить без демонстрации опытов. В этом случае создаются искусственные условия, в которых изучается предмет или явление. Конечно, при демонстрации опытов учителю требуется достаточное количество времени на подготовку опыта, необходимые компетенции, знаний, умения и навыки. Но эта работа при правильном применении приносит очень хорошие результаты.

При характеристике методов обучения следует учитывать тот факт, что они не применяются в чистом виде. Наблюдается разумное сочетание методов. Так, при наглядных методах обучения, в данные методы включаются и словесные, но они в этой ситуации выполняют вспомогательную роль.

Следующая группа методов, применяемая в процессе обучения начальному естествознанию – это практические методы: наблюдение, упражнения, практические работы, лабораторный метод, опыты или эксперимент, моделирование, познавательные дидактические игры.

Наиболее распространенный прием – это упражнения. Главным принципом упражнений является их повторяемость. Иными словами, в работе с детьми младшего школьного возраста применяется очень большое количество однотипных повторяющихся упражнений. Их главная задача – формирование устойчивых умений и навыков, формирование умения применять полученные в готовом виде знания в процессе выполнения практических заданий. Это достоинство упражнений. В качестве недостатка можно подчеркнуть, что данный метод работы слабо формирует творческие способности учащихся младшего звена.

В процессе работы с младшими школьниками применяются как устные, так и письменные упражнения. Для того, чтобы эти упражнения приносили положительные результаты, важна система. Причем путь должен быть от простого к сложному. Так они способствуют развитию и закреплению умений и навыков, необходимых младшим школьникам при обучении в среднем звене.

Следующий метод, имеющий большую практическую значимость, – это лабораторный метод. Лабораторный метод стоит на уровне

выше других методов, поэтому требует особой тщательной подготовки как со стороны учителя, так и со стороны учеников. Для проведения лабораторных работ требуется также соответствующее оборудование. Лабораторный метод имеет прямую практическую направленность, так как способствует формированию практических умений и навыков. Проводя лабораторные работы, учащиеся младшего школьного возраста учатся измерять, вычислять, сравнивать полученные результаты с прежними, делать выводы и обобщать.

И, наконец, для детей младшего школьного возраста в процессе обучения начальному естествознанию важное значение имеет практическая работа.

В процессе практической работы учащиеся овладевают важными для их последующей учебной деятельности умениями и навыками: они учатся понимать и анализировать теоретический материал, полученный из различных источников; рассказа учителя, прочитанных книг, глав учебников, обретают навыки обобщения изученного материала, практического применения полученных теоретических знаний на практике.

Благодаря применению практического метода учащиеся учатся планировать свои действия, тратить достаточное время на практическое применение полученных знаний, ставят перед собой цели и задачи, составляют план своей работы.

В процессе обучения детей младшего школьного возраста наиболее распространенным видом деятельности являются игры. В условиях учебного процесса больше всего применяются познавательные (дидактические) игры. Это, в первую очередь, объясняется возрастными особенностями детей младшего школьного возраста. Они легче воспринимают информацию, когда она преподносится в игровой форме. Причем, в отличие от обычных традиционных методов игровые формы деятельности стимулируют формирование творческой деятельности, и не только, речь идет и о развитии когнитивных функций, активизации познавательной деятельности младших школьников.

Это, конечно, не игра в прямом смысле этого слова. Учителя в привычной для детей игровой форме моделируют объективную

реальность. Когда учитель вводит в учебный процесс игровые формы обучения, то он создает определенные правила, которые вытекают из логики учебно-воспитательного процесса. При таком раскладе дидактические игры выполняют разнообразные функции: учат детей концентрировать внимание, пробуждают в них стремление дойти до конца, разрешить ситуацию, искать выход, при этом неукоснительно соблюдать правила игры.

В процессе обучения младших школьников мы предлагаем такие виды игр как игра-путешествие, игра-загадка, игра-беседа. Ценность подобных игр заключается в том, что они в увлекательной, интересной форме помогают детям открывать волшебный мир природы, понимать закономерности, происходящие в мире живой природы, задаваться различными вопросами, искать на них решения, что способствует активизации их мыслительных способностей, познавательной активности.

Во время выполнения заданий, поиска ответов на вопросы во время игр-бесед дети учатся не только слушать, но и слышать, концентрировать свое внимание на более важных вещах, проявлять внимание и уважение к окружающим, то есть подобные игры не только позволяют детям получать новые знания, формировать аналитические умения и навыки, но и играют важную роль в воспитании подрастающего поколения.

Обсуждение научных результатов. В ходе работы над статьей мы пришли к следующим результатам. Для эффективной работы с учащимися младшего школьного возраста требуется соответствующая методическая подготовка учителей начальных классов. Для получения хороших результатов работы учителям начальных классов требуется не только наличие теоретических знаний в области преподаваемой дисциплины, но и методическая подготовленность, знание возрастных особенностей учащихся, их психологического состояния, физического здоровья, развитие таких мыслительных способностей как мышление, память, внимание и т.д. В этих целях мы проанализировали на основе эксперимента влияние различных методов на процесс обучения. Нами проанализированы наиболее распространенные методы в процессе обучения младших школьников начальному

естествознанию. Обсуждая научные результаты исследования, мы пришли к выводу о том, что в младшем звене следует в оптимальной форме сочетать традиционные методы с инновационными, репродуктивные методы с продуктивными, именно такой подход даст положительные результаты и будет способствовать формированию важных умений и навыков младших школьников, которые впоследствии будут необходимы учащимся в среднем и старшем звеньях обучения.

Заключение. Таким образом, мы выявили содержание понятия «Методическая подготовка будущих учителей начальных классов в обучения начальному естествознанию». В данной статье нами проанализированы методы обучения в процессе преподавания начального естествознания. Наша работа посвящена вопросам методической подготовки будущих

учителей начального образования в процессе обучения начальному естествознанию.

В ходе работы над статьей мы дали характеристику методов обучения, дали их классификацию, продемонстрировали эффективность сочетания традиционных и инновационных методов обучения, необходимых для методической подготовки будущих учителей начальных классов в процессе преподавания начального естествознания.

В процессе работы над статьей мы охарактеризовали существующие методы при обучении детей младшего школьного возраста, продемонстрировали их достоинства и недостатки, показали возможности их сочетаемости для достижения положительных результатов в процессе формирования компетенций, умений и навыков детей младшего школьного возраста, которые им будут необходимы в процессе дальнейшего обучения в среднем и старшем звеньях

Список литературы

1. Абульханова-Славская, К.А. Стратегия жизни [Текст] / К.А. Абульханова-Славская. - М., 1991. - 299 с.
2. Абульханова-Славская, К.А. Типология активности личности [Текст] К.А. Абульханова-Славская // Психол.журн. -1985. - Т.6. - № 5. - С. 15 - 24.
3. Бабанский, Ю.К. Интенсификация процесса обучения. [Текст] / Ю.К. Бабанский. - М.: Просвещение, 1987. - 78 с.
4. Безрукова, В.С. Педагогика [Текст] / В.С. Безрукова. - Екатеринбург: Изд - во "Деловая книга", 1996.-344 с.
5. Вахронov, A. Tabiatshunoslik 3-sinf umumiy o'rtata'lim maktablari uchun darslik. T; Cho'lpon NMIU 2012 y.
6. Газман, О.С. Новые ценности образования: содержание гуманистического образования [Текст] / О.С. Газман, Р.М. Вейс, Н.Б. Крылова. - М., 1995. - 103 с.
7. Гальперин, П.Я. Введение в психологию [Текст] / П.Я. Гальперин. - М., 1986. - 150 с.
8. Djumaev, M.I. The transformation of English language's variants in contemporary Great Britain. Educational process science and innovation international scientific journal volume 2 Issue 4 April 2023 Uif-2022: 8.2 | Issn: 2181-3337 | Scientists.Uz 19-27 <https://doi.org/10.5281/zenodo.7818607>
9. Djumaev, M.I. Some Considerations of Teaching Mathematics Inuzbek Primary School. Journal of Mathematical & Computer Applications. SRC/JMCA-123. J Mathe & Comp Appli, 2023 Volume 2(2): 1-5 ISSN: 2754-6705
10. Джумаев, М.И. Перспективы совершенствования преподавания математики в школе, колледже и вузе Республики Узбекистан. Ямало.Нанецк Россия [Текст] / М.И. Джумаев // «Профессиональное образование арктических регионов» № 1, Март, 2023. № 6(147)3-6 ст <https://arcticjournal.ru/index.php/prof>
11. Djumaev, M.I. Some Considerations of Teaching Mathematics Inuzbek Primary School. Journal of Mathematical & Computer Applications. Received: March 28, 2023; Accepted: April 03, 2023, Published: April 22, 2023 ISSN: 27546705 1-5
12. Джумаев, М.И. Формирование элементарных математических представлений у детей в дошкольном возрасте с использованием и безнаглядных материалов [Текст] / М.И. Джумаев // Глобальный научный потенциал - СПб. № 6 (147) 2023 г. <http://globaljournals.ru/>
13. Djumaev M.I. Methodological principles of the student's independent work form under the supervising of the teacher in process of modern education Musaeva Nargiza Khashimjanovna Master's student of Tashkent state pedagogical university's student of Tashkent state pedagogical university <https://doi.org/10.5281/zenodo.7772930>

Материал поступил в редакцию 15.02.24

М.И. Джумаев – Ташкент мемлекеттік педагогикалық университети, Ташкент, Ўзбекистан

М.М. Джумаева – Термез мемлекеттік педагогикалық институты, Ташкент, Өзбекстан

БОЛАШАҚ БАСТАУЫШ СЫНЫП МҰҒАЛІМДЕРІНІҢ БАСТАУЫШТА ЖАРАТЫЛЫСТАНУ ПӘНІН ОҚЫТУДАҒЫ ӘДІСТЕМЕЛІК ДАЙЫНДЫҒЫНЫҢ АЛГОРИТМІ

Аңдатпа. «Болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің бастауышта жаратылыстану пәнін оқытудағы әдістемелік дайындығының алгоритмі» мақаласы бастауыш мектеп жасындағы балаларға жаратылыстану пәнін оқытудағы мұғалімдерді дайындаудың өзекті мәселесіне арналған. Жұмыс авторлары мектеп мұғалімдерінің әдістемелік дайындығына қажетті бастауыш мектепте жаратылыстану пәндерін оқыту үдерісіндегі оқыту әдістемесіне зерттеу жүргізді. Оқыту әдістерін егжей-тегжейлі талдау арқылы талданатын әдістердің кемшіліктері мен артықшылықтарын анықтауға мүмкіндік берді және бастауыш мектеп жасындағы балаларға жаратылыстану пәндерін оқыту барысында әртүрлі әдістерді сәтті үйлестіру арқылы оларды жетілдіру мүмкіндігін көрсетті. Мақала авторлары өз мысалдарын келтіре отырып, дәстүрлі және инновациялық оқыту әдістерін ұштастырудың тиімділігін нанымды дәлелдеді. Әңгімелеу, түсіндіру, практикалық әдістер сияқты оқытудың дәстүрлі әдістерімен қатар, қоғамды ақпараттандырудың қазіргі жағдайында аудио-бейне фильмдерді пайдалану және соңғы үлгідегі компьютерлік жүйелерді пайдалану сияқты әдіс-тәсілдер әдістемелік жұмыста және болашақ бастауыш сынып мұғалімдерін жаратылыстану пәндерін оқытуға дайындау барысында маңызды орын алды.

Тірек сөздер: жаратылыстану, оқыту әдісі, әңгіме, әңгімелеу, дидактикалық ойындар, көрнекілік әдісі, зертханалық әдіс, модельдеу.

M.I.Djumaev – Tashkent State pedagogical university, Tashkent, Uzbekistan

M.M. Djumaeva – Termez State pedagogical institute, Tashkent, Uzbekistan

ALGORITHM- METHODOLOGICAL TRAINING OF FUTURE PRIMARY SCHOOL TEACHERS IN TEACHING PRIMARY NATURAL SCIENCE

Abstract. The article “Algorithm - methodological training of future primary school teachers in teaching primary natural science” is devoted to the urgent problem of teacher training in teaching primary natural science at school for children of primary school age. The authors of the work conducted a study of teaching methods in the process of teaching primary science in primary schools, necessary for the methodological training of school teachers. A detailed analysis of teaching methods made it possible to identify the shortcomings and advantages of the analyzed methods and showed the possibility of their improvement through a successful combination of various methods in the course of teaching primary science to children of primary school age. The authors of the article, using their own examples, convincingly proved the effectiveness of a combination of traditional and innovative teaching methods. In addition to traditional teaching methods such as conversation, story, explanation, practical methods, in modern conditions of informatisation of society, methods such as the use of audio and video films and the use of the latest computer systems play an important role in the methodological training of future primary school teachers in teaching primary science.

Key words: natural science, teaching method, conversation, story, didactic games, visual method, laboratory method, modeling.

References

1. Abulkhanova - Slavskaya K.A. Strategiya zhizni [Life strategy]. - M., 1991. - 299 p.
2. Abulkhanova - Slavskaya K.A. Typology of personality activity // Psychological journal. -1985. - T.6. - No. 5. - P. 15 - 24.

3. Babansky Yu.K. Intensification of the learning process. - M.: Education, 1987. - 78 p.
4. Bezrukova B.S. Pedagogy. - Ekaterinburg: Publishing house "Business Book", 1996.-344 p.
5. Baxronov A., Tabiatshunoslik 3-sinf umumiy o'rtata'lim maktablari uchundarslik. T; Cho'lpon NMIU 2012 y.
6. Gazman O. S, Weiss R.M., Krylova N.B. New values of education: the content of humanistic education. - M., 1995. - 103 p.
7. Galperin P.Ya. Introduction to psychology. - M., 1986. - 150 p.
8. Djumayev M.I. The transformation of the English language's variants in contemporary Great Britain. Educational process science and innovation international scientific journal volume 2 Issue 4 April 2023 Uif-2022: 8.2 | Issn: 2181-3337 | Scientists.Uz 19-27 <https://doi.org/10.5281/zenodo.7818607>
9. Djumaev M.I. (2023) Some Considerations of Teaching Mathematics in Uzbek Primary School. Journal of Mathematical & Computer Applications. SRC/JMCA-123. J. Mathe&CompAppli, 2023 Volume 2(2): 1-5 ISSN: 2754-6705
10. Dzhumaev M.I. Prospects for improving the teaching of mathematics in school, college and university of the Republic of Uzbekistan. Yamalo-Nenetsk Russia "Vocational education of the Arctic regions" No. 1, March, 2023. No. 6(147)3-6 art. <https://arcticjournal.ru/index.php/prof>
11. Djumaev M.I. Some Considerations of Teaching Mathematics in Uzbek Primary School. Journal of Mathematical & Computer Applications. Received: March 28, 2023; Accepted: April 03, 2023, Published: April 22, 2023 ISSN: 27546705 1-5
12. Djumaev M.I. Formation of elementary mathematical concepts in children in preschool age using non-visual materials. Global scientific potential", IDTMBprint, St. Petersburg No. 6 (147) 2023 <http://globaljournals.ru/>
13. Djumaev M.I. Methodological principles of the student's independent work form under the supervision of the teacher in the process of modern education Musaeva Nargiza Khashimjanovna Master's student of Tashkent state pedagogical university's student of Tashkent state pedagogical university <https://doi.org/10.5281/zenodo.7772930>

Ссылка на статью:

Джумаев, М.И. Алгоритм – методическая подготовка будущих учителей начальных классов в обучении начальному естествознанию [Текст] / М.И. Джумаев, М.М. Джумаева // Вестник Дулату Университети. – 2024. - №2. – С. 75-81
<https://doi.org/10.55956/MOKC8014>

Н.С. Бекнурманов *

ҚР Құрметті спорт қызметкері, педагогика магистрі
М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университет
Тараз, Қазақстан
nurlan_beknurmanov@mail.ru

Н.М. Темірбай

Педагогика магистрі
М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университет,
Тараз, Қазақстан
temirbainurjan_93@mail.ru

ЖАЛПЫ БІЛІМ БЕРЕТІН МЕКТЕП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ҚОЗҒАЛЫС БЕЛСЕНДІЛІГІН ЗЕРТТЕУ

Аннотация. Ғалымдардың зерттеулері көрсеткендей, қазіргі отбасындағы өмір салты және мектептегі оқу процесін ұйымдастыру мектеп оқушысы азғасының қимыл қозғалысқа деген биологиялық қажеттілігін қамтамасыз етпейді. Бастауыш сынып оқушыларының күнделікті қозғалыс белсенділігі мектеп жасына дейінгі балалармен салыстырғанда 50 пайызға, ал жоғары сынып оқушыларының дене белсенділігі 75 пайызға төмендейді. Оқушылардың қозғалыс белсенділігінің жетіспеушілігі дене шынықтыру деңгейінің төмендеуіне әкеледі. Жалпы білім беретін және кәсіптік мектептердің реформасы бүкіл білім беру жүйесінің алдына оқу процесін жетілдіру мен өскелең ұрпақты тәрбиелеудің жаңа міндеттерін қойды. Мақалада жалпы білім беретін мектеп оқушыларының қозғалыс режимі зерттелген. Педагогикалық бақылаулар мен сауалнама жүргізу кезінде балалардың күнделікті режимдегі қозғалыс белсенділігінің көріністерінің тән ерекшеліктері, күнделікті іс-әрекет аясында белсенділік көлемінің өзгеруі; балалардың денесіне және энергия шығындарына келетін динамикалық және статикалық жүктемелердің үлесі ескерілді. Оқушылардың физикалық дайындығы дене шынықтыру сабақтары кезінде тест тапсырмаларын орындау нәтижелері бойынша анықталды: әртүрлі қашықтыққа жүгіру жылдамдығы және күш жаттығулары. Оқушылардың өсуі, салмақ, динамометрия, қозғалыс және күш көрсеткіштері зерттелді. Зерттеу нәтижелері бойынша дене шынықтыру мұғалімдері мен ата-аналарға арналған әдістемелік ұсыныстар жасалды. Бұл ұсыныстардың мақсаты-жаттығу бағдарламасын жасау үшін қол жетімді, физиологиялық негіздеме беру.

Тірек сөздер: қозғалыс белсенділігі, жалпы білім беретін мектеп, дене сапалары, дене шынықтыру, дене дайындығы.

Кіріспе. Өскелең ұрпақтың дене тәрбиесі-педагогика ғылымының міндеттерінің бірі. Бұл үдерісте мектеп оқушыларының дене дайындығын дамыту және жетілдіру, салауатты өмір салтын қалыптастыру маңызды орын алады.

Оқушылардың қозғалыс белсенділігінің болмауы - қазіргі қазақстандық қоғамның проблемасы. Үлкен оқу жүктемесі, әсіресе жоғары мектеп оқушыларында гигиеналық нормаларға сәйкес келмейді, уақыттың көп бөлігін олар отыруға мәжбүр етеді.

Нәтижесінде, оқушылардың басым көпшілігінде орташа тәуліктік қозғалыс гигиеналық норманың жартысынан сәл астамын құрайды. Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымының мәліметтері бойынша дене және қозғалыс белсенділігіндегі кемшіліктер жоғары сынып оқушыларының 5-8 пайызында жүрек-қан тамырлары гипертониялық реакцияларының болуына әкеледі. Мектеп оқушыларының 10-15 пайызы артық дене салмағына ие. Сонымен қатар, 20 пайызында

омыртқаның бұзылуы, 30 пайызында мұрын-жұтқыншақтың созылмалы аурулары бар (1,2).

Ғалымдардың зерттеулері көрсеткендей, қазіргі отбасындағы өмір салты және мектептегі оқу процесін ұйымдастыру, мектеп ағзасының қозғалысқа биологиялық қажеттілігін қамтамасыз етпейді. Оқушылардың қозғалыс белсенділігінің жетіспеушілігі дене дайындығы деңгейінің төмендеуіне әкеледі (3,4).

Оқушылардың қозғалыс белсенділігінің айтарлықтай шектелуі, жылжымалы демалыстағы тапшылық, шаршаудың жоғарылауы дене шынықтыру мен спорттың жан-жақты дамуын талап етеді. Осыған байланысты дене шынықтыру жаттығуларының нормаларын әзірлеу қажеттілігі туралы мәселе туындайды, бұл қозғалыстарға деген қажеттілікті қанағаттандырудың тиімді құралы болуы керек.

Қазіргі уақытта қозғалыс режимінің денсаулыққа және дене дайындығы көрсеткіштеріне әсерін анықтау бойынша көптеген зерттеулер бар. Алайда, бұл процестің динамикасы оқыту мен отбасылық тәрбиенің ерекшеліктеріне, өмірдің әлеуметтік деңгейлеріне, климат пен географиялық және елдің осы аймағының басқа да нақты факторларына байланысты зерттеулер өте аз.

Зерттеу әдістері мен шарттары. Зерттеу нысаны Тараз қаласының жалпы білім беретін мектептерінің 1-3 сынып оқушылары – 184 адам (82 ұлдар, 102 қыздар), 5-7 сынып 203 адам (109 ұлдар, 94 қыздар), 8-10 сынып 306 адам (162 ұлдар, 144 қыздар) . Барлығы 693 адам, оның ішінде: 353 ұл, 340 қыз. Жұмысты М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университетінің "Спорттық пәндер әдістемесі" кафедрасының оқытушылары жүргізді.

Педагогикалық бақылаулар мен сауалнама жүргізу кезінде оқушылардың күнделікті режимдегі қозғалыс белсенділігінің көрсеткіштері мен ерекшеліктері, күнделікті іс-әрекет аясында физикалық белсенділік көлемінің өзгеруі; оқушылардың денесіне келетін динамикалық және статикалық

жүктемелердің үлесі және фондық энергия шығындары ескерілді.

Э. А. Калякинаның әдістемесін қолдану энергия шығындарының қозғалыс белсенділігін зерттеумен қатар, апталық циклде балалардың жалпы уақыт бюджетіне мектептегі оқу жұмысының бірігу ерекшеліктерін анықтауға мүмкіндік берді. Бұл ретте ата-аналардан алынған сауалнама деректері ескерілді (5).

Оқушылардың дене дайындығы дене шынықтыру сабақтары кезінде келесі тапсырмаларды орындау нәтижелері бойынша анықталды: жүгіру түрлері (30 дан 3000 м дейін), оқушылардың бойы, салмақ, динамометрия көрсеткіштері ескерілді. Сонымен қатар, ұзындыққа секіру, ұлдар кермеге тартылу, қыздар - денені көтеру тапсырмалары зерттелді. Барлық міліметтерді анықтау физиологиялық көрсеткіштерді анықтау әдістемесінің талаптарына сәйкес жүзеге асырылды.

Зерттеудің негізгі әдістері:

- нақты мәселелер бойынша әдеби деректерді теориялық талдау;
- педагогикалық бақылау (педагогикалық талдау және бағалау);
- тіркелген сауалнамаларды жинау және талдау, оқушылар мен олардың ата-аналарына сауалнама жүргізу;
- қозғалыс белсенділігін анықтау (динамикалық және статикалық компоненттерді ескере отырып);
- физикалық дамуды анықтаудың физиометриялық әдістері;
- дене дайындығы тестілері;
- алынған материалдарды статистикалық талдау;
- президенттік тестілеу нормативтерін тапсыру хаттамалары

Зерттеу нәтижелері. Оқушылардың бойы мен салмақтың өсуі биологиялық белгілер ретінде дене дамуын сипаттайтын маңызды көрсеткіш болып табылады. Салмақтың өсуі немесе төмендеуі әртүрлі ішкі және сыртқы әсерлердің көрсеткіштеріне байланысты болуы мүмкін. Сондықтан, антропометриялық

өзгерістер оқушылардың қозғалыс белсенділігін кешенді зерттеудің алғашқы нүктелерінің бірі бола алады. Жігіттердің физикалық дамуы қыздардың физикалық дамуынан жоғары.

Оқушыларды "Президенттік тесттер" нормативтерін тапсыруға дайындау-жалпы білім беретін дене тәрбиесі мектептері оқытушыларының негізгі міндеттерінің бірі. Бұл сабақтың жаңа ұтымды түрлерін іздеуге, дене тәрбиесінің әртүрлі құралдарын қолдануға әкеледі.

"Президенттік тесттер" кешеніне кіретін нормативтік талаптарға сәйкес ұсынылған дене жаттығулары тесттері бойынша дене дайындығын зерттеу нәтижелері 1,2,3 кестелерде келтірілген.

Кесте 1.

1-3 сынып оқушылары дене дайындығының көрсеткіштері

Оқушылар сыныбы, жасы	Дене дайындық тесттері					
	30 м, 60 м жүгіру (сек)		500 м, 1000 м жүгіру (мин)		Кермеге тартылу	
	M±m	s	m	s	m	s
1 сынып (7 жас)	ұлдар 5,9±0,1 қыздар 6,1±0,1	0,3 0,4	5,4±0,3 6,2±0,3	0,8 0,3	2,7±0,7 28,5±1,8	1,7 6,3
2 сынып (8 жас)	ұлдар 5,7±1,16 қыздар 5,8±1,30	0,58 0,69	5,2±0,3 5,5±0,29	0,6 0,5	2,1±0,6 27,0±1,95	2,3 10,4
3 сынып (9 жас)	ұлдар 10,06±0,37 қыздар 11,6±0,20	0,82 0,83	4,58±0,19 6,08±0,20	0,57 0,59	2,8±1,09 21,0±2,24	2,45 9,20

30 және 60 метрге жүгіру жылдамдықтың сапасын сипаттайды, оның физикалық негізі анаэробты өнімділік болып табылады. 1 кестеде көрсетілген балалардың көпшілігінде (79,1 %) жылдамдық сапасын сипаттайтын көрсеткіштер орташа деңгейде және (43,3%) төмен.

Кесте 2.

5-7 сынып оқушылары дене дайындығының көрсеткіштері

Оқушылар сыныбы, жасы	Дене дайындық тесттері					
	60 м жүгіру (сек)		1500 м, 2000 м жүгіру (мин)		Кермеге тартылу	
	M±m	s	m	s	m	s
5 сынып (11 жас)	ұлдар 10,1±0,52 қыздар 10,3±0,53	3,0 8 3,2	7,13±0,0 5 7,53±0,08	0,3 0,4	5,2±0,36 11,0±0,49	2,14 3,04
6 сынып (12 жас)	ұлдар 9,24±0,0 қыздар 4	0,2 5 0,6	6,41±0,1 5 7,38±0,05	0,7 0,3	5,4±0,54 11,9±1,42	2,79 3,01
7 сынып (13 жас)	ұлдар 9,58±0,0 қыздар 8	0,5 0,1	10,7±0,7 10,5±0,7	0,4 0,4	6,3±0,51 15,1±1,1	2,12 5,6

Дене дайындық нәтижелері бойынша деректерді талдау дене шынықтыру көрсеткіштері мен нормативтердің талаптары арасында президенттік тесттер кешені нормаларын орындамау үрдісі бар екенін көрсетеді. Кермеге тартылу жаттығулары ұлдарда орындалмау пайызы 39 болса, қыздарда бұл көрсеткіш 65 пайызды құрайды.

Кесте 3.

8-10 сынып оқушылары дене дайындығының көрсеткіштері

Оқушылар сыныбы, жасы	Дене дайындық тесттері			
	100м жүгіру (сек)	2000 және 3000 м жүгіру	Кермеге тартылу (ұ) Денені көтеру (к)	Орынның асырылуы
8 - сынып (14 жас)	ұлдар 15,5 ± 1,30 қыздар 18,37 ± 1,49	18,46 ± 12,42 14,39 ± 10,09	9,0 ± 0,15 14,0 ± 1,12	209,1 ± 1,24 166,2 ± 2,29
9 -	ұлдар 15,2 ±	17,40 ±	9,1 ±	199,5

Жалпы білім беретін мектеп оқушыларының қозғалыс белсенділігін зерттеу

сынып (15 жас)	қыздар	1,13 17,57 ±2,06	15,00 13,44 ±12,11	0,05 17,6 ± 1,28	±3,18 174,6 ±2,03
10-сынып (16 жас)	ұлдар қыздар	14,08±1, 29 17,22±1, 18	17,03±14,2 7 12,52±10,0 4	8,8±0,1 7 17,3±2, 01	216±4, 03 175,5± 4,48

Кесте 4.

Оқушылардың 30 және 60 м жүгіру дене дайындығының пайыздық көрсеткіштері (1-7 сыныптар).

Сыныпт ар	Жыны сы	Жоғары деңгей	Орташа деңгей	Төмен деңгей
1-сынып (7 жас)	ұлдар қыздар	19,8 13,0	59,1 63,3	19,9 23,7
2-сынып (8 жас)	ұлдар қыздар	30,8 44,8	34,6 24,2	34,6 31,0
3-сынып (9 жас)	ұлдар қыздар	- 5,1	21,3 22,2	79,7 72,7
5-сынып (11 жас)	ұлдар қыздар	7,6 17,4	43,1 43,2	49,3 29,4
6-сынып (12 жас)	ұлдар қыздар	48,3 42,0	27,2 36,4	24,5 21,6
7-сынып (13 жас)	ұлдар қыздар	6,7 26,7	23,8 18,3	70,2 55,0

4-кестенің деректері көрсеткендей, бірінші сыныптағы ұлдардың көпшілігінде (59,1%) орташа жылдамдық, екінші сыныпта (79,2%) орташа және төмен, үшінші сыныпта (79,7%) төмен. Қыздардың көрсеткіштері: (63,3%) бірінші сыныптың орташа деңгейін, екінші сыныптың (44,8%) жоғары деңгейін және үшінші сыныптың (72,7%) зерттелетін жылдамдық сапасының төмен деңгейін анықтады.

Алынған нәтижелер тестілеу түрлерінің нормаларына сәйкес бағаланды. Біз дене дайындығының үш деңгейін енгіздік: 1 деңгей жоғары – президенттік; 2 деңгей орташа – ұлттық; 3 деңгей төмен – тапсырылмаған. Кешеннің нормативтік негіздерінде осындай деңгейлерді бөліп көрсету оқушылардың дене дайындығына объективті баға беруге мүмкіндік береді. 5,6, және 7 кестелерде біз оқушылардың дене дайындығының пайыздық көрсеткіштерін береміз.

Кесте 5.

Кермеге тартылудан оқушылардың дене дайындығының пайыздық көрсеткіштері

Сыныпт ар	Жыны сы	Жоғары деңгей	Орташа деңгей (тапсырылды)	Төмен деңгей (тапсырылмады)
5-сынып (11 жас)	ұлдар қыздар	13,8 2,6	53,0 18,4	33,2 78,9
6-сынып (12 жас)	ұлдар қыздар	26,1 25,0	52,0 7,0	21,9 68,0
7-сынып (13 жас)	ұлдар қыздар	21,2 35,0	24,2 26,0	55,6 39,0

Кесте 6.

60 метрге жүгіруден оқушылардың дене дайындығының пайыздық көрсеткіштері

Сыныпт ар	Жыны сы	Жоғары деңгей	Орташа деңгей (тапсырылды)	Төмен деңгей (тапсырылмады)
5-сынып (11 жас)	ұлдар қыздар	17,6 17,4	43,1 43,2	49,3 29,4
6-сынып (12 жас)	ұлдар қыздар	48,3 42,0	27,2 36,4	24,5 21,6
7-сынып (13 жас)	ұлдар қыздар	6,7 26,7	23,8 18,3	70,2 55,0

Кесте 7.

1500 және 2000 м жүгіруден оқушылардың дене дайындығының пайыздық көрсеткіштері

Сыныпт ар	Жыны сы	Жоғары деңгей	Орташа деңгей (тапсырылды)	Төмен деңгей (тапсырылмады)
5-сынып (11 жас)	ұлдар қыздар	27,6 24,3	24,3 56,2	48,1 19,5
6-сынып (12 жас)	ұлдар қыздар	39,2 36,8	37,7 46,0	23,1 11,2
7-сынып (13 жас)	ұлдар қыздар	27,0 27,3	24,8 32,0	49,2 30,7

5, 6 және 7-кестелердегі мәліметтер көрсеткендей, оқушылардың дене дайындығының деңгейі жеткіліксіз. Бұл ұлдар мен қыздарда 100 м, 2000 м және 3000 м жүгіру сияқты жаттығуларға қатысты.

Егер біз бұл деректерді қозғалыс іскерліктер мен дағдыларды игерудің оқу нормативтерін, президенттік тесттер кешенінің бағдарламалық нормативтері мен талаптарымен салыстыратын болсақ, онда оқушылардың дене дайындығының төмен деңгейі анықталады. Бұл деректер 8, 9, 10, 11 кестелерімен айқын сипатталады. Демек, дене тәрбиесінің негізгі міндеттерінің біреуі -

жылдамдық пен төзімділікті дамыту. Ол үшін дене шынықтыру мұғалімдері сабақтарда осы қасиеттердің дамуына ықпал ететін әртүрлі дене тәрбиесінің құралдары мен әдістерін қолдануы керек. Жалпы дене дайындығын арттыру аясында оқушылармен дене шынықтыру сабақтарында арнайы жеңіл атлетикалық жаттығулардың көп мөлшерімен күшейту қажет.

Кесте 8.

Оқушылардың оқу нормативтері мен дене дайындығының бағалау көрсеткіштері 100 м жүгіру

Бағалау көрсеткіштері	Ұлдар		Қыздар	
	9 сынып	10 сынып	9 сынып	10 сынып
1. Өтежақсы	13,4	15,2	13,9	13,4
2. Жақсы	26,2	31,5	31,4	8,7
3. Қанағаттанарлық	30,4	42,1	23,2	30,4
4. Қанағаттанарлықсыз	30,0	11,2	31,5	47,5

Кесте9.

2000-3000 м жүгіру

Бағалау көрсеткіштері	Ұлдар		Қыздар	
	9 сынып	10 сынып	9 сынып	10 сынып
1. Өтежақсы	14,6	15,2	19,7	8,7
2. Жақсы	8,3	13,7	18,2	26,8
3. Қанағаттанарлық	44,7	14,2	27,5	30,4
4. Қанағаттанарлықсыз	32,4	56,9	34,6	40,1

Кесте10.

Кермеге тартылу және денені көтеру

Бағалау көрсеткіштері	Ұлдар		Қыздар	
	9 сынып	10 сынып	9 сынып	10 сынып
1. Өтежақсы	13,4	15,2	13,9	13,4
2. Жақсы	26,2	31,5	31,4	8,7
3. Қанағаттанарлық	30,4	42,1	23,2	30,4
4. Қанағаттанарлықсыз	30,0	11,2	31,5	47,5

Қанағаттанарлықсыз				
--------------------	--	--	--	--

Кесте11.

Ұзындыққа орыннан секіру

Бағалау көрсеткіштері	Ұлдар		Қыздар	
	9 сынып	10 сынып	9 сынып	10 сынып
1. Өтежақсы	12,5	15,7	6,8	8,6
2. Жақсы	29,1	47,4	34,4	30,4
3. Қанағаттанарлық	37,8	26,2	20,6	43,1
4. Қанағаттанарлықсыз	20,8	10,2	48,2	17,9

Зерттеуімізде қолданып отырған деректерді толықтыру және олар өмір тәжірибесіне жақын болу үшін, біз мектеп жүйесіндегі нормативтік (бағдарламалық) жаттығуларды қозғалыс сынағы ретінде қолдандық. Бұл мектеп жағдайына барынша жақын жағдайда оқушылардың дене дайындығын бағалауға мүмкіндік береді. Алынған нәтижелер дене дайындығының үш деңгейіне сәйкес бағаланды.

Кесте 12.

Нормативтік жаттығуларды тапсыру барысында оқушылардың алған бағалары және пайыздық көрсеткіштері (9-10 сыныптар)

Ұлдар			Қыздар		
Дайындық деңгейлері					
1	2	3	1	2	3
100м жүгіру					
16,2	27,8	55,0	15,4	27,8	56,8
2000 және 3000 м жүгіру					
13,3	7,0	69,1	15,3	20,7	64,1
Кермеге тартылу және денені көтеру көрсеткіштері бойынша					
21,1	25,0	53,9	30,7	29,2	40,1
Ұзындыққа орыннан секіру					
13,9	37,2	48,9	9,3	18,6	72,1

Кестеге сәйкес, 100 м жүгірудегі ұлдар мен қыздардың көпшілігінде (55,0% және 56,8%) жылдамдық деңгейі төмен, сонымен қатар кросс нормативтеріндегі оқушылардың көпшілігі (69,1% және 64,10%) төмен көрсеткіштерге ие болып тұр. Жалпы, (56,7%) ұлдар мен (58,2%) қыздар президенттік тест

нормаларына сәйкес келмейтінін атап өтуге болады.

Зерттеу нәтижелерін талқылау.

Динамикалық және статистикалық компоненттердің арақатынасы мен дене дайындығы көрсеткіштерінің нәтижелерін талдау балалардың бастауыш сынып оқушыларының топтарына ауысуы дене дайындыққа теріс әсер ететін қозғалыс режимінің төмендеуін көрсетеді.

Алтыншы және жетінші сыныптарда статикалық компонент 70 пайыздан асады. Жоғары сынып оқушыларының күнделікті қозғалыс белсенділігі 75 пайызға дейін төмендейді. Оқушылардың қозғалыс белсенділігінің жетіспеушілігі дене дайындығы деңгейінің төмендеуіне әкеледі.

"Динамикалық" және "статикалық" компоненттердің арақатынасының нәтижелері отбасындағы және мектептегі оқу процесінің ұйымдарындағы өмір салты мектеп оқушылары ағзасының қозғалысқа биологиялық қажеттілігін қамтамасыз етпейтінін көрсетеді.

Оқушылардың қозғалыс белсенділігінің шектелуі олардың ағзаларында бірқатар ахаулар тудырады. Сондықтан, оқушылардың әртүрлі жас кезеңдеріндегі қозғалыс белсенділігін, оның көлемі мен қарқындылығын қалыпқа келтіру мәселесі өзекті болып табылады.

Оқушылардан сауалнама алу барысында, біз әртүрлі дене жаттығуларымен белсенді демалыс ұйымдастырудың белгілі бір түрлерімен айналысуға қызығушылықтарын анықтадық. Нәтижесінде балалардың тек 19,3% мектептегі дене шынықтыру сабағынан басқа өз бетінше дене жаттығулармен айналысады. Ал бірінші сынып оқушыларының арасында мұндай оқушылардың тек 13,3% анықталды.

Қозғалыс белсенділігін жүзеге асырудағы басты рөл дене шынықтыру мұғалімдері мен ата-аналарға тиесілі. Олар балаларға ұйымдастырылған дене шынықтыру сабақтарына деген қызығушылықты ғана емес,

сонымен қатар өз бетінше қозғалыс дағдыларын да жетілдіру керек.

Бастауыш сыныптардың оқу бағдарламасына бекітілген дене шынықтыру сабақтары оқушылардың жылдық уақыт көлемі бойынша президенттік тесттердің дене шынықтыру кешенінің негізгі бағдарламалық талаптары мен нормаларын меңгеруін қамтамасыз етпейді деп санаймыз.

Қорытынды. Біз анықтаған фактілер бастауыш мектепте балалардың денесін шынықтыру өте қиын жағдайда болатынын көрсетеді. Бір жағынан жақсы оқуға деген талапқа байланысты, ал екінші жағынан ағзаның функционалдық әлсіреуіне әкеледі.

Бастауыш сынып оқушыларының қозғалыс режимін оңтайландырудың негізгі міндеттері: денсаулықты нығайту, дененің дамуы мен дене шынықтыру деңгейін арттыру, қозғалыс қызығушылықтары мен қабілеттерін дамыту, спорттық жаттығулармен шынығу. Бұл тізбектегі әрбір буын баланың үйлесімді дамуы үшін ғана емес, сонымен қатар дененің бейімделу механизмдерін сәтті ынталандырудың маңызды кезеңдері болып табылады, сондықтан психикалық және физикалық жұмыста тұрақты дағдыларды дамытады.

Адамның жан-жақты дайындығына ықпал ететін маңызды физикалық қасиеттерге күш, жылдамдық және төзімділік жатады. Балалық шақта дене белгілі бір қасиеттердің дамуына әртүрлі сезімталдықты көрсетеді. Алайда, осыған қарамастан, қалған қасиеттерді одан әрі дамыту үшін балаларға қол жетімді дене қасиеттердің биреуі ол жалпы төзімділік. Бұл көбінесе жас ағзаның морфо-функционалды резервтерінің қалыптасуы мен даму сипатына сәйкес келеді.

Атап айтқанда, жалпы төзімділікті қарапайым циклдік жаттығулар арқылы сәтті дамытуға болады, олардың жақын модельдері жүгіру, жүру, секіру болып табылады және мектеп жасындағы балаларға қол жетімді.

Жалпы төзімділіктің артуы балалардың оттегін тұтынудың оңтайлы деңгейін ұзақ

уақыт ұстап тұру қабілетінің дамуымен байланысты.

Бұл қабілет келесі жаттығуларды қолдану арқылы дамиды:

- 1) футбол, хоккей элементтері;
- 2) кроссті орташа жылдамдықпен ұзақ жүгіру (20-25 мин) ;
- 3) 140-150 соққы минутына импульстік режимде бірдей жаттығулар жиынтығын қарқынды, қайталап (2-5 рет) орындау;
- 4) ауыспалы жылдамдықпен және демалыс аралықтарының азаюымен қысқа қашықтыққа (20-30 м) қайта жүгіру;
- 5) демалыс аралықтарын қысқарта отырып, төбеге көтерілу;
- 6) шаңғы тебу кезінде жылдам көтерілу;
- 7) қысқа демалу аралықтарымен мүмкін болатын жүкті тасымалдаумен эстафеталық жүгіру.

Тыныс алу процестерінің жылдамдығы мен таралуын арттыру маңызды мәселе болып табылады. Бұл сыртқы тыныс алу функцияларын ерікті түрде ынталандыруға байланысты бірқатар жаттығулар кезінде пайда болады:

- 1) тегіс жерде қысқа қашықтыққа қайталап жүгіру;

2) жоғарыға жүгіру және дем шығарудың жағдайлары кезінде төмен жүгіру;

3) отырып тұру жаттығуларын қайталау;

4) жүзу жаттығулары және велосипедпен жүру;

5) қысқа қашықтыққа жүгуру және тыныс алу жаттығуларын қайталап орындау.

Жалпы төзімділікті тәрбиелеудің қосымша факторларына жүрек және қан тамырлары жүйесінің физикалық белсенділікке төзімділігінің физиологиялық шекараларын арттыру жатады. Бұл міндеттерді орындау үшін динамикалық және статикалық сипаттағы күш жаттығуларына біртіндеп қосылу қажет: кермеге тартылу, жату кезінде қолды бүгіп итеру, дене бұлшықеттерін күшейту және т. б.

Дененің физикалық белсенділікке жүйелі түрде қалыптастыру психологиялық шекараларын арттыру бірдей маңызды. Осыған байланысты ұзақ жаяу серуендеу, жүгіру, гимнастикалық жаттығулармен айналысу, спортпен шұғылданду (жүзу, баскетбол, велоспорт, шаңғы спорты және т.б.).

Әдебиеттер тізімі

1. Информационный бюллетень COSI. Оценка физической активности и малоподвижного поведения детей 6-9 лет в Республике Казахстан, 2021 [Электронды ресурс]. Кіру режимі <https://www.who.int/europe/ru/news/item/16-04-2022-new-who-data-on-childhood-obesity-in-kazakhstan--higher-physical-activity-levels-but-more-screen-time> Жүгінген күні: 15.02.23
2. Эпидемиологический надзор за детским ожирением, питанием и физической активностью в Республике Казахстан. Национальный отчет, 2020 год. [Электронды ресурс]. Кіру режимі <https://www.who.int/europe/ru/news/item/16-04-2022-new-who-data-on-childhood-obesity-in-kazakhstan--higher-physical-activity-levels-but-more-screen-time> Жүгінген күні: 15.02.23
3. Кадуцкая, Л. А. Адаптационная модель организации двигательной активности обучающихся [Текст] / Л. А. Кадуцкая, Л. Н. Волошина, В. Л. Кондаков, В. Н. Ирхин // Теория и практика физической культуры. 2020. № 1. – С. 20–21.
4. Германов, Г.Н. Новые подходы к организации двигательной деятельности на уроках физической культуры [Текст] / Г.Н. Германов, И.В. Машошина // Физическая культура в школе. – 2013. – № 5. – С. 9-16.
5. Колякина, З.А., Степшина Т.А. Методика исследований двигательной активности школьников (методические рекомендации для студентов дневного и заочного отделения факультета физического воспитания) [Текст] / З.А. Колякина. - Ростов н/Д: РГПИ, 1987 - 11с.

Мақала редакцияға 20.12.23 түсті

Н.С. Бекнурманов*, Н.М. Темирбай

Таразский региональный университет имени М.Х. Дулати, Тараз, Казахстан

ИССЛЕДОВАНИЕ ДВИГАТЕЛЬНОГО РЕЖИМА УЧАЩИХСЯ ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ШКОЛЫ

Аннотация. Исследования ученых показывают, что современный уклад жизни в семье и организация учебного процесса в школе не обеспечивает биологическую потребность школьного организма в движении. Суточная двигательная активность учащихся младших классов по сравнению с дошкольниками падает на 50 процентов, а старшеклассников - на 75 процентов. Дефицит двигательной активности школьников приводит к снижению уровня физической подготовленности. Реформа общеобразовательной и профессиональной школ поставила перед всей системой просвещения новые задачи совершенствования учебного процесса и воспитания подрастающего поколения. В статье исследован двигательный режим учащихся общеобразовательной школы. При проведении педагогических наблюдений и анкетного опроса учитывались характерные особенности проявления двигательной активности детей в режиме дня, изменения объема активности на фоне повседневной деятельности; доля динамических и статических нагрузок, приходящих на организм и фоновые энергозатраты детей. Физическая подготовленность учащихся определялась во время уроков физкультуры по результатам выполнения тестовых заданий: скорость бега на различные дистанции и силовые упражнения. Были изучены показатели роста, вес, динаметрия, двигательные и силовые показатели. По результатам исследований разработаны методические рекомендации для учителей физической культуры и родителей. Цель данных рекомендаций - дать наиболее доступный, физиологический обоснованный материал для составления тренирующей программы.

Ключевые слова: двигательная активность, общеобразовательная школа, физическая культура, физические качества, физическая подготовленность.

N. S. Beknurmanov*, N. M. Temirbay - M.Kh. Dulaty Taraz Regional University, Taraz, Kazakhstan

THE STUDY OF THE MOTOR REGIME OF SECONDARY SCHOOL STUDENTS

Abstract. Research by scientists shows that the modern way of life in the family and the organization of the educational process at school does not provide the biological need for the school body to move. The daily motor activity of elementary school students decreases by 50 percent compared to preschoolers, and high school students - by 75 percent. The lack of motor activity of schoolchildren leads to a decrease in the level of physical fitness. The reform of general education and vocational schools has set new tasks for the entire education system to improve the educational process and educate the younger generation. The article examines the motor mode of secondary school students. When conducting pedagogical observations and a questionnaire survey, the characteristic features of the manifestation of children's motor activity during the day, changes in the volume of activity against the background of daily activities, the proportion of dynamic and static loads coming to the body and background energy consumption of children were taken into account. The physical fitness of the students was determined during physical education lessons based on the results of the test tasks: running speed for various distances and strength exercises. The indicators of height, weight, dynamometry, motor and strength indicators were studied. Based on the results of the research, methodological recommendations have been developed for physical education teachers and parents. The purpose of these recommendations is to provide the most accessible, physiological substantiation material for the preparation of a training program.

Keywords: motor activity, secondary school, physical education, physical qualities, physical fitness

References

1. Informacionnyj byulleten' COSI. Ocenka fizicheskoj aktivnosti i malopodvizhnogo povedeniya detej 6-9 let v Respublike Kazahstan, 2021 [The COSI newsletter. Assessment of physical activity and sedentary behavior of children aged 6-9 years in the Republic of Kazakhstan, 2021] [Electronic resource]. Access mode: <https://www.who.int/europe/ru/news/item/16-04-2022-new-who-data-on-childhood-obesity-in-kazakhstan--higher-physical-activity-levels-but-more-screen-time> Date of application: 02/15.23
2. Epidemiologicheskij nadzor za detskim ozhireniem, pitaniem i fizicheskoj aktivnost'yu v Respublike Kazahstan. Nacional'nyj otchet, 2020 god [Epidemiological surveillance of childhood obesity, nutrition and physical activity in the Republic of Kazakhstan. National Report, 2020.] [Electronic resource]. Access mode: <https://www.who.int/europe/ru/news/item/16-04-2022-new-who-data-on-childhood-obesity-in-kazakhstan--higher-physical-activity-levels-but-more-screen-time> Date of application: 02/15.23
3. Kadutskaya, L. A. Adaptacionnaya model' organizacii dvigatel'noj aktivnosti obuchayushchihsya [Adaptive model of the organization of motor activity of students] [Text] / L. A. Kadutskaya, L. N. Voloshina, V. L. Kondakov, V. N. Irkhin // Theory and practice of physical culture. 2020. No. 1. – pp. 20-21.
4. Germanov, G.N. Novye podhody k organizacii dvigatel'noj deyatel'nosti na urokah fizicheskoj kul'tury [New approaches to the organization of motor activity in physical education lessons] [Text] / G.N. Germanov, I.V. Mashoshina // Physical culture at school. – 2013. – No. 5. - pp. 9-16.
5. Kolyakina, Z.A. Metodika issledovaniy dvigatel'noj aktivnosti shkol'nikov (metodicheskie rekomendacii dlya studentov dnevnogo i zachnogo otdeleniya fakul'teta fizicheskogo vospitaniya) [Methods of research of motor activity of schoolchildren (methodological recommendations for students of full-time and correspondence departments of the Faculty of Physical Education)] [Text] / Z.A. Kolyakina, T.A. Stepshina. - Rostov n/A: RSPI, 1987 – 11 p.

Мақалаға сілтеме:

Бекнурманов, Н.С. Жалпы білім беретін мектеп оқушыларының қозғалыс белсенділігін зерттеу [Мәтін] / Н.С. Бекнурманов, Н.М. Темірбай // Dulary University Хабаршысы. – 2024. - №2. – Б. 82-90
<https://doi.org/10.55956/JRUL3929>

А.Е. Аккулева

Докторант

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,

Алматы қ., Қазақстан

asiya151725@mail.ru

ЦИФРЛЫҚ РЕВОЛЮЦИЯ ДӘУІРІНДЕГІ ФИЛОСОФИЯ

***Аңдатпа.** Цифрлық ғасырда ақпараттық технологиялар өміріміздің ажырамас бөлігіне айналды. Философия бізге технологияның өзімізді және әлемді түсінуімізге қалай әсер ететіні және цифрлық даму арқылы еркіндігіміз бен тәуелсіздігіміз қалай шектелуі мүмкін екендігі туралы сұрақтар қоюға көмектеседі. Заманауи әлемде, цифрлық революция дәуірі және технологиялық прогресс біздің өміріміздің барлық аспектілеріне айтарлықтай әсер етті. Цифрлық ғасырда философия осы өзгерістерді түсіну мен түсіндіруде, сондай-ақ жаңа технологияларды енгізу арқылы көтерілген этикалық және әлеуметтік мәселелерді талқылауда маңызды рөл атқарады. Бұл мақалада біз цифрлық философия дәуіріндегі философияның орнын және оның қазіргі қоғамға әсерін қарастырамыз.*

***Тірек сөздер:** Цифрлық революция, цифрлық гуманитаристика, талдау, зерттеу, технологиялар .*

Кіріспе. Цифрлық гуманитаристика салыстырмалы түрде жаңа және гуманитарлық ғылымдардағы қарқынды дамып келе жатқан сала. Ол цифрлық технологияларды қолданумен гуманитарлық зерттеулердің әдістері мен принциптерін біріктіреді.

Цифрлық гуманитаристиканың ғаламдық деңгейде даму тарихы 20 ғасырдың аяғында дүниежүзілік сипатқа ие бола бастады. Компьютерлер мен Интернеттің таралуы гуманитарлық зерттеушілерге үлкен көлемдегі деректерді талдау және түсіндіру үшін цифрлық құралдарды тиімдірек пайдалануға мүмкіндік берді. Бұл гуманитарлық мәселелерді зерттеудің жаңа әдістері мен тәсілдерінің пайда болуына әкелді.

Цифрлық гуманитаристика ғылым саласындағы алғашқы зерттеулер электронды мұрағаттар мен кітапханаларды құрумен байланысты болды. Бұл ғалымдарға компьютерлік технологияны пайдалана

отырып, тарихи құжаттарды, әдебиеттерді және басқа да мәдени жәдігерлерді зерттеп, талдауға мүмкіндік берді. Мәтіндерді автоматты түрде топтастыру және кластерлеу әдістері әзірленді, бұл тіл білімі мен әдебиеттану саласындағы зерттеулерді жеңілдетте түсті.

Уақыт өте келе Цифрлық гуманитаристика гуманитарлық ғылымның әртүрлі салаларында, соның ішінде тарих, философия, әлеуметтану, антропология, мәдениеттану салаларында да кеңінен қолданыла бастады. Әлеуметтік желілерді талдау, деректерді өңдеу және визуализациялау, цифрлық артефактілерді жасау әдістері әзірленді.

Бүгінгі таңда цифрлық гуманитаристика гуманитарлық ғылымдардағы зерттеулердің ажырамас бөлігіне айналды. Сандық құралдар мен әдістерді пайдалана отырып, зерттеушілер гуманитарлық мәселелерді түсінудің жаңа перспективалары мен тәсілдерін аша отырып,

деректерді жинай, талдап және түсіндіре алады.

Зерттеу шарттары мен әдістері
Философияның бастапқы рөлі шындықты іздеу, өмірдің мәнін түсіну және дүниетанымды қалыптастыру болды. Енді, цифрлық дәуірде философия бізге және қоғамдағы технологияның әсеріне қатысты жаңа аспектілерді қарастыруға көмектесуі керек. Автор цифрлық дәуірдегі философияның рөлін анықтау үшін арнайы философиялық әдістерді қолданды: анализ, синтез, герменевтика, эпистемология. Философиялық әдістер цифрлық философия дәуіріндегі философияның негізгі міндеттеріне іс жүзінде салыстырмалы талдау жасауға мүмкіндік береді.

Мақалада цифрлық гуманитаристика тарихын қарастыру кезінде салыстырмалы талдау және синтез әдістері, сондай-ақ ғылыми жалпылау әдісі қолданылды.

Зерттеу нәтижелерін талқылау.
Цифрлық философия дәуіріндегі философияның негізгі міндеттерінің бірі – технологиялық прогрестің этикалық және әлеуметтік салдарын зерттеу. Мысалы, жасанды интеллектті дамыту және қолдану, автономды роботтардың құқықтары мен міндеттері болуы керек пе және мұндай технологияларды пайдалану үшін қандай шекаралар белгіленуі керек сияқты бірқатар этикалық дилеммаларды тудырады. Философия бізге осы мәселелерді талдауға және ықтимал шешімдерді ұсынуға көмектеседі.

Екінші жағынан, философия технологиялық прогрестің біздің мәдениетімізге және өз тағдырымызды анықтауға әсерін түсінуге де ықпал етеді. Философия бізге технологияның өзімізді және әлемді түсінуімізге қалай әсер ететіні және цифрлық даму арқылы еркіндігіміз бен автономиямыз қалай шектелуі мүмкін екендігі туралы сұрақтар қоюға көмектеседі.

Цифрлық революция жасанды интеллект, блокчейн және басқа да көптеген инновациялардың пайда болуына әкелді.

Осыған байланысты философия олардың салдары мен мәдениетімізге, саясатымызға, экономикамызға және халықтың өзіне тигізетін әсері туралы сұрақтар қоя бастады.

Философиялық рефлексияны қажет ететін тағы бір маңызды сала - құпиялылық және деректерді қорғау мәселесі. Әмбебап цифрландыру контекстінде біз жеке деректерімізді біздің келісімімізсіз жинауға, өңдеуге және пайдалануға болатын әлемде өмір сүріп жатырмыз. Философия цифрлық әлемде құпиялылығымыз бен сенімімізбен байланысты мағыналар мен құндылықтарды түсінуге көмектеседі, сонымен қатар цифрлық деректерді қорғау және реттеу жолдарын ұсынады.

Цифрлық революция дәуірінде философия жаңа міндеттерге тап болды. Соның бірі – технология мен жасанды интеллект көптеген тапсырмаларды орындайтын әлемде адами өлшемді қалай сақтауға болады деген сұрақ туындайды. Көптеген философтар жасанды интеллекттің автономиясы мен моральдық мәселесін, сондай-ақ автоматтандырудың экономика мен жұмыс күшіне әсері туралы пікірталас жасайды.

Цифрлық ғасырда туындайтын негізгі мәселелердің бірі - құпиялылық және деректерді қорғау мәселесі. Өміріміздің барлық саласына байланысты деректердің пайда болуымен біз өміріміз бен әдеттеріміз туралы көбірек ақпаратқа ие болдық. Дегенмен, бұл құпиялылыққа және бұл деректерді теріс пайдалану мүмкіндігіне қатысты алаңдаушылық тудырады. Философия инновация мен жеке өмір арасындағы тепе-теңдікті қалай сақтау керектігі туралы сұрақтар қоюы керек.

Сонымен қатар, философия цифрлық технологиялар шындық пен сәйкестікті түсінуімізге әсерін зерттеуі керек. Виртуалды және толықтырылған шындықтың пайда болуымен біз тәжірибе мен коммуникацияның жаңа формаларына тап болдық. Философия сананың осы жаңа формаларын және олардың психологиямыз бен өзін-өзі тануымыз үшін ықтимал салдарын зерттеуге көмектеседі.

Ақырында, цифрлық революция дәуіріндегі философия сыни ойлауды ынталандырып, жаңа технологияларды әзірлеу мен пайдаланудың этикалық негіздерін дамытуы керек. Біз технологиялық дамудың мақсаттары мен салдары туралы сұрақтар қойып, тәуелсіздік пен объективтілікті қамтамасыз ететін ақпарат көздерін жасауға ұмтылуымыз керек.

Цифрлық революция дәуіріндегі философияның бағыттары ақпараттың күші мен бақылауы туралы мәселелер. Интернет пен әлеуметтік медианың пайда болуымен біз саяси, әлеуметтік және экономикалық жүйелерімізге үлкен әсер ететін коммуникацияның жаңа формаларына тап болдық. Философия бізге ақпаратты кім басқаратыны, цифрлық кеңістікте сананы басқарудың қандай тетіктері бар және бұл біздің еркіндік пен демократияға қалай әсер ететіні туралы ойлауға көмектеседі.

Цифрлық революция дәуіріндегі философия қызықты және өзекті зерттеу саласы болып табылады. Технологияның біздің өміріміздің барлық салаларына үздіксіз дамуы мен интеграциясы аясында философия цифрлық революцияның табиғаты мен мәні, сондай-ақ оның мәдениетімізге, қоғамға және адам табиғатына әсері туралы сұрақтар қояды.

Цифрлық дәуірде философия қарастыратын негізгі мәселелердің бірі – адам мен технологияның өзара байланысы. Цифрлық революция әлемді қабылдау, ойлау және өзара әрекеттесу тәсілін қалай өзгертеді? Жаңа технологиялар контекстінде құпиялылық, еркіндік және сәйкестік сияқты ұғымдар қандай мағынаға ие? Философтар цифрлық технологиялардың этикалық, саяси және әлеуметтік-мәдени салдарын зерттей отырып, осы сұрақтарды талқылайды.

Кейбір философтар цифрлық революцияны білім мен ақпаратқа қолжетімділікті демократияландыру мүмкіндігі ретінде қарастырады. Интернет пен әлеуметтік желілер шексіз ақпарат көзіне айналды, бірақ олар ақпаратты сүзгілеу, өңдеу және бақылаумен байланысты проблемаларды

тудырады. Ақпараттық шексіздік дәуірінде білімнің сапасы мен сенімділігін қалай сақтауға болады?

Философтардың тағы бір тобы цифрлық дәуірдегі сәйкестік пен еркіндік мәселелерін қарастырды. Әлеуметтік медиа кейде шынайы, ал кейде жалған бейнелерден құрылған жасанды өзін-өзі жүзеге асыру елесін жасайды. Ақпаратты қолдануды және біздің қалауымызды қалыптастыратын арнайы алгоритмдерге қаншалықты көп кездессек, біздің даралық пен таңдау еркіндігін сақтау соғұрлым қиын болып барады.

Философтар талқылайтын қызықты тақырыптардың бірі - жасанды интеллект. Жасанды интеллекттің біздің өміріміздегі болашақта орны қандай? Жасанды интеллекттің дамуы қандай этикалық және саяси мәселелер көтереді? Жасанды интеллект адамның санасы мен жалпы сана туралы түсінігімізді қалай өзгерте алады?

Шын мәнінде ақпараттан тұратын жаңа өмір әлемі қалыптасуда. Бұрын тірі антропологиялық-субъектілік шындықта орындалатын дағдылар мен әрекеттер енді цифрлық құрылғымен орындалады. Тұтыну процесінің әлеуметтік мәні жоғалады. Дүкенге барудың орнына адам онлайн-сауда сайттарында отырады, онда ол өзіне қажет барлық заттарды сатып алады. Басқаша айтқанда, адам өзінің барлық бос уақытын өзіне ыңғайлы және қолайлы жерде өткізіп, өзінің дене ұтқырлығына тәуелді бола алмайды. Сонымен бірге ақпараттық ағындар бар ұлттық-мәдени шекаралар мен географиялық шектеулер жойылды.

Американдық физик Дуглас Ричард Хофштадтер (1922-1993) цифрлық философияның жетекші өкілдерінің бірі ретінде көпке танымал. Хофштадтер – американдық ғалым, Пулитцер сыйлығының иегері, жасанды интеллект, когнитивтік ғылым және математикалық логика салаларындағы зерттеуші.

Оның цифрлық философияның дамуына қосқан үлесі ең алдымен 1979 жылы жарияланған «Годель, Эшер, Бах: Мәңгілік

алтын өрім» атты еңбегінен тұрады. Бұл кітапта Хофштадтер сандық философияның негізінде жатқан жалпы принциптерді зерттеу үшін математика, музыка, кескіндеме және жасанды интеллект сияқты көптеген пәндерді батыл біріктіреді. Хофштадтер формальды жүйелер түсінігін өте мұқият зерттейді және кейінірек оны «супержүйелер» ұғымына дейін кеңейтеді. Ол күрделі жүйелерді, соның ішінде ақыл-ойды қарапайым элементтердің өзара әрекеті арқылы бейнелеуге және түсіндіруге болады деген идеяны ұсынады. Бұл цифрлық модельдерді пайдалана отырып, тірі организмдердің интеллектуалдық әрекеті мен ұйымдастырылуының механизмдерін түсінуге жол ашады.[1.128 б.]

Хофштадтердің жұмысы толығымен цифрлық емес болса да, ол цифрлық философияның дамуындағы маңызды қадам болды және осы саладағы канондық жұмыс болды. Оның өзін-өзі тану, жасанды интеллект және когнитивтік ғылым салаларындағы жұмыстары қазіргі философия мен ғылымның жағдайына әсер етуді жалғастыруда.

20 ғасырдағы көрнекті неміс философы Мартин Хайдеггер өзінің әйгілі «Технология мәселесі» (1954) атты эссесінде технологияның адам болмысына әсері мәселесін қозғайды. Ол технологияның маңызды сипаттамаларын зерттеп, оларды болмыстың жалпы философиясымен байланыстырады.

Хайдеггердің технологияға көзқарасы оны құралдардың жиынтығы немесе ғылыми білімді қолдану ретіндегі жалпы көзқарастан ерекшеленеді. Ол технологияны адам өмірінің барлық салаларына еніп, анықтайтын іргелі тарихи құбылыс ретінде қарастырады.

Хайдеггер үшін технология тек қызмет көрсету құралы емес, өмірдің барлық салаларын қамтитын және түрлендіретін нәрсе. Ол мұны технологияның «үстемдігі» деп атайды, мұнда технология тек жана мүмкіндіктер мен игіліктер туғызып қана қоймайды, сонымен қатар адамның өз болмысына еніп, оның дүниеге деген көзқарасын өзгертеді.

Хайдеггер технология шын мәнінде мақсаттарға жетудің құралы ғана емес, біздің ойлау тәсіліміз бен бізді қоршаған әлемді қабылдау тәсілін қалыптастырады деп дәлелдейді. Ол адам технологияның барымтасына айналып, оның логикасына бағынып, оның өміріне барған сайын ықпал ететінін айтады.

Технологияның мұндай үстемдігі, Хайдеггердің ойынша, адамды өз болмысынан алшақтатып, оның еркіндігін бұзады. Адам бірте-бірте оны шынайы өмір сүру мүмкіндігінен айыратын алып машинаның элементіне айналады.

Дегенмен, Хайдеггер тұтастай технологияны жоққа шығармайды. Ол бізді одан бас тартуға емес, оның әсері туралы ойлануға және оның біздің шындықты қалай қалыптастыратынын үнемі білуге шақырады. Ол бізді технологияның біздің әлем бейнесіне және өзімізді түсінуімізге әсер ететінін түсінуге шақырады.

Хайдеггердің техниканың мәні және оның адамға әсері туралы зерттеулері философия мен мәдениет ғылымына маңызды үлес болды. Олар бізге технология қалыптастыратын шындықты тереңірек түсінуге мүмкіндік береді, сонымен қатар бізді өз еркіндігіміз бен шынайылығымыз туралы ойлауға шақырады.[2.135 б.]

Ник Бостром, швед философы және Оксфорд университетінің профессоры цифрлық философиядағы зерттеулерімен танымал. Оны жасанды интеллект, виртуалды шындық және басқа да осыған байланысты технологиялардың адамзатқа болашақтағы дамуы мен әсерімен байланысты мәселелер қызықтырады.

Бостромның зерттеулеріндегі негізгі ұғымдардың бірі «имитациялық аргумент» болып табылады. Ол біздің анағұрлым дамыған немесе сыртқы өркениет жасаған компьютерлік модельдеуде өмір сүру мүмкіндігін қарастыруды ұсынады. Бостром әртүрлі ықтимал сценарийлерді талдайды және мұндай сценарийдің ықтималдығын анықтау критерийлерін ұсынады.

Бостромның зерттеуінің тағы бір маңызды тақырыбы – «құндылықты жеңілдету». Ол жасанды интеллект пен басқа технологиялардың дамуымен қандай құндылықтар мен басымдықтар туындауы мүмкін екенін талдайды. Бостром интеллектуалды жүйелерді құруға және басқаруға қатысты этикалық және моральдық мәселелерді талқылайды және туындауы мүмкін мәселелердің ықтимал шешімдерін зерттейді.

Бостром зерттеулерінің тағы бір маңызды бағыты - бұл суперинтеллект философиясы - болашақта әртүрлі салаларда адам интеллектінен асып түсетін жасанды интеллект пайда болуы мүмкін деген идея. Ол суперинтеллекттердің пайда болуымен байланысты мүмкін салдарлар мен мүмкін қауіп факторларын зерттейді.[3, 65 б.]

Ник Бостромның цифрлық философиядағы зерттеулері көптеген этикалық, метафизикалық және практикалық сұрақтарды тудырады. Олар бізді сыни тұрғыдан ойлауға және технологияның болашақтағы дамуын және оның өмірімізге және қоғамға әсерін талқылауға шақырады.

Француздың көрнекті философы және әлеуметтанушысы Жан Бодриар постмодернизмнің негізгі ойшылдарының бірі болып табылады және бұқаралық мәдениет пен технологиялық өзгерістердің қазіргі әлемге әсерін белсенді түрде зерттеді. Оның еңбегі біздің заманымыздың әлеуметтік-мәдени құбылыстары мен динамикасын түсінуге елеулі үлес қосады.

Бодриар әзірлеген негізгі концепциялардың бірі – «симулякр». Ол постмодерндік қоғамда шындық симулакралармен - түпнұсқасы жоқ көшірмелермен ауыстырылды деп дәлелдеді. Ол симуляторларды құрудағы бұқаралық ақпарат құралдарының, жарнама мен тұтынудың рөлін зерттеп, олардың әлемді қабылдау мен тәжірибемізді қалай қалыптастыратынын талқылады.

Бодриар «гиперреальділік» түсінігін де зерттеді. Ол қазіргі қоғамда шындық пен ол

туралы идеялар арасындағы айырмашылықтың белгілі бір жоғалуы бар екенін дәлелдеді. Бұқаралық ақпарат құралдары мен технологиялар «шындықтың» жаңа формаларын жасайды, олар көбінесе шындықтың өзінен гөрі тартымды және қызықты.

Бодриар зерттеген тағы бір маңызды тақырып – қазіргі қоғамдағы тұтыну рөлі. Ол тұтыну және коммуникациялық технологиялардың біздің жеке басын және әлеуметтік қарым-қатынастарымызды қалыптастырудың негізгі факторларына қалай айналғанын талдады. Бодриар постмодерндік қоғамда тұтыну мәнді құру және өзін-өзі бекіту тәсіліне айналғанын атап көрсетті.

Жан Бодриардың постмодернизмді, танымал мәдениетті және заманауи әлемдегі технологиялық өзгерістерді зерттеуі бізді қазіргі шындықты сыни тұрғыдан көрсетуге және түсінуге шақырады. Оның жұмысы өзекті болып қала береді және бүгінгі философиялық және социологиялық пікірталастарға маңызды үлес қосады.[4. 28 б.]

Атақты американдық ғалым және инноватор Рэймонд Курцвейл жасанды интеллект, өмірді ұзарту технологиялары және болашақ технологиялық жетістіктерді болжау саласындағы зерттеулерге белсенді қатысады. Оның жұмысы адам өмірінің сапасын жақсарту, автономды жүйелерді дамыту, робототехника және болашақ технология үрдістерін болжау үшін жасанды интеллект әлеуетін зерттейді.

Курцвейлдің негізгі зерттеу тақырыптарының бірі – жасанды интеллектті дамыту. Ол ғасырдың ортасына қарай жасанды интеллект адам интеллектімен салыстырылатын деңгейге жетеді деп болжайды. Курцвейл «технологиялық ерекшелік» концепциясын ұсынады, оған сәйкес таяу онжылдықтарда технологиялық прогресс қазіргіден салыстыруға келмейтін жылдамырақ болатын жаңа дәуірге қайтымсыз көшу болады.

Курцвейл зерттеулерінің тағы бір маңызды тақырыбы – адам өмірін ұзарту. Ол

медицинадағы, биологиядағы және нанотехнологиядағы озық технологияларды қолдану арқылы болашақта «өлмейтіндікке» немесе орташа өмір сүру ұзақтығын айтарлықтай ұзартуға қол жеткізілетініне сенімді.

Сонымен қатар, Курцвейл болашақ технологиялық жетістіктер туралы болжамдарымен танымал. Ол әртүрлі салаларда, соның ішінде компьютерлер, жасанды интеллект, биотехнология, энергетика және басқа да көптеген салаларда үнемі болжам жасайды. Оның кейбір болжамдары орындалды, ал басқалары әлі орындалу үстінде.

Раймонд Курцвейлдің еңбектері академиялық және ғылыми қоғамдастықта үлкен қызығушылық тудырады. Ол бірнеше бестселлер кітаптардың авторы және әлем бойынша түрлі конференциялар мен форумдарда сөз сөйлеп, өз идеялары мен болашаққа деген көзқарасын таратады. [5, 88 б.]

Цифрлық дәуірдегі философия - бұл цифрлық революцияның салдарын түсінуге және түсінуге көмектесетін қарқынды зерттеулер мен пікірталастардың саласы. Технологияға қатысты философиялық мәселелерді талдай отырып, біз оны теренрек зерттей аламыз және оған қатысты негізделген шешімдер қабылдай аламыз.

Қорытынды. Цифрлық революция дәуіріндегі философияның рөлі ерекше және біздің қоғам үшін үлкен маңызға ие. Философия бізге технологияның қарқынды дамуына байланысты моральдық және этикалық мәселелер туралы ойлауға

көмектеседі. Сондай-ақ ол бізге технологиялық прогрестің мәдениетімізге, болмысымызға және жеке құқықтарымыз бен бостандықтарымызға әсерін түсінуге және түсіндіруге көмектеседі. Біз өмір сүріп жатқан уақыт адамдар мен цифрлық технологиялардың үйлесімді өзара әрекеттесуін орнату үшін философиялық талдау мен талқылауды қажет етеді.

Осылайша, осы зерттеу аясында төмендегідей тұжырымдар жасауға болады:

Философия цифрлық революция дәуірінде маңызды рөл атқарады, бұл бізге технологиялық прогресс әкелген өзгерістерді түсінуге және қабылдауға көмектеседі. Ол бізге жаңа технологиялардың этикасы мен әлеуметтік салдары туралы сұрақтар қоюға және цифрлық технологиялардың мәдениетімізге, болмысымызға және бостандығымызға әсері туралы ойлауға көмектеседі. Сондықтан, цифрлық революция дәуірінде философия әлемді түсінуіміздің ажырамас бөлігіне айналады және алдымызда тұрған қиындықтарға барабар жауаптарды табуға көмектеседі.

Цифрлық революция дәуіріндегі философия бұрынғыдан да өзекті және қажетті бола бастады. Философия бізге жаңа технологиялардың өмірімізге және қоғамға әсерін түсінуге және оларды пайдаланудың этикалық және философиялық негізін жасауға көмектеседі. Философия бізге цифрлық әлемнің сауатты қатысушылары болуға және цифрлық заманның қиындықтармен күресу үшін стратегияларды дайындауға мүмкіндік береді

Әдебиеттер тізімі

1. Хофштадтер, Д. Бах: эта бесконечная гирлянда [Текст] / Д. Хофштадтер, К. Гёдель, М. Эшер. — Самара: Бахрах-М, 2001. — 752 с. — ISBN 5-94648-001-4.
2. Хайдеггер, М. Эссе Вопрос о технике [Текст] / М. Хайдеггер. — М., 1993. — С.228
3. Bostrom, N. (2005-04-29). "The fable of the dragon tyrant". *Journal of Medical Ethics*. 31 (5): 273—277. doi:10.1136/jme.2004.009035. ISSN 0306-6800. PMC 1734155. PMID 15863685. S2CID 32739628.
4. Бодрийяр, Ж. Симулякры и симуляции [Текст] / Ж. Бодрийяр. — М.: Постум, 2015

Материал редакцияға 31.01.24 түсті.

ФИЛОСОФИЯ В ЭПОХУ ЦИФРОВОЙ РЕВОЛЮЦИИ

Аннотация. В эпоху цифровых технологий информационные технологии стали неотъемлемой частью нашей жизни. Философия помогает нам задавать вопросы о том, как технологии влияют на наше понимание себя и мира и как наша свобода и независимость могут быть ограничены цифровыми разработками. В современном мире эпоха цифровой революции и технического прогресса существенно повлияла на все стороны нашей жизни. В эпоху цифровых технологий философия играет важную роль в понимании и понимании этих изменений, а также в обсуждении этических и социальных проблем, возникающих в результате внедрения новых технологий. В этой статье мы рассматриваем место философии в эпоху цифровой философии и ее влияние на современное общество.

Ключевые слова: Цифровая революция, цифровые гуманитарные науки, анализ, исследования, технологии.

A. E. Akkulieva - *Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan*

DIGITAL REVOLUTION DAURINDEGI PHILOSOPHY

Abstract. In the digital age, information technology has become an integral part of our lives. Philosophy helps us ask questions about how technology affects our understanding of ourselves and the world, and how our freedom and independence may be limited by digital developments. In the modern world, the era of digital revolution and technological progress has significantly influenced all aspects of our lives. In the digital age, philosophy plays an important role in understanding and understanding these changes, and in discussing the ethical and social issues that arise from the introduction of new technologies. In this article we consider the place of philosophy in the era of digital philosophy and its impact on modern society.

Keywords: Digital revolution, digital humanities, analysis, research, technology.

References

1. Hofstadter, D. *Bach: this endless garland* [Text] / D. Hofstadter, K. Goedel, M. Escher. Samara: Bakhrakh-M, 2001. — 752 p. — ISBN 5-94648-001-4. [in Russian]
2. Heidegger, M. *Essay The question of technology* [Text] / M. Heidegger. — М., 1993. — p.228 [in Russian]
3. Bostrom, N. (2005-04-29). "The fable of the dragon tyrant". *Journal of Medical Ethics*. 31 (5): 273—277. doi:10.1136/jme.2004.009035. ISSN 0306-6800. PMC 1734155. PMID 15863685. S2CID 32739628. [in Russian]
4. Baudrillard, J. *Simulacra and simulations* [Text] / J. Baudrillard. — М.: Postum, 2015 [in Russian]

Мақалаға сілтеме: Аккулиева, А.Е. *Цифрлық революция дәуіріндегі философия [Текст] / А.Е. Аккулиева // Dulaty University Хабаршысы. – 2024. - №2. – Б. 91-97 <https://doi.org/10.55956/GSJW9741>*

Д.Д.Кульбаева*

Филос. ғылым. канд., доцент

М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті

Тараз қ., Қазақстан

kulbaeva68@bk.ru

Э.Д.Куандыкова

Аға оқытушы

М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті

Тараз қ., Қазақстан

e-kuandikova@mail.ru

Г.К.Мусабекова

Аға оқытушы

М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті

Тараз қ., Қазақстан

gmg_7@mail.ru

ҚОҒАМНЫҢ САЯСИ-ИДЕОЛОГИЯЛЫҚ ҮДЕРІСІН ФИЛОСОФИЯЛЫҚ ТАЛДАУ

Аңдатпа. Қазақстан саяси ғылымы қалыптасу сатысында. Бұл дегеніміз, өздерінің түсіндірме модельдері, негізінен жаңа саяси жүйені және оның компоненттерін қалыптастыру саласында құрыла бастайды. Қазақстанда идеология мәселесін философиялық тұрғыдан зерттеу жоқтың қасы. Мақалада қазіргі заманғы трансформацияланатын Қазақстандық қоғамның саяси-идеологиялық үдерістерін философиялық талдау мәселесі қарастырылады. Зерттеудің ғылыми жаңалығы идеологиялық үдерістердің пәндік өрісі көптеген ғылымдарға зерттеуіне арқау болады. Идеология теориясын философиялық талдау идеологиялық тізбектің негізгі компоненттерін нақтырақ анықтауға мүмкіндік береді. Қазақстандағы идеологиялық үдерістерді философиялық зерттеу жаһандану үдерісінде қазақстандық қоғамның ұлттық идеологиялық үдерісін қалыптастырудың маңыздылығын айқындайды.

Тірек сөздер: Идеология, ұлттық, философия, талдау, зерттеу, саяси ғылым.

Кіріспе. Идеология – саясат, дін, мәдениет, бірегейлік және т.б. туралы ойлау тәсілін анықтайтын негізгі идеялар жүйесі ретінде түсініледі. Идеология – біздің дүниетанымымызды қалыптастыратын және әлеуметтік және саяси көзқарастарымызға әсер ететін сенімдер, құндылықтар мен идеялар жиынтығы. Ол объектив ретінде әрекет етеді, ол арқылы біз қоғамның күрделілігін түсіндіреміз. Демократия, либерализм, консерватизм немесе социализм болсын,

әрбір идеология біздің бірге өмір сүруімізге ерекше көзқарас ұсынады.

Идеология ғылым немесе идеяларды зерттеу деп аударылады. Дегенмен, идеология адамдардың әлем туралы қалай ойлайтынын және олардың әлемде қалай өмір сүру керектігі туралы тамаша тұжырымдамасын білдіреді. Бұл философиядан біршама ерекшеленеді, өйткені идеология қоғам мүшелерінің бірегейлігіне деген тұжырымдаманы қамтиды.

Екінші жағынан, философия идеологияның басқаларға қалай әсер ететінін зерттей алады. Философия идеологияға айналуы мүмкін, алайда философ адамдардың қалай өмір сүруі керектігі туралы идеалды тұжырымдамаларды ұсынады. Мысалы, Платон идеологиясы – адам өмір экзистенциалды мәні болды, өмір сүрудің ең жақсы тәсілі ретінде көрсетті. Платонның идеологиясы - грек философының идеалды тұжырымдамаларын сипаттайтын идеологияның жарқын көрінісі болды.

"Идеология" терминін діни, саяси, мәдени, әлеуметтік немесе теоретиктер тобы сияқты адамдар тобының жалпы сенімдерін сипаттау үшін де қолдануға болады. Бұл терминді алғаш рет француз философы Граф Дестют де Траси енгізген, ол бұл терминді 1700 жылдары идеялар туралы ғылымның нақты анықтамасын сипаттау үшін қолданған. Бүгінгі күні "идеология" термині жиі қолданылатыны соншалық, оны қалай сипаттау керектігін білу қиын. Белгілі бір мағынада қоғамдастықтың жалпы сенімдері оны ақылға қонымды идеология деп санауға болады. Мысалы, жабайы табиғатқа жақын жерде тұратын адамдар тобы орманға жалғыз және түнде бару ақылға қонымсыз деген идеологиямен бөлісуі мүмкін. Керісінше, қала тұрғындары көбінесе көшеден өтпес бұрын екі жаққа қараудың мағынасы бар деп сенуі мүмкін. Идеологияны әртүрлі ойлау топтарын ажырату үшін нақты мағынада қолдануға болады. Исламның сунниттік және шииттік арасындағы идеологиялық айырмашылықтар үлкен пікірталастардың тақырыбы болып табылады. Осы бәсекелес идеологияларды түсіну адамның дұшпандық немесе бейбіт байланыста болатын мәдениеттерге қалай жүгіну

керектігін жақсы түсінуге мүмкіндік береді. "Идеология" термині саяси мүдделі топтардың мысалы, демократтар мен республикашылар арасындағы айырмашылықты білдіруі мүмкін. Идеология - ойлау мен әрекеттің бір түрі. Идеология әр елде әр түрлі. Идеологияның не екенін білу және онымен өзара әрекеттесу адамдардың өздері үшін мемлекеттің мүдделері мен мұраттарына жету үшін маңызды.

Зерттеу шарттары мен әдістері. Белгілі бір саяси жүйе шеңберінде әртүрлі идеологиялар мен олардың тасымалдаушылары, әмбебап болып табылады, өйткені ол саяси жүйеде идеологиялық үдерістердің дамуына әсер ететін негізгі факторларды бөліп көрсетеді. Авторлар идеологиялық дискурсты, яғни нақты өмір сүру мен өзара әрекеттесуді зерттеу үшін арнайы философиялық әдістерді қолданды: анализ, синтез, герменевтика, эпистемология. Философиялық әдістер идеологиялық үдерістердің компоненттеріне іс жүзінде салыстырмалы талдау жасауға мүмкіндік береді. Адамзат қоғамдарының тарихындағы идеологияның әлеуметтік-философиялық талдауы әлеуметтік-философиялық, жалпы ғылыми әдістердің тұтас кешенін қолдануға негізделген: объективтілік, әмбебап бай-ланыс, қайшылық принципі идеологиялық процесті зерттеудің диалектикалық, жүйелік, синергети-калық әдістерінің бірлігін болжайды. Мақалада әртүрлі дәуірлердің идеологияларын қарастыру кезінде салыстырмалы талдау және синтез әдістері, сондай-ақ әлем идеологияларының тарихи түрлерінің, формалары мен сорттарының идеологиялық құрылымын әлеуметтік-философиялық талдауда ғылыми жалпылау әдісі қолданылды.

Зерттеу нәтижелерін талқылау.

Идеология – белгілі бір идеяларды, мәдениетті және өмір салтын қамтитын идеялар жиынтығы. Идеология сіз әлемге қарайтын объективке айналады. Идеология-бұл адамға немесе адамдар тобына қатысты нанымдар немесе философиялар жиынтығы.

"Идеология" термині француз тілінен шыққан *ideologie*, ол грек тілінің тіркесімінен шыққан *idea*, "идея, үлгі" дегенді білдіреді және *-logia*, "зерттеу, білімді пысықтау" дегенді білдіреді [1]. Терминді француз ақсүйегі және ағарту философы Антуан Дестут де Траси енгізген. 1796 жылы Трейси "идеология" термині идеялардың ұтымды жүйесін дамыту үшін "идеялар туралы ғылым" дегенді білдіретінін түсінді [2]. Ол идеологияны жеке адамның бостандығын, меншігін, еркін нарықтарын және мемлекеттік биліктің конституциялық шектеулерін қорғайтын либералды философия деп түсінді. Оның пікірінше, осы аспектілердің ішінде идеология ең жалпы термин болып табылады, өйткені "идеялар туралы ғылым" олардың көрінісі мен мәнін зерттеуді қамтиды. Трейси Наполеон режимі кезіндегі революциялық терроризм кезеңіне жауап береді. Ол оны құртып жібере жаздаған иррационалды адамдармен күресу үшін ұтымды идеялар жүйесін жасауға тырысады.

Дестут де Трейси, идеология "идеялар туралы ғылым" деп атаған қысқа термин ретінде, ол философтар Джон Локк пен Этьен Бонно де Кондиллактың гносеологиясынан алынған деп тұжырымдады, олар үшін адамның барлық білімі идеялар туралы білім болды. Ағылшын философы Фрэнсис Бэкон ғылымның мақсаты адамның білімін кеңейту ғана емес, сонымен бірге жердегі адамның өмірін жақсарту деп тұжырым-

дады және бұл бағдарламаның зиялы қауыммен бірігуі де Трейсидің идеологиясын кез-келген теориядан, жүйеден немесе философиядан ерекшелендіреді.

Идеялар туралы ғылым - адамдарға қызмет етуге, тіпті оларды құтқаруға, ақыл-ойларын алалаушылықтан тазартуға және оларды ақыл мен тұтастықтың үстемдігіне дайындауға бағытталған миссиясы бар ғылым. Дестут де Траси және оның басқа идеологтары Францияны ұтымды және ғылыми қоғамға айналдырады деп санайтын ұлттық білім беру жүйесін жасады. Олардың ілімдері жеке адамның бостандығына деген күшті сенімді мұқият әзірленген мемлекеттік жоспарлау бағдар-ламасымен біріктірді және қысқа уақыт ішінде Франция Республикасының ресми доктринасына айналды. Наполеон алдымен Дестут де Траси мен оның достарын қолдады, бірақ көп ұзамай оларға қарсы шықты. 1812 жылы желтоқсанда ол Францияның әскери жеңілісіне кінәні идеологтардың ықпалына жүктей отырып, одан әрі қарай жүрді. Наполеон *ideologie* атауын революциялық ойдың ең жиіркенішті элементі деп санайтын нәрсемен байланыстырды, ол бұл сөзді өзінің барлық қарсылығы мен сенімсіздігімен инвестициялады. Содан бері идеология француз тілінде ғана емес, неміс, ағылшын, итальян, транслитерацияланған әлемнің барлық басқа тілдерінде жақсы және жаман терминнің қос рөлін атқарды.

XVIII ғасыр ағартушылық ғасырымен атап өтілді, француз ағартушылары Кондельяк, Дидро, Голбах, Гельвеция, Ламетри өз еңбектерінде бірнеше рет қоғамдық идеяларды зерттеуге бет бұрды. Сонымен, Конделляк өзінің "Сезімдер туралы трактат", "Жүйелер туралы трактат" және басқа да еңбектерінде

идеялардың екі түрі - сезімтал және интеллектуалды туралы ілім жасады. Ол оларды дәл анықтауды философияның маңызды мін-деті деп санады [3].

Кейбір философтар 19 ғасырды идеология дәуірі деп атайды, өйткені бұл сөздің өзі сол кезде кеңінен қолданылған еді. Оны тіпті алдыңғы ғасырлардағы ойлаудан идеологиялық деп аталатын әртүрлі сипаттамалары бойынша ажыратуға болады. Идеология пәні даулы болып табылады және бұл қайшылықтың кем дегенде бір бөлігі идеология сөзінің анықтамасына қатысты келіспеушіліктерден туындайды деп айтуға болады.

XX ғасырдағы марксистер марксизмді өз алдына идеология ретінде айтты. Кейбір коммунистік елдерде көптеген идеологиялық институттар құрылды және партия философтарын әдетте партия идеологтары деп атайды. Марксизм - өте жақсы мысал, идеологияның парадигмасы. Карл Маркстің пікірінше, идеология - қоғаммен теңдік пен өркендеуге қол жеткізу үшін жұмыс істейтін құрал. Оның айтуынша, идеология қоғамның құрылымынан туындайды. Маркс өзінің «Базис пен қондырма» теориясында идеологиялық тәсілді сипаттады [4]. Маркс идеология саласы билеуші таптың мүдделерін көрсетеді. Базис - жұмысшы тобы сияқты берілген экономикалық элемент емес, өндірістік қатынастардың жиынтығы. Тарихи тұрғыдан алғанда, қондырма қоғам қызметінің әртүрлі түрлерінде өзгеріп, біркелкі дамымаған.

Терри Иглтонның пікірінше, идеология - әлемді түсіну функциясын орындайтын, сондай-ақ ондағы бар әлеуметтік мүдделерді жасыратын ұғымдар мен көзқарастар жүйесі [5]. Иглтон идеология қарама-қайшылықтарға тап болған кезде өзін-өзі қорғау үшін жабық жүйені

қалыптастыруға бейім ішкі дәйектілікпен бірге жүреді дейді.

Малкольм Гамильтон болса, идеология – нормативті, нақты басқарудың, саяси және экономикалық мінез-құлықтың белгілі бір заңдылықтарын қолдайтын және негіздейтін көзқарастары бар идеялар жүйесі деп мәлімдеді [6].

Майкл Хант идеология - белгілі бір шындықтың күрделілігін түсінікті терминге дейін төмендетуге және сол шындықпен күресудің дұрыс әдісін ұсынуға бағытталған сенімдер немесе болжамдар жиынтығы деп тұжырым жасады [7].

Халықаралық қатынастардағы идеологияның рөлін екі бөлімде талдауға болады: жалпы идеологияның мемлекет мінез-құлқының элементі ретіндегі рөлі және сыртқы саясатты қалыптастыру мен жүзеге асырудағы белгілі бір идеологиялардың рөлі.

Қазіргі уақытта либерализм мен коммунизм идеологиялары халықаралық қатынастардағы мемлекеттердің мінез-құлқына әсер етуде маңызды рөл атқаратын екі негізгі кең таралған идеологияға айналды. 17 ғасырдан бастап либерализм идеологиясы Батыстың әлеуметтік, экономикалық және саяси жүйелерінің негізі болды. Кейінірек, 20 ғасырда ол либералды демократия, демократиялық капитализм және тіпті қазіргі либерализм доктринасына айналды. Коммунизм идеологиясы либерализмге қарама-қарсы. Марксизм-ленинизм философиясына сүйене отырып, ол теңдікті еркіндіктен гөрі маңызды деп санайды. Ол әлеуметтік қатынастардан экономикалық факторларды бөліп көрсетеді және оларды әлеуметтік, саяси, мәдени және басқа салалар тұрғысынан кез-келген жақсы мінез-құлықтың детерминанты ретінде қарастырады.

Осылайша, жалпы идеологиялар біздің заманымыздағы халықаралық қатынастардың факторлары болып табылады, бірақ халықаралық ортадағы мемлекеттердің мінез-құлқын анықтайтын факторлар болып табылмайды. Олар ұлттар арасындағы қарым-қатынастың барысына шектеулі түрде ғана әсер етеді. Қазіргі дәуір идеологиясы, империализм идеологиясы және даулы идеология сияқты халықаралық саясаттағы белгілі бір идеологиялардың рөлін нақты көрсетеді. Осы дәуірдің өзінде белгілі бір идеологиялар әлемнің әр еліндегі шешім қабылдаушыларға олардың ұлттық мүдделерінің мақсаттарын тұжырымдау, негіздеу және қамтамасыз ету үшін негіз ретінде қызмет етуді жалғастыруда. Халықаралық қатынастардағы Идеология ұлттық күш пен сыртқы саясаттың факторы болып табылады.

П.Бергер мен Т.Лукман атап өткендей, Манхаймның басты ғылыми қызығушылығы идеология құбылысымен байланысты болды. Идеологияны түсіну кез - келген әлеуметтік топтың белгілі бір қызығушылығының көрінісі ретінде, яғни өте субъективті және біржақты идеологиялық өлшемге ие болу Батыс қоғамтану ғылымында М.Шелер, Э.Дюркгейм, М.Вебер, П.А.Сорокин, Т.Парсонс сынайлы ғалымдардың еңбектерінде көрініс тапты.

Идеологияның қазіргі батыстық зерттеушілерінің бірі О.Лемберг өзінің әйгілі "Идеология және қоғам" еңбегінде идеологияның батыстық тұжырымдамасына ортақ ұғымды шынайы емес немесе басқа дүниелік, саналы және бейсаналық перде және фактілерді бұрмалау ретінде сипаттайды, көбінесе өз ұстанымдарын ақтау немесе қарсыластың позицияларын жоққа шығару мақсатымен негізделген. О.Лемберг идеологиялық

жүйелер теориясының дамуын Батыс философиясы мен әлеуметтануының маңызды міндеттерінің бірі деп санайды. Бұл жұмыста ол идеологияны шындық ретінде арнайы талдау, оның пайда болуы мен құрылымын, оның динамикасы мен әлеуметтік функцияларын зерттеу қажеттілігі туралы бірнеше рет айтады [8].

Постмодернизм, қазіргі заманғы дағдарыстың негізінде, оның ағартушылықтың әмбебаптығымен, қоғам және мәдениет идеяларының белгілі бір дүниетанымдық кешендерін енгізуімен туындайды. Бодрияр, идеология - әлеуметтік модельдің симуляциялық моделі, ол тек бір нәрсені білдіреді, әлеуметтік өлімнің нәтижесі деп есептеді. Р.Барттың пікірінше, идеологияның дәстүрлі мифтен айырмашылығы, оның логикалық және көркем ұйымдастырылған сюжеттік құрылымы бар мифпен анықталады, қазіргі миф - коннотациялық жүйе [9]. Осылайша, Барттың бойынша, адамның тіршілігі символдық, жасанды шындықсыз, идеологиясыз мүмкін емес, өйткені шындықтың өзі идеологиялық.

Белгілі француз марксисті Л.Альтюссер идеология құбылысын сипаттауда психологияға тән терминдерге жүгінеді. Ол идеологияны бейсаналық деңгейде жұмыс істейтін идеялардың құрылымы ретінде, мәңгілік және өзгермейтін тәжірибелер ретінде қарастырады, оның негізгі функциясы әлеуметтік бақылау болып табылатын шындық туралы иллюзиялық идеялар жиынтығы [10].

Идеология сыншыларының арасында Франкфурт әлеуметтік философия және әлеуметтану мектебінің өкілдері ерекше орын алады. Мысалы, Г.Маркузе қазіргі уақытта ғылым мен техника толығымен идеологияға айналды деп тұжырымдады [11]. ал Ю. Хабер-мас ғылым мен техника

идеологияның міндеттерін орындайды, қоғамның дамуына бұрынғы идеологияларға қарағанда өзінің үстемдігінің темір логикасымен әсер етеді деп санайды [12].

"Адам құқықтары жөніндегі сөздіктің" авторлар ұжымы да идеологияны белгілі бір ұстаныммен шектелген деп санайды: "Идеология - белгілі бір формалар мен іс-әрекеттерді қалыптастыру, белгілеу, бағыттау және негіздеу үшін әлемді түсіндіру және бағалау үшін адамдар қолданатын пікірлер мен сенімдердің бейнесі" [13].

Халықаралық қатынастардағы идеологияның рөлін асыра бағалау қиын. Бұл ұлттық күштің элементі. Шын мәнінде, ұлт ұстанатын саясаттың шынайы табиғаты әрқашан идеологиялық негіздемелер мен рационализациялардың артында жасырылады. Идеология ұлттар өздерінің ұлттық мүдделерінің мақсаттарын қамтамасыз ету үшін қолданатын нақты идеологияларды білдіреді. Олар әділеттілік, теңдік, бауырластық немесе қарым - қатынастағы табиғи күрес сияқты қарапайым құқықтық, этикалық немесе биологиялық принциптер түрінде ұсынылған,-деп тұжырым жасайды Карл Маннехайм.

Идеология ұлттық қызығушылық тудыратын мақсаттар мен міндеттерді, сондай-ақ осы мақсаттарға жету құралдарын тандауға әсер етеді. Шын мәнінде, әр ұлт халықаралық қатынастардағы іс-әрекеттері мен саясатын түсіндіру және ақтау үшін бірқатар нақты идеологияларды немесе идеологиялық принциптерді, сондай-ақ жалпы идеологияны қолданады. Осылайша, халықаралық қатынастардағы ұлттардың мінез-құлқын зерттеу идеологияның рөлін бағалауды талап етеді. Осы тұста Паделфорд және Линкольнның идеология -

осы мақсаттарға жету үшін іс-қимыл бағдарламаларын анықтайтын экономикалық, әлеуметтік және саяси құндылықтар мен мақсаттарға қатысты идеялар жиынтығы деген тұжырымы сай келетін сияқты. Ал, Ричард Снайдер және Губерт Уилсон идеология - бұл көп жағдайда саналы түрде насихатталатын, догматикалық түрде бекітілген әлеуметтік, саяси немесе діни немесе жауынгерлік ұрандар ретінде пайда болатын және үнемі қолдану мен уағыздау арқылы біртіндеп белгілі бір топтың, партияның немесе ұлттың тән нанымдарына немесе догмаларына айналатын өмір, қоғам немесе үкімет туралы идеялардың жиынтығы деген анықтама берген болатын [14].

Идеология - шындықтың кейбір немесе барлық аспектілерін түсіндіруге тырысатын, мақсаттар мен құралдарға қатысты құндылықтар мен артықшылықтарды белгілейтін және белгілі бір мақсаттарға жету үшін іс-қимыл бағдарламасын қамтитын идеялар жиынтығы.

Сонымен, идеологияның философиялық анықтамасын Чарльз П.Шлейхер бергендей, өйткені оның пікірінше идеология шындықты түсіндіруді талап ететін, құндылық мақсаттарын білдіретін және оның жақтастарының пікірінше, мақсаттарды ең жақсы жолмен жүзеге асыруға болатын әлеуметтік тәртіптен бас тарту немесе оған қол жеткізу жөніндегі іс-қимыл бағдарламаларын қамтитын жеке тұлға немесе топ ұстанатын идеялар жүйесі [15].

Ричард В. Стерлинг идеология - өткенге мән беруге, бүгінді түсіндіруге және болашақты болжауға арналған идеялар жиынтығы деп тұжырым жасай келе, ұлттық идеологияның мәнін айшықтады. Басқаша айтқанда, идеология

– белгілі бір топ, тап, ұлттың бірегейлігін қамтамасыз ететін, оның өткені мен бүгінін, болашағын байланыстары отырып, оны белгілі бір жолмен түсіндіруге, сондай-ақ белгілі бір әлеуметтік-экономикалық, саяси-мәдени тәртіпті қолдауға немесе қабылдауға тырысатын идеялар немесе принциптер жиынтығы.

Халықаралық саясат контекстінде идеология идеялар жиынтығын қамтитын және әлемге нақты көзқарас ұсынатын жалпы идеологияны ғана білдірмейді. Халықаралық саясатта, Карл Мангейм атап өткендей, «идеология ұлттар өздерінің ұлттық мүдделерінің мақсаттарын қамтамасыз ету үшін қолданатын нақты идеологияларды білдіреді [16]. Олар әділеттілік, теңдік, бауырластық немесе қарым-қатынастағы табиғи күрес сияқты қарапайым құқықтық, этикалық немесе биологиялық принциптер түрінде ұсынылған». Бұл саяси қатынастар мен саясаттың нақты табиғатын жасыру үшін саналы түрде жасыру. Сөздер бұрмаланады немесе тар түсіндіріледі. Жағдайлар бұрмаланып, қорытындылар алдау, моральдық кодекстерді, заңдар мен конвенцияларды бұзу сияқты басқаларды адастыруы мүмкін етіп жасалады. Карл Мангейм оларды "ерекше идеологиялар" деп атайды, оларды халықтар қарсыластарының көзқарастарын сынау және қабылдау және өз идеялары мен қабылдауларын ақтау үшін қолданады. Мұндай идеологиялар билікті жүзеге асыру құралы ретінде қолданылады. Моргентау билік контекстіндегі идеология - сыртқы саясат мақсаттарының нақты табиғатын жасыратын мұқаба, ал идеология-бұл саяси әрекеттің шынайы табиғатын жасыратын мұқаба деп тұжырым жасайды. Саясаттың табиғаты саяси сахнадағы кейіпкерлерді осы әрекеттің тікелей мақсаттарын жасыру

үшін идеологияларды қолдануға мәжбүр етеді.

Қорытынды. "Идеология" ұғымын түсін-діруде барлық семантикалық мағыналардың көп қырлылығымен байланысты тәсілдердің екі ұштылығы анықталады. Оның негіздемелік анықтамасы салыстырмалы түрде тығыз және еркін келісілген нанымдар, көзқарастар мен көзқарастар жиынтығы сияқты естіледі. "Идеология" ұғымын үш тұжырымы арқылы айшықтауға болады. Біріншіден, идеология деп қандай да бір нақты нанымдар түсініледі; екіншіден, идеологиялар әлеуметтік түсіндірудің ақиқат құқығынан бас тартады; үшіншіден, "идеология" термині кез-келген бірегейліктің жиынтығын білдіру үшін қолданылады. Бұл мақалада біз "идеология" ұғымының генезисінің тарихи тұрғыдан қарастыра отырып, оны философиялық талдауға назар аудардық. "Идеология элементтері" идеологияның негізгі қызметі сыртқы ортаның әсерінен адамның санасындағы идеялар генезисінің механизмдерін зерттеу маңызды болмақ.

Осылайша, осы зерттеу аясында осындай тұжырымдар жасауға болады:

Ағарту дәуірінде "идеология" ұғымы әмбебап мағынаға ие. Ол идеялардың генезисін білу арқылы шынайы дүниетанымды қалыптастыруға қызмет етуі керек еді, осылайша қоғамда бар жалған идеяларды түзетеді. Идеологияның практикалық сипаты қоғамдағы бар және үстем идеяларды өзгертуге бағытталған. Бұл тұрғыда идея шындықтың белгілі бір бейнесі ретінде қарастырылады, оның пайда болу процесінде оның объектіге сәйкес келмеуі анықталды. Мұндағы идея сыртқы шындықтың фрагменттік субъективті бейнесі ретінде түсініледі.

Ағарту ойшылдарының "идеология" ұғымын анықтаудағы кемшіліктері

идеологияны идеяларды қалыптастыру ғылымы ретінде ғана түсінуге дейін азаяды. Мұндай ұстаным идеялардың әмбебаптығы мен объективтілігін әдейі жоққа шығарады, идеологияны объективті білімнің бекітілген жүйесіне дейін төмендетеді. Шын мәнінде, идеология идеяларды, қоғамдық ұйымды туралы білім жүйесі болып табылады, өмір сүру шегінен тыс өмір сүретін статикалық білім емес, керісінше бүкіл қауым-дастықтар мен жеке тұлғалардың тәжірибесінде жүзеге асырылады.

Идеология құбылысының мәнін марксистік тұрғыдан анықтауға келетін болсақ, оны марксизмнің негізін қалаушылар антагонистік қоғамдардағы барлық рухани кеңістікті жаппай, иллюзиялық және монополиялауға бейім деп сипаттады. Егер негізгі кемшілікті бөліп көрсететін болсақ, онда бұл идеология ұғымын анықтаудағы біржақтылық, тек әлеуметтік-экономикалық детерминизм шеңберінде оның таптық сипатына дейін азаяды. Отандық философияда идеология рухани құбылыс деп саналады.

Қазіргі кезеңдегі философияда идеология - шындықтың субъективті интерпретациясы, оның негізінде білім объектісіне эмоционалды қатынас бар деп тұжырымдайды.

Шындығында, идеология көптеген ғылымдардың пәндік өрісі болып қала береді. Әлеуметтік, жаратылыстану және одан әрі техникалық ғылымдарда идеологиялық проблемалар бар, олар физика, химия, биология, математика және техниканың философиялық мәселелері деп аталады. Бұл ғылымдардың идеологиялық аспектісі іргелі ғылыми принциптер талданған кезде іргелі мәселелерді қарастырған кезде айқын көрінеді. Өзара әрекеттесудің одан да тығыз идеологиялық

сипаты дінтану, жалпы тарих, философия, этнография сияқты әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдарда бар. Идеологиялық пәндерге тікелей этика, құқықтану, саясаттану, саяси экономика, жалпы әлеуметтану, сондай-ақ философия жатады.

Идеология - саналы немесе бейсаналық түрде ұстанатын, әлеуметтік және саяси әлем туралы түсініктерді немесе қате түсініктерді көрсететін немесе қалыптастыратын идеялар, нанымдар мен көзқарастар жиынтығы. Бұл идеологиялық талдаушылардың өздері қабылдаған түсіндірулерге де қатысты. Философия - дүниетаным туралы ғылым, ал идеология - идеяларды зерттеу. Философия мақсатына жету үшін прагматикалық тәсілді қолданады, екінші жағынан, идеология өз сенімдерін таңу үшін диктаторлық тәсілді қолданады. Идеология-практикалық элементтер теориялық элементтер сияқты маңызды болатын әлеуметтік немесе саяси философияның бір түрі. Бұл әлемді түсіндіруге де, өзгертуге де ұмтылатын идеялар жүйесі. Философия өзінің теорияларында прагматикалық тәсілді қолданады, ал идеология - белгілі бір адамдар тобына жататын нанымдар туралы. Философия мен идеологияның тағы бір маңызды айырмашылығы - философия өзінің көзқара-сында объективті, ал идеология өзінің көзқарасы мен нанымында догматикалық болып табылады.

Идеологияны зерттеудегі философия мен идеологияның рухани болмыстың тәуелсіз құбылыстары ретіндегі өзара әсер ету мәселелеріне арналған. Сонымен, идеология проблемасының даму дәрежесін талдау теориялық талдаудың әртүрлі бағыттары идеологияның әлеуметтік болмыс процестеріндегі тәуелсіздігін анықтап, негіздегенін көрсетеді, бұл оның

қоғамда қайта құрылуына мүмкіндік береді. Соңғысы дамудың нақты кезеңдерінде қоғамның жағдайын талдауға мүмкіндік беретін әлеуметтік болмыстың тұтастығын анықтау үшін қажет. Сонымен қатар, идеологияны зерттеу оның генезисі, өзгергіштігі және әлеуметтік болмыс процестеріндегі инварианттылығы тұрғысынан дәйекті түрде жүргізілетін тұжырымдамалар жоқ. Бұған идеология тұжырымдамаларының теориялық құрылымдарындағы нақты объект болып табылатын әлеуметтік процестердегі идеология негіздерінің зерттелмеуі,

идеологияның рухтың басқа формаларымен өзара әрекеттесуін, оның адамға бағдарлану механизмдерін талдаудың болмауы кедергі келтіреді.

Идеология құбылысының күрделілігі мен көпфункционалдылығы зерттеудің әдісна-малық жағына интегративті көзқарасты қажет етеді. Идеологияны философиялық зерттеу әдістері мен принциптерін кешенді қолдану, олардың сыни интерпретациясымен бірге идеологияның көрінісі мен жұмысының толық бейнесін беруге мүмкіндік берді.

Әдебиеттер тізімі

1. Современная идеологическая борьба. Словарь [Текст]. –М., Политиздат 1988 г. – 434 с.
2. Дестют де Траси, А. Основы идеологии. Идеология в общественном смысле слова. Пер. с фр. Д.А. Ланина [Текст] / А. Дестют де Траси. - М.: Академический Проект; Альма Матер, 2013. - 334 с.
3. Кондильяк, Э.Б. Сочинения: В 3-х т. Т. 2/Пер. с франц.; Общ. ред. и примеч. В. М. Богуславского [Текст] / Э.Б. Кондильяк. - М.: Мысль, 1982. - 541 с.
4. Уильямс, Реймонд. Базис и надстройка в марксистской теории культуры [Текст] / Р. Уильямс // Логос. - 2012. - № 1. - с. 136-156.
5. Иглтон, Т. Идея культуры. пер. с англ. И. Кушнаревой; под науч. ред. А. Смирнова [Текст] / Т. Иглтон. - М.: Изд. дом Высшей школы экономики, 2021 - 3-е изд. - 192 с.
6. Гамильтон, М. Анализ и типология социальной власти (часть II). Философия социальных наук, 7 (1977), с. 51-65. <https://doi.org/10.1177/004839317700700103>
7. Майкл, Х. Хант, идеология и внешняя политика США [Текст] / Х. Майкл. - Лондон: Издательство Йельского университета, 2009. – 276 с.
8. Lemberg O. Ideologic und Gesellschaft. Stuttgart, 1974. P. 25-64.
9. Патрик, С. Барт и Лотман: Идеология и культура [Текст] / С.Патрик // Жанры речи. - 2022. - Т. 17, - № 3 (35). - 176–185 с.
10. Альтюссер, Л. Идеология и идеологические аппараты государства [Текст] / Альтюссер Л. // Позиции (1964-1975). Париж: социальные издания, 1976. с. 67-125.
11. Маркузе, Г. Критическая теория общества: Избранные работы по философии и социальной критике [Текст] / Г. Маркузе. - М.: АСТ: Астрель, 2011. - 382 с.
12. Хабермас, Ю. Вовлечение Другого. Очерки политической теории [Текст] / Ю. Хабермас. - СПб.: Наука, 2001. 417 с.
13. Алексеев, С.С. Права человека: энциклопедический словарь. [Текст] / С.С. Алексеев // М., Инфра - 656 с.
14. Карлтон, С. Корни политического поведения: Введение в управление и политику [Текст] / С. Карлтон, У. Хьюберт // Издательство Американской книжной компании, 1949. Мичиганский университет. – 694 с.
15. Чарльз, П. Шлейхер. Введение в международные отношения [Текст] / П.Чарльз. - Нью-Йорк: Прентис-Холл, Инк., 1954. - 941 с.
16. Кухто, Л. К. Интерпретация идеологии Карлом Манхеймом [Текст] / Л. К. Кухто // Психолого-педагогические и организационные основы идеологической работы со студенческой молодежью :

материалы межвузовской научно-методической конференции (22-23 февраля 2005 г.) / Белорусский государственный университет культуры и искусств. - Минск, 2006. - С. 166-171.

Материал редакцияға 11.01.24 түсті.

Д.Д.Кульбаева*, Э.Д.Куандыкова, Г.К.Мусабекова

Таразский региональный университет им. М. Х. Дулати, г. Тараз, Казахстан

ФИЛОСОФСКИЙ АНАЛИЗ ПОЛИТИКО-ИДЕОЛОГИЧЕСКОГО ПРОЦЕССА ОБЩЕСТВА

Аннотация. Политическая наука Казахстана находится на стадии становления. Это означает, что начинают формироваться собственные объяснительные модели, в основном в области формирования новой политической системы и ее компонентов. В Казахстане практически нет философского изучения проблемы идеологии. В статье рассматривается вопрос философского анализа политико-идеологических процессов современного трансформируемого казахстанского общества. Научная новизна исследования заключается в том, что предметное поле идеологических процессов зависит от многих наук. Философский анализ теории идеологии позволяет более четко определить основные компоненты идеологической цепочки. Философское исследование идеологических процессов в Казахстане определяет важность формирования национального идеологического процесса казахстанского общества в процессе глобализации.

Ключевые слова: Идеология, Национальная, философия, анализ, исследования, политическая наука.

D.D.Kulbayeva*, E.D.Kuandykova, G.K.Musabekova

M. Kh. Dulaty Taraz Regional University, Taraz, Kazakhstan

PHILOSOPHICAL ANALYSIS OF THE POLITICAL AND IDEOLOGICAL PROCESS OF SOCIETY

Abstract. Kazakhstan's political science is at the stage of formation. This means that their own explanatory models begin to be built, mainly in the field of the formation of a new political system and its components. There is almost no philosophical study of the problem of ideology in Kazakhstan. The article discusses the problem of philosophical analysis of political and ideological processes of modern transforming Kazakhstani society. The scientific novelty of the study lies in the fact that the subject field of ideological processes is studied in many Sciences. Philosophical analysis of the theory of ideology allows us to more clearly identify the main components of the ideological chain. The philosophical study of ideological processes in Kazakhstan reveals the importance of the formation of the national ideological process of Kazakhstan's society in the context of globalization.

Keywords: ideology, national, philosophy, Analysis, Research, political science.

References

1. Sovremennaya ideologicheskaya bor'ba. [Modern ideological struggle] Slovar'. –M, Politizdat 1988 g. – 434 p.
2. Destyut de Trasi A. Osnovy ideologii. Ideologiya v obstvennom smysle slova. [The basics of ideology. Ideology in the social sense of the word] / Per. s fr. D.A. Lanina // M.: Akademicheskij Proekt; Al'ma Mater, 2013. - 334 p.

3. Kondil'yak E.B. Sochineniya: V 3-h t. [Essays: in 3 volumes]. Т. 2/Per. s franc.; Obshch. red. i primech. V. M. Boguslavskogo. М.: Mysl', 1982. 541 p.
4. Uil'yams, Rejmond. Bazis i nadstrojka v marksistskoj teorii kul'tury [The basis and superstructure in the Marxist theory of culture] / R. Uil'yams // Logos. - 2012. - № 1. - p. 136-156.
5. Iglton, T. Ideya kul'tury [The idea of culture] / per. s angl. I. Kushnarevoj; pod nauch. red. A. Smirnova; Nac. issled. un-t «Vysshaya shkola ekonomiki». — М.: Izd. dom Vysshej shkoly ekonomiki, 2021 - 3-e izd. - 192 p.
6. Gamil'ton, M. Analiz i tipologiya social'noj vlasti (chast' II). [Analysis and typology of social power (Part II).] Filosofiya social'nyh nauk, 7 (1977), p. 51-65. <https://doi.org/10.1177/004839317700700103>
7. Majkl H. Hant, ideologiya i vneshnyaya politika SSHA. [Ideology and foreign policy of the United States]. London: Izdatel'stvo Jel'skogo universiteta, 2009. – 276 p.
8. Lemberg O. Ideologic und Gesellschaft. Stuttgart, 1974. P. 25-64.
9. Patrik S. Bart i Lotman: Ideologiya i kul'tura. [Ideology and culture]. Zhanry rechi. 2022. Т. 17, № 3 (35). P. 176–185
10. Al'tyusser L. Ideologiya i ideologicheskie apparaty gosudarstva [Ideology and ideological apparatuses of the state] // Al'tyusser L. Pozicii (1964-1975). Parizh: social'nye izdaniya, 1976. p. 67-125.
11. Markuze G. Kriticheskaya teoriya obshchestva: Izbrannye raboty po filosofii i social'noj kritike [Critical Theory of Society: Selected works on Philosophy and Social Criticism] / Gerbert Markuze; per. s angl. AA YUdina. - М.: АСТ: Astrel', 2011. - 382 p.
12. Habermas YU. Vovlechenie Drugogo. Ocherki politicheskoy teorii. [Involving The Other. Essays on political theory] SPb.: Nauka, 2001. 417 p.
13. Alekseev S.S. Prava cheloveka: enciklopedicheskij slovar'. [Human rights: an encyclopedic dictionary] Izdatel'stvo: Infra-M, Norma. - 656 p.
14. Karlton Snajder, H. H'yubert Uilson. Kornj politicheskogo povedeniya: Vvedenie v upravlenie i politiku. [The Roots of Political Behavior: An Introduction to Governance and Politics]. Izdatel'stvo Amerikanskoj knizhnoj kompanii, 1949. Michiganskij universitet. – 694 p.
15. CHarl'z P. SHlejher. Vvedenie v mezhdunarodnye otnosheniya. [Introduction to international Relations] . N'yu-Jork: Prentis-Holl, Ink., 1954. - 941 p.
16. Kuhto, L. K. Interpretaciya ideologii Karlom Manhejmom [Karl Manheim's Interpretation of Ideology] / L. K. Kuhto // Psihologo-pedagogicheskie i organizacionnye osnovy ideologicheskoy raboty so studencheskoj molodezh'yu : materialy mezhvuzovskoj nauchno-metodicheskoy konferencii (22-23 fevralya 2005 g.) / Belorusskij gosudarstvennyj universitet kul'tury i iskusstv. - Minsk, 2006. - p. 166-171.

Мақалаға сілтеме:

Кульбаева Д.Д. Қоғамның саяси-идеологиялық үдерісін философиялық талдау [Мәтін] / Д.Д.Кульбаева, Э.Д.Куандыкова, Г.К.Мусабекова // Dukat University Хабаршысы. – 2024. – №2. – Б. 98-108
<https://doi.org/10.55956/ZSNK9142>

Ж. А. Калыгулова

магистр исторических наук

Таразский региональный университет имени М.Х.Дулати

г.Тараз, Казахстан

kga_1981@mail.ru

ИСТОРИЯ СТАНОВЛЕНИЯ СИСТЕМЫ ЗДРАВООХРАНЕНИЯ В СЕМИРЕЧЕНСКОЙ ОБЛАСТИ С 1867-ПО 1917ГГ.

Аннотация: В данной статье освещаются проблемы в становлении системы здравоохранения в Семиреченской области в период с 1867-по 1917 гг. В работе описывается становление системы здравоохранения дореволюционного периода, освещены проблемы нехватки медицинских учреждений, медицинского персонала, финансовых средств, из-за которых гибли тысячами простое население. Исследования в данной области позволяет нам углубить и расширить наши представления о развитии дореволюционной медицины на территории Казахстана, на примере Сырдарьинской области. При написании работы были использованы архивные материалы, которые помогают нам проанализировать негативные тенденции в организации лечебной помощи казахскому населению.

Ключевые слова: история здравоохранения, медицина, реформы, дореволюционный период, Сырдарьинская область, эпидемии, врачи, болезни.

Введение. С первых дней существования независимого Казахстана забота об охране здоровья народа стала делом государственной важности. Среди законов, принятых впервые годы суверенного государства Республики Казахстан, одним из первых был принят Закон «Об охране здоровья народа в Республике Казахстан». Государственная программа развития страны на период до 2030 года предполагает меры по дальнейшему усовершенствованию медицинской помощи населению Казахстана, продлению жизни людей. Понимание того, что здоровье людей есть и безошибочный индикатор, и самый верный залог благополучия страны, сегодня становится основой современной государственной социальной политики. Однако, не зная прошлого, нельзя овладеть настоящим и невозможно двигаться в будущее. История медицины и здравоохранения Казахстана еще недостаточно изучена и освещена. Поэтому данная работа углубляет и расширяет наши представления о развитии дореволюционной медицины на территории

Казахстана (Семиреченской области) в период с 1867 по 1917годы.

Изучение указанной проблемы необходимо также и с точки зрения переосмысления исторических событий, фактов, личностей, отказа от подходов, породивших искажение истории, когда очень скромно говорилось о достижениях в области охраны здоровья населения дореволюционного периода, и вместе с тем умалчивались его огромные недостатки: нехватка медицинских учреждений, медицинского персонала, финансовых средств, из-за которых гибли тысячами простое население. Анализ и обобщение разрозненного материала об истории состояния и развития медико-санитарного дела, позволил воссоздать целостную картину истории здравоохранения Семиреченской области в период 1867-по 1917гг.

Завершение процесса присоединения казахских земель к России в 60-х годах прошлого столетия совпало с буржуазными реформами 1861 —1864 гг. Существовавшая

до этого в Казахстане громоздкая и неоднородная система административного деления и управления не соответствовала потребностям экономического развития России и стремлениям царизма, буржуазии и помещиков укрепить свое господство в степных районах Азии.

Областная реформа 1868 г., главной задачей которой, как сообщалось в Положении, было «объединение подвластных России народностей под одно управление, устранение от власти местной аристократии, ослабление родовых начал, чтобы добиться постепенного слияния киргизских степей с прочими частями России»[1, стр. 365], способствовала развитию российского капитализма вширь. В соответствии, с реформами 1867-1868 гг. территория Казахстана административно была разделена на 6 областей: Акмолинскую (центр - Омск), Семипалатинскую (Семипалатинск), Семиреченскую (Верный), Сырдарьинскую (Ташкент), Тургайскую (Оренбург), Уральскую, (Уральск). В свою очередь, каждая область делилась на уезды, уезд - на волости, волость - на аулы. Таким образом, в Казахстане было создано новое административное деление по территориальному (а не по родовому) принципу.

В связи с реформами 1867—1868 годов впервые за всю историю Казахстана для обслуживания населения были учреждены должности уездных врачей, уездных фельдшеров и акушерок (повивальных бабок).

В Положении 1868 года об устройстве медицинского дела в Казахстане предусматривалось:

«§ 381. Для подачи медицинской помощи уездному и городскому населению в каждом уезде назначается уездный врач и повивальная бабка.

§ 382. Обязанности уездного врача и повивальной бабки определяются общим врачебным уставом.

§ 383. В особую заботливость уездного врача поставляется принятие мер к

распространению оспопрививания между туземцами.

§ 384. Уездный врач обращающимся к нему туземцам подает безвозмездно медицинскую помощь и снабжает больного медикаментами бесплатно, для чего ему отпускается положенная по штату сумма.

§ 385. Надзор за уездными врачами и повивальными бабками в области возлагается на дивизионного доктора с назначением ему по штату содержания.

§ 387. Главный надзор за медицинской частью в крае поручается военно-окружному медицинскому инспектору».

Эта, реформа была в области здравоохранения объективно прогрессивным явлением. Введением должностей уездных врачей, уездных фельдшеров и повивальных бабок было положено начало созданию в Казахстане, гражданской медицины. Правда, число медицинских работников было ничтожно мало, а сама эта организация являлась очень слабой, но она все-таки играла значительную роль при решении вопросов противозидемической охраны населения, в условиях часто возникавших в тот период эпидемических заболеваний.

29 мая 1867 г. было утверждено мнение Государственного совета "О преобразовании врачебной части в уездах области Акмолинской, Семипалатинской и Семиреченской". Согласно этому документу, медицинское обслуживание сельского, населения должно было строиться по участковому принципу, для чего уезды делились на участки во главе с врачом. Во врачебный участок входило несколько волостей. При создании в 1867 г. Семиреченской области на нее распространились общие принципы устройства гражданской медицинской части, принятые ранее на Сыр-Дарьинской линии и в Туркестанском крае, т.е. в каждом уезде были введены должности уездного врача и повивальной бабки, но с подчинением их не ведомству Министерства внутренних дел, а военному, через областного врача и окружное

военно-медицинское управление [3, стр. 45]. В 1870 г. было предписано иметь в каждом уезде «приемный покой» для амбулаторных больных со стационаром на 5 коек. Заведование этими учреждениями возлагалось на уездных врачей, в помощь которым вводились должности фельдшера; кроме них, по штату полагался еще лишь сторож [4]. Тогда же в волостях вводились должности оспопрививателей, по источникам средств для всех этих нововведений не были указаны, поэтому из трех уездов Семиреченской области, располагавшихся в пределах современного Казахстана, «приемный покой» был открыт лишь в Копале благодаря настойчивости уездного врача И. И. Соболевского. При нем находился также и «анатомический покой» для судебно-медицинских исследований трупов. На содержание их выделялось из местных городских сборов 100 руб. в год [4].

После передачи Семиреченской области в Степное генерал-губернаторство Западно-Сибирское окружное военно-медицинское управление возбудило ходатайство о переводе уездных врачей и всего состава гражданской медицинской части Семиреченской области, на общих основаниях, в ведение Министерства внутренних дел и о введении в штат каждого уезда по одному фельдшеру [4]. Решением министра внутренних дел в феврале 1884 г. ходатайство это было удовлетворено; фельдшерам при уездных врачах был установлен штатный оклад в 200 руб. в год; но из-за недостатка фельдшеров заместить эти должности сразу не удалось [4].

В июне 1885 г., в соответствии с принятым в Степном генерал-губернаторстве положением, в Семиреченскую область были впервые направлены 5 фельдшеров-казахов, окончивших Омскую фельдшерскую школу. Из них были назначены в Верненский уезд Юсуф Молдыбаев, в Джаркент — Бакий Чалымбеков и в Лепсинский уезд Галий Бектурсунов. Последний, впрочем, вскоре был призван на военную службу. В некоторых крестьянских волостях области, например

Беловодской, находились также фельдшера, содержащиеся за счет сельских обществ [5].

Медицинского персонала не хватало даже в областном центре, поэтому еще в 1883 г. областной врач Н. Л. Зеланд поднимал вопрос о назначении в Верный, помимо уездных, городского врача и повивальную бабку, указывая, что население города составляет около 20 тыс. человек да в уезде 183 тысячи, и потому один врач и акушерка не могут справиться со своими обязанностями, хотя трудятся очень усердно, особенно акушерка Н. Н. Архангельская, занимающаяся «не только принятием родов, но и лечением женских болезней» [5]. Военный губернатор области вначале также поддержал это предложение, но вслед за тем на запрос Министерства, на какие средства предполагается содержать эти дополнительные штаты, ответил: «Верненская городская дума 15 июля определила: по неимению возможности уделить из своих источников более той суммы, которая отпускается в настоящее время на расход медицинской части г. Верного, оставить вопрос этот до того времени, когда город будет иметь к тому возможности. Со своей стороны я не могу указать никаких источников на содержание городского врача и полагаю, что учреждение сей должности может быть отложено до того времени, когда город сам изыщет для сего средства» [5]. На том дело и закончилось. По данным А. А. Горячевой, врачи города Верного, чтобы обеспечить каким-то образом медицинскую помощь той части населения, которая не может по материальному положению пользоваться услугами частнопрактикующих врачей, в 1885 г. организовали бесплатную амбулаторию. Прием в ней вели все как гражданские, так и военные врачи, за исключением старшего врача госпиталя. Но такие меры, конечно, не могли обеспечить сколько-либо удовлетворительного состояния медицинской помощи населению.

Такое положение медицинской организации в области обращало на себя внимание многих передовых врачей, работав-

ших здесь в то время. Один из них, Копальский уездный врач И. С. Колбасенко, в своей опубликованной работе указал на ряд социальных факторов, обуславливающих высокий уровень заболеваемости казахского населения, и в числе других мер требовал улучшения медицинской помощи в уездах путем увеличения штата фельдшеров, а также ассигнований на медикаменты и для разъездов врачей и фельдшеров по уезду [7, 74].

Однако в течение длительного времени положение оставалось неизменным. Средства, отпускавшиеся на нужды здравоохранения, были крайне незначительными. В 1886 г., например, в Семиреченской области из общей суммы расходов в 2035304 руб. 75 коп. на медицинские нужды предусматривалось лишь 13839 руб. (0,7% бюджета), в то время как только на содержание дачи военного губернатора расходовалось 6 тыс. руб. [8].

По-прежнему не было ни одной гражданской больницы. Открытые в 80-х годах в уездах «приемные покои» хотя и имели стационары на 5—6 коек, но из-за отсутствия в них обслуживающего персонала, кухонь и средств на питание больных стационарное лечение в них проводилось редко, лишь в самых исключительных случаях[9]. Зато, правда, с каждым годом все большую популярность среди населения приобретали их врачебные амбулатории, обращаемость в которых жителей уездов, в том числе казахов, ежегодно увеличивалась. Если в 1884 г. в уездных амбулаториях области было принято 11645 первичных больных, летальность среди которых составила 3%, то уже в 1885г. их было 18368 (летальность-1,3%), а в 1886 г.—19890 больных (летальность —0,8%)[10].

Весьма ограниченной была деятельность уездных акушерок, обслуживавших, да и то не полностью, лишь женщин жителей уездных городов. Основную же массу родов в уездах принимали бабки-повитухи. В 1884 г., например, во всех уездах области акушерками было принято лишь 146 новорожденных, что составляло 3,8% от числа родившихся, если

учитывать только роды у матерей православного вероисповедания.

Значительную часть родов, принятых акушерками, составляли патологические. Только мертворождений в 1884 г. было 4,8% среди всех принятых ими родов, а в 1885 г. 6,9%[10].

На всю область имелась лишь одна «вольная» аптека в Верном; в уездных же городах небольшие аптечки находились в ведении фельдшеров приемных покоев, но в них не было даже «самых необходимых лекарств».

В 1872 году открываются новые аптеки, которые состояли в полном распоряжении уездных врачей. В городе Копаль уездная аптека находилась в казенном здании Копальского округа, в городах Верном, Токмаке, Караколе и станции Лепсинской в нанятых частных домах. Аптеки снабжались медикаментами из Санкт-Петербургского Русского Общества торговли, аптекарскими товарами на сумму 100 рублей, отпускаемую ежегодно.

Вопрос о мерах улучшения медицинской помощи населению рассматривался и в Семиреченском отделении комиссии по пересмотру «Степного положения», созданной в 1883 г. по инициативе Г. А. Колпаковского. Здесь под руководством областного врача Н. Л. Зеланда был разработан ряд предложений: увеличение штатов медицинского персонала, содержание за счет местных земских сборов оспенного депо, устройство лечебниц при минеральных водах, принятие за счет городского и уездного бюджетов стоимости лечения казахского населения и неимущих лиц всех сословий и т. д. В составленной им записке отмечалось, что положения, принятые в 1822 г. в отношении создания в округах казахской степи больниц, остались лишь на бумаге, в своде законов[10].

Центральная комиссия при Степном генерал-губернаторстве, рассмотрев в своем заседании в октябре 1883 г. эти предложения, согласилась с ними, подтвердив, в частности, необходимость установления в Верном

должностей городского врача и акушерки[10]. Общий проект, разработанный комиссией, был передан генерал-губернатору в марте 1884 г.

После долгих проволочек в разных инстанциях «Степное положение» было, наконец, утверждено в 1891 г., а с 1 октября 1893 г. стало вводиться в жизнь. Но к этому времени те незначительные изменения медицинской части, которые были в нем предусмотрены, из-за резкого изменения численности населения и условий его жизни, в большой степени устарели и потеряли свое значение.

В 1897 г. был принят новый закон об устройстве сельской медицины в степных областях. Приводим данные из архивного материала «Извлечение из Высочайше утвержденного 29 мая 1897 года мнение Государственного Совета об устройстве сельско-врачебной части в областях Степного Генерал-губернатора». «а) Уезды Семиреченской области разделяются, во врачебном отношении, на участки; б) в каждом участке состоит участковый врач, фельдшер и фельдшерица – акушерка; в) на участковых врачей возлагается: 1) подание медицинской помощи, в пределах вверенных им участков, сельскому населению, а равно городскому в тех городах, где не имеется особых городских врачей; 2) распространение оспопрививания и обучение оному учеников из местных жителей, Таблица 1.

и 3) исполнение обязанностей по судебно-медицинской и медико-полицейской частям; г) пользование населения и отпуск ему медикаментов производятся чинами по врачебной части бесплатно; д) участковые врачи, фельдшера или фельдшерицы-акушерки снабжаются для разъездов по делам службы вдоль почтовых и земских трактов открытыми местами на получение земских подвод без платежа прогонов.» [11, стр. 114-116]. Согласно закону 29 мая 1897года Семиреченская область была разделена в Медицинском отношении на 19 участков: Верненский уезд был разделен на 4 участка; Копальский уезд был разделен на 3 участка; Джаркентский уезд был разделен на 3 участка; Пржевальский уезд на 3 участка; Пишпекский уезд разделен на 3 участка. [11, стр. 311-312].

В конце 90-х годов XIX- в начале XX вв. в Верном наконец, была открыта городская больница на 15 коек, затем психиатрическая лечебница на 5 коек, зубоврачебный кабинет и бесплатная глазная лечебница [12, стр. 181]. Далее постепенно открываются все новые лечебные заведения и в остальных уездах Семиреченской области. Данные приводятся в таблице 1.

Количество больниц и приемных покоев имеющих в Семиреченской области и больничная статистика количества кроватей*

№ п/п	Больницы и приемные покой	Количество кроватей					
		1905	1906	1907	1912	1914	1915
1	Верненская городская больница	15	15	15	45	55	55
2	Верненская участковая лечебница	-	-	-	6	6	6
3	Верненская лечебница для душевно больных	13	13	13	13	30	30
4	Верненский переселенческий врачебный пункт	-	-	-	15	20	20
5	Заразное отделение Верненской городской больницы (временное)	По мере надобности					

История становления системы здравоохранения в Семиреченской области с 1867-по 1917гг.

6	Джаркентский участок приемного покоя	4	4	4	6	6	6
7	Джаркентская участковая лечебница	-	-	-	6	6	6
8	Токмакская сельская лечебница	-	4	4	6	6	7
9	Казанско-Богородская участковая лечебница	-	-	-	6	6	6
10	Михайловская участковая лечебница	-	-	-	6	6	7
11	Чиликская участковая лечебница	-	-	-	6	6	6
12	Копальская участковая лечебница	-	-	-	6	6	6
13	Гавриловская участковая лечебница	-	-	-	6	6	6
14	Луговская участковая лечебница	-	-	-	6	6	6
15	Лепсинская участковая лечебница	-	-	-	6	6	6
16	Лепсинский переселенческий врачебный пункт	-	-	-	6	6	-
17	Герасимовская участковая лечебница	-	-	-	6	6	6
18	Урджарская участковая лечебница	-	-	-	6	6	6
19	Подгорненская участковая лечебница	-	-	-	6	6	6
20	Охотничья участковая лечебница	-	-	-	6	6	6
21	Пржевальский переселенческий врачебный пункт	-	-	-	6	6	6
22	Пржевальская городская больница	-	-	-	10	12	12
23	Пржевальский переселенческая больница	-	-	-	6	6	6
24	Сазановская участковая лечебница	-	-	-	6	6	6
25	Нарынская участковая лечебница	-	-	-	6	6	-
26	Пишпекская городская лечебница	-	-	-	12	10	10
27	Пишпекский сельский врачебный приемный покой	-	-	-	6	6	6
28	Пишпекский переселенческий врачебный пункт	-	-	-	6	10	16
29	Беловодская участковая лечебница	-	-	-	6	6	6
Всего:		32	36	36	233	269	265

* Таблица составлена на основании материалов: «Обзор Семиреченской области за 1905, 1906, 1907, 1912, 1914, 1915гг. (врачебная часть)»; «Отчет о состоянии народного здоровья и организации врачебной помощи населению за 1905, 1906, 1907, 1912, 1914, 1915 гг. по Семиреченской области».

Из таблицы видно, что количество лечебниц с каждым годом становится все больше и соответственно увеличиваются количество кроватей в лечебных учреждениях Семиреческой области. Всего по данным нашего исследования, установлено, что с 1905 по 1915 годы по Семиреченской области в выше приведенных лечебных учреждениях работало: врачей -319; фельдшеров -261; акушеров и повивальных бабок-92; зубных врачей и дантистов -18, фармацевтов – 55. По статистическим данным, было установлено, что в Семиреченской области не имелись: родильные дома, приюты и отделения; общество врачей; фельдшерские и повивальные школы; гигиенические лаборатории.

11 июня 1899 г. Министерством внутренних дел была утверждена "Инструкция о порядке исполнения обязанностей участковыми врачами и прочими служащими в уездах Акмолинской, Семипалатинской и Семиреческой областей". Этой инструкцией в обязанности участкового врача вменялось: оказание врачебной помощи населению участка, борьба с эпидемическими заболеваниями, забота об оздоровлении населенных местностей, исполнение обязанностей по судебной и полицейско-медицинской части. Участковый врач должен был наблюдать за проведением оспопрививания.

В Семиреченской области оспенным делом заведует Верненский участковый врач. Число телятников составляет один. Детрит получали до 1910 года из г.Орла, от ветеринара Живописцева, а с 1910 года стали получать из Европейской России от Бекистишева. Из таблицы 2 видно, что прививки от оспы делались во всех городах и уездах Семиреченской области, однако сделанные прививки не всегда оказывались удачными, поэтому это требовало повторного

оспопрививания, в таблице мы указываем только удачно сделанные прививки. Как нам известно, оспопрививанием занимались лица и не врачебного сословия, данные о таких лицах приведены в таблице 3.

Таблицы были составлены на основании материалов: «Обзор Семиреченской области за 1905, 1906, 1907, 1912, 1914, 1915гг. (врачебная часть)» также «Отчет о состоянии народного здоровья и организации врачебной помощи населению за 1905, 1906, 1907, 1912, 1914, 1915 гг. по Семиреченской области».

Таблица 2

Сведения об оспопрививании по Семиреченской области.

№ п/п	Города и уезда	Число сделанных прививок / из них удачных					
		1905	1906	1907	1912	1914	1915
1	г. Верный	913	3161	740	1200	1643	6209
	- его уезды	716	1344	4557	9482	7152	2930
2	г. Копаль	-	-	-	-	1301	1800
	- его уезды	-	-	-	2888	2260	975
3	г. Лепсинск	124	283	202	332	435	429
	- его уезды	1408	2796	2027	4487	3049	3403
4	г. Джаркент	422	349	437	622	719	1017
	- его уезды	1301	4556	3119	8549	7239	6833
5	г. Пржевальск	197	240	874	800	-	352
	- его уезды	1177	1018	1058	13078	7388	-
6	г. Пишпек	-	-	918	203	315	320
	- его уезды	4876	12218	4300	8362	5053	-
	Всего:	25965	18232	50003	36554	58822	24268

Таблица 3

Сведения об оспопрививании по Семиреченской области.

Год	Выписано и получено детрита	Число ревакцинации	Число оспопрививателей не врачебного

			сословия
1905	3500 бан.	572	30
1906	5500 бан.	1983	39
1907	4700 бан.	565	39
1912	свед нет	2940	40
1914	6395 бан.	4412	32
1915	4843 бан.	5488	36

Климат и географические условия Семиреченского края значительно отличались от соседних полупустынных степей Прибалхашья. Чистый горный воздух, богатая растительность, изобилие хорошей пресной воды многочисленных горных ручьев и речек оказывали благотворное влияние на здоровье населения. Несмотря на это, заболеваемость среди первых поселенцев Семиреченской области была довольно высокой. Причина — неудовлетворительное состояние сооружений на скорую руку жилищ, недостаток овощей, ибо огороды и сады появились здесь лишь спустя несколько лет. Основными заболеваниями в это время были цинга, простудные и конъюнктивиты. Аналогичная картина наблюдалась не раз и в дальнейшем, в годы, когда в область прибывали новые большие партии переселенцев, которых переселяли на территорию Казахстана по переселенческой политике России. Так, лекарь Зубковский, обследовавший санитарное состояние переселенцев в станицах Софийской и Надеждинской, сообщал, что поселены они весьма скученно, частью в избах старожил, но больше в землянках, где сырость располагает к заболеваниям катарального характера[13]; плохо было организовано и продовольствие: хлеб составлял постоянную и единственную их пищу. В результате среди переселенцев, спустя полтора месяца после прибытия, возникла эпидемия тифа и желудочно-кишечных заболеваний, унесшая много жизней.

Санитарное состояние города Верного тоже было неблагоприятным. Население города быстро увеличивалось за счет переселенцев, часть которых, совершенно разорившись за время пути, не имея ни земли, ни средств для ее обработки, стекалась сюда в поисках случайных заработков. Город переуплотнялся, в нем не было ни

водопровода, ни канализации. В этих условиях арыки стали единственным источником водоснабжения в них же умывались, стирали и полоскали белье, сбрасывали нечистоты[14]. Жилые двory заполнялись навозом, который сохраняли и не вывозили, так как он шел на изготовление кизяка единственного доступного всем вида топлива. Во время дождей вся грязь и нечистоты легко смывались с почвы и поступали в ту же систему арыков. Такое же положение было и в других крупных населенных пунктах области. Все это приводило к постоянным вспышкам желудочно-кишечных инфекций, от которых погибало множество жителей, особенно детей. Свирепствовали также малярия и паразитарные тифы.

В начале XX столетия медицинское и санитарное положение в стране заметно улучшается, начинают появляться новые лечебные учреждения, приемные покои и др. о которых мы говорили выше. Однако заболеваемость населения страны все же остается критической. По данным нашего исследования наблюдается высокая смертность от остро-заразных болезней на территории Семиреченской области. Данные мы приводим в таблицах 4, и диаграмме 1.

Таблица 4
Заболеваемость населения Семиреченской области.

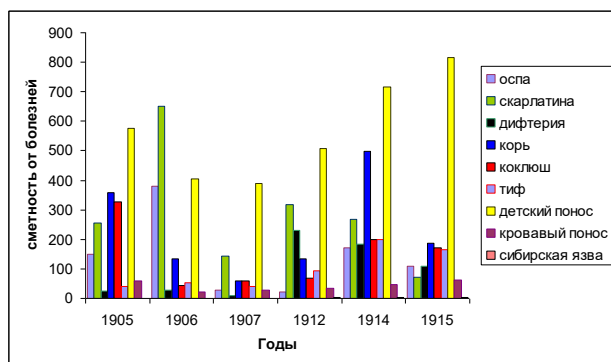
Год	Всего зарегистрировано больных	В больницах, приемных покоях с постоянными кроватями		В частной практике	Эпидемич. случай. И т.п.
		стационарно	амбулаторно		
1905	124181	731*	119543	3826	81
1906	125524	919**	121171	3389	45
1907	130252	779	129374	-	100
1912	279663	1812	273195	3157	1499
1914	293477	3017	287924	1301	1235
1915	262151	3582	255568	1743	1258

*из них 465 человек в лечебных заведениях военного ведомства

** из них 450 человек в лечебных заведениях военного ведомства

Ресунов 1

Показатели смертности от остро-заразных болезней по Семиреченской области.

Заключение. Исходя из интересов колонизаторской политики царского правительства, временным положением об управлении Сыр-Дарьинской и Семиреченской областями, принятым в 1867 г., на уездных врачей возлагались весьма обширные задачи по оказанию медицинской помощи населению, в том числе и казахскому. Однако уездные врачи не располагали достаточными возможностями для осуществления широко задуманных планов. При них, не было ни помощников, хотя бы фельдшеров, ни переводчиков, которые помогали бы изъясняться с населением; на медикаменты для лечения больных отпускалось всего 200 руб. в год, четвертая часть этой суммы уходила на оплату почтовых расходов по их пересылке, так что фактически на одного жителя в уезде предусматривалось в год на медикаменты лишь 0,13 копейки, весьма недостаточны были средства и на оплату разъездов по уезду.

Условия труда уездных врачей были значительно хуже, чем у военных, а жалование незначительно. Поэтому они, как правило, задерживались на службе недолго, спешили перейти в воинские части. В 90-х годах XIX века в Семиреченской области не было ни одной гражданской больницы, на всю область имелась лишь одна «вольная» аптека в Верном. Только после принятия нового закона в 1897 году «об устройстве сельской медицины в степных областях» начались открываться в начале XX века первые больницы и лечебные заведения на территории Семиреченской области. Однако заболеваемость населения страны все же остается критической. Численность медицинских работников была незначительна и не отвечала нуждам и потребностям казахского народа. Раздробленность медицинского обслуживания между различными ведомствами препятствовала согласованности в оказании медицинской помощи и проведении противоэпидемических мероприятий. Несмотря на значительные преобразования в медицинской организации, в целом она не могла удовлетворить даже минимальных потребностей населения в медицинской помощи. Оставалась низкой обращаемость населения за медицинской помощью, особенно к врачам. Даже то небольшое количество коек, что имелось для госпитализации населения, использовалось плохо, поскольку не хватало средств на их содержание. Оставались неудовлетворительными и показатели санитарного состояния населения.

Список литературы

1. История Казахской ССР [Текст]: учебник. Том I. Алма-Ата, 1957.- 365с.
2. Мирский М. Земская медицина национальное достояние России [Текст] / М. Мирский // Медицинская газета. - 20 ноября 1992.-С.13.
3. Н. Белявский. Указ, соч., стр. 45.
4. ЦГИА РК, ф. 64, оп. 1, св. 6, д. 76, лл. 1—2.
5. ЦГИА РК, ф. 64, оп. 1, св. 4, д. 49, лл. 19, 26, 40.

6. ЦГИА РК, ф. 64, оп. 1, сз. 11, д.154, л. 9.
7. Вестник судебной медицины и общественной гигиены, т. 4, отд. 3, ч стр. 74.
8. ЦГИА РК, ф. 64, оп. 1, св. 20, д. 299, л. 82.
9. ЦГИА РК, ф. 64, оп. 1, св. 13, д. 175, л. 32.
10. ЦГИА РК, ф. 64. д. 299, л. 95. 64, оп. 1, св. 17, д. 243, л. 94; св.20, д.299, л.95
11. Памятная книжка и адрес-календарь Семиреченской области на 1905год г.Верный 1905г. 250с.
12. Ученые записки Казахского ун-та, т. 53. Серия историческая, вып. 9. Алма-Ата, 1962, стр. 181.
13. ЦГИА РК, ф. 3, оп. 1, св. 2, д. 29, лл. 6—7.
14. Военный сборник [Текст], т. 88, „М. 11, СПб., стр. 166.

Материал поступил в редакцию 26.02.23.

Ж. А. Қалығұлова - М. Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз қ., Қазақстан

ДЕНСАУЛЫҚ САҚТАУ ЖҮЙЕСІНІҢ ҚАЛЫПТАСУ ТАРИХЫ ЖЕТІСУ ОБЛЫСЫНДА 1867 ЖЫЛДАН 1917 ЖЫЛҒА ДЕЙІН.

Аңдатпа. Бұл мақалада 1867-1917 жылдар аралығында Жетісу облысында денсаулық сақтау жүйесінің қалыптасуындағы проблемалар баяндалады. жұмыста революцияға дейінгі кезеңдегі денсаулық сақтау жүйесінің қалыптасуы сипатталған, мыңдаған қарапайым мұраның өліміне әкеп соқтырған медициналық мекемелердің, медициналық персоналдың, қаржы құралдарының жетіспеушілігі мәселелері қамтылған. Осы саладағы зерттеулер бізге Сырдария облысының мысалында Қазақстан аумағында революцияға дейінгі медицинаны дамыту туралы идеяларымызды тереңдетуге және кеңейтуге мүмкіндік береді. Жұмысты жазу кезінде қазақ халқына емдік көмекті ұйымдастырудағы жағымсыз үрдістерді талдауға көмектесетін мұрағаттық материалдар пайдаланылды.

Тірек сөздер: Денсаулық сақтау тарихы, медицина, реформалар, революцияға дейінгі кезең, Сырдария облысы, эпидемия, дәрігерлер, аурулар.

Zh. A. Kalygulova - M.Kh. Dulaty Taraz regional university, Taraz, Kazakhstan

HISTORY OF THE FORMATION OF THE HEALTHCARE SYSTEM IN THE ZHETYSU REGION FROM 1867 TO 1917.

Abstract. This article describes the problems of the formation of the health care system in the Semirechye region in the period from 1867 to 1917. the work describes the formation of the health care system in the pre-revolutionary period, covers the problems of the lack of medical institutions, medical personnel, financial instruments, which led to the death of thousands of ordinary inheritance. Research in this area allows us to deepen and expand our ideas about the development of pre-revolutionary medicine on the territory of Kazakhstan on the example of the Syrdarya region. When writing the work, archival materials were used that helped to analyze the negative trends in the organization of therapeutic assistance to the Kazakh people.

Key words: history of healthcare, medicine, reforms, pre-revolutionary period, Syrdarya region, epidemics, doctors, diseases.

References

1. The history of the Kazakh SSR [Text]: textbook. Volume I. Alma-Ata, 1957.- 365s.
2. Mirsky M. Zemskaya meditsina national treasure of Russia [Text] / M. Mirsky // Meditsinskaya gazeta. - November 20, 1992.-p.13.
3. N. Belyavsky. Decree, op., p. 45.
4. CCIA RK, f. 64, op. 1, St. 6, d. 76, l. 1-2.
5. CCIA RK, f. 64, op. 1, St. 4, d. 49, l. 19, 26, 40.
6. CCIA RK, f. 64, op. 1, nw. 11, d. 154, l. 9.
7. Bulletin of Forensic Medicine and public hygiene, vol. 4, ed. 3, h. 74.
8. TSGIA RK, f. 64, op. 1, St. 20, d. 299, l. 82.
9. CCIA RK, f. 64, op. 1, St. 13, 175, l. 32.
10. Central State Library of the Republic of Kazakhstan, f. 64. d. 299, l. 95. 64, op. 1, St. 17, d. 243, l. 94; St. 20, d.299, l. 95
11. Commemorative book and address calendar of the Semirechensk region for 1905, Verny 1905. 250с.
12. Scientific notes of the Kazakh University, vol. 53. Historical series, issue 9. Alma-Ata, 1962, p. 181.
13. Central State University of the Republic of Kazakhstan, f. 3, op. 1, St. 2, d. 29, l. 6-7.
14. Military collection [Text], vol. 88, "M. 11, St. Petersburg, p. 166.

Ссылка на статью: *Калдыгулова, Ж.А. История становления системы здравоохранения в Семиреченской области с 1867 по 1917 гг. [Текст] / Ж.А. Калдыгулова // Вестник Dulaty University – 2024. - №2. – Б. 109-119*
<https://doi.org/10.55956/UODY9321>

А.А.Халымбетова *

Методист отдела образования города Тараз
управления образования акимата Жамбылской области
г.Тараз, Казахстан
asel_nurai@mail.ru

Ж.А.Калыгулова

Учитель истории средней школы №16 имени Д.Карбышева
г.Тараз, Казахстан
kga_1981@mail.ru

ИСТОРИОГРАФИЯ БОРЬБЫ КАЗАХСКОГО НАРОДА С ДЖУНГАРСКИМ НАШЕСТВИЕМ (XVII-XVIII ВВ.)

Аннотация: в данной статье основной целью исследования является изучение трудов написанных по вопросам борьбы казахского народа с джунгарами в XVIII-XVIII вв. Методы исследования данной работы это изучение и анализ источников, трудов по данной проблеме. В данной статье проводится поэтапное изучение исследований темы, это дореволюционный, советский а также современный периоды. Анализ историографии дается в хронологическом порядке. Значимость этих источников является очень ценным по изучаемой теме, так как раскрывает многие вопросы по казахско-джунгарским отношениям. В статье освещаются устные источники по данной теме. С обретением независимости мы заново изучаем многие вопросы и проблемы касающиеся истории Казахстана, одной из важнейших которых является казахско-джунгарское нашествие. Научная и практическая ценность данного исследования является актуальной и значимой в сфере обобщения многих трудов и источников исследуемой проблемы. В работе было проведено комплексное изучение источников по данной теме.

Ключевые слова: казахский народ, джунгары, источники, историография, Джунгарское ханство, освободительная борьба.

Введение. Статья посвящена анализу историографии по вопросам борьбы казахского народа с джунгарами. По истории джунгарского нашествия были опубликованы труды исследователей из Казахстана и ряда зарубежных стран. Политические идеологические позиции и взгляды авторов этих исследований, посвященные большому историческому периоду с XVIII в. до наших дней были разными. Тем не менее, не проводились специальные, комплексные историографические исследования этих трудов. Историография указанной проблемы в дореволюционный, советский и постсоветский периоды анализируется в хронологическом порядке.

В своей статье «Независимость дороже всего», посвященный 30-летию независимости Казахстана, Президент страны, Касым-Жомарт Токаев, поручил начать писать новую историю

Казахстана [1]. Это свидетельствует о том, что государство и правительство уделяют особое внимание возрождению исторической науки, развитию общественных наук. В настоящее время, когда мы заново переписываем нашу национальную историю на основе новых взглядов, очень важно выявить и изучить ключевые проблемы отечественной истории.

Для анализа историографии борьбы казахского народа с джунгарским нашествием необходимо поэтапно изучить рассматриваемую проблему, определить степень изученности сложной проблемы и определить приоритетные направления на будущее. Поднимаемая проблема имела место в устной истории, в трудах исследователей царской эпохи, в исследовательских работах советского периода. Также в постсоветский период проблема начала изучаться на основе новых подходов. Таким образом, история

изучения проблемы охватывает три столетия. Это отражает широту хронологического диапазона исследования. Многие зарубежные ученые также проводили исследования по этому вопросу, освещая проблему в своих работах.

Актуальность исследования определяется также специальным анализом устного народного творчества казахов. В результате анализа текстов показано, какое место занимает борьба с джунгарами в исторической памяти казахского народа. В современной историографии до сих пор уделяется недостаточно внимания устному народному творчеству казахов. Однако в те времена, когда письменных традиций не существовало, устная история была важным инструментом в передаче исторических событий казахского народа.

Условия и методы исследований. История изучения освободительной борьбы казахского народа против джунгарских захватчиков, сложилась уже тогда и изучалась на протяжении длительного времени. Говоря об изучении вопроса, следует обратить внимание на оценку джунгарского нашествия казахского народа того времени, то есть на описание исторического видения этого события, хранящегося в памяти казахского народа. Они нашли отражение в произведениях героических эпосов, устной импровизации, исторических легенд, рассказов, поэм, пословиц, притч. Очевидно, что устная история в целом является историческим источником. Однако у них есть свое место в качестве историографического источника. Потому что в устной литературе даются мысли, взгляды на проблему. Уместно обратить внимание на историографическую роль данных устной истории. Теоретико-методологические основы традиционной устной истории были детализированы в исследованиях Г. С. Жугенбаевой и сделаны выводы о том, что традиционная устная история стоит у истоков национальной историографии, поскольку она является национальным историческим сознанием

казахского народа, исторической памятью народа. Исследователь доказал, что устная история, помимо того, что является традиционным общественным наследием, сама по себе является феноменом с одинаковым историческим источниковым и историографическим характером [2, с. 277]. В устной истории народа джунгары выражаются как захватчики, то есть стремящиеся к захвату, власти.

История народов, оккупированных во времена колониальной Российской империи, рассказывалась в интересах царства. Кроме того, в ходе передачи сведений, касающихся истории борьбы казахского народа с джунгарским нашествием, отдельные исследователи и чиновники акцентировали внимание на описании царского правительства как освободителя казахов от захватчиков.

В период существования советской власти и советской идеологии недостаточное внимание уделялось истории казахского народа. В исследованиях группы историков, изучающих историю казахско-джунгарских отношений, джунгаров стремились показать как «захватчиков», а русское правительство – как спасителей казахов от этих захватчиков. В советский период во многих научных исследованиях прославлялось «содружество братских государств» как начало коммунизма. Вопросы, посвященные истории народов зарубежных стран, были заведомо искажены влиянием имперской власти и негативного начала марксизма, классово-партийной политики. Поскольку главная идеологическая позиция была в силе, историческая наука подверглась политизации [3, С. 10].

В целом, история джунгар, считающихся вымершей страной, остается интересной для специалистов всего мира, изучающих историю Центрально-Азиатского региона. Помимо казахов, джунгарский фактор оказал непосредственное влияние на такие страны, как Монголия, соседняя Россия, Китай, Бухарское, Хивинское ханства, а также на кыргызов, узбеков и каракалпаков. В связи с этим проблему изучают и исследователи из

этих стран. Развивается исследование проблем в ведущих странах Европы, Америки, в развитых странах, таких как Япония, то есть в научных местах, где налажена деятельность сильных исторических исследовательских институтов, поэтапно и с привлечением профессионалов, занимающихся исследовательской работой по регионам. Но в их работах до сих пор не проведен комплексный историографический анализ их трудов.

Результаты исследований. В связи с возникновением ряда проблемных вопросов, касающихся темы исследования, возникла необходимость в последовательном комплексном трудовом изучении историографии борьбы казахского народа с джунгарским нашествием с целью его возможного решения.

В связи с научной актуальностью изучения взаимоотношений казахов с джунгарами в истории нашего народа, некоторые вопросы его историографии стали предметом исследования авторов и ранее. Среди ученых, изучающих казахскую историю на основе традиционной устной истории, можно назвать таких авторов, как Р. Т. Айтбаева, М. А. Алпысбес, Г. С. Жугенбаева, М. К. Койгелдиев, М. М. Магауин, М. С. Муканов, А. С. Сейдимбек, также в своих исследованиях Ш. Уалиханов и М. Тынышбаев не пренебрегали устной историей. Среди этих исследователей уместно проанализировать исследования борьбы казахов, выступавших против джунгарского нашествия.

Ученый-историк М. С. Муканов пытался проанализировать этот вопрос, опираясь на летописные данные. В сведениях о Турсынбай батыре, выступавшем против джунгарского нашествия: «Активным участником антиджунгарского движения, военачальником был Турсынбай батыр (1713-1819), выходец из отделения жайылган, рода балта, племени керей» – так сказав, он высоко оценивает роль и место батыра в борьбе с джунгарами [4, С. 50]. Опираясь на

разговорные рассказы, исследователь анализирует, что когда Абулхайыр находился между Россией, Самеке и Абилямбет – ханствами Средней Азии, а Абылай – между Россией и Китаем, только Турсынбай батыр поддерживал независимость и намеревался объединить башкир, ногайцев, каракалпаков и казахов.

Рассматривая джунгарское нашествие на казахский народ, исследователь Жугенбаева Г. С., изучая труд М. Тынышбаева в изучении устной истории, подчеркивает в его исследованиях напряженный период казахско-джунгарских отношений начала XVIII века, доказывает, что этот период сохранился в исторической памяти казахов под названием «Ақтабан шубырынды» [2].

М. Тынышбаев был одним из первых в свое время, кто использовал устную историю в своих исследованиях и провел масштабные исследования, касающиеся проблемы казахско-джунгарской борьбы. Он также сделал свой вывод, критически взглянув на некоторые комментарии, касающиеся джунгарского нашествия в творчестве известного ученого А. П. Чулошникова [5]. Во-первых, М. Тынышбаев критикует высказывания А. П. Чулошникова о неудавшемся походе Касымхана в Ташкент в 1512 г.: «этот неудачный поход у казаков сохранился в памяти в выражениях «актабан-чубруншылык, Сауран айналган», что в переводе значит: «поголовное бегство босых пеших, когда толпа (в таком состоянии) обошла город Сауран». М. Тынышбаев приводит точные доводы по этому историческому событию, во-первых, это событие, оставшееся в народной памяти, относится к 1723 году; во-вторых, незначительный поход 1512 года настолько укоренился бы в народной памяти, что не мог не вспомнить 400 лет; в-третьих, у казахов не было пехоты; в-четвертых, бойцы Касыма не обошли город пешком; в-пятых, никто не преследовал отступающих казахов. Во-вторых, что касается того, что А. П. Чулошников писал об угрозе казахам с севера джунгарской стороны около 1628 г., то это говорит о том,

что враг обрушился на нашу страну не с севера, а с востока, и это он утверждал, что инцидент произошел только столетие спустя в 1723 году. В-третьих, не согласился с мнением А. П. Чулошникова о том, что случайная удача способствовала выходу хана Жангира на свободу. В то же время, он недоволен мнением Левшина, что батыра Жалантоса назвали «татарский князь Ялантуш». А в-четвертых, в трудах А. П. Чулошникова не описана и не высказано ни одного мнения об Абылай хане, особой личности в борьбе казахов с калмыками. Выводы М. Тынышбаева, приписываемые труду А. П. Чулошникова являются весьма уместными.

В рассмотрении историографии джунгарского нашествия в XVI-XVIII вв. особенно примечательна статья Р. Б. Сулейменова, посвященная советской историографии внешнеполитических связей Казахстана [6]. В работе автора отражены некоторые моменты исследования в ряде монографий и статей советской историографии по этому вопросу, в частности, в работах Ш. Б. Чимитдоржиева, В. С. Кузнецова, исследовавших проблемы казахско-ойратских отношений, а также отражены в трудах Е. И. Кычанова, В. А. Моисеева, А. С. Сабырханова. Тем не менее, приводит точные доказательства того, что в советской историографии явно отсутствуют специальные исследования по истории казахско-джунгарских отношений.

В. А. Моисеев, изучавший проблемы казахско-джунгарских отношений, также критически проанализировал труды историков А. П. Чулошникова, В. А. Бартольда, Н. Г. Аполловой, И. Я. Златкина, Б. П. Гуревича и др., дав им свою оценку и в ходе анализа было обращено внимание на то, насколько эти авторы использовали реальные данные для обоснования своих выводов [7].

Среди актуальных вопросов, касающихся темы нашего исследования были проведены историографические работы по различным названиям, употребляемым наряду со словом

«джунгары». В истории этого периода, как отдельная тема представляющая интерес в дореволюционный период изучалась Г. Рамstedтом [8], в советское время Ц. Д. Номинхановым [9], В. П. Дарбаковой [10] и в настоящее время У. Э. Эрдниевым [11], Ж. Б. Кундакбаевой [12]. В число историографических трудов, изданных на английском языке, можно отнести работу Кристофера Беквича (Christopher I. Beckwith). В своей статье «Note on the Name and Identity of the Junghars» он проанализировал название и определение джунгар, основываясь в основном на англоязычных работах [13]. Согласно последнему слову историка, хотя «джунгар» не был названием нации, он был названием империи, указывая на то, что к джунгарцам можно отнести различные народы, населявшие это ханство, можно отнести следующее: «'Junghar' was the name of not merely a nation, but an empire, and the name Junghar applied to all the diverse peoples living in that realm» [13, p. 43].

В связи с неоднозначным использованием слов джунгар, калмык в некоторых авторах целесообразно также рассмотреть историографические труды, посвященные указанным названиям. Например, в книге Ж. Кундакбаевой «Казахско-калмыцкие отношения в XVII-XVIII вв. в работе Н. Н. Пальмова», анализируется вклад Н. Н. Пальмова в изучение отношений между казахом и джунгаром, резюмирует, что в силу уникальности фактической базы труда Н. Пальмова (поскольку они являются недоступными для современных исследователей) до сегодняшнего дня не утратили своей актуальности [14]. Хотя казахско-калмыцкие, а не казахско-джунгарские связи являются предметом специального исследования, в работе также освещены некоторые аспекты казахско-джунгарских отношений. Можно согласиться с мнением Ж. Б. Кундакбаевой о том, что основные этапы казахско-калмыцких отношений рассматривались с точки зрения русской власти. А в статье «Образ» нерусских народов в русской историографии XVIII –

начала XX в. (на примере калмыков и казахов)» были выделены основные черты описания казахов и калмыков русскими исследователями [15]. По мнению автора, на формирование русскими исследователями «образа» казахов и калмыков большое влияние оказали не только сословия и национальности, но и фактор времени и пространства, то есть внутреннее и внешнее состояние России. Действительно, в историографическом исследовании важно определить эпоху, среду, в которой жил автор, направление, по которому он следовал.

В 1994 г. в журнале «Қазақ тарихы» вышла статья К. Мамырова «Казахско-джунгарский вопрос в советской историографии» [16]. Некоторые из высказываний автора, связанных с историографией казахско-джунгарских отношений советского периода, перекликаются с выводами В. А. Моисеева.

Джунгарское нашествие, казахско-джунгарскую борьбу академик М. К. Козыбаев назвал одной из актуальных проблем в изучении отечественной истории. Он в своем труде «Актуальные проблемы изучения отечественной истории» отмечает, что казахский народ вел Великую Отечественную войну с джунгарами, он высказал мнение о том, что в русско-джунгарских связях 20-30 гг. XVIII в. существует множество проблем, которые остаются скрытыми [17]. Автор также показывает о важности проведения анализа дневника Тевкелева, многочисленных документов царской администрации и тактическом направлении Абулхаир-хана.

Понятно, что даже в историографических обзорах, которые обязательно освещаются в крупных исследованиях, если не в отдельной историографической работе, встречаются научные анализы, касающиеся этой проблемы. Так, в историографическом исследовании М. К. Козыбаева и Д. И. Дулатовой критиковалось систематическое изложение в русской историографии событий, касающихся сражений Буланты и Аныракая [17]. Исследователи отметили, что казахская

интеллигенция конца XIX – начала XX в. способствовала прогрессу в изучении казахско-джунгарских отношений. Также он отметил, что такие историки как И. Я. Златкин, Н. Г. Аполлова, В. Я. Басин, В. А. Моисеев, проводили фундаментальные исследования данной проблемы.

В диссертационной работе К. Л. Есмагамбетов изложил зарубежную историографию истории Казахстана с древних времен до 90-х гг. XX в. Автор раскрыл историографию наиболее актуальных тем в истории Казахстана. Он проанализировал труды зарубежных историков, которые обратили внимание на причины и последствия введения казахских земель под власть России [18]. Исследователь приводит, что казахская и джунгарская войны в некоторых авторах обозначены лишь как одна из причин, приведших к этому процессу.

Историк М. С. Ногайбаева в статье «Проблемы изучения освободительной борьбы казахского народа против джунгарского нашествия в период независимости», рассматривая научные труды, написанные на тему за десятилетие нашей независимости, разделила ее на две группы: первую-на личную биографию и героические дела наших предков батыров; вторую- были отнесены основы исследования историографических проблем и фактов в казахско-джунгарской войне. Оценив основные труды по теме, историк пришел к выводу, что история казахско-джунгарской войны до конца не изучена [19].

Профессор из университета Анкары С. Хизметли в статье «Казахско-джунгарские отношения первой половины XVIII века в трудах тюркских писателей» рассматривает вопрос не с точки зрения историографии, а по истории, где берет за основу труды тюркских авторов о казахско-джунгарской войне [20]. С. Хизметли резюмировал, что основная причина, по которой казахский народ испытал тяжелые страдания, заключалась в отсутствии единства.

Исследователь С. А. Едильханова защитила кандидатскую диссертацию на

тему «Взаимоотношения казахов и джунгар в XVII-XVIII вв. Историография проблемы» [21]. В этой работе автор указывает на историографию казахско-джунгарских отношений, но также уделяет внимание изучению казахско-калмыцких отношений. Первую главу своей диссертации, состоящую из трех глав, она посвятила историографии казахских и джунгарских отношений, включив в нее этапы и особенности историографии взаимоотношений двух народов. Во второй главе, озаглавленной «Историографические аспекты взаимоотношения казахов и джунгар в период дислокации и миграции калмык-торгаутов», рассматривалась историография казахско - калмыцких связей в целом. Последняя глава работы включала изучение этнических и правовых проблем между двумя народами. В этих главах исследователь сосредоточила на раскрытии историографии этнокультурных мирных отношений двух государств и правовых основ казахов и калмыков. Из этого видно, что только первая глава диссертационной работы С. А. Едилхановой посвящена изучению историографии казахско-джунгарских отношений. Кроме того, объектом исследования автора в данной главе является историография казахско-джунгарских отношений, а не борьба казахского народа с джунгарским нашествием. В монографии «Казахско-джунгарские взаимоотношения в XVII-XVIII веках (Некоторые историографические аспекты проблемы)» на основе историографического анализа показано взаимное влияние двух народов друг на друга, на их правовую деятельность, культуру [22]. Таким образом, исследовательская работа С. А. Едилхановой была посвящена историографии казахско-джунгарских отношений, в исследовании изучалась не борьба казахского народа против джунгарского нашествия, а в основном, вопросы мирных отношений между казахами и джунгарами.

К. А. Сутеева в монографии «История Казахстана с XVIII-начала XX вв. до 1917 года»

русской историографии» отметила одну главу как «Исследование взаимоотношения казахского народа с русским государством и Джунгарским ханством» посвятив ее русской историографии отношения казахского народа с джунгарами [23]. Автор анализируя казахско-джунгарские отношения и борьбу казахов против джунгарской агрессии в русских историографических трудах Н. Я. Бичурина, Я. П. Гавердовского, А. И. Левшина, В. Н. Витевского, Р. Г. Игнатьева, разделил дореволюционную историографию Казахстана на два основных периода. Историк И. В. Ерофеева, вносящая свой вклад в изучение казахско-джунгарских отношений, в своей научной статье «История казахско – джунгарских отношений XVII - середины XVIII в. с позиции междисциплинарного подхода: проблемы к постановке» рассматривает вопросы, касающиеся историографии, теоретико-методологических аспектов исследуемой темы и проблем применения современных научных достижений в проведении исследований [24]. Изучая литературу написанную до этого времени, анализирует, что казахско-ойратские войны 1723-1730 гг. до сих пор до конца не изучены по причине отсутствия письменных источников. Уточняя важность специальных материалов исследований, наряду с письменными или документальными данными, наличие карт, произведений изобразительного искусства, чертежей, картографических данных, а также материальных данных, можно отметить, что аэросъемка внутри технотронных источников, то есть аудио - видеозаписи, имеет свои преимущества, что проведение комплексных полевых исследований в местах прохождения войны также дает положительные результаты основали. Вкратце вывод ученого состоит в том, что в исследовании только при условии комплексного использования всех данных, овладения достижениями других областей науки, применения различных методов исследования и стремления к решению проблемы путем междисциплинарного синтеза

дает исследователю логически согласованную и научно обоснованную модель казахско-джунгарской битвы первой половины XVIIIв, максимально адекватно отражающую фактико-историческую реальность.

Заключение. Таким образом как мы видим, в связи с научной актуальностью изучения взаимоотношений казахов с джунгарами в истории нашего народа, некоторые вопросы его историографии ранее затрагивались Р. Т. Айтбаевой, В. П. Дарбаковой, Д. И. Дулатовой, С. А. Едилхановой, И. В. Ерофеевой, К. Л. Есмагамбетовым, З. Кинаятулы, М. К. Козыбаев, Ж. Б. Кундакбаева, К.Мамиров, В. А. Моисеев, М. С. Ногайбаева, Ц. Д. Номинханов, Г. Рамстедт, В. П. Санчилов, Р. Б. Сулейменов, К. А. Сутеева, М. Тынышбаев, С.

Хизметли, У. Э. Эрдниев. Проанализировав уровень изученности актуальной в них темы, можно сделать следующие выводы: в отдельных работах приоритет отдается истории проблемы и историографии; историография проблемы охватывает только один период (дореволюционный, советский, современный) или конкретную территорию (Казахстан, СССР); большинство историографических работ опубликовано в виде статей. В исторической науке установлено, что проблема борьбы казахского народа против джунгар в историографическом плане стала предметом специальных исследований и необходимов дальнейшем продолжить комплексное изучение данной темы.

Список литературы

1. Ұлытау төріндегі толғаныс [Текст] // Егемен Қазақстан.–2014.–26 тамыз.
2. Жүгенбаева Г.С. Қазақ халқының дәстүрлі ауызша тарихы: теориялықметодологиялық негіздері және деректемелік орны. [Текст]/ тарих ғыл. докт. ... дисс. –Алматы,2010.–330б.
3. Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін) [Текст] // Бестомдық.–Алматы: Атамұра,2010. – Т.3.– 768б.
4. Муканов, М.С. Из исторического прошлого: (Родословная племен керей и уак) [Текст]. –Алматы: Қазақстан,1998.–160с.
5. Тынышпаев, М. Отзыв о труде А.П. Чулошникова по истории казак-киргизского народа. Очерки по истории казак-киргизского народа в связи с общими историческими судьбами других тюркских племен. [Текст] / М. Тынышпаев. –Оренбург:Кирг.Гос.изд-во,1924. –289с.
6. Сулейменов, Р.Б. Внешне политические связи Казахстана XVI–XVIII вв. в советской историографии. Казахстан, Средняя и Центральная Азия вXVI–XVIIIвв.[Текст] / Р.Б. Сулейменов. – Алма-Ата: Наука, 1983.– С.8-34.
7. Моисеев, В.А. Некоторые вопросы казахско-джунгарских отношений в советской историографии // Вопросы историографии и источникного ведения Казахстана (до революционный период) [Текст] / В.А. Моисеев.–Алма-Ата:Наука,1988.–С.134-150.
8. Рамстедт, Г. Этимология имени Ойрат.[Текст] / Г. Рамстедт. - СПб.:ТипографияВ.Киришбаума,1909. – 558с.
9. Номинханов, Ц.Д. Происхождение слова калмык [Текст] / Ц.Д. Номинханов // Вестник АН КазССР.– 1958. –№11(164). – С.99-103.
10. Дарбакова, В.П. К этимологии этнонима калмык [Текст] / В.П. Дарбакова. – М.:Наука,1970.–С.265-268.
11. Эрдниев, У.Э. Қалмақ атауы қайдан шыққан? [Мәтін] / У.Э. Эрдниев // Көк аспан – қара жер. –1995, ақпан 25.
12. Кундакбаева, Ж.Б. Семантика терминов ойрат и калмык в трудах русских востоковедов[Текст] / Ж.Б. Кундакбаева // Вестник КазНУ.Сер.Вост.–2002.– №1.–С.6-10.
13. Beckwith Christopher I.A Note on the Name and Identity of the Junghars // Mongolian Studies.–2007.–Vol.29.– P.41-45.
14. Кундакбаева, Ж.Б. Казахско-калмыцкие отношения в XVII–XVIII вв. втрудах Н.Н. Пальмова [Текст] // Вестник КазНУ. Сер. историческая. – 2002. – № 2. – С.39-42.
15. Кундакбаева, Ж.Б. Образ нерусских народов в русской историографии XVIII–начала XXв.(например калмыков и казахов) [Текст] // Отан тарихы.–2001. –№ 4.–С.36-41.
16. Мамыров, К. Кеңес тарихнамасындағы қазақ-жонғар мәселесі [Текст] К. Мамыров // Қазақтарихы.–1994. – №3.– Б.22-25.

17. Козыбаев, М.К. Актуальные проблемы изучения отечественной истории [Текст] // Урок и отечественной истории и ивозрождение казахстанского общества: материалы Научной сессии ученых Министерства науки АН РК. –Алматы: Қазақстан,1999. – Б.34-48.
18. Есмагамбетов, К.Л. Зарубежная историография истории Казахстана (сдревних времен до начала 90-х гг. XX в.) [Текст]: дисс. ... док. ист. наук. – Алматы,1999.– 294с.
19. Ноғайбаева, М.С. Қазақ халқының жоңғар шапқыншылығына қарсы азаттық күресінің тәуелсіздік кезеңінде зерттелу мәселелері [Текст] / М. С. Ноғайбаева // ҚазМУ Хабаршысы.Тарих сериясы.– 2002.– №1.– Б.100-102.
20. Хизметли, С. XVIII ғасырдың бірінші жартысындағы қазақ-жоңғар қатынасы түрік жазбагерлерінің еңбектерінде [Текст] // Касымбаевские чтения: матер.междунар.науч.-практ.конф.–Алматы: КазНПУ им. Абая, 2005.– Б.8-9.
21. Едилханова, С.А. Взаимоотношения казахов и джунгар в XVII-XVIII вв. Историография проблемы [Текст]: дисс.канд.ист.наук.–Алматы, 2003.–131 с.
22. Едилханова С.А. Казахско-джунгарские взаимоотношения в XVII-XVIII веках (Некоторые историографические аспекты проблемы) [Текст] / С.А. Едилханова. – Алматы:Дайк-Пресс, 2005. –162 с.
23. Сүтеева Қ.А. XVIII–XX ғ. басындағы Қазақстанның 1917 ж. дейінгі орыстық тарихнамасы [Текст] / Қ.А. Сүтеева.–Алматы: Аманат-ТТ,2006.–248б.
24. Ерофеева, И.В. История казахско-джунгарских отношений XVII–середины XVIIIв. Спозиции междисциплинарного подхода: к постановке проблемы [Текст] // Актуальные проблемы Центральной Азии и Китая:история и современность. Сб. научных статей памяти Б.П. Гуревича. – Барнаул: Азбука, 2006.– С.53-110.

Материал поступил в редакцию 6.03.24.

*А.А.Халымбетова - Жамбыл облысы әкімдігінің білім басқармасы, Тараз, Қазақстан
Ж.А.Калыгулова - Д. Қарбышев атындағы № 16 орта мектеп, Тараз, Қазақстан*

ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ЖОҢҒАР ШАПҚЫНШЫЛЫҒЫМЕН (XVII-XVIII ҒҒ.) КҮРЕС ТАРИХНАМАСЫ

Аңдатпа. зерттеудің негізгі мақсаты қазақ халқының ХҮІІ-ХҮІІІ ғғ. жоңғарлармен күресі мәселелері бойынша жазылған еңбектерді зерделеу болып табылады. Бұл жұмысты зерттеу әдістері- бұл осы мәселе бойынша дереккөздерді, еңбектерді зерттеу және талдау. Бұл мақалада тақырыпты зерттеу кезең-кезеңімен жүргізіледі, бұл революцияға дейінгі, кеңестік және қазіргі кезеңдер. Тарихнаманы талдау хронологиялық тәртіпте беріледі. Бұл дереккөздердің маңыздылығы зерттелетін тақырып бойынша өте құнды болып табылады, өйткені ол қазақ-жоңғар қатынастары бойынша көптеген мәселелерді ашады. Мақалада осы тақырып бойынша ауызша дереккөздер қамтылған. Тәуелсіздік алғаннан кейін біз Қазақстан тарихына қатысты көптеген мәселелер мен мәселелерді қайта зерттеп жатырмыз, олардың ішіндегі ең маңыздыларының бірі қазақ-жоңғар шапқыншылығы болып табылады. Бұл зерттеудің ғылыми және практикалық құндылығы зерттелетін мәселенің көптеген еңбектері мен көздерін жалпылау саласында өзекті және маңызды болып табылады. Жұмыста осы тақырып бойынша дереккөздерді кешенді зерттеу жүргізілді.

Тірек сөздер: қазақ халқы, жоңғарлар, дереккөздер, тарихнама, Жоңғар хандығы, азаттық күресі.

A. A. Halymbetova - *Department of education of Zhambyl region, Taraz, Kazakhstan*
Zh. A. Kalygulova - *Middle school №16 named after D. Karbysheva, Taraz, Kazakhstan*

WITH THE DZUNGARIAN INVASION OF THE KAZAKH PEOPLE (XVII-XVIII CENTURIES.) HISTORIOGRAPHY OF THE STRUGGLE

Abstract. The main purpose of the study was the study of the Kazakh people of the XVIII-XVIII centuries. This is the study of written works on the problems of the struggle against the dzungarians. The methods of studying this work are the study and analysis of sources, works on this issue. In this article, the study of the topic is carried out step by step, these are pre-revolutionary, Soviet and modern periods. The analysis of historiography is given in chronological order. The importance of these sources is very valuable on the topic under study, as it reveals many issues on Kazakh-Dzungarian relations. The article contains oral sources on this topic. After gaining independence, we are re-studying many issues and issues related to the history of Kazakhstan, one of the most important of which is the Kazakh-Dzungarian invasion. The scientific and practical value of this study is relevant and significant in the field of generalization of many works and sources of the problem under study. The work carried out a comprehensive study of sources on this topic.

Key words: Kazakh people, dzungars, sources, historiography, Dzungarian Khanate, liberation struggle.

References

1. Reflections on Ulytau [text] // Egemen Kazakhstan.-2014. -26 August.
2. Zhugenbaeva, G. S. Traditional oral history of the Kazakh people: theoretical and methodological foundations and details. [Text]/ history science. doct. ... diss. - Almaty, 2010– - 330p.
3. History of Kazakhstan (from ancient times to the present) [text] // Bestomic.- Almaty: Atamura, 2010. - Vol. 3.–768p.
4. Mukanov, M. S. From historical past: (Rhodoslovnaya plemeni Kerey and Uak) [text]. - Almaty: Kazakhstan, 1998.–160s.
5. Tynyshpaev, M. Review of A.P. Chuloshnikov's work on the history of the Kazakh-Kyrgyz people. Essays on the history of the Kazakh-Kyrgyz people in connection with the common historical destinies of other Turkic tribes. [Text] / M. Tynyshbayev. Orenburg: Kirg.State Publishing House, 1924. –289s.
6. Suleimenov, R.B. Foreign political relations of Kazakhstan of the XVI–XVIII centuries in Soviet historiography. Kazakhstan, Central and Central Asia in the XVI–XVIII centuries.[Text] / R.B. Suleimenov. – Alma-Ata: Nauka, 1983. – pp.8-34.
7. Moiseev, V.A. Some issues of Kazakh-Dzungarian relations in Soviet historiography // Questions of historiography and source management of Kazakhstan (before the revolutionary period) [Text] / V.A. Moiseev.–Alma-Ata:Nauka,1988.–pp.134-150.
8. Ramstedt, G. Etymology of the name Oirat.[Text] / G. Ramstedt. - St. Petersburg:Printing House.Kirshbaum, 1909. –558s.
9. Nominkhanov, Ts.D. The origin of the word Kalmyk [Text] / Ts.D. Nominkhanov // Bulletin of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR.-1958. –№11(164). – Pp.99-103.
10. Darbakova, V.P. On the etymology of the ethnonym Kalmyk [Text] / V.P. Darbakova. – M.:Nauka, 1970.–pp.265-268.
11. Erdniev, U. E. Where does the name Kalmyk come from? [Text] / U. E. Erdniev // Blue Sky – Black Earth. -1995, February 25.
12. Kundakbayeva, J.B. Semantics of the terms Oirat and Kalmyk in the works of Russian Orientalists[Text] / J.B. Kundakbayeva // Bulletin of the Treasury.Ser.East.-2002.–No.1.–pp.6-10.

13. Beckwith Christopher I.A Note on the Name and Identity of the Junghars // Mongolian Studies.-2007.– Vol.29.–P.41-45.
14. Kundakbayeva, J.B. Kazakh-Kalmyk relations in XVIII–XVIII centuries. in the works of N.N. Palmova [Text] // Bulletin of KazNU. Ser. historical. – 2002. – No. 2. – pp.39-42.
15. Kundakbayeva, J.B. The image of non–Russian peoples in Russian historiography of the XVIII-early XX centuries.(for example, Kalmyks and Kazakhs) [Text] // Otan tarikhy.-2001. –No. 4.–pp.36-41.
16. Mamyrov, K. The Kazakh-Dzungarian problem in Soviet historiography [text] K. Mamyrov // Kazakh history. -1994. - No. 3. - p. 22-25.
17. Kozybayev, M.K. Actual problems of studying national history [Text] // Lesson and national history and the birth of Kazakhstani society: materials of the Scientific session of scientists of the Ministry of Science of the Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan. –Almaty: Kazakhstan, 1999. – B.34-48.
18. Esmagambetov, K.L. Foreign historiography of the history of Kazakhstan (from ancient times to the early 90s of the twentieth century) [Text]: diss. ... doctor of Historical Sciences. – Almaty,1999.– 294s.
19. Nogaibayeva, M. S. Problems of studying the liberation struggle of the Kazakh people against the Dzungarian invasion in the period of independence [text] / M. S. Nogaibayeva // Bulletin of Kazsu. History series.– 2002. - No. 1. - p.100-102.20. Khizmetli, p. XVIII gasyrdyn birinshi zhartyssyndagi kazak-zhangar katynasy turik zhazbagerlerin enbekterinde [Text] // Kasymbaev readings: mater.International Scientific and Practical Conference–Almaty: KazNPU named after Abaya, 2005. – B.8-9.
21. Edilkhanova, S.A. The relationship between Kazakhs and Dzungars in the XVII-XVIII centuries. Historiography of the problem [Text]: dissertation of the Candidate of Historical Sciences–Almaty, 2003.-131 p.
22. Edilkhanova S.A. Kazakh-Dzungarian relations in the XVII-XVIII centuries (Some historiographical aspects of the problem) [Text] / S.A. Edilkhanova. – Almaty:Dyke Press, 2005. -162 p.
23. Suteeva K. A. Russian historiography of Kazakhstan in the XVIII–early XX centuries until 1917 [text] / K. A. Suteeva. - Almaty: Amanat-TT, 2006. -248 P.
24. Yerofeeva, I.V. The history of Kazakh-Dzungarian relations of the XVII–mid-XVII centuries. The positions of an interdisciplinary approach: to the formulation of the problem [Text] // Actual problems of Central Asia and China:history and modernity. Collection of scientific articles in memory of B.P. Gurevich. Barnaul: Azbuka, 2006. pp.53-110.

Ссылка на статью:

Халымбетова А.А. Историография борьбы казахского народа с джунгарским нашествием (XVII-XVIII вв.) [Текст] / А.А: Халымбетова, Ж.А. Калыгуоова // Вестник Dulaty University. – 2024. - №2. – Б. 120-129
<https://doi.org/10.55956/CCMM5884>

А.С. Кобесова

Тарих ғылымдарының магистрі, аға оқытушы
М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті
Тараз қаласы., Қазақстан
kobesovaa@bk.ru

ОРТАҒАСЫРЛЫҚ АҚТӨБЕ (БАЛАСАҒҰН) ҚАЛАСЫ АУМАҒЫНДАҒЫ ЖҮРГІЗІЛГЕН АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕУ ЖҰМЫСТАРЫНЫҢ МАҢЫЗЫ

Аңдатпа. Қазақ даласының басынан өткерген тарихында көптеген төбелер мен қала қоныс аумағында зертеулер жүргізілген. Оған дәлел ретінде Жамбыл облысының аумағына қарасты Шу бойындағы Ақтөбе (Баласағұн) қаласын айтсақ болады. Мақалада. Қарахан дәуіріндегі, Қарахан мемлекетінің орталығы, тарихтағы маңызы аса зор болған, бас қаласы ерте ортағасырлық Ақтөбе (Баласағұн) қаласындағы жүргізілген зертеулер аясында айтылмақ. Бабалардан мұра болып қалған ұлан-ғайыр жерімізде, сән-салтанаты келіскен орны ерекше ежелгі қалалардың бар болғандығы қазіргі уақытта қазақ жұртшылығына белгілі болғандары жетерлік. Осындай тарихи кешендердің орын алған аумақтарын қазу, зерттеу арқылы бабалар жүріп өткен қоғамнан өзіндік бір ерекше мәлімет беретін, дүниелермен тарихи-археологиялық маңызы зор тың деректер мен мәліметтерге қол жеткізе аларымыз ақиқат. Тарихта қырғыз жеріндегі Ақбешім қаласын тарих қойнауындағы орталық қала болған Баласағұн қаласы деп жариялап та жіберген ғалымдар болды. Мұндай даулы мәселе нақты дерек пен дәйек және тың зерттеуді талап етеді. Ұлы Жібек жолының бойын бойлай өмір сүрген ортағасырлық қалаларда ұқсастықтар мен ерекшеліктер де кездеседі. Ондағы қала жұрттарының салыну құрылысындағы қамал мен шахристаннан тұратын орталық бөлік зерттеушілер назарын ерекше қызықтырады және археологиялық зерттеулерді тосуда. Мұндағы қалалардағы орталық бөліктегі құлаған үйінділердің ұзындығының үш шақырымнан ондаған шақырымға дейін, және одан әрі жалғасуы. Әр қаланың өзіндік ерекшелігін баяндайды. Ортағасырлық қалалар маңыздылығы жағынан топтарға да бөлініп отырған.

Тірек сөздер: Археология, Ақтөбе, Баласағұн, ортағасырлық қала, зерттеу, дерек.

Кіріспе.Бабаларымыз талай ғасырдан бері жүріп өткен Ұлы жібек жолының қойнауы, қаншама сырға толы, тарихы бар десеңізші. Мәселен Қазақ даласының басынан өткерген тарихында көптеген төбелер мен қала қоныс аумағында зертеулер жүргізілген. Оған дәлел ретінде Жамбыл облысының аумағына қарасты Шу бойындағы Ақтөбе (Баласағұн) қаласын айтсақ болады.

Тақырыпта Шу өзеніне Ақсу, Қарабалта өзендері құятын аумақтағы Ақтөбе (Баласағұн) қаласы маңындағы зерттеу жұмыстарының барысы мен қорытындысы қарастырылады. Қарахан дәуіріндегі, Қарахан мемлекетінің орталығы, тарихтағы маңызы аса зор болған, бас

қаласы ерте ортағасырлық Ақтөбе (Баласағұн) қаласындағы жүргізілген зертеулер аясында айтылмақ. Бабалардан мұра болып қалған ұлан-ғайыр жерімізде, сән-салтанаты келіскен орны ерекше ежелгі қалалардың бар болғандығы қазіргі уақытта қазақ жұртшылығына белгілі болғандары жетерлік. Олардың тарихын терең зерттеп, түп тамырын бойлау уақыттың ағымымен, ғасырдың жалғасуы мен бірге жүзеге асырылып отыратын дәстүр екені де айдан анық. Осындай тарихи кешендердің орын алған аумақтарын қазу, зерттеу арқылы бабалар жүріп өткен қоғамнан өзіндік бір ерекше мәлімет беретін, дүниелермен тарихи-

археологиялық маңызы зор тың деректер мен мәліметтерге қол жеткізе аларымыз ақиқат.

Ғасырлар қойнауына еніп өткен Ұлы Жібек жолының бойын бойлаған Шу мен Талас аумағында тарихи деректерде көрсетілгендей 36 дан аса қала мекені табылып олардың басым көп бөлігінің мәдени қабаттары VI-IX ғасыр аралығында негізі қаланып, қалалардың басым көп бөлігінің моңғол шапқыншылығына дейін өмір сүргендігі белгілі. Ұлы Жібек жолының бойын бойлай өмір сүрген ортағасырлық қалаларда ұқсастықтар мен ерекшеліктер де кездеседі. Ондағы қала жұрттарының салыну құрылысындағы қамал мен шахристаннан тұратын орталық бөлік ерекше қызықтырады. Мұндағы қалалардағы орталық бөліктегі құлаған үйінділердің ұзындығының үш шақырымнан ондаған шақырымға дейін, және одан әрі жалғасуы. Әр қаланың өзіндік ерекшелігін баяндайды. Мысалы ұзынынан созылған дуалы бар қалалардың орналасуында өзіндік заңдылық сақталып отырған. Шу мен Талас аңғарындағы қалаларды зерттеу барысында Талас өзеніне ұсақ тау өзендерінің су сағалары құятын аймақтарға жақын орналасқандығы айтылады. Ал Шу аумағындағы қалалардың орналасу заңдылығы тау етегіндегі аймақта тау өзен суларының ағып шығатын жерлерден бір-бірінен өте алыс емес, яғни ары кеткенде 15-35 шақырым қашықтықта орнығып, салынып отырған деп көрсетіледі [1;353].

Зерттеу шарттары мен әдістері.

Сонымен қатар ерте ортағасырлық Ақтөбе (Баласағұн) қаласындағы зерттеу жұмыстарына қатысты деректерден мәлімет берушілер қатарындағы Ресейдің шығыстанушы, археолог ғалымдары Василий Владимирович Бартольд, Александр Натанович Бернштамды және тағы да басқа тұлғаларды айтсақ болады. Александр Натанович Бернштам Орталық Азияның қола дәуірінен ортағасырға дейінгі аралығын зерттеген. Ол 1942 жылы 24 тамызда Өзбекстанның Ташкент қаласында докторлық диссертациясын қорғап шығады. Осы

диссертациясын жазу барысында 1938-1945 жылдар аралығында Шу, Талас өзендері бойындағы қалалардың орналасқан жері мен атауына қатысты деректерді жазбаларында көрсетеді [2;20].

Мұрат Уахитұлы Шәлекеновтың «Ғылыми еңбектер» деген еңбегінде Александр Натанович Бернштамның Жетісу археологиялық экспедициясын ұйымдастырып, ерте орта ғасырдағы Ақбешім қаласының шамалы ғана рабадында қазба жұмыстарын жүргізіп, қазба барысында қолға түскен деректерге негіздеп Василий Владимирович Бартольдтың ерте ортағасырлық Баласағұн қаласы туралы айтқан мәліметтерін өз тұжырымы бойынша пайымдайды. Соны мен қоса Ақбешім қаласын тарих қойнауындағы орталық қала болған Баласағұн қаласы деп жариялап та жібереді. Дегенмен бұл асығыс айтылған тұжырым еді деп көрсетеді ғалым ағамыз. Оған «Ғылыми еңбектер» деген еңбекте дәлелдер мен деректер көрсетілген. Мұндағы ертеректе асығыс тұжырыммен Баласағұн деп аталып кеткен Ақбешім қаласы қайда орналасқан деген сұраққа тоқталар болсақ көршілес Қырғызстанның Тоқмақ қаласынан 8 шақырым қашықтық оңтүстігіне қарай орналасқан орта ғасырдағы қала орны. 1950 жылы Мәскеу мемлекеттік университетінің басшылы-ғымен құрылған археологиялық экспедицияның жетекшісі шығыстанушы, тарих ғылымдарының докторы, профессор Леонид Романович Кызласов Ақбешім қаласы орнында алғашқы зерттеу жұмыстарын 1953-1954 жылдары жүргізіп, өз жазбаларында бұл қала тек V-X ғасырға дейін өмір сүрген қала, Ақбешім қаласы Баласағұн қаласы болуы мүмкін емес екендігін атап көрсетеді [3;136-137].

1938 жылы «Жамбыл археологиялық пунктінің» қызметіне тағайындалған Героним Иосиф Пацевич 1941 жылы «Қазақстанның археологиялық картасы» деректеріне сүйене отырып Ақтөбе (Баласағұн) қаласын өзі барып барлап қайтады. Археолог Героним Иосиф

Пацевич бұл қалада зерттеу жұмыстарын жүргізбеген дегенменде өте тыңғылықты мәліметтерді өз жазбаларында қалдырады. Героним Иосиф Пацевич Ақтөбе (Баласағұн) қаласын VII-XII ғасырлар аралығында өмір сүрген және бұл қала үш бөліктен тұрады деген. Алайда қаланың нақты өмір сүрген уақыты мен қаланың алып жатқан көлемін, ондағы өмір сүрген халық саны туралы нақтылап айта алмаған себебі ол кезеңде ерте ортағасырлық қалаға қатысты зертеулер аз болса керек деп көрсетіледі.

Ерте ортағасырлық Ақтөбе (Баласағұн) қаласын Ресейдің кеңес тарихшысы, археолог Петр Никитович Кожемяко 1946-1954 жылдары КСРО Ғылым Академиясының Қырғыз филиалының тарих, тіл және әдебиет институтында жұмыс жасап, осы қызметті атқара жүріп 1954 жылы Ақтөбе (Баласағұн) қаласын зерттеп Степнин қалашығы деген атауды берген. Ал Степнин деп аталу себебі Ақтөбе (Баласағұн) қаласының батыс оңтүстігіндегі Қырғыз еліне қарасты орыс ауылының атауы. Петр Никитович Кожемяконың тұжырымы бойынша бұл қала IX-XII ғасырлар аралығын қамтиды деген пікірін қалдырған, дегенмен дәлелді деректер келтіре алмаған. П.Н. Кожемякодан кейін бұл жердегі зерттеу жұмыстары 20 жылға жуық уақыт тоқтап қалған[3;147].

Қазақ халқының бір туар тұлғаларының бірі, Ұлы Отан соғысының ардагері, археолог, этнограф, тарих ғылымдарының докторы, профессор Мұрат Уахитұлы Шәлекеновтың ерте ортағасырлық Ақтөбе (Баласағұн) қаласын зерттеудегі еңбегі зор болды және осы қаланың орнын анықтауда ғылыми айналымдағы мәселенің түйініне нүкте қойды деп айтсақ та қателеспейміз. Мәселен осы күнге дейін ортағасырлық Ақтөбе (Баласағұн) қаласынан қазылған нысандар мен табылған артефактілермен қатар ортағасырлық түркі әлемінің жазба мәліметтерін зерттеу нәтижесінде жинақталған бай қоры бар мәліметтерді қорыта келе Ақтөбе (Баласағұн) қаласының орыны ерте ортағасырда маңызы жағынан ерекше орын алған Баласағұн қаласы

деп байланыстырады. Осы тұжырымына дәлелдер мен деректерде жетерлік болды. Ақтөбе (Баласағұн) қаласынан табылған қалдық қирандылары қала орнынан алынған жазба жұмыстарының деректерін зерттей жүріп, бұл жәдігерлер Баласағұн қаласының жәдігерлері екеніне бірнеше ғылыми еңбектерді де арнап жазып қалдырды. Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің археолог ғалымдары 1974 жылдан бері осы қала аумағында археологиялық экспедициялар ұйымдас-тырып зерттеу жұмыстарын күні кешеге дейін арнаған. Тақырыбымызға арқау болып отырған қала орнында 1980 жылдары 5 мамырда аэрофото арқылы қала орнының толық көлемі анықталып картасы жасалған. Осы қала маңында 30 жылға жуық зерттеу жұмыстары барысында көптеген ғылыми жаңалықтар да ашылған болатын. Ал 40 жылдық зертеу жұмыстарының нәтижесінде Мұрат Уахитұлы Шәлекенов 2014 жылы 25 маусымда Қатар мемлекетінің Доха қаласында өткен ЮНЕСКО-ның 38 сессиясының жұмысы барысында Ақтөбе (Баласағұн) қаласын ЮНЕСКО-ның әлемдік мәдени мұралар тізімі қатарына енуіне тікелей себепкер болғандығы да тарихи шындық. Ғалым ағамыз осы қала аумағындағы қазу және қалпына келтіру жұмыстарына да тікелей бастан-аяқ қоян-қолтық араласып еңбек еткені тағы бар. Ақтөбе (Баласағұн) қаласының орнын карта беттеріне түсіру барысында қаланың сыртқы қорғанының алып жатқан аумағы, елу километрден асатындығы және көлемі жағынан 72 шаршы аумақтағы қашықтық жерді алып жатқандығы мен қаланың өмір сүрген уақыты және басынан өткерген тарихы туралы еңбектер жазды.

Зерттеу нәтижелері. Археология ғылымының дамуында қазақ елінің жерін зерттеген шығыстанушы ғалымдарда баршылық. Алайда қазақ жеріндегі моңғол шапқыншылығы кезеңінен аман өтіп, түркі феодалдарының ішінара соғыстары барысында орны белгісіз болып, ғасырлар бойы шығыстанушы ғалымдардың зерттеулерінде

кездесіп, алайда нақты орны көрсетіле қоймаған ерте ортағасырлық Ақтөбе (Баласағұн) қаласының тарихы қайта жаңғырды. Шығыстанушы, археолог Василий Владимирович Бартольд өз еңбектерінде бұл қаланы Шу бойынан іздеу керектігін өз жазбаларында қалдырады. Көршілес қырғыз жеріндегі орналасқан Ақбешім мен Бұрана қаласының орнын Баласағұн қаласы деп айтуға тура келмейтіндігін өз тұжырымына арқау етеді.

Мұндағы тақырыбымыздағы зерттеу жұмысына негіз болып отырған түркі дәуірінің басталуынан бастап VI-XIII ғасырлар аралығындағы өмір сүрген тарих сахнасында ойып тұрып орын алған Түргеш қағанаты, Қарахан, Қидан мемлекеттері тұсында ерте ортағасырлық мемлекеттердің орталығы яғни саяси астанасы болған және археология ғылымында үлкен топтағы қалалар қатарына кіретін Ақтөбе қаласының орны ерте ортағасырлық Баласағұн қаласының орны екендігінің дәлелденуі. Баласағұн қаласы моңғол шапқыншылығынан кейін де өмір сүрген қала, оны растайтын жазба деректерде кездеседі.

Зерттеу нәтижелерін талқылау. Бұл тақырыптағы ғылыми зерттеу бағыттарын қарастырар болсақ, жалпы тарих, археология, ономастика, топография және тағы да басқа ғылым салаларының көп жылдық зерттеу әдіс-тәсілдері жұмыстары барысында қалаларды топқа сипаттап жазуда, үш топқа бөліп қарастырады. Мысалы ерте ортағасырлық мемлекеттердің орталығы яғни саяси астанасы болған үлкен топтағы қалалар болса, одан кейін орташа топтағы сауда-экономикалық маңызы бар қалаларды жатқызуымызға болады. Ал кіші шағын топтағы қалалар қатарына шамалы ауданды қамтыған елді мекендерді жатқызуға болады мәселен бекіністер мен керуен сарайларды айтсақ болады. Ұлы Жібек жолының бойынан тек ерте ортағасырлық қала орындарын ғана кездестірмейміз соны мен қатар бекіністер мен керуен сарай ретінде халыққа қызмет жасаған

орындарда жетерлік, деген мен де бұл орындар аз зерттелген. Болашақта зерттеу жұмыстары өз нәтижелерін береді деген ойдамыз [4;182-184].

Археология ғылымындағы археологиялық зерттеу нысан мәліметтері, жазба немесе этнографиялық деректер мен ұқсастығы мен ерекшелігін де анықтай алады. Археологиялық ескерткіштер мен олардан табылған материалдық қалдықтар ерте заман адамдарының тіршілік іздері сақталып қалған археологиялық дерек көздері болып саналады және соны анықтауда маңызды роль атқарады. Оған дәлел ретінде ұзақ жылдар бойы ғылыми айналымда болған ерте ортағасырлық Ақтөбе (Баласағұн) қаласын және тағы да басқа қала орындарын айтсақ болады. Себебі, археологиялық деректер мен мәліметтер - өткен заман мәдениеті мен өркениетінің негізгі қалдықтарының бірі болып табылады. Сонымен қатар археологиялық нысанға айналған қала орындары мен деректік бұйымдардың мезгілдік уақыты мен пайдалану дәстүріндегі айырмашылық археологиялық деректердің өзгешелігін ерекшелейді. Археологиялық деректер мен материалдардың мазмұнын түсіну үшін, археолог ғалымдардың шынайы тарихи мәліметтерді алуы барысында зерттеушіден өзгеше зерттеу ұстанымын талап ететіндігі тағы да бар [5;7-10]. Зерттеуші ғалымдар ерте орта ғасырдағы араб-парсы деректеріне және археологиялық материалдарға сүйене отырып, ерте ортағасырлық Ақбешім қаласы, ерте ортағасырлық Суяб қаласының орны болуы мүмкін деген жорамал пікірді жоққа шығарды. Ерте ортағасырлық Ақтөбе қаласының орнын маңызы жағынан тарихта орны ерекше Баласағұн қаласы екенін дәлелдеп те берді. Ал Баласағұн қаласы жазба деректерде бірнеше атау мен кездеседі.

Ақтөбе (Баласағұн) қаласын зерттеуге үлес қосқан тұлғалар қатарында Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің археологиялық экспедициясы мен жетекшісі Мұрат Уахитұлы Шәлекенов, Мадияр Елеуов,

Нұртаза Алдабергенов пен тарих факультетінің қызметкерлері мен студенттері ғылыми жаңалықтың нүктесін қойды. 1976 жылы Мадияр Елеуов пен Нұртаза Алдабергенов қаланың цитадел бөлігін зерттеуде ерекше еңбек жасады. 1976-1990 жылдар аралығында қаланың цитаделінде үш стратегиялық кесік және 8 қазба жұмыстары жүргізілген. Бұл жұмыстарды жүргізудегі мақсат қаланың өмір сүру хронологиясын анықтау болған. Анықталғандай қала VI-XIII ғасырлар аралығында өмір сүрген деген тоқтамға келген. Сонымен қатар бұл жұмыстар мен қоса тағыда басқа нысандар құрылыстары аршылған. Мұндағы қазба жұмыстарының барысы мен нәтижелері туралы ғалымдардың мақалалары мен еңбектері жарыққа шыққан [3;153].

Қорытынды. Қорыта келе Тұңғыш Елбасының 2004 – 2011 жылдарға арналған үш кезеңнен тұратын «тарихи-мәдени ескерткіштерді сақтау және қайта қалпына келтіру» мемлекеттік бағдарламасы аясында көптеген тарихи-мәдени орындарында зерттеу жұмыстары жалғасын тапты.

Археология ғылымында көрсетілген деректер мен мәліметтер дәуірлер мен ғасырларды сипаттайтын мәдени қабаттар арқылы өзіндік тарихи мерзімдер жасалып отырған. Орталық Азия жерін мекендеген түркілерден қалған мұрасы бай еңбектер, тарихымыздың ақтаңдақ беттерінің ашылуына өз себтігін тигізуде. Тақырыбымызға арқау болып отырған ерте ортағасырлық Баласағұн қаласы осының бір дәлелі.

Кеңес үкіметі тұсында 1970 жылдары Жүсіп Баласағұнның «Құтты білігі» еңбегінің 900 жыл толуына орай үлкен Бүкілодақтық конференция болғандығы және сол конференцияға қатысқан қазақ халқының жазушысы, қоғам қайраткері болған ағамыз Шерхан Мұртаза өз жазбаларында былай деп көрсетеді: «Құтты білім» Қарахан мемлекетінің дәуіріндегі түрік тіліндегі жазылған кітап ал түркі атасының арғы жағы сонау Орхон жазбаларына барып жалғасын

табады. Ал Орхон бойындағы табылған жазбалар қатарына «Күлтегін» және тағыда басқа жазбалар жалғасын табатыны мәлім. Одан жасар тұжырым «Құтты білім» қазіргі қазақтарға да, қырғыздарға да, ұйғырлар мен көрші өзбек халықтарына да ортақ яғни түркі тілдес халықтардың бәріне ортақ мұра деп айтылады [3;15].

Дегенмен деректер көрсеткендей Жүсіп Баласағұн осы тақырыпқа арқау болып отырған ерте ортағасырлық Баласағұн қаласында дүниеге келген және білім-ғылымның дамуына өзіндік үлесін қосқан. Орта ғасырда мәдениеті мен өркениеті, білімі мен ғылымы дамыған Қарахан мемлекетінің орталығы болған Баласағұн қаласының орнының анықталуы ХХІ ғасырдағы ғылыми дәлелденген ірі жаңалықтардың бірі болды.

Ғалым ағамыз Мұрат Уахитұлы Шәлекеновтің «Ғылыми еңбектер» деген төрт томдық еңбегінде осы ерте ортағасырлық Баласағұн қаласы туралы айтылады. Еңбектің бірінші томында «V–XIII ғасырлардағы Баласағұн қаласы» тарихына қатысты мәліметтер мол. Кітапта кешенді деректердің, соның ішінде жаңадан қол жеткен құнды археологиялық жәдігерлердің негізінде ертедегі ортағасырлық тарихи қала – Баласағұнның орналасқан жері нақтыланып дәлелденген, бұл қаланың саяси, әлеуметтік-экономикалық және рухани мәдениеттің ірі орталығы болғаны тарихи деректермен баяндалған. Ерте ортағасырлық қалалар қатарындағы Баласағұн қаласы дәстүрлі және тұрмыстық мәдениет құндылықтарын сақтау жолында ұрпақ пен ұрпақты байланыстыратын бірден-бір құнды орын. Үкімет тарапынан қабылданған 2017 жылы «Рухани жаңғыру» бағдарламасының аясында «Қазақстанның киелі жерлерінің географиясы» жобасы бағыты бойынша Баласағұн қаласы Қазақстанның өңірлік қасиетті нысандардың тізіміне енген. Алдағы уақытта ғылыми айналымда жүрген мәдени тарихи орындар мен ғылыми жаңалықтар қоры мол болады деген сенімдемін.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан тарихы (Көне заманнан бүгінге дейін) [Мәтін] / Қазақстан тарихы, Бес томдық. Том I. – Алматы: Атамұра, 2010. - 544 б.
2. Рысдәулет, М. Тараз: Археологиялық зерттеулер (1938-1945ж.ж.) [Мәтін] / М. Рысдәулет, Н. Қожамарова, С. Зейнуллаұлы. -Тараз: Сайдуллаев и Компания, 2017. - 186 б.
3. Шәлекенов, У.Х. Ғылыми еңбектер [Мәтін] / У.Х Шәлекенов, Төртінші томы.-Алматы: Жібек жолы 2020. - 568 б.
4. Байпақов, К.М. Қазақстан археологиясы [Мәтін] / К.М. Байпақов, Ж.Қ. Таймағамбетов. - Алматы: Қазақ университеті, 2006. – 294 б.
5. Авизова, А.Қ. Археология [Мәтін] / А.Қ. Авизова. - Алматы: Эпиграф, 2017. - 224 бет.

Материал редакцияға 23.02.24

А.С. Кобесова - Таразский региональный университет имени М.Х. Дулати, Тараз, Казахстан

**ЗНАЧИМОСТЬ АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ НА ТЕРРИТОРИИ
СРЕДНЕВЕКОВОГО ГОРОДА АКТОБЕ (БАЛАСАГУН)**

Аннотация. В истории казахской степи изучено множество холмов и городских поселений. В качестве доказательства можно рассказать о раннесредневековом городе Актобе (Баласагун) который расположена на реке Шу, принадлежащий в территории Жамбылской области. В статье рассматривается в рамках исследований, проведенных в раннесредневековом городе Актобе (Баласагун), который являлся центром Караханского государства, столице караханской эпохи, имевшей большое значение в истории. Тот факт, что на на шей огромной земле есть древние города, унаследованные от наших предков, обладающие уникальной роскошью, уже сегодня достаточно известен казахской обществе. Действительно, раскопывая и исследуя территории, на которых расположены такие исторические комплексы, мы можем получить новые данные и сведения, имеющие большое историческое и археологическое значение, дающие уникальные сведения об обществе, в котором жили наши предки. В истории были учёные которые спеша заявившие город Акбешим расположенного в Киргизии городом Баласагун. Столь спорный вопрос требует точных данных и последовательных исследований. Есть сходства и различия в средневековых городах, живших вдоль Великого Шелкового пути. Центральная часть, состоящая из замков и шахристана, в постройке тамошних горожан представляет особый интерес для исследователей археологических исследования. Длина обрушившихся свай в центральной части городов здесь составляет от трех километров до десятков километров и более. В нем описаны уникальные особенности каждого города. Средневековые города также делились на группы по значимости.

Ключевые слова: Археология, Актобе, Баласагун, средневековый город, исследования, источники.

THE SIGNIFICANCE OF ARCHAEOLOGICAL RESEARCH IN THE TERRITORY OF THE MEDIEVAL CITY OF AKTOBE (BALASAGUN)

Abstract. In the history of the Kazakh steppe, many hills and urban settlements have been studied. As evidence, we can talk about the early medieval city of Aktobe (Balasagun), which is located on the Shu River, belonging to the territory of the Zhambyl region.

The article examines it within the framework of research conducted in the early medieval city of Aktobe (Balasagun), which was the center of the Karakhan state, the capital of the Karakhan era, which was of great importance in history. The fact that on our vast land there are ancient cities, inherited from our ancestors, possessing unique luxury, is already quite known to Kazakh society today.

Really, by excavating and exploring the territories in which such historical complexes are located, we can obtain new data and information of great historical and archaeological significance, providing unique information about the society in which our ancestors lived. In history, there were scientists who hastily declared the city of Akbeshim located in Kyrgyzstan as the city of Balasagun.

Such a controversial issue requires accurate data and consistent research. There are similarities and differences in the medieval cities along the Silk Road. The central part, consisting of castles and shakhristan, built by local townspeople, is of particular interest to archaeological researchers. The length of collapsed piles in the central part of cities here ranges from three kilometers to tens of kilometers or more. It describes the unique features of each city. Medieval cities were also divided into groups according to importance.

Key words: Archeology, Aktobe, Balasagun, medieval city, research, sources.

References

1. Қазақстан тарихы (Көне заманнан бұйынға дейін) [History of Kazakhstan (from ancient times to the present)] / history of Kazakhstan, in five volumes. Volume I.-Almaty: Atamura, 2010. - 544 P.
2. Rysdaulet, M. Taraz: Arheologiyalyқ zertteuler (1938-1945zh.zh.) [Taraz: Archaeological Research (1938-1945)] / M. Rysdaulet, N. Kozhamarova, S. Zeynullauly. - Taraz: Saidullayev and Company, 2017. - 186 P.
3. Shalekenov, U. H. Fylymi еңбекter [Scientific works].- Almaty: Zhibek zholy 2020. - 568 P.
4. Байпакoв, К. М. Қазақстан археологиясы [Archeology of Kazakhstan] / Байпакoв К. М., Тaimаgambetov zh.K. - Almaty: Kazakh university, 2006. - 294 P.
5. Avizova, A. K. Arheologiya [Archeology]. - Almaty: Epigraph, 2017. - 224 p.

Мақалаға сілтеме: *Кобесова А.С. Ортағасырлық Ақтөбе (Баласағұн) қаласы аумағындағы жүргізілген археологиялық херттеу жұмыстарының маңызы[Мәтін] / А.С. Кобесова / Dulaty University Хабаршысы. – 2024. - №2. – Б. 130-136*
<https://doi.org/10.55956/NRBN8116>

Н.Серікбаев *

Тарих ғылымдарының магистрі,
«Тараз қаласы мемлекеттік архивінің» директоры
Тараз қаласы., Қазақстан
nst5@mail.ru

КҮЗЕМБАЙ БАЙБОСЫНОВТЫҢ ӨЛКЕТАНУ БАҒЫТЫНДАҒЫ ЕЛЕУЛІ ЕҢБЕКТЕРІ, ҒАЛЫМНЫҢ ХАТЫ ӨШПЕЙДІ

Аңдатпа. Мақалада белгілі тарихшы, өлкетанушы Күзембай Байбосыновтың Жамбыл облысын зерттеуге қосқан үлесі мен еңбектері айтылады. Көзі тірісінде-ақ көптеген ғылыми-зерттеулер жүргізіп, тарихи орындарды, құнды жәдігерлерді табуға қажырлы еңбек етті. Күзембай аға зейнет жасында да зерттеу жұмыстарын тоқтатқан емес. Тараз қаласының маңында орналасқан «Төменгі Барысхан» қалашығының орнына археологиялық зерттеу жұмыстарын жалғастырып, сол жерден үлкен музей ашу жоспарын қағаз бетіне түсіріп, облыс басшылығына ұсынған кездері де болды. Өзінің ұзақ жылдар бойы жасаған зерттеулерін таныстырып, болашақта зерттеуді қажет ететін тарихи орындарды үнемі айтып отырушы еді. Ағамыздың шаңырағына сұхбаттасуға барған кезде өзінің көптеген жоспарларымен бөлісіп, жастарға бағыт бағдар беріп жүруші еді. Ағамыздың көзі тірісінде жарыққа шыққан мақаларының бірнешеуіне тоқтала кетсек. Сонымен қатар музейдің жанынан ұйымдастырылған экспедиция Талас ауданы, Жданов совхозы, Амангелді бөлімшесінен бұдан бір ғасыр бұрын Төменгі Талас өңірінде өзінің өнерімен атағы шығып жүрген Дайырбеков Битеннің қолынан шыққан өте сирек кездесетін ағаш төсекті алып келді. Ол бұл өнерді Тоғызбай, Оңбай деген ағайындарынан үйренгендігін оның жасаған бұйымдары соңғы кезге дейін осы ауылда бірен-саран кездесіп қалушы еді, бірақ қазір жоқ болып кетті, деп еске алған екен оның көзін көргендер. Күзембай ағамыздың мақалаларында өлке тарихы мен осы өлкеден шыққан қол өнершілердің еңбектерінде қатты қызықтырып отырған. Мысалы көптен бері ойда жүрген мәселенің бірі - ел арасында әлі де бізге белгісіз бес аспап халық шеберлері жасаған тамаша туындылар бірлі-жарым кездесіп қалады. Бірақ кейбіреулері ата-бабамыздан қалған көзі еді деп оны музейге өткізуден бас тартады:- деп көрсетеді. Облыстың шалғай ауылдарындағы құнды жәдігерлердің қайдан және қалай музейге жинақталғаны туралы жазады.

Тірек сөздер: Өлкетану, тарих, музей, археология, ортағасырлық қала, зерттеу, дерек.

Кіріспе. Белгілі тарихшы, өлкетанушы Күзембай Байбосыновтың Жамбыл облысын зерттеуге қосқан үлесі зор. Көзі тірісінде-ақ көптеген ғылыми-зерттеулер жүргізіп, тарихи орындарды, құнды жәдігерлерді табуға қажырлы еңбек етті.

Елдің елдігінің бір белгісі-асылдарын ардақтай алуы. Ардақтауға лайықты азаматтарымыздың бірі ҚР Еңбек сіңірген мәдениет қайраткері Күзембай Байбосынов. Ол 1941 жылы 10 қазанда Байзақ ауданы «Қызыл Жұлдыз» ауылында дүниеге келген, осы бір киелі мекеннің тумасы.

Күзембай ағаны мен 2002 жылы бірінші курс оқып жүрген кезден білемін. Біздің студенттік шағымызда тобымызға археология, тарихи ескерткіштер және тағыда басқа да тақырыптар туралы дәріс оқығаны әлі күнге дейін жадымызда сақтаулы. Күзембай аға ғұмырын туған өлкенің тарихын зерттеу жолында сарп еткен бірегей тұлға. Өзінің ерекше еңбекқорлығымен облыстық музейде ғылыми қызметкер, бөлім меңгерушісі, директор қызметтерін абыроймен атқарды. Ол кісі Жамбыл облысының тарихын терең таныған өлкетанушы.

Еліміздегі Қазақстан Ғылым академиясы «Археология институтының» ғалымдары К. Ақышев, Х. Алпысбаев, К.М. Байпақов және басқалармен бірге археологиялық ғылыми жұмыстарға қатысып, еңбектерін жариялады. Оның жарыққа шығарған «Жамбыл облысының көне Түркі тас мүсіндері» (1995 жыл), «Бақсылар» (1982 жыл), «Ұлы Жібек жолы және Тараз» (2002), «Жамбыл облысының тарихи-мәдени ескерткіштер жинағы» (1982 жыл) атты еңбектеріне академик ғалымдар уақытынды жоғары бағаларын берді [1].

Күзембай аға зейнет жасында да зерттеу жұмыстарын тоқтатқан емес. Тараз қаласының маңында орналасқан «Төменгі Барысхан» қалашығының орнына археологиялық зерттеу жұмыстарын жалғастырып, сол жерден үлкен музей ашу жоспарын қағаз бетіне түсіріп, облыс басшылығына ұсынған кездері де болды. Өзінің ұзақ жылдар бойы жасаған зерттеулерін таныстырып, болашақта зерттеуді қажет ететін тарихи орындарды үнемі айтып отырушы еді. Ағамыздың шаңырағына сұхбаттасуға барған кезде өзінің көптеген жоспарларымен бөлісіп, жастарға бағыт бағдар беріп жүруші еді. Ағамыздың көзі тірісінде жарыққа шыққан мақаларының бірнешеуіне тоқтала кетсек [2].

Зерттеу шарттары мен әдістері. К. Байбосыновтың 1980-1984 жылдар арлығындағы жарияланған мақалаларының басым көп бөлігі археология, өлкетану бағытында жарыққа шығып отырған. 1981 жылғы «Еңбек туы» газетінің №139 (11.829) 21 шілде де шыққан «Музей экспонаттарын сөз етсек» атты мақаласында «...халқымыздың ғасырлар бойы ұрпақтан-ұрпаққа мирас болып келе жатқан мұраларының бірі - қолөнер шеберлерінің туындылары жайында өте мазмұнды мәліметтер келтіре отырып жазылған. Ондағы он саусағынан өнері тамған қазақ шеберлері ертеден-ақ тұрмысқа қажетті бұйымдардың сәнді болуына көп көңіл бөліп, оны жасауда көз майын тауысып, үлкен қаракет пен қажырлы еңбек сіңіргендігі және оның ішінде әсіресе, үй жиһаздары, кебеже,

сандық, жүк аяқ, ағаш төсек, тіпті баспана етіп отырған киіз үйдің уығын, керегесін, шаңырағын ел арасында қолының өнері бар - ағаш шеберлері жасағандығын баяндайды. Осы кездегі музейдің қорына жинақталған жүк аяқ кебеже, сандық сияқты заттар мен кигізден жасалған бұйымдарға түсірілген ою-өрнектердің қай-қайсысын алсақ та желісі бір-бірімен үйлесіп, белгілі бір мазмұнға құрылып, тиянақты ойды аяқтайды. Музейдің сөресінде өзінің нәзіктігімен көздің жауын алатын екі сандық бар. Оның бірін-Луговой ауданы «Мақпал» совхозының тұрғыны Жұмақожа Марсеновтан алдық. Ертеректе оның жұбайы Ұлжалғас ұзатылғанда берілген мүлік екен. Сандық онша үлкен емес, көшкенде алып жүруге ыңғайлы болсын деп шағын етіп жасаған. Бұл сандықты сол кезде өзінің өнерімен аты шыққан әйгілі зергер, ағаш ұстасы Хасен деген кісі жасағандығын сөзге тиек ете отырып жазады.

Сонымен қатар өткен жылы музейдің жанынан ұйымдастырылған экспедиция Талас ауданы, Жданов совхозы, Амангелді бөлімшесінен бұдан бір ғасыр бұрын Төменгі Талас өңірінде өзінің өнерімен атағы шығып жүрген Дайырбеков Битеннің қолынан шыққан өте сирек кездесетін ағаш төсекті алып келді. Ол бұл өнерді Тоғызбай, Оңбай деген ағайындарынан үйренгендігін оның жасаған бұйымдары соңғы кезге дейін осы ауылда бірен-саран кездесіп қалушы еді, бірақ қазір жоқ болып кетті, деп еске алған екен оның көзін көргендер [3].

Күзембай ағамыздың мақалаларында өлке тарихы мен осы өлкеден шыққан қол өнершілердің еңбектерінде қатты қызықтырушы еді. Мысалы көптен бері ойда жүрген мәселенің бірі - ел арасында әлі де бізге белгісіз бес аспап халық шеберлері жасаған тамаша туындылар бірлі-жарым кездесіп қалады. Бірақ кейбіреулері ата-бабамыздан қалған көзі еді деп оны музейге өткізуден бас тартады:- деп көрсетеді. Облыстың шалғай ауылдарындағы құнды жідігерлердің қайдан және қалай музейге жинақталғаны туралы жазады.

Ағамыздың келесі бір мақаласы 1981 жылы «Еңбек туы» газетінің №173 (11.863) 9 қыркүйек айында «Шежірелі шақ» деген атпен жарық көрді. Мұнда «...қазақ халықна талай ойран салған жоңғарларды талқандап енді ғана есін жиып келе жатқан халыққа XIX ғасырдың алғашқы жартысында көршілес жатқан Қоқан мен Хиуа хандықтарының ойрандары мен олардың бірнеше әскери жорық жасап, біраз жерді басып алуын айта кетеді. Әсіресе, Қоқан билеушісі Әлім ханға Шымкенттен сонау Ұзынағашқа дейінгі жерлерді қаратқандығы айтылады. Мұндағы Әлім ханның өзінің билігін тұрақтандыру үшін Жаңа Қорған, Мерке, Қорғанчи, Әулиеата және басқа көптеген бекіністерін салдырып отырды. Жергілікті сұлтандармен біріге отырып Қоқан бектері шаруаларды қатты күйзеліске ұшыратты деп баяндайды. Осы тұста Қоқандықтардың шектен тыс зорлық-зомбылығына қарсы талай рет шаруалар көтерілісі болды деп көрсетеді. Мәселен 1821 жылы Омар ханның зекет жинаушыларының зорлығына Түркістан, Шымкент, Сайрам және Әулиеата маңындағы қазақ руларының күшті көтерілісінің болғандығын жазады. Бұл көтеріліске қатысқан 12 мыңдай қарулы қолды осы өлкенің тумасы Тентек төре деген сұлтанның басшылығы мен өтті. Бірақ, көтерілісшілер көп ұзамай жеңілді. Бертін келе 1858 жылы қоқандықтардың зекет жинаушыларының зорлық-зомбылығына қарсы Оңтүстік Қазақстанды қамтыған шаруалар көтерілісі етек жайды. Көтерілістің негізгі ошағы Әулиеата қаласы болды. Ақмолда батыр халық қозғалысының қақ ортасында жүрді деп көрсетеді. Ол 1864 жылы маусымда өз сарбаздарымен Әулиеатаны азат етуге аттанған М.Г. Черняев бастаған орыс армиясына қосылады онда ерен ерлік көрсетеді. Әскери жорықтағы мінсіз қызметі үшін оған орыс патша әскерінің капитаны деген атақ берілді. Сол кездегі қазақ биі, Россияға өз еркімен қосылуды жақтаған, патша әскеріне Ақмолда батырмен бірге үзеңгілес болып қызмет еткен Құдайберген Байетұлы болды. Ол Ташкент қаласын алуға

қатысқан. Өзіне берілген міндетті жақсы атқарғаны үшін оған орыс патша әскерінің майоры деген атағы берілді [4].

Әулиеата уезінің бастығы Василий Андреевич Каллаурдың мәліметі бойынша Әулиеата қаласы Қоқан ханы Мадалы кезінде бекініс ретінде пайда болған. 1837 жылы Қоқан феодалдарының қысымына шыдай алмай Наманганнан келген бір топ қоныс аударушылар семьясы көне Тараз қаласының орнына салынған бекіністің жанынан Наманган көше деген қоныс жайларын салады. 1856 жылы Ташкенттің билеушісі Миржа Ахмедтің нұсқауы бойынша қалада базар салынады. 1853 жылы Әулиеата қаласы болып аталады. Бұл кезде қала көшелері тар, лас, небәрі екі-үш мыңнан аспайтын халық тұратын. Қаланың сол кездегі датқасы Атабек деген өзінің қаталдығымен белгілі болған кісі..» - деген мәліметтерінде Әулиеата тарихына, бұрын беймәлім болған Датқалар мен ел билеушілерге қатысты деректер ағамыздың газет бетіндегі мақалаларында жарық көріп отырған.

Зерттеу нәтижелері. 1983 жылғы ағамыздың тағы бір мақаласы «Еңбек туы» газетінің 11 наурыз №49 (12.239) санында «Үңгірлі сыр шертеді» атты атпен берілген. «...Шу мен Қордай аудандарында болып онда көптеген белгісіз байлықтар анықталды. Әлі де болса тарихи мұралардың көп екеніне көз жеткіздік. Бұл өңір ғасырлар тереңінен сыр шерткен мұралардың бір тобы – тас бетіне салынған таңбалы суреттерге, немесе ғылыми тілмен айтқанда петроглифтерге бай болып шықты. Сыры белгісіз көне бейнелерге бағдарлап терең ой жүгіртсең, әр дәуірдің өзіне тән қолтаңбасы, мазмұны бар.

Тарихта талай ғасырлар бойы адамның қол күші мен ой еңбегі арқылы дүниеге келген сәулет өнері Қаратау, Хантау, Жамбыл және Қырғыз Алатауының терістік жағындағы таулардың жарқабақ тастарында көп кездеседі. Осындай көне «сурет галереясының» бір тобын Шу ауданы Чкалов атындағы колхоздың шығыс жағындағы «Үңгірлі» сайынан таптық. «Үңгірлі сайы», «Шатыркөл» деген жердің

жоғары жағындағы таудан басталып, аяғы колхозға жетпей жайылып жоқ болып кетеді екен деп мақала мазмұнында көрсетеді [5].

Мұндағы тау мен тасты жағалай салынған суреттер күн көзі жақсы түсетін күнгедейгі биік тастарға түсірілген. Мұндағы бір көңіл аударарлық нәрсе, беті тегіс, көзге бірден алыстан түсетін тік жалпақ тастарда таң ертеңгі күн шапағында өріп бара жатқан таутекелер, арқарлар көрсетілсе, енді кейбір тастарда үйірінен бөлініп кеткен жануарлар бар. Тастағы бейнеленген тауешкілердің көпшілігінің мүйіздері басынан құйрығына дейін екі қатар айқара етіп берілуі қызығарлық деп көрген білгенінен алған әсерін жазып кетеді.

Зерттеу нәтижелерін талқылау.

Көпшілік қазақ қауымның назарын аударатын тағы бір нәрсе – тастардағы ру таңбаларының белгіленуі. Ру таңбалары алғашқы тайпалардың өзара бірлігін сақтауға, қарым-қатынасын жақсартуға негізделіп жасалған деп топшалаймыз деректер соны меңзейді.

Бұл тастағы таңбалар жөнінде алғашқы мәліметті деректерін шығыс жазбаларында кездестірдік. «Үңгірлердегі» жартастағы суреттер – ата-бабаларымыздың баға жетпес, тарихи мәдени өнер қазынасы оған дәлел тастағы суреттер. Өкінішке орай, олар ашық аспан астында табиғат әсерінен біртіндеп бұзылуда осы бұзылыстың алдын алсақ тым жақсы болар еді. Түптеп айтқанда оларды сақтау, келер ұрпақ игілігіне қаз қалпында жеткізу – баршамыздың абыройлы да ардақты борышымыз әрі міндетіміз деп білемін деп көрсетеді.

Жоғары аталған көне байлықтардан басқа, біз Шу ауданы «Ақтөбе» колхозына қарасты Далақайнар бөлімшесінің шығыс жағындағы бір шақырым жердегі «Құмшық» деген кіші өзеннің сол жағындағы Өленбайдың күмбезін кездестірдік деп ағамыз осы күмбезге сипаттама жасайды. Күмбез төрт бұрышты, алдыңғы жағында екі бұрышында мұнарасы бар. Күйдірілген кірпіштен қаланыпты. Жергілікті тұрақты халықтардың айтуынша бұл күмбез 1897 жылы салынған деп көрсетеді.

Бұл күмбездің өзіне тән архитектуралық стилі бар. Өкінішке орай, айналасы мүжіліп, орталық күмбезі орта шенінен қақ жарылыпты. Өзірге біздің облысымыздағы бірден-бір бұзылмай жеткен ескерткіштердің бірі осы. Сондықтан оны кешіктірмей қамқорлыққа алған дұрыс..» деп, ағамыз тарихи мұраларға деген жанашырлығын білдіреді. Күзембай ағамыз бағытта өмірінің соңына дейін тынымсыз еңбек етті [6].

Тағы бір қызықты тақырып «Ақ жол» газетінің 12 наурыз 1992 жылғы №31 (14.397) санында «Тараздың жер асты жолы барма?» деген мақаласында жазылады. «...ата-бабаларымыз кезінде мәдени-сауда орталығы болған қалаларды талай қилы заман қыспағынан аман сақтап, бүгінгі ұрпаққа аманат етіп қалдырды. Соның бірі – өзіне тән бар әдет-ғұрпы мен сән-салтанаты жарасқан, көненің көзіндей Тараз қаласы деп мәліметтер келтіре отырып, ортағасырлық қалалардың бірі саналатын бүгінгі шаһарымыз жайлы деректерге көз жіберер болсақ, онда талай жиһанкездер мен саудагерлер әртүрлі елдердің елшілері бас қосып сыр шерткен зәулім үйлер, теңге соғатын сарайлар, мешіттер, басқа да ғимараттардың көп болғанына көз жетеді. Бүгінде олар қайда кеткен? Өткеніне үңілсек, олардың көбіне бір қилы замандарда сан түрлі жаугершілікті бастан кешіріп, замана желімен бірге қирап, бүлінгенін байқаймыз. Өйткені, бүгінгі қаланың әр жерінде үйінді болып жатқан орындар осыны көрсетеді. Иә, мұндай үйінділердің астында бүгінгі ұрпаққа беймәлім талай ғасырлардың куәсі боларлық мол дүниелердің жатқандығы анық дей келе ортағасырлық Тараз көкбазар жанындағы әскери казарма орналасқан мекен-жайдың ішінде бір кішкене автомашина жөндеу шеберханасы бар. Осында жұмыс істеп жатқан солдаттардың біреуі кенеттен еден опырылып, төмен түсіп кеткен. Опырылған тесікті тазалағанда биіктігі екі метрден асатын күйдірген кірпіштен қаланған көлбеу бөлме орыны табылды. Құпия қабырға жер астына қарай қаланғаны анықталды. Оның төменгі жағында ішке кіретін есігі бар. 2x2 метр

жоғарғы жағы күмбезделген кішкене бөлме кезікті деп көрсетеді, яғни мұндағы мақалаға арқау болған жер асты жолы туралы сөзге тиек етеді.

Былайша анықтап қараған кісіге бұл жер үлкен бір тұрмыс орны сияқты әсер етеді. Оның қалған бөлігі жер астына көміліп қалған. Иә, осыншама тереңдікте жатқан бұл нендей құрылыс орны? Оның үстіне қаланың орталық бөлігінде емес, шеткері қолөнершілер орналасқан мекен-жайдан табылып отыр. Бұл құрылыс, бәлкім, жер асты жолы шығар?.. Олай дейтініміз, бұдан бірнеше жыл бұрын осы көкбазар жанындағы бүгінгі көп қабатты үйлердің орнынан биіктігі бір метр қызыл кірпіштен қаланған жер асты жолы табылған еді. Оны облыстық өлкетану музейінің қызметкері А.Попов тексеріп көрген болатын [7].

Жер асты жолдары ортағасырлық ірі қалалардың көпшілігінде болғаны бүгінгі ұрпаққа көне тарихтан белгілі. Ертедегі жаугершілік жылдары қаланы жау қоршағанда осындай құпия жолдар арқылы қала билеушілері өз нөкерлерімен құтылып кетіп отырған. Ежелгі Тараз жерінен табылып отырған мынау жер асты жолдары да, сөз жоқ, бұрынғы өткен ата-бабаларымыз қолымен салынған көне құрылыстардың бірі, оның толық құпиясы әлі ешкімге анық емес. Демек, өзіміз мекен ететін қаламыздың әлі де ашылмаған тарихи беттері көп екенін де дау жоқ.

Қорытынды. Ендеше ғасырлар тереңінен бізге жеткен мұндай беймәлім көне құрылыс орындарын ел игілігіне жарату үшін қолға алатын жұмыстар жетерлік. Бұл үшін басы қала әкімшілігі болып ата-бабаларымыздан қалған асылдың сынығындай осы жәдігерлерді қайта қалпына келтірген жөн болар еді» - деп тарихи оқиғаның шетін ғана шығарып, қалған дүниені келер ұрпақтың еншісіне қалдырған болу керек.

Сонымен қатар, К. Байбосыновтың жарық көрген мақалалары мынадай газет-журналдарда жарық көріп отырған. «Знамя труда» №19 (11.631) 1980 год 26 январь «Из

глубины веков», «Еңбек туы» №213 (11.653) 1980 ж. 6 қараша «Бір ескерткіш тарихы», «Еңбек туы» №139 (11.829) 1981 ж. 21 шілде «Музей экспонаттарын сөз етсек», «Еңбек туы» газеті 1981 ж. 31 қазан №208 (11.898) «Ғасырлар тереңінен», «Еңбек туы» 1982 ж. 14 қаңтар №9 (11.949) «Дін нанымдары», «Еңбек туы» 1982 ж. 5 мамыр №87 (12.027) «Тарихи бетбұрыс», «Еңбек туы» 1982 ж. 18 мамыр №95 (12.035) «Арудың зираты», «Еңбек туы» 1983 ж, 11 қараша №216 (12.406) «Ұлы достық үшін күрескендер», 1983 ж, 21 маусым №117 (12.307) Еңбек туы «Қорғандар құпиясы», 1983 ж. 15 қыркүйек №176 (12.366) Еңбек туы «Тас мүсіндер сөйлейді», 1983 ж. 31 желтоқсан №250 (12.440) «Еңбек туы» «Көне қалалар тарихынан», 1984 ж. 31 шілде №145 (12.585) «Еңбек туы» «Халық медицинасы хақында», 1985 ж. 17 тамыз №160 (12.850) «Еңбек туы» «Бақсы деген кім?», 1988 ж. 14 қазан №196 (13.576) «Еңбек туы» «Ақыртас аңыздары не дейді?», 1990 ж. 9 январь №6 (14.118) «Знамя труда» «Новая кумысхана и древний Тараз», 1990 ж. 20 қаңтар №115 (13.895) «Еңбек туы» «Ғасырлар ғақлиясы», 1991 ж. 29 наурыз №59 (14.189) «Ақ жол» «Жамбыл таңы» «Тараз моншасы қалпына келтіріледі», 1991 ж. 6 желтоқсан №216 (14.346) «Ақ жол» «Жамбыл таңы» «Тығыз байланыс куәгері» немесе Мұражайдағы екі экспонаттың құпиясы қалай ашылды?, 1992 ж. 4 ақпан №15 (14.381) «Ақ жол» «Суреттегі күмбездер кімдікі?», 1992 ж. 19 мамыр №60 (14.426) «Ақ жол» «Тасқа жазылған дастан».1994 г. 30 ноября, среда, №76 (14.984) «Знамя труда» «Тайны пищеры Бота-Мойнак» атты еңбектері жарияланған.

Күзембай Байбосынов ағамыз осы сияқты көптеген ғылыми мақалалар жариялады, шәкірттер тәрбиеледі, жас зерттеушілерге бағыт бағдар берді. Жамбыл өңіріндегі тарихи мұраларды зерттеудегі еңбегі мен ғылым саласына қосқан үлесі үшін М.Х. Дулати атындағы Тараз мемлекеттік университетінің құрметті профессоры мәртебесін иеленген. Күзембай Байбосынов көзі тірісінде ұрпаққа үлгі боларлық мол тәжірбиесімен бөлісіп отырған, және артынан елеулі еңбектер

қалдырған бір туар тұлғалар қатарынан деп айтсақ қателеспейміз. Осы тұрғыда ел азаматының өмір жолын, еңбегін өскелең

ұрпаққа дәріптеу, кеңінен насихаттау азаматтақ парыз болып қала бермек.

Әдебиеттер тізімі:

1. Байбосынов, К. Тарихи-мәдени ескерткіштерді қорғау және қалпына келтіру дирекциясы [Электронды ресурс] Кіру режимі: https://www.facebook.com/1831662180405272/posts/2750051038566377/?locale=ms_MY Жүгінген күні: 14.01.2021 ж.
2. Мазур, В. В поисках прошлого [Текст] / В. Мазур // Знамя труда. 8.12.2014 г. <https://ztgzt.kz/v-poiskax-proshlogo/>
3. Байбосынов, К. Музей экспонаттарын сөз етсек [Мәтін] / К.Байбосынов // Еңбек туы газет.-1981 ж. 21 шілде. №139 (11.829)
4. Байбосынов К. Шежірелі шақ [Мәтін] / К. Байбосынов // Еңбек туы газет.-1981 ж. 9 қыркүйек. №173 (11.863)
5. Байбосынов К. Үңгірлі сыр шертеді [Мәтін] / К. Байбосынов // Еңбек туы газет.-1983 ж. 11 наурыз. №49 (12.239)
6. Байбосынов К. Тасқа жазылған дастан [Мәтін] / К. Байбосынов // Ақ жол газет.-1992 ж. 19 мамыр. №60 (14.426)
7. Байбосынов К. Тараздың жер асты жолы барма? [Мәтін] / К. Байбосынов // Ақ жол газет.-1992 ж. 12 наурыз. №31 (14.397)

Материал 23.02.23 редакцияға түсті.

Н. Серикбаев - *Городской государственной архив города Тараз, г. Тараз, Казахстан*

ЗНАЧИТЕЛЬНЫЕ ТРУДЫ КУЗЕМБАЯ БАЙБОСЫНОВА В ОБЛАСТИ КРАЕВЕДЕНИЕ

Аннотация. В статье рассматриваются труды известного историка, краеведа Кузембая Байбосынова. Он внес большой вклад в изучение Жамбылской области. За всю свою жизнь он провел множество научных исследований. Он много работал над поиском исторических мест и ценных материалов. Байбосынов Кузембай не прекращал своих исследований даже в пенсионном возрасте. Были времена когда они продолжали археологические исследования в местах «Нижнем Барысхане» который расположен недалеко от города Тараз, состав экспедиции составляли план по открытию там музея и представляли его областному руководству. Он представлял исследования, которые проводил на протяжении многих лет, и всегда упоминал исторические места, которые необходимо исследовать в будущем. Когда к ним приходили студенты на собеседование, он делился многими своими научными планами и наставлял молодежь в будущее. Давайте поговорим о некоторых статьях, которые были опубликованы при жизни. Труды Кузембая Байбосынова были опубликованы в местных и республиканских газетах. В некоторое время назад экспедиция, организованная музеем, привезла из совхоза Жданова, Амангельдинского отдела, Таласского района очень редкую деревянную кровать, изготовленную Дайырбековым Битеном, который столетие назад славился своим искусствоми рукоделием в нижне Таласском районе. Те, кто его видел и помнят, что этому искусству и рукоделию он научился у своих братьев Тогызбая и Онбая, и до недавнего времени изделия и рукоделие изготовленные им, можно было найти в этом селе, но сейчас их нет. В статьях Кузембая он очень интересовался историей края искусствоми и рукоделием местных людей. Он в своих

напоминаниях пишет что например, одна из больших проблем, которая меня давно уже волнует, заключается в том, что воедино собираются замечательные произведения, созданные народными мастерами и их музыкальных инструментов. Но некоторые люди из них отказываются давать его в музей, потому что это ценное вещь, оставленный их предками. Он пишет о том, где и как в музее были собраны ценные артефакты из отдаленных деревень региона.

Ключевые слова: Краеведение, история, музей, археология, средневековый город, исследование, документ.

N. Serikbaev - Taraz City State Archive, Taraz, Kazakhstan.

SIGNIFICANT WORKS OF KUZEMBAY BAIBOSYNOV IN THE FIELD OF LOCAL STUDIES

Abstract. The article examines the works of the famous historian and local historian Baibosynov Kuzembaya. He made a great contribution to the study of the Zhambyl region. Throughout his life he conducted many scientific studies. He worked hard to find historical sites and valuable materials. Baibosynov Kuzembay did not stop his research even at retirement age. There were cases when they continued archaeological research in the sites of "Nizhniya Baryskhan", located near the city of Taraz, they drew up a plan to open a museum there and presented it to the regional leadership. He presented the research he had done over the years and always mentioned historical sites that needed to be explored in the future. When students came to him for interviews, he shared many of his scientific plans and mentored the youth for the future. Let's talk about some articles that were published during his lifetime. The works of the Baibosynov Kuzembaya were published in local and national newspapers. Some time ago, an expedition organized by the museum brought from the Zhdanov state farm, Amangeldinsky department, Talas region, a very rare wooden bed made by Dayyrbekov Biten, who a century ago was famous for his art in the lower Talas region. Those who saw him and remember that he learned this art from his brothers Togyzbai and Onbai, and until recently, products made by him could be found in this village, but now they are not. In Kuzembai's articles, he was very interested in the history of the region and the creative work of the artists of this region. For example, one of the problems that has been bothering me for a long time is that wonderful works created by folk craftsmen and their musical instruments are being brought together. But some of them refuse to send it to the museum because it is a valuable thing left by their ancestors, he says. He writes about where and how the museum collected valuable artifacts from remote villages in the region.

Key words: Local history, history, museum, archeology, medieval city, research, document

References

1. Baibosynov, K. Tarihi-mădeni eskertkishterdi қорғау және қалпына келтіру дирекциясы [Directorate for the protection and restoration of historical and cultural monuments] [Electronic resource] access mode: https://www.facebook.com/1831662180405272/posts/2750051038566377/?locale=ms_MY date of application: 14.01.2021
2. Mazur, V. V poiskah proshlogo [In search of the last] / Znamya labor. 8.12.2014 G. <https://ztgzt.kz/v-poiskax-proshlogo/>
3. Baibosynov, K. Muzej eksponattaryn sөz etsek [Speaking of museum exhibits] / K. Baibosynov // Enbek tuy.- July 21, 1981. №139 (11.829)
4. Baibosynov K. SHEzhireli shaқ [Chronicle] / K. Baibosynov // Enbek tuy. - September 9, 1981. №173 (11.863)

5. Baibosynov K. Үңгірлі сыр шертеди [Cave] / K. Baibosynov // Еңбек туы.- March 11, 1983. №49 (12.239)
6. Baibosynov K. Тасқа zhazyлған dastan [Dastan] / K. Baibosynov // АҚ Zhol newspaper. - May 19, 1992. №60 (14.426)
7. Baibosynov K. Tarazдың zher asty zholy barma? [Does Taraz have an underground road?] / K. Baibosynov // АҚ Zhol newspaper. - March 12, 1992. №31 (14.397)

Мақалаға сілтеме: Серікбаев, Н. Күзембай Байбосыновтың Өлкетану бағытындағы елеулі еңбектері, ғалымның хаты өшпейді [Мәтін] / Н. Серікбаев // Dulary University Хабаршысы. – 2024. - №2. – Б. 137-144 <https://doi.org/10.55956/XOND3022>

Г.М.Иманбекова

аға оқытушы

М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті

Тараз қаласы., Қазақстан

gulvira_02.75@mail.ru

ҚОҒАМНЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК-САЯСИ ҚҰРЫЛЫМЫН АНЫҚТАУДЫҢ ӘДІСНАМАЛЫҚ НЕГІЗІ РЕТІНДЕ САЯСИ БІРЕГЕЙЛІК ТҰЖЫРЫМДАМАСЫНЫҢ МАҢЫЗЫ

Аңдатпа. Саяси бірегейлік қоғамның әлеуметтік-саяси құрылымының дамуының негізгі аспектілерінің бірі болып табылады. Мақалада автор саяси бірегейліктің мәнін қоғамның құрылымы мен қоғамның саяси құрылымын, билік пен қоғам арасындағы кері байланыс жүйесін қалыптастыруда, саяси белсенділігін арттыруда, қоғамды белгілі бір идеялар мен бағдарламалар төңірегінде біріктіруге, сондай-ақ халықтың кең топтарының мүдделерін біріктіруге және тұжырымдауға қабілетті анықтамалық топтарды қалыптастыру жолдарын қарастырады. Саяси бірегейліктің қалыптасуына бірқатар факторлар әсер етеді, олардың арасында жеке тұлғаны әлеуметтендіру процесі, жалпы азаматтық және саяси мәдениеттің даму деңгейі, әлеуметтік стратификацияның ерекшеліктері, жеке тұлғаның әлеуметтік мәртебесі, сондай-ақ оның білім деңгейі, әртүрлі материалдық және ауызша рәміздер, жеке тұлғаның тұрғылықты жері, аумақтың мәдени ерекшеліктері, халықтың этникалық және нәсілдік құрамы және т.б. Мақалада қоғамның әлеуметтік-саяси құрылымын анықтаудың әдіснамалық негізі ретінде саяси бірегейліктің маңызды аспектілері талданылады.

Тірек сөздер: әлеуметтік, саяси, бірегейлік, талдау, зерттеу, құрылым, қоғам.

Кіріспе. Саяси бірегейлік-табиғи-климаттық жағдайларға, мемлекеттік құрылыстың тарихи тәжірибесіне, экономикалық қызметтің ерекшелігіне, дінге, психикалық және психологиялық ерекшеліктерге негізделген күрделі әлеуметтік-саяси құбылыс, олар саяси идеялар мен билік органдарын құру тәсілдері мен тетіктері туралы идеялар төңірегінде жеке адамдар мен әлеуметтік топтардың бірлігін қамтамасыз етеді. Саяси бірегейлік -ұжымдық бірегейліктің дамыған түрі. Ол этникалық, ұлттық немесе мемлекеттік сияқты басқа бірегейліктермен толық сәйкес келмейді. Алайда, ұлттық бірегейлікпен тығыз байланысты, жеке тұлғаны белгілі бір этникалық топпен және оның мемлекетімен бірге біріктіруді білдіреді. Саяси бірегейлік құрылымында екі деңгейді ажыратуға болады:

мемлекеттік және басқа да қоғамдық-саяси институттар арқылы көрінетін институционалдық деңгей және идеялармен, менталитетпен, ұлттық-мәдени ерекшеліктермен, дәстүрлермен, әдет-ғұрыптармен, құндылықтармен байланысты институционалдық емес деңгей.

Саяси бірегейлікті қалыптастырудың негізі саяси принциптер, мемлекет туралы тарихи және мәдени идеялар, білім деңгейі және жеке адам қабылдаған және бөлісетін басқа факторлар, сондай-ақ оның белгіленген нұсқауларды орындауға дайындығы болып табылады.

Саяси бірегейлік оң және теріс жағынан көрінеді. Саяси бірегейліктің жағымды жағы жеке тұлғаның көпшілікті құрайтын пікірлес қоғаммен бірге біріктіруді және ұсынылған саяси мағыналар мен құндылықтарды қолдау

арқылы көрінеді. Теріс жағы басым идеологияның белсенді немесе пассивті қарсылығында, белгіленген саяси және әлеуметтік-экономикалық тәртіпте көрінеді.

Саяси бірегейлікке қатысты мәселелер алғаш рет ғылымда «саяси бірегейлік» деп белгіленген саяси өмірдің жаңа формасы АҚШ-та 1960 жылдары пайда болды. XX ғасырдың аяғында оның таралу географиясы әлемнің көптеген елдерін, соның ішінде Қазақстанды да қамтыды. Саяси бірегейлікті қалыптастырудың бастаулары тұтастай алғанда бірегейліктің жалпы тұжырымдамасының, оның мазмұны мен әртүрлі түрлерінің жазықтығында жатыр. Бірегейлік мәселелері отандық зерттеушілер арасында үлкен қызығушылық тудырып отыр.

Зерттеу шарттары мен әдістері. Қазіргі кезеңде саяси бірегейлікті зерттеу объектісі ретінде саяси зерттеу әдістерін жетілдіруге қажеттілік туғызады және алғышарттар жасайды. Саяси-құқықтық талдау әдісі ұсынылды, оның құқықтық компоненті зерттеу объектісінің іс-әрекеттерінің құқықтық нормаларына, адамның құқықтары мен бостандықтары туралы халықаралық актілерге және қолданыстағы заңнамаға бірегейлігін талдаудан, саяси мақсаттары мен нәтижелерін анықтаудан тұрады. Салыстырмалы институционалдық талдау әдісі ұсынылды, оның мәні олардың арасындағы өзара байланыстар мен ықпал ету тенденцияларын анықтау мақсатында мемлекеттің әртүрлі сипаттамаларын салыстыру болып табылады, ол үшін халықаралық және үкіметтік емес ұйымдардың мемлекеттік зерттеулерінің нәтижелері бастапқы деректер болып табылады.

Зерттеу нәтижелерін талқылау. Саяси бірегейлік - биліктің қандай да бір формасы үшін ортақ күресі бар белгілі бір топтарға жататындығын білдіретін әлеуметтік бірегейліктің бір түрі. Бұл саяси партиямен бірегейлендіруді қамтуы мүмкін, бірақ ол нақты саяси мәселелерге, ұлтшылдыққа, этносаралық қатынастарға немесе неғұрлым

абстрактілі идеологиялық осьтерге қатысты ұстанымдарға да қатысты. Бірегейлендірудің нысаны ең нақты саяси мәселелер бойынша дауыс беру ниеттері мен ұстанымдарын болжаудың ең күшті факторы болып табылады. Партиялық бірегейлендірудің күші, өз кезегінде, жасына қарай артады, өйткені жеке тұлға сайлау жүйесіне қатысты тәжірибе жинақтайды.

Бірегейлік мәселелері философтардың, әлеуметтанушылардың, мәдениеттанушылардың, саясаттанушылардың және т.б. назарында, әрине, әрбір ғылыми пән осы құбылысқа деген көзқарасын сипаттайды. Атап айтқанда, әлеуметтануда бірегейліктің әлеуметтік-мәдени ерекшеліктеріне назар аударылады, әлеуметтік топтардың өзін-өзі анықтау механизмін және қауымдас-тықтардағы жеке тұлғаларды бірегейлендіруді зерттеу ұсынылады. Мәдениеттануда бірегейліктің мәні ұлттық мәдениеттің ерекшеліктерімен байланысты. Философиялық ғылымда бірегейлік әлеуметті, антропологиялық, мәдени аспектілері қарастырылады. Саяси ғылымда оның мазмұны, мәні, түрлері, мысалы аймақтық саяси бірегейлік, азаматтық саяси бірегейлік, этно-ұлттық саяси бірегейлік және т.б. мәселелері жан-жақты қарастырылады. Атап айтқанда, Т.З.Мансуровтың көзқарасы бойынша саяси бірегейлік топтық сипатқа ие және өзінің жеке топқа, институтқа (кәсіподақ, қоғамдық-саяси қозғалыс, саяси партия) қатыстылығын түсінуде, қандай да бір саяси көзқарастармен, идеялармен, ұстанымдармен бірегейлендіруде, сондай-ақ оны саяси процестің басқа факторлары тарапынан тануда көрінеді [1].

Кез-келген мемлекеттің саяси бірегейлігін қалыптастыру күрделі әлеуметтік-саяси құбылыс болып табылады. Бірегейлікке, ең алдымен, өзгермелі әлемнің жаһандық процестері әсер етеді.

Саяси бірегейлік ұлттық қауіпсіздік мәселесі де, елдің даму құралы да. Патриотизм, ұлттық идея, саяси бірегейлік,

толеранттылық мәселелері Қазақстанда ұлттық бірегейлікті қалыптастыру үдерісімен тікелей байланысты. Ә.Н.Нысабаев, Е.Е.Бурова, А.Сайлаубекқызы «көпмәдениетті қоғам жағдайындағы Қазақстандықтардың бірегейлігінің ерекшеліктері» атты мақаласында: «Қазақстандық қоғамға полиэтностық және көпконфессионалдылық, сондай-ақ жасына және этникалық тегіне байланысты бірегейліктер мен әлеуметтік ұғымдарды сегментациялау тән», - деп тұжырымдайды [2, 40 б.].

В.Ю. Дунаев, В.Д. Курганская, А.Сағиқызы: «Қазіргі Қазақстанның саяси бірегейлігі өзінің әртүрлі принциптерінің араласуымен сипатталады, құрылымдауды бастауымен, институционализациянуымен ерекшеленетіне назар аударады» [3, 96 б.].

Р.Қадыржанов: «Жаһанданудың аса күрделі жағдайында, сарапшылар «ұлттық мемлекеттің соңы» туралы айтқан кезде, Қазақстан өзінің ұлттық мемлекетін құруға және нығайтуға мәжбүр. Бұл процесте ұлттық бірегейлікті анықтау өте маңызды. Ұлттық мемлекеттің және оның азаматтығының болуы автоматты түрде ұлттық бірегейлікті орнатуға кепілдік бермейді. Шын мәнінде, біз Қазақстан халқын анықтау туралы айтып отырмыз, яғни, біз оны «қазақтар» немесе «қазақстандықтар» деп анықтаймыз ба, бүгінде осы бірегейлендіру санаттарының айтарлықтай қарама-қайшылығы байқалады», - дей келе, саяси бірегейлендіруді ұлттық бірегейлендірумен байланыста айшықтайды [4, 89 б.].

Саяси бірегейлікке байланысты ғалымдар бірегейлікті талдаудың үш деңгейін анықтайды: «бірінші жеке (микроәлеуметтік) деңгейде жеке адам өзін өміріндегі ең маңызды адамдармен (отбасы, достары, әріптестері және т. б.), екінші деңгейде – әлеуметтік, бірегейлендіру бірқатар белгілерді (гендерлік, әлеуметтік) ескере отырып, белгілі бір әлеуметтік топтарда жүреді, үшінші деңгей – макроәлеуметтік-онда адам өзін ең кең категориялармен (этнос, ұлт, мәдениет, дін немесе саяси білім) бірегейлендіреді». Саяси

бірегейлілік туралы құрылымдық идеяны И.Н.Тимофеев негіздейді [5, 176 б.]. М.С.Шайкемелев «Азаматтық бірегейлендіру қазақтың бірегейлігінің маңызды құрамдас бөлігі ретінде» атты еңбегінде, қоғамдық жаңғырту үдерістері контекстіндегі қазақ бірегейлігін трансформациялаудың мәдени-тарихи, саяси, этноұлттық және әлеуметтік-психологиялық аспектілерін түсінуге ерекше көңіл бөлінеді. Қазақ этносының құндылық түсініктеріне негізделген бірегейлендіру жобасын ұсынуға мүмкіндік беретін дүниетанымдық негіздер мен әдіснамалық тәсілдерді зерттейді [6, 83 б.]. Әлеуметтік топтар мен институттардың айналасында «саяси құрылыммен тікелей байланысты: партиялар, мемлекет, азаматтық және т.б. және тек саяси бағытты дамыту мәселелері бойынша, яғни тікелей билік пен билік қатынастарын жүзеге асырумен» саяси бірегейліктің қалыптасуын көрсетеді.

Саяси бірегейліліктің белгіленген тұжырымдамалары оны анықтауға субъективті және объективті көзқарастарды ажыратуға мүмкіндік береді. Бір жағынан, саяси бірегейлілік - жеке, топтық деңгейде және тұтастай алғанда бүкіл қоғам деңгейінде өзінің тиесілігін түсіну. Екінші жағынан, оны объективті берілген немесе қоғамдық санада көрінетін мемлекеттің өзін-өзі анықтауының нәтижесі болып табылатын ұжымдық образ ретінде қарастыруға болады. Субъективті деңгейде саяси бірегейлікті қалыптастыру процесіне саяси субмәдениеттермен бірегейлендіру, партиялылық, саяси өмірге қатысу деңгейі, саяси сана деңгейі айтарлықтай әсер етеді. Саяси жетілу мен саяси өзін-өзі бірегейлендірудің көрсеткіші жекелеген адамдар мен олардың бірлестіктерінің елдің саяси өміріне қатысу деңгейі болып табылады. Демек, саяси бірегейлікті қалыптастырудың және оны субъективті деңгейде жүзеге асырудың негізі, ең алдымен, саяси институттардың жеке тұлғаларды саяси белсенділікке итермелеуге, олардың саяси мәдениетінің деңгейін арттыруға және олардың саяси жетілуін

қалыптастыруға бағытталған қызметі болып табылады. Саяси бірегейлендіруді таңдаудың көрінісі саяси мінез-құлық болып саналады, ол көбінесе жеке адамдардың, әлеуметтік топтардың, ұлттардың немесе бүкіл қоғамдардың саяси сана деңгейімен анықталады. Саяси сана деңгейін және елдің саяси өміріне қатысуға дайындығын арттыру саяси партиялардың қызметі арқылы жүзеге асырылады. Қоғамдағы саяси сана деңгейі жеке адамдардың саяси мәдениеті мен саяси сана деңгейімен генетикалық байланыста болады.

Саяси бірегейлікті зерттеудің өзектілігі келесі жағдайлармен анықталады:

Біріншіден, ұлттық бірегейліктің қалыптасуы тұрақты саяси-әлеуметтік дамудың объективті қажеттілігін көрсетеді;

Екіншіден, жаһандану жағдайында бірегейлік жеке деңгейде ұлттық ынтымақтастық пен ұжымдық сананы шоғырландыру механизмі ретінде әрекет етеді.

«Бірегейліктің әлеуметтік модельдері – аумақтық (аймақтық, конфессиялық, гендерлік, этникалық) қазіргі қоғамда саяси, полипарадигмалық және пәнаралық сипатқа ие болады» деген көзқарас әділетті. Саяси бірегейлікті елдің өткенін бейнелеу мен түсіндірудің жиынтығы ретінде де бағалауға болады және белгілі бір логика шеңберінде құрылымдалған тарихи өткенді ерекше түсіндіру ретінде анықталады.

Қалыпты жағдайда бірегейлілік аймақ тұрғындарының құндылықтары мен мінез-құлық нормаларының белгілі бір жүйесін қалыптастыруда көрінеді. Оны фольклорда, дәстүрлерде, мифтерде, тарихи оқиғаларды жергілікті түсіндіруде табуға болады.

Бірегейлендіру құрылысының бірнеше нысандары мен көздерін ажыратуға болады:

- заңдастырушы бірегейлілік-қоғамның басым институттары актерлерге үстемдігін кеңейту және ұтымды ету үшін енгізеді;

- қарсылықтың бірегейлігі, оларды бағаламау немесе/және үстемдік логикасымен стигма жағдайында актерлер қалыптастырады;

- әлеуметтік актерлер қолда бар мәдени материалға сүйене отырып, олардың қоғамдағы орнын анықтайтын және бүкіл әлеуметтік құрылымды өзгертуге бағытталған жаңа бірегейлікті құратын проективті бірегейлілік.

Саяси бірегейліктің түрлері: ұлттық, азаматтық, этникалық болып бөлінеді. Ұлттың саяси бірегейлік күрделі, оның құрылымында белгілі бір тарихи контекстке, жалпыұлттық және аймақтық дәстүрлер мен құндылықтарға, әлеуметтік-мәдени ерекшеліктерге байланысты белгілі бір аймақтық бірегейліктерді ажыратуға болады. Саяси бірегейлік аймақтық бірегейліктің қалыптасуына әкеледі. Аймақтық бірегейлік белгілі бір кеңістік ретінде аймақты жобалау элементтерінің бірі ретінде әрекет етеді. Ол жалпы ұлттық саяси мәселелерді ерекше қабылдауға негіз болады және аумақтың ортақтығы, аймақтық өмірдің ерекшеліктері, белгілі бір құндылықтар жүйесі негізінде қалыптасады. Аймақтық бірегейлендіру құрылымында екі негізгі компонент бар – білім, өзінің «аумақтық» тобының ерекшеліктері туралы идеялар және оның мүшесі ретінде өзін-өзі тану және өз аумағының қасиеттерін бағалау, оның әлемдік және жергілікті координаттар жүйесіндегі маңыздылығын айшықтау. Саяси бірегейлілік типтері өкілдерінің негізгі әлеуметтік сипаттамалары да анықталды. Олардың арасындағы негізгі бөліну жас, білім, табыс және материалдық жағдайдың өзін-өзі бағалауы сияқты негізгі әлеуметтік сипаттамаларға сәйкес болды. Әр түрлі субъективті бағалаулардағы топтардың ерекшеліктері де анықталды. Әлеуметтік құрылымды зерттеу қоғамды оның әртүрлі бөліктері бір-бірімен белгілі бір байланыста болатын тұтас жүйе ретінде қарастыруды қамтиды. Әлеуметтік-саяси құрылым - «саяси» деп аталатын негіздер бойынша бөлінген әлеуметтік құрылымның ерекше бөлімі.

Қазіргі саяси шындықта әлеуметтік-саяси құрылымның стандартты негізі іс жүзінде

жұмыс істемейді. Бүкіл қоғамның саяси көңіл-күйін бейнелейтін, бүкіл қоғамның нақты әлеуметтік-саяси құрылымын анықтауға болатын жеке тұлғаның саяси бағдарларына негізделген құрылымдау үшін осындай негіздерді табу мәселесі туындайды. Біздің ойымызша, мұндай негізді құрудың негізі «саяси бірегейлік» конструкциясы түрінде ұсынылуы мүмкін. Бүгінгі Қазақстандағы жағдай саяси бірегейлікті қалыптастыру процесі жалғасып жатқанын көрсетеді. Саяси бірегейліктің ажырамас бөлігі болып табылатын ұлттық және азаматтық бірегейлікті қалыптастыру процесі де аяқталған жоқ. Саяси бірегейлік санатына, оны қалыптастыру бағыттары мен тетіктеріне қатысты мәселелер әртүрлі ғылыми пәндер өкілдерінің назарында. Бұл тақырыпқа саясаттану, әлеуметтану, философия, тарихи, психологиялық, құқықтық мектептердің өкілдері жүгінеді, бұл оның күрделілігі мен жан-жақтылығын растайды. Әдетте ғылыми еңбектерде саяси бірегейлік мәселесі ұлттық және азаматтық бірегейлік сияқты басқа бірегейліктерді дамыту контекстінде қарастырылады. Саяси бірегейлік – ғылыми зерттеулердің салыстырмалы түрде жаңа пәні. Бұл мәселе ХХ ғасырдың екінші жартысынан бастап ғалымдардың назарын аудара бастады, бұл екінші дүниежүзілік соғыстан кейінгі өзгерістерге байланысты болды.

Қорытынды. «Саяси бірегейлік» санатын талдау мыналарды анықтайды, оның құрамдас бөліктері. Дәстүр бойынша саяси ғылымда бұл тұрғыда үш аспект бар:

1) саяси бірегейлік саяси принциптердің жиынтығы ретінде, соның негізінде адам өзін белгілі бір топпен бірегейлендіре алады және өзінің белгілі бір мемлекетке жататындығын біледі;

2) саяси бірегейлік мемлекет туралы оны басқалардан ерекшелендіретін және оның бірегейлігін айқындайтын идеялар жиынтығы ретінде;

3) саяси бірегейлік ел халқының психикалық-психологиялық қауымдастығының негіздеріне ықпал ететін

фактілер, мифтер, халық жетістіктерінің жиынтығы ретінде.

Осылайша, саяси бірегейлік саяси принциптер, мемлекет туралы тарихи-мәдени идеялар, білім және жеке адам қабылдаған және бөлісетін басқа факторлар, сондай-ақ оның берілген көзқарастарды ұстануға дайындығы негізінде қалыптасады. Оны саяси процестердің табиғатын түсіну және қатысу тәжірибесінің негізінде қалыптасатын негізгі негізі бар әлеуметтік-саяси көзқарас, сондай-ақ сыртқы факторлардың әсерінен қалыптасатын ситуациялық негіз ретінде қарастыруға болады.

Саяси бірегейлендірудің маңыздылығы оның функциялары арқылы көрінеді.

Біріншіден, ол жеке әлеуметтік топтар өздерінің мүдделерін нақты білетін және оларды біріктіруге және артикуляциялауға мүмкіндік алатын қоғамды құрады.

Екіншіден, ол қоғамның саяси құрылымына ықпал етеді. Қоғамның билік үшін партиялық-саяси сегментациясы ең маңызды маркер болып табылады, бұл соңғысына қоғамның сын-қатерлері мен талаптарына уақтылы жауап беруге мүмкіндік береді.

Үшіншіден, саяси бірегейлендіру билік үшін қоғамдағы көңіл-күйдің индикаторы ретінде қызмет етеді, өйткені оның арқасында мемлекет саясатына, оның шешімдеріне, жүргізіліп жатқан реформаларға және т. б. қатысты қоғамдық пікір қалыптасады.

Төртіншіден, дамыған демократиядағы саяси бірегейлендіру сайлау науқандарына серпін береді. Көрсетілген қызығушылық сайлау қоғамның тілектері мен үміттеріне сәйкес билік органдарын құруға жағдай жасайды.

Бесіншіден, саяси бірегейлендіру жеке адамға өз ұстанымдарын нақты білуге, мемлекеттің қоғамдық-саяси өміріне қызығушылық танытуға, манипуляция объектісіне айналмауға мүмкіндік береді.

Алтыншыдан, саяси бірегейлік адамдар айналасында бірігетін қоғамда анықтамалық нүкте болып табылатын адамдардың

анықтамалық тобын қалыптастыруға ықпал етеді.

Саяси бірегейлікті қалыптастыру процесіне бірқатар факторлар әсер етеді, олардың арасында әлеуметтену процесі маңызды орын алады. Әлеуметтену процесінің арқасында адам қоршаған әлемге бейімделеді, осы қоғамның жалпы қабылданған нормаларын игереді, әлеуметтік жүйеге енеді, белгілі бір әлеуметтік рөлдер жиынтығын қабылдамайды.

Әлеуметтену процесінде адам қоғамның саяси құрамдас бөлігімен танысады. Ол мемлекет, оның табиғаты, саяси режимі, идеологиялары туралы алғашқы түсініктер мен білім алады. Бұл процеске бұқаралық ақпарат құралдары, білім беру мекемелері, әлеуметтік топтар, отбасы, жақын орта, ресми органдар мен мекемелер, саяси партиялар мен көшбасшылар, референттер, шіркеу және басқа да қоғамдық институттар қатысады.

Жеке тұлғаның саяси процестердің мазмұнын түсінуіне қарай, мемлекетте болып жатқан оның мемлекеттің саяси өмірінің табиғаты туралы өзіндік идеялары қалыптасады. Осы идеялардың арқасында ол өзін белгілі бір саяси қоғамдастықпен анықтай бастайды, бұл «жеке адамға болып жатқан саяси оқиғалар туралы рефлексияға қажетсіз күш жұмсамай, оларға деген көзқарасты және саяси мінез-құлықтың белгілі бір бағытын оңай қалыптастыруға мүмкіндік береді».

Саяси бірегейлендіруді қалыптастыруда саяси мәдениет, сондай-ақ қоғамда бар саяси мәдениеттің әртүрлі аспектілері маңызды рөл атқарады. Әрбір ел мен қоғамдастық саяси мәдениеттің әртүрлі түрлерімен сипатталады, олар құндылықтарды, көзқарастарды, саяси мінез-құлық үлгілерін анықтайды, олар субъектінің өзін-өзі анықтау үшін саяси күштерді, партияларды, көшбасшыларды таңдауын анықтайды.

Саяси бірегейліктің қалыптасуына әлеуметтік стратификация, жеке тұлғаның әлеуметтік мәртебесі, сондай-ақ оның білім деңгейі айтарлықтай әсер етеді. Бұл

ұстанымдар оның әлеуметтік қатынастар жүйесіндегі орнын, байланыстары мен қарым-қатынас шеңберін анықтайды, оның саяси қалауын қалыптастырады. Бұл аспектілер азаматтық мәдениеттің табиғатын зерттеушілер Г.Алмонд пен С. Верба көрініс тапты [7, 124 б.]. Атап айтқанда, олар білімді адам, өзін мемлекеттің қоғамдық-саяси өмірі мәселелерінде құзыретті деп санауға болатындығын атап өтеді. Оның алатын әлеуметтік жағдайы да маңызды. Мұның бәрі саяси құзыреттіліктің өсуіне ықпал етеді.

Саяси бірегейлікті қалыптастыру құрылымында әртүрлі рәміздер маңызды орын алады. Саяси рәміздер ретінде мемлекеттік рәміздерді (әнұран, елтаңба, ту), саяси символдық әрекеттерді (таққа отыру, ұлықтау, ант беру, шерулер), өнімдерді бөліп көрсетуге болады. Саяси бірегейліктің қалыптасуына әсер ететін факторлардың ішінде жеке тұлғаның тұрғылықты жері, осы аумақтың мәдени ерекшеліктері, халықтың этникалық және нәсілдік құрамы сияқты факторларды бөліп көрсету қажет. Осы факторлардың барлығы әлеуметтік, экономикалық, саяси және басқа да ерекшеліктермен бірге осы аумақта қалыптасқан саяси бірегейліктің іргелі негіздерін анықтайды. Осылайша, ерекшеленген және сипатталған факторлар көбінесе адамның саяси санасы мен мінез-құлқын анықтайды, бұл оның саяси ерекшелігіне әсер етеді. Бұл факторлар жеке деңгейде ғана емес, сонымен қатар топтық сананы қалыптастыруда маңызды рөл атқарады. Олар, әдетте, саяси бірегейлік қалыптасатын алғышарттар жасайды.

Саяси бірегейлік көп деңгейлі және оның құрылымында саяси басқаруды жүзеге асырумен байланысты институттардың айналасында саяси бірегейлікті қалыптастыруды көздейтін институционалдық деңгейді, оның ішінде әртүрлі мемлекеттік органдарды, саяси партияларды және т.б. этникалық, тілдік, мәдени және т.б. сияқты бірқатар басқа бірегейліктерді қамтитын институционалдық емес деңгейді, саяси

құрылымның бөлігін қамтыды. Бірқатар бөліктері ретінде саяси бірегейлік жағдайларға байланысты бірегейліктер құрылымына енгізіледі. саясаттандырылады және оның құрамдас

Әдебиеттер тізімі:

1. Мансуров, Т.З. Теоретико-методологические подходы к проблеме региональной идентичности в политической науке [Текст] / Т.З. Мансуров // Ученые записки казанского университета Сер. Гуманит. науки. 2011. Том 153, №1. С.181-190
2. Нысанбаев, А. Н. Особенности идентичности казахстанцев в условиях поликультурного общества [Текст] / А.Н. Нысанбаев, Е.Е. Бурова, А. Сайлаубекқызы // Социологические исследования – 2019. – Номер 7. - С. 37-47
3. Курганская, В. Д. Ценности и нормы политической культуры в общественном сознании современного казахстанского общества [Текст] / В.Д. Курганская, В.Ю. Дунаев, А. Сағиқызы // Социологические исследования – 2023. – Номер 6. - С. 94-100
4. Кадыржанов Р. Конструктивизм, примордиализм и определение национальной идентичности Казахстан [Текст] / Р. Кадыржанов // Әл-Фараби 4 (40) 2012 с. 86-94.
5. Тимофеев, И.Н. Политическая идентичность России в постсоветский период: альтернативы и тенденции. [Текст] / И.Н. Тимофеев. – М.: МГИМО-Университет, 2008. – 176 с.
6. Шайкемелов, М.С. Гражданская идентификация как важнейший компонент казахской идентичности [Текст] / М.С. Шайкемелов // Саясат POLICY. - 2010. - № 10. - С. 81-86.
7. Алмонд, Г. Культура гражданина [Текст] / Г. Алмонд, С. Верба // М.: Глобус, 2001. – 260 с.

Материал редакцияға 5.02.23 түсті.

Г.М. Иманбекова – *Таразский региональный университет имени М.Х. Дулати, Тараз, Казахстан*

ЗНАЧЕНИЕ ПОНЯТИЯ ПОЛИТИЧЕСКОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ КАК МЕТОДОЛОГИЧЕСКОЙ ОСНОВЫ ОПРЕДЕЛЕНИЯ СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКОЙ СТРУКТУРЫ ОБЩЕСТВА

Аннотация. Политическая идентичность является одним из основных аспектов развития социально-политического устройства общества. В статье автор рассматривает сущность политической идентичности в формировании структуры общества и политической структуры общества, системы обратной связи между властью и обществом, в повышении политической активности, в формировании референтных групп, способных объединять общество вокруг тех или иных идей и программ, а также объединять и формулировать интересы широких слоев населения. На формирование политической идентичности влияет ряд факторов, среди которых процесс социализации личности, уровень развития общегражданской и политической культуры, особенности социального расслоения, социальный статус личности, а также уровень ее образования, различные материальные и словесные символы, место жительства личности, культурные особенности территории, этнический и расовый состав населения и в статье анализируются важнейшие аспекты политической идентичности как методологической основы определения социально-политической структуры общества.

Ключевые слова: социальная, политическая, идентичность, анализ, исследование, структура, общество.

G.M. Imanbekova –M. Kh. Dulaty Taraz Regional University, Taraz, Kazakhstan

THE IMPORTANCE OF THE CONCEPT OF POLITICAL IDENTITY AS A METHODOLOGICAL BASIS FOR DETERMINING THE SOCIO-POLITICAL STRUCTURE OF SOCIETY

Abstract. Political identity is one of the main aspects of the development of the socio-political structure of society. In the article, the author considers the essence of political identity in the formation of the structure of society and the political structure of society, in the formation of a system of feedback between the authorities and society, in increasing political activity, ways to unite society around certain ideas and programs, as well as in the formation of reference groups capable of uniting and formulating the interests. The formation of political identity is influenced by a number of factors, among which the process of socialization of the individual, the level of development of General Civil and political culture, the features of social stratification, the social status of the individual, as well as the level of his education, various material and verbal symbols, the place of residence of the individual, cultural features of the territory, ethnic and racial composition of the population, etc.

Keywords: social, political, identity, analysis, research, structure, society.

References

1. Mansurov, T.Z. Teoretiko-metodologicheskie podhody k probleme regional'noj identichnosti v politicheskoy nauke [Theoretical and methodological approaches to the problem of regional identity in political science] [Text] / T.Z. Mansurov // Scientific notes of Kazan University Ser. Humanit. science. 2011. Volume 153, No.1. pp.181-190
2. Nysanbayev, A. N. Osobennosti identichnosti kazahstancsev v usloviyah polikul'turnogo obshchestva [Features of the identity of Kazakhstanis in a multicultural society] [Text] / A.N. Nysanbayev, E.E. Burova, A. Sailaubekkyzy // Sociological research – 2019. – Number 7. - pp. 37-47
3. Kurganskaya, V. D. Cennosti i normy politicheskoy kul'tury v obshchestvennom soznanii sovremennogo kazahstanskogo obshchestva [Values and norms of political culture in the public consciousness of modern Kazakh society] [Text] / V.D. Kurganskaya, V.Yu. Dunaev, A. Sagikyzy // Sociological research – 2023. – Number 6. - pp. 94-100
4. Kadyrzhanov R. Konstruktivizm, primordializm i opredelenie nacional'noj identichnosti Kazahstan [Constructivism, primordialism and the definition of national identity in Kazakhstan] [Text] / R. Kadyrzhanov // Al-Farabi 4 (40) 2012 pp. 86-94.
5. Timofeev, I.N. Politicheskaya identichnost' Rossii v postsovetskij period: al'- ternativy i tendencii [The political identity of Russia in the post-Soviet period: alternatives and trends] [Text] / I.N. Timofeev. – M.: MGIMO University, 2008. – 176 p.
6. Shaikemelov, M.S. Grazhdanskaya identifikaciya kak vazhnejshij komponent kazahskoj identichnosti [Civil identification as the most important component of Kazakh identity] [Text] / M.S. Shaikemelov // Sayasat POLICY. - 2010. - No. 10. - pp. 81-86.
7. Almond, G. Kul'tura grazhdanina [Culture of a citizen] [Text] / G. Almond, S. Verba // M.: Globus, 2001. – 260 p .

Мақалаға сілтеме: *Иманбекова, Г.М. Қоғамның әлеуметтік-саяси құрылымын анықтаудың әдіснамалық негізі ретінде саяси бірегейлік тұжырымдамасының маңызы [Мәтін] / Г.М. Иманбекова // Dulaty University Хабаршысы. – 2024. - №2. – Б.145-152 <https://doi.org/10.55956/WTDD2789>*

Б.Л.Таирова

Философия ғылымдарының кандидаты, доцент

NarxozUniversity

Алматы, Қазақстан

b_t_l@list.ru

ҚҰНДЫЛЫҚТАР МӘСЕЛЕСІН ЗЕРТТЕУДІҢ ФИЛОСОФИЯЛЫҚ МӘНІ

Аңдатпа. Мақалада құндылықтар мәселесін зерттеудің философиялық ерекшеліктері қарастырылады. Құндылықтардың мәніне, мазмұнына, көріну формаларына байланысты мәселелерді философиялық талдаудың ұзақ тарихы бар. Ежелден бері адамдар айналасындағы әлемді, ондағы заттарды, оқиғаларды, адамдар арасындағы қарым-қатынасты бағалап, олардың құндылығы туралы ойлады. Уақыт өте келе, қоғам дамыған сайын, осы саладағы проблемалар көбейіп, оларды шешудің маңыздылығы артты. Құндылықтар тақырыбы ежелгі дәуірден бастап қазірге кезеңге дейін өзекті тақырыптардың бірі болып қала бермек. Демокрит, Эпикур, Платон, Аристотель, Дж.Бруно, Т.Гоббс, Д.Дидро, Г.Лейбниц, Ф.Бэкон, И.Кант, Г.Гегель сыңайлы ойшылдар құндылықтарды философиялық және тарихи талдауға назар аударады. Құндылықтар мәселесін зерттеудің негізінде аңыздар, мифтер, әңгімелер, эпостар, яғни фольклор үлгілері жатыр. Халықтың ауызша дәстүрінде мәні мен мазмұны әр түрлі түсіндірілетін жалпыадамзаттық және ұлттық құндылықтарға көбірек көңіл бөлінеді. Эпостарда патриотизм рухы, халық пен ел бостандығына деген адалдық бейнеленген. Ежелгі адамдар тіршілік туралы ойлағанда, аңыздар, әңгімелер немесе эпостар айтқан кезде, олар ғаламның құндылығын, оның шексіздігін, ғалам мен адамзат арасындағы қатынастарды, адам өмірінің маңыздылығын, мазмұнын, мақсатын және батылдық, даналық, мейірімділік, адалдық, патриотизм сияқты құндылықтарды түсіндірді.

Кілт сөздер: Құндылықтар, философия, зерттеу, талдау, ұлттық, аксиология.

Кіріспе. Жалпыадамзаттық құндылық - олардың аты емес, қоғам мен адамзат үшін ең құнды және әлеуметтік маңызды болып табылатын заттардың, оқиғалардың, қасиеттердің, әрекеттердің және т.б. әлеуметтік құндылығын білдіру үшін қолданылатын философиялық тұжырымдама [1, 646 б.]. Философиялық тұжырымдама бойынша, жалпы адамзат сонымен қатар тірі табиғаттың бөлігі болып табылатын адамның өмірі мен жетілуі үшін, сондай-ақ тарихи, саяси және басқа әлеуметтік субъектілер үшін құндылықтардың маңыздылығын көрсетеді. Сонымен қатар, әмбебаптық әлеуметтік қатынастарға, білім беру және рухани-адамгершілік аспектілерге, әлеуметтік ортаның ең көп таралған аспектілеріне байланысты қасиеттерді көрсетеді. Бір сөзбен айтқанда, жалпы адамзат-адамдарға ортақ, объективті

жағдайлардың өлшемі. Ол ерекшеліктерді, жағдайларды және т.б. көрсететін тұжырымдама ретінде қолданылады.

Жалпыадамзаттық құндылықтар - өте кең және көп қырлы ұғым. Бұл бостандық, бейбітшілік, бақыт сияқты жалпыадамзаттық мағына мен мазмұнды ашатын құндылықтар туралы ғана емес. Мұны тек материалдық және рухани байлық ретінде түсіну мүмкін емес. Алайда, белгілі бір ұлттық, таптық немесе басқа жеке құндылықтар жүйесі жалпы адами құндылықтар жүйесін алмастыра алмайды. Жалпыадамзаттық құндылықтарды және олардың көріну формаларын талдау, шын мәнінде, осы құндылықтардың құрамдас бөліктері бір-бірімен үздіксіз байланыста, қажетті байланыста көрінеді. Құндылық ұғымы әртүрлі салаларда әртүрлі тәсілдермен қолданылады. Философияда құндылықтар

туралы ғылым – аксиология деп аталады. Бұл терминді ғылыми білім саласына өткен ғасырдың екінші жартысында неміс аксиологы Э.Гертман мен француз ғалымы П.Лапи енгізген [2, 195 б.]. Батыста бұл термин гректің "құндылық" және "ғылым", "ілім" ұғымдарына негізделген. Құндылықты аксиологиялық тұрғыдан түсіндіру оның мазмұнын категория, объективті негіз және субъективті аспектілер, көріністің формалары мен ерекшеліктері ретінде зерттеуге мүмкіндік береді.

Құн категориясы заттың немесе заттардың экономикалық құндылығын білдіретін ұғымнан ерекшеленеді. Құндылықтар - адам үшін қандай да бір маңызы бар формалардың, заттардың, оқиғалардың, процестердің, жағдайлардың, қасиеттердің, талаптардың және шындық процедураларының құндылығын білдіру үшін қолданылатын категория [3, 11 б.].

Құндылықтар рухани мәдениеттің немесе "руханилықтың" өзегін білдіреді. Құндылық кез-келген құбылыстың, оқиғаның немесе заттың ерекше белгісі немесе қасиеті емес, бірақ оның мәні, өз кезегінде, белгілі бір болмыстың болуы мен болуының қажетті шарты болып табылады. құндылықтар адамның әртүрлі қажеттіліктері мен сезімдерінің болуын көрсетеді, олардың айналасында болып жатқан оқиғалар мен оқиғаларды әртүрлі бағалауға негіз жасайды. Сол себепті құндылықтарды жай оң немесе теріс (шамалы, маңызды емес, байқалмайтын шама), абсолютті және салыстырмалы, объективті және субъективті құндылықтарға бөлуге болады. Мазмұнына қарай оны логикалық, этикалық, эстетикалық және пәндік құндылықтарға бөлуге болады. Сондай-ақ, құндылықтарды ақиқатты, жақсылық пен сұлулықты дәріптейтін құндылықтарға бөлуге болады.

Зерттеу шарттары мен әдістері. Құндылықтар тақырыбын зерттеу арқылы философтардың ұлттық ерекшеліктер мен ұлттық құндылықтарды қоса алғанда, халқымыздың рухани мұрасының қазынасына елеулі үлес қосқан ұлттық бірегейлікті түсіну

туралы көзқарастары ерекше маңызға ие. Бұл философтардың еңбектерінде өзін-өзі тану мен ұлттық бірегейлік арасында ешқандай айырмашылық жасалмаса да, бұл мәселе әлемді тану, жеке тұлға мен қоғам мүшелерінің руханиятын қалыптастыру мәселелерімен бірге жүреді. Ғалымдар сонымен қатар ақыл мен моральдың ортақтығын атап көрсетеді және әр адам мен ұлттың руханилығын қалыптастыру арқылы ұлттық сипат пен ұлттық құндылықтарды қалыптастыруды қарастырады. Құндылықтар мәселесін философиялық зерттеуде жалпы философиялық әдістерге жүгіне отырып, атап айтар болсақ, дедукция, индукция, анализ, синтез, герменевтика әдістері қолданылды.

Зерттеу нәтижелері. Құндылықтар қоғамның әлеуметтік-экономикалық, мәдени-рухани дамуының жемісі болып табылады. Сондықтан құндылықтар сол кезде өмір сүрген адамдардың уақыт рухын, мүмкіндіктерін, армандары мен ұмтылыстарын білдіреді. Уақыт өте келе құндылықтардың мазмұны мен мағынасы өзгереді. Құндылықтар адамның арманы ретінде көрінеді - тілектер, ниеттер-үміттер, бір сөзбен айтқанда, идеалдар. Дәл сол себепті, ұлы неміс философтары В.Винделюбанд, Г.Риккерт атап өткендей, құндылықтар ешқашан объектіге де, тақырыпқа да тәуелді емес, олар тәуелсіз әлем жасайды. Бұл ғалам кеңістік пен уақыт заңдарынан асып түседі. Адамзаттың ұлы рухани қазынасы болып табылатын құндылықтар ешқашан өзгермейді, бірақ М.Шелер мен Н.Гартман айтқандай, адамдардың құндылықтар туралы идеялары өзгереді [4, 31 б.]. Бүкіл әлем құндылықтарға толы және өмірге жаңа мағына береді. Қазіргі зертеушілердің пікірінше, құндылықтардың да өз заңдары бар. Бұл заңдар адамның еркімен жойылмайды. Құндылықтар объективті әлемді субъективті қабылдауды білдіретіндіктен, олар адамдардың практикалық қызметіне әсер етеді. Тіпті адамдар өмір салтын өзгертеді. Дәл сол себепті адамдар өмір салтын адамзат жасаған құндылықтар жиынтығына сәйкес өзгертеді.

Шығыс ойшылдары Әбу Райхан Беруни, Әбу Әли ибн Сина, Әл-Фараби, М.Қашқари, Ж.Баласағұн құндылықтар туралы ойлағанда, ең алдымен адамның рухани-адамгершілік қасиеттерін, адамның рухани жетілуіне көмектесетін ұлы қазынаны түсінді [5, 214 б.]. Мұсылман шығысындағы елдерде кең таралған діни-философиялық ілім-сопылықтың көріністері адамның құндылығын оның ақыл-ой және рухани жетілуімен анықтау керек екенін бірнеше рет растады. Шығыстық сопылықтың негізгі өкілі Қ.А.Ясауи оған жарқын мысал бола алады. Сопылық философиясының ұлы өкілдері адамның рухани құндылықтарына, тазалығына, қарапайымдылығына, шыдамдылығына, қанағаттануына, төзімділігіне, немқұрайлылығына, қарапайымдылығына негізделген. Құндылықтардың ішіндегі ең үлкені және ең жақсысы-адам [6, 77 б.]. Сол себепті адамның санасы мен іс-әрекетіне тәуелді емес және одан тыс жерде ешқандай құндылық болуы мүмкін емес. Сондықтан мәні мен мазмұны бойынша құндылықтарды адамның интеллектін, адамгершілігін, еңбекке адал және адал көзқарасын, жақсы талғамы мен физикалық жетілуін дәріптейтін түрлерге бөлу керек.

Құндылықтарды қоғамдағы, ұлттағы, әлеуметтік сипаттағы орнына қарай ұлттық және жалпыадамзаттық, таптық немесе діни, сондай-ақ адамдардың жас және кәсіби сипаттамаларына бөлуге болады.

Адамның қадір-қасиеті, ар-намысы, ұлттық мақтанышы ұлттық құндылықтармен тікелей байланысты. Ұлттық құндылықтар - әр ұлттың ерекше сипаттамаларын, қасиеттерін, белгілері мен белгілерін білдіретін, сол ұлттың әлеуметтік прогресс процесінде қалыптасқан ұлттық мәдени мұраның үлесі мен үлесін білдіретін философиялық ұғым. Мәдениетте, әдебиетте, өнерде, тілде, дінде, ұлт жадында, өмір салтында, еңбек пен ойлауда, дәстүрлерде, кескіндеме стильдерінде, мерекелерде және ойын-сауықта бірдей ұлттық сәйкестік, сәйкестік z-де көрінеді. Ұлттық

құндылықтар ұлттық рухани мәдениеттің көрінісі болып табылады және әр халықтың адамзат игілігіне қосқан лайықты үлесінің нәтижесі болып табылады.

Зерттеу нәтижелерін талқылау Ұлттық құндылықтардың негізі-дәстүрлер, әдет-ғұрыптар, суреттер мен рәсімдер, мерекелер мен ұлттық өнер және т.б. Ұлттық құндылықтар адамзаттың, адами қасиеттердің, сипаттамалардың осы ұлтқа жататын әрбір адам жасаған ұлттық мәдени мұра қазынасына қосқан үлесінің үлкен көрсеткіші болып табылады. Ұлттық құндылықтар, сөзсіз, ұлттың дамуымен немесе дағдарысымен тікелей байланысты. Басқаша айтқанда, ұлттық құндылықтар ұлттың өткені мен бүгінімен байланысты. Сондықтан "ұлттық құндылықтар ұлттың дамуымен бірге дамиды және дағдарысқа тап болған кезде құнсызданады. Ұлт өзінің құндылықтарын жасайтын, олардың жаңа жақтарын тегістейтін, прогресс процесінде, өзгерістер процесінде жетілдіретін мағынада өзінің құндылықтарының нақты иесі болып табылады. Ұлттық құндылықтарды қалпына келтіру қазіргі өркениеттің қажеттіліктеріне сәйкес оларға жаңа мағына беруді білдіреді.

Құндылық кез-келген құбылыстың, оқиғаның немесе заттың ерекше белгісі немесе қасиеті емес, бірақ оның мәні, өз кезегінде, белгілі бір болмыстың болуы мен болуының қажетті шарты болып табылады. Құндылықтарды ұлттық және жалпыадамзаттық, таптық немесе діни, сондай-ақ қоғамның, ұлттың, әлеуметтік сипаттағы өміріндегі орнына байланысты адамдардың жас және кәсіби ерекшеліктеріне тән құндылықтарға бөлуге болады. Құндылықтардың әртүрлі формалары бар: материалдық-рухани, жалпыадамзаттық, аймақтық, жалпыадамзаттық; қоғам өміріндегі экономикалық, әлеуметтік, саяси, мәдени құндылықтар; моральдық, діни, құқықтық, ғылыми, қоғамдық сана формаларына сәйкес; әлеуметтік өмір салты, ұлттық, таптық, партиялық және т. б.

Ұлттық құндылықтар-бұл әр ұлттың ерекше сипаттамаларын, қасиеттерін, белгілері мен белгілерін білдіретін, оның осы ұлттың әлеуметтік прогресс процесінде қалыптасқан ұлттық мәдени мұра қазынасына қосқан үлесі мен үлесін білдіретін философиялық ұғым. Әмбебап құндылықтар барлық ұлттардың өкілдеріне ортақ құндылықтарды білдіреді.

Құндылықтар адамзат тарихында біртіндеп қалыптасады. Олардың саны мен сапасының артуы адам дамуының прогресінің көрсеткіші болып табылады. Қоғам дамыған сайын әлемнің барлық халықтарына тиесілі құндылықтар, яғни жалпыадамзаттық құндылықтар артады және бұл өзгерістер адамзаттың дамуында қандай жаңа биіктерге жететіндігінің белгісі болады (мысалы, бостандық, бейбітшілік, әлеуметтік теңдік, әлеуметтік шындық, ағартушылық, руханият, сұлулық, жақсылық, адамгершілік, адамгершілік, демократия, құқықтық қоғам, құқықтық мемлекет, әйелдер мен мужчин теңдігі және т.б.).

Ұлттық құндылықтар-ұлт үшін маңызды және маңызды аспектілер мен қасиеттер. Өзінің ұлттық құндылығы жоқ ұлт жоқ. Ұлт-ұлттық құндылықтардың иесі, ұлттың құлдырауы-ұлттық құндылықтардың құлдырауы. Ұлттық құндылықтар халықтың тарихымен, өмірімен, болашағымен, ұрпақтарымен, әлеуметтік қабаттарымен, ұлттық санасымен, тілімен, руханиятымен және мәдениетімен ажырамас байланыста көрінеді.

Құндылықтарды түсіну және оларға деген көзқарас, ұлтқа, елге, халыққа және олардың тұрғындарына қатысты құндылықтарды жалпылау, оларды сақтау, олардың маңыздылығын негіздеу, елдің ұлттық құндылықтарын құрамдас бөлікке айналдыру олардың санасы адамдардың өзіне деген сенімділігі мен құрметін нығайтады, Отанның болашағына үлкен үмітпен қарауға мәжбүр етеді. Әрбір ұлт өзінің ұлттық құндылығын құрметтеп, оны көздің қарашығындай қорғаған сайын, бұл ұлттың әлемдік қоғамдастықтағы

орны, беделі, назары мен құрметі соғұрлым жоғары болады.

Ұлт пен ұлтты түсіндіруде әдістемелік бірлікті сақтай отырып, тәсілдердің алуан түрлілігі байқалады. Бірлік әлеуметтік-экономикалық дамудың ұлттық (кең этникалық) процестерінің шарттылығын жалпы түсінуде көрінді. Бірақ ұлттың мәнін, ұлттық және әлеуметтік қатынастарды түсіндіруде түбегейлі айырмашылықтар пайда болды.

Құндылықтарды зерттеудің аксиологиялық және әлеуметтік-философиялық тәсілдері салыстыру, құндылықтар сананың идеалды формаларының бірі ретінде талдау маңызды. Жалпы философияда құндылықтар мәселесі әлеуметтік-философиялық зерттеу пәні ретінде әлеуметтік құндылықтар жұмыстың мақсаты мен міндеттері тұрғысынан қарастырылады, олардың функциялары талданады және типологияланады. Атап айтқанда, олардың типтері, оларды дәстүрлі қоғамдарда интеграциялау тетіктері, модернистік қоғамда осы қауымдастықтардың интеграциясының құндылық механизмінің қалыптасуы, оның әлеуметтік субъектіні ұйымдастыру тәсілі ретінде дискурстың қалыптасуындағы рөлі сипатталған және рационалды дискурсқа сүйене отырып дамитын әлеуметтік-этникалық қауымдастықтың бір түрі ретінде ұлтты талдау мүмкіндіктері талданады.

Қорытынды. Жұмыс ұлттық құндылықтар жүйесінің құрылымын қысқаша талдаумен және ұлттық құндылықты әлеуметтік-философиялық зерттеу нысаны ретінде анықтаумен аяқталады.

Ұлттық құндылықтардың негізгі қызметі ұлттық сананың барлық деңгейлерінде идеалды пәндерін қалыптастыру деп танылады. Сана формасы өзгергіштігімен ерекшеленеді және уақытша векторлардың қосындысы ретінде қарастырылуы керек: әлеуметтік-этникалық қауымдастықтың өткен дамуы, қазіргі әлеуметтік-саяси (және кеңірек - әлеуметтік) ұйым және әлеуметтік тұтастықты ұйымдастырушы дискурсивті қарым-

катынаста қалыптасатын болашақ. Ұлттық құндылықтардың құрылымы үш компоненттен тұрады. Біріншісі-этникалық, онда екі күрделі құрылымдық элементті ажыратуға болады: этникалық және нақты тарихи. Екіншісі-элеуметтік-ұйымдастырушылық, оның ішінде екі элемент бар: мазмұнды, жеке топтық және ресми-әмбебап, саяси. Үшіншісі-екі жақты рөл атқаратын ұлт идеясы, атап айтқанда: саяси кеңістіктегі элеуметтік субъектілер мен оператордың өзін-өзі анықтау құралдары.

Біріншісі – субъектісіз құндылықтар мүмкін емес. Ұлттық құндылықтар элеуметтік құндылықтардың бір түрі болғандықтан, біріншіден, соңғысының барлық сипаттамалары ұлттық құндылықтарға таралуы керек, екіншіден, бұл құндылықтарды элеуметтік құндылықтардың бір түрі ретінде нақтылау олардың субъектісінің, яғни ұлттың ерекшелігін анықтау арқылы жүруі керек.

Екіншісі - біз таңдаған әдіснамалық тәсілде ұлт элеуметтік-этникалық қауымдастықтың нақты тарихи түрі ретінде анықталады. Тиісінше, элеуметтік-этникалық қауымдастықтың барлық қасиеттері ұлтқа таралады, оның элеуметтік-этникалық қауымдастықтардың басқа түрлерінен айырмашылығы бағытында нақтылауды талап етеді. Бұл жағдайда элеуметтік-этникалық қауымдастықтарды олардың физикалық аспектісінде де, элеуметтік қызметтің өзі тудыратын элеуметтік аспектісінде де кеңістік пен уақыттың нақты жағдайларында локализацияланған жиынтық элеуметтік қызметтің сенімділігін, тұтастығын, уақытша тұрақтылығын қамтамасыз ететін форма ретінде қарастыру жалпы болып табылады. Тиісінше, элеуметтік-этникалық қауымдастықтардың түрлерін бөлу элеуметтік қызмет түрлерінің маңызды ерекшеліктерімен байланысты болуы керек, атап айтқанда: адамның элеуметтік тұтастықпен байланысы, осы тұтастықты ауыспалы ұрпақтар қатарына беру ерекшеліктері, коммуникативті жүйелердің ерекшелігі, қолма-қол хронотоп, даралықты түсіну және элеуметтік тұтастық шеңберінде тізімделген нәрсені негіздеу тәсілі,

оның мәдени-типтік өзіндік ерекшелігін сақтайды.

Ұлт элеуметтік-этникалық қауымдастықтардың басқа түрлерінен келесідей ерекшеленеді. Басқа элеуметтік-этникалық қауымдастықтардан айырмашылығы, ұлт жеке тұлғалардың жоғары ұтқырлығымен, олардың кез-келген элеуметтік позицияларда бекітілмеуімен сипатталатын элеуметтілік түрін қалыптастырады (дәлірек айтқанда, оларды функционалдылықтың өзі өзгермелі болатын тонмен кез-келген функционалды түрде бекіту мүмкіндігі). Позициялардың өзін қайтымды деп санауға болады, бұл оларды иеленетін адамдар арасындағы байланысты парадоксализациялайды, оны таутологиялық және үздіксіз етеді. Нәтижесінде жеке тұлғаны дараландырудың (дараландырудың) жаңа түрі қалыптасады, ол тарихи түрде "тұлға" ұғымында көрініс тапты. Бейнелеп айтқанда, даралықтың бұл түрі өзі үшін проблемалы. Жеке адам кез-келген нақты элеуметтік позицияға бекітілмегендіктен, соңғысы бір-бірімен функционалды байланыс арқылы анықталады, содан кейін жеке адам өз функцияларының барлық алуан түрін өзі ұйымдастыруы керек. Өзін-өзі ұйымдастырудың арқасында ол өзінің позициясын басқалардан ажырату арқылы ғана жетістікке жетеді, негізінен оның позициясымен бірдей және оған тең, бұл адамның басқа даралыққа қарсы тұру арқылы қарым-қатынаста өзін бекіту қажеттілігін білдіреді. Бірақ қарым-қатынасты талдау деңгейінде де оның мұндай тұжырым жасау мүмкіндігі жеткіліксіз екендігі анықталды, оған ортақ нәрсе қажет қарама-қарсы элеуметтік позициялар. Бұл жеке тұлғаның өзін коммуникация актілерінде бекітілген қайталанбас бірегейлікті және коммуниканттардың позицияларын салыстыруға болатын және олардың бір-біріне ұқсайтын әмбебаптығын қамтитын екі бөліктен тұратын даралықтың түрі ретінде талдауға болатындығына байланысты. Нәтижесінде қоғамның типі қалыптасады, оның элеуметтік-мәдени матрицасы әмбебап

тұжырымдама ретінде анықталуы мүмкін, яғни жеке адамдардың өзара әрекеттесуі ақыл - ой деңгейінде ұтымды дискурспен, ал практикалық деңгейде ұйымдастырушылық, институционалдық негіздерді ресімдеумен қамтамасыз етіледі.

Әлеуметтік-мәдени кодтаудың бұл түрі коммуникациясында әмбебап идеология ретінде әрекет етеді. Басқаша айтқанда, бәсекелестік түрінде жеке тұлғалардың өздері шығармайтын, бірақ олар өздерін сәйкестендіретін және өздерінің жеке басын негіздеу процесінде өздері үшін танитын идеялар. Осы дискурста белгілі бір идеяларды растай отырып, адамдар өздерінің шындықтарын емес, олардың субъективтілігін растайды.

Құндылықтар арқылы ретке келтіру, нормалау мәселесі әлеуметтік позициялардың релятивизмі, шын мәнінде, әлеуметтік кеңістіктің релятивизмі екендігіне байланысты туындайды. Қорытындылай келе, құндылық - формалардың, көріністердің, заттардың, оқиғалардың, процестердің, қатынастардың, әртүрлі қасиеттердің, сипаттамалардың, моральдық және жалпы құндылық санатының аксиологиясы болып табылады. Айта кету керек, құндылықтар қоғамның дамуына ықпал етеді, адамдар өмірінің әр түрлі кезеңдерінің маңызы әртүрлі, тарихи қажеттілікке сәйкес кейде бұл құндылық әлеуметтік дамудың алдыңғы қатарына шығады.

Әдебиеттер тізімі

1. Фролова, И.Т. Философский словарь [Текст] / И.Т.Фролова. – Республика, 2001. – 719 с.
2. Горнштейн, Т.Н. Проблема ценности в философии [Текст] / Т.Н. Горнштейн, М.А. Кисселя, В.П. Тугаринова. – М.: Наука, 1966. - 262 с.
3. Каган, М.С. Философская теория ценности. [Текст] / М.С. Каган. - Санкт-Петербург, ТОО ТК "Петрополис", - с. 205
4. Шохин, В.К. Философия ценностей и ранняя аксиологическая мысль [Текст]: Монография. / В.К. Шохин. - М.: Изд-во РУДН, 2006. - 457 с.
5. Жарықбаев, Қ. Қазақтың тәлімдік ой-пікір антологиясы [Текст] / Қ.Жарықбаев, С. Қалиев. - Алматы: Рауан, 1998. - Т. 2. - 415 б.
6. Барышков, В.П. Аксиология личностного бытия. [Текст] / В.П. Барышков. –М.:Логос, 2005. – 192 с.

Материал 5.02.23 редакцияға түсті.

Б. А. Таирова - *Narxoz University, Алматы, Казахстан*

ФИЛОСОФСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ ПРОБЛЕМЫ ЦЕННОСТЕЙ

Аннотация. В статье рассматриваются философские особенности изучения проблемы ценностей. Философский анализ проблем, связанных с сущностью, содержанием, формами проявления ценностей, имеет долгую историю. С незапамятных времен люди ценили окружающий их мир, вещи, события, отношения между людьми и размышляли об их ценности. Со временем, по мере развития общества, проблемы в этой области увеличивались, а важность их решения возрастала. Тема ценностей остается одной из актуальных с древнейших времен до наших дней. Демокрит, Эпикур, Платон, Аристотель, Дж.Бруно, Т. Гоббс, Д. Дидро, Г. Лейбниц, Ф. Бэкон, И. Кант, Г. Гегель мыслители сфокусированы на философско-историческом анализе ценностей. В основе изучения проблемы ценностей лежат легенды, мифы, рассказы, былины, то есть образцы фольклора. В устной традиции народа больше внимания уделяется общечеловеческим и национальным ценностям, значение и содержание которых трактуются по-разному. В былинах воплощен дух патриотизма,

преданность свободе народа и страны. Когда древние думали о существовании, рассказывали легенды, рассказы или былины, они объясняли ценность Вселенной, ее бесконечность, отношения между вселенной и человечеством, важность, содержание, цель человеческой жизни и такие ценности, как мужество, мудрость, доброта, верность, патриотизм.

Ключевые слова: ценности, философия, исследование, анализ, Национальный, аксиология.

B. L. Tairova - *Narxoz University, Almaty, Kazakhstan*

PHILOSOPHICAL MEANING OF STUDYING THE PROBLEM OF VALUES

Abstract. The article discusses the philosophical features of studying the problem of values. There is a long history of philosophical analysis of problems related to the essence, content, forms of manifestation of values. Since ancient times, people have appreciated the world around them, the objects, events in it, the relationship between people and thought about their value. Over time, as society developed, the problems in this area increased and the importance of solving them increased. The theme of values remains one of the most relevant from ancient times to the present period. Democritus, Epicurus, Plato, Aristotle, J. Thinkers like Bruno, T. Hobbes, D. Didro, G. Leibniz, F. Bacon, I. Kant, G. Hegel pay attention to the philosophical and historical analysis of values. At the heart of the study of the problem of values are legends, myths, stories, epics, that is, models of folklore. In the oral tradition of the people, more attention is paid to Universal and national values, the essence and content of which are interpreted in different ways. The epics depict the spirit of patriotism, loyalty to the freedom of the people and the country. When ancient people thought about life, told Legends, stories or epics, they explained the value of the universe, its Infinity, The relationship between the universe and humanity, the importance, content, purpose of human life and values such as courage, wisdom, kindness, honesty, patriotism.

Keywords: values, philosophy, research, analysis, national, Axiology

References

1. Frolova, I.T. *Filosofskij slovar'* [Philosophical Dictionary] [Text] / I.T.Frolova. – Republic, 2001. – 719 p. [in Russian]
2. Gorenstein, T.N. *Problema cennosti v filosofii* [The problem of value in philosophy] [Text] / T.N. Gorstein, M.A. Kiselya, V.P. Tugarinova. – M.: Nauka, 1966. - 262 p. [in Russian]
3. Kagan, M.S. *Filosofskaja teorija cennosti* [The value of philosophical theory] [Text] / M.S. Kagan. - St. Petersburg, LLP TC "Petropolis", - p. 205 [in Russian]
4. Shokhin, V.K. *Filosofija cennostej i rannaja aksiologicheskaja mysl'* [Philosophy of values and early axiological thought] [Text]: Monograph. / V.K. Shokhin. - M.: Publishing House of RUDN, 2006. - 457 p. [in Russian]
5. Zharykbayev, K. *Kazaktyn talimdik oi-pikir anthologies* [Anthology of Kazakh educational thought] [Text] / K.Zharykbayev, S. Kaliev.- Almaty: Rauan, 1998. - vol. 2. - 415 p. [in Kazakh]
6. Baryshkov, V.P. *Aksiologija lichnostnogo bytija* [Axiology of personal existence] [Text] / V.P. Baryshkov. – M.: Logos, 2005. – 192 p. [in Russian]

Мақалаға сілтеме: Таирова, Б.Л. Құндылықтар мәселесін зерттеудің философиялық мәні [Мәтін] / Б.Л. Таирова // *Dulaty University Хабаршысы*. – 2024. - №2. – Б. 153-159 <https://doi.org/10.55956/NPVM7909>

FTAMP 14.25:09

<https://doi.org/10.55956/DHMA4610>

А.Н.Көшербаева*

пед.ғылым.д-ры, профессор.

*«Педагогика және психология» кафедрасының меңгерушісі
Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті*

Алматы қ., Қазақстан

aigera63@mail.ru

Л.А.Алпысбай

докторант

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті

Алматы қ., Қазақстан

alpysbai.laila78@mail.ru

БОЛАШАҚ ПЕДАГОГТАРДЫ КӘСІБИ ДАЯРЛАУДА САПАЛЫҚ ДАҒДЫЛАРЫН ДАМУДЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ТИІМДІЛІГІ

***Аңдатпа.** Мақала еліміздегі жоғары оқу орындарындағы болашақ педагогтарды кәсіби даярлау жүйесіне негізделіп, тұжырымдалған. Қазіргі таңда тәуелсіз еліміз – ұлттық құндылықтар негізінде білім берудің өзіндік жүйесін құрастырып, оның озық үлгісін таратуда сапаны қамтамасыз ететін заманауи технологияларды, әдіс-тәсілдерді негізге ала отырып оның даму мүмкіндіктерін қалыптастыру. Қазақстанның Лиссабон декларациясына қол қойып және Болон процесіне қатысуы әлемдік білім беру кеңістігіндегі өзіндік орнын білдіреді. Бұл еліміздегі білім беру сапасын арттыру мен технологиялық жетістіктерді айқындайтын жаһандық талаптарға сай оқыту процесінің қарқынды дамуына ықпал етеді. Заманның талабына сай педагогика ғылымы мен білім беру жүйесіндегі озық тәжірибенің өзекті мәселелерінің бірі ХХІ ғасырдың өскелең ұрпағына тәлім-тәрбие берудің басым бағыттарын айқындау мен тиімді жолдарын ұсыну болып табылады. Болашақ педагогтарды кәсіби даярлау жүйесінде олардың сапалық дағдылары қоғамдық үдерістерге сай болуы керек. Өзгермелі заман талаптарына сай тәуелсіз еліміздің нарық экономикасына көшуіне байланысты бәсекеге қабілеттіліктің негізгі критерилері болашақ мұғалімдердің білім, білі, іскерлік дағдыларымен бірге заманауи сапаларының болуын да міндеттейді. Осы орайда мақалада болашақ педагогтарды кәсіби даярлау жүйесінде сапалық дағдыларын дамытудың өзектілігі мен ұстанымдары, ерекшеліктері мен ұтымдылығы ғылыми талдаулар негізінде тұжырымдалған.*

***Тірек сөздер:** болашақ педагог, кәсіби даярлау, психологиялық тиімділігі, жоғары оқу орны, сапа, дағды, оқу үрдісі.*

Кіріспе. Қазіргі жаһандық үдерістердің қарқын алуымен бірге, әлеуметтік-экономикалық салалармен бірге кәсіби білім беру жүйесіне зор талаптар қойылып отыр.

Себебі осыдан бірнеше жыл бұрын болашақ педагогтарды даярлау жүйесі құзыреттілік ұғымымен тікелей байланысты қарастырылса,

қазіргі кезде оның орнын бәсекеге қабілеттілік термині кең қолданыста.

Еліміз тәуелсіздік алғаннан бері мемлекетіміздегі барлық азаматтардың өміріне арқау болған білім беру жүйесінде болашақ педагогтардың сапалы әлеуетін арттыру қажеттілігін қамтамасыз ету жоспарланған. Сондықтан, бұл мәселеле аясында біршама ауқымды жұмыстар қолға алынып, білім беру жүйесінде қарқынды өзгерулер жүргізілді.

Қазақстан Республикасының «Білім беру» Заңында, жоғары оқу орындарында сапалы, құзыреттілігі жоғары, кәсіби тұрғыдан әлеуеті қалыптасқан мамандарды даярлау негізге алынған [1]. Бұл ЖОО білім беру жүйесіндегі инновациялық өзгерістерді ендіру бағытындағы жаңарулар болып табылады.

1994 жылғы Қазақстан Республикасының азаматтарына гуманитарлық білім бер тұжырымындамасында болашақ педагогтарға заман талабы мен өзгерістеріне сәйкес кәсіби іс-әрекеттегі құзыреттіліктің болуымен қатар, еңбек іс-әрекетінде кәсібилік сапаларын қалыптастыру мәселесі осы күнге дейін өзектілігін жоғалтпады [2]. Бұл маман даярлау бағытында білім беру бағдарламаларындағы кәсіби пәндердің теориясы мен тәжірибесінің қайта жүйеленуін талап етеді.

Еліміз тәуелсіздік алғаннан кейін 1995 жылы қабылданған, жүзеге асырылған тарихи сананы қалыптастыру тұжырымдамасында, болашақ мұғалімдерді даярлауда сапалы кадрларды қалыптастыру заман талабына жан-жақты тоқталып, нақты тапсырмалар қойылған [3]. Білім мен ғылымның қарқынды дамуында білім беру саласындағы өзгерістер жылдан жылға жаңалықтармен толықтырып отырады.

1996 жылы қабылданған Қазақстан Республикасының этникалық-мәдени білім беру туралы тұжырымдамасында болашақ мұғалімдердің ғылыми дүниетанымды игерумен бірге олардың толыққанды білім алуына оқу-тәрбие үдерісінде сапалы жағдай жасау қарастырылған [4]. Ол қазіргі таңда жастардың арасында жалқаулық пен немқұрайлықты алдын алу мен жою.

Мемлекет басшысы Қ.К.Тоқаев қазіргі білім берудің сапасын арттыру мақсатында жалған диплом беретін жоғары оқу орындарына қойылатын талаптарды күшейтуді тапсырған. Ол Президенттік жастар кадрлық резервіне өткен жастармен кездесуде былай деген: «Қазіргі кезде, елдің кемел келешегі, мемлекетімізді дамытушы жастардың әлеуметтік-саяси істерге араласуы өте маңызды саналады. Әр қоғамда озық ойлы, білімді де білікті бәсекеге қабілетті, сапалы мамандарды қалыптастыру өзектілігін жойған емес. Осы тұрғыда ЖОО-да белсенді болуы қажет» [5].

Соңғы жылдары болашақ педагогтарды кәсіби даярлауда сапалық дағдыларын дамыту мәселесіне байланысты Н.Д.Хмельдің болашақ мұғалімдердің мәдениетін қалыптастыру ерекшеліктері [6], В.А.Сластениннің болашақ кәсіби мамандарды даярлау процесінде мұғалім тұлғасын қалыптастыру [7], Н.В.Кузьминаның педагогикалық іс-әрекетті зерттеу әдістері [8], Г.А.Уманованың заманауи мамандарды даярлау мәселелері [9], С.С. Құнанбаева [10], Г.Қ.Нұрғалиеваның маман даярлау саласында тұлғаның сөйлеу мәдениетін қалыптастыру [11], А.А. Калужныйдың білім беру процесінде оқушыларға адамгершілік тәрбие беру мәселесі [12], С.Т. Каргиннің болашақ мұғалімдердің педагогикалық ойлауын қалыптастыру туралы [13] және т.б. ғылыми еңбектері мен зерттеулері жарық көрген.

ҚР Президенті Қ.Тоқаев ұлттың болашаға жастарға білім мен тәрбие беру үдерісінде педагогтарға үлкен жауапкершілік артып отыр. Ол ең бірінші педагогтардың сапалы білім алуы үшін мемлекеттік гранттардың санын арттырып, педагогтардың жалақысын көбейтіп, мектеп пен балабақшалар салуды қатаң қадағалап отыр. Президент Ұлттық қоғамдық сенім кеңесінің үшінші отырысында елдің келешегі жастар болғандықтан, сол жастарды оқытып, білім нәрімен сусындатып отырған мұғалімдер екенін ерекше атап, педагогикалық мамандықта оқитын студенттердің шәкіртақысын жиырма алты

мың теңгеден қызық бес мыңға дейін көтеру мәселесін үкіметке тапсырған болатын [14].

Бұл жердегі жоғары білім берудің сапасы - білім беру жүйесінің сан қырлы әдістемелерін және жоғары оқу орындарындағы бар мүмкіндікті пайдалана отырып, сапалы білім беру процесін білдіретін көпжақты ұғымды құрайды.

Сондықтан да қазіргі талаптарға сай оқу сапасын толықтай қамтамасыз ету жолында білім беру әдіс-тәсілдері зор қызмет атқарады, өйткені бұл оқу процесін тиімді жүзеге асырылуын көрсететін фактор болып отыр.

Қазіргі жоғары оқы орындарында дамыған әлемдік деңгейдегі білім беруге жасалынып отырған реформалар мен жаңартылған білім беру жүйесі, іргелі, жаңа үлгідегі оқу орындарымен байланыс орнату, тәжірибе алмасу ісінің барлығы да болашақ педагогтардың құзыреттілігін дамытуға нақты талаптар қойып отыр. Осы орайда болашақ педагогтарды кәсіби даярлауда сапалық дағдыларын дамытудағы іс - шараларды жүйелілікпен ұйымдастыру, әдістемелік және әдіснамалық ерекшеліктеріне байланысты біршама еңбектер жарыққа шықты. Жаһандану үрдісінде болашақ педагогтардың сапалық дағдыларын ерекше құндылыққа ие әрі өміршең. Ол біздің зерттеу жұмысының барысында анықталып отыр.

Зерттеу шарттары мен әдістері Болашақ педагогтардың сапалық құзыреттіліктерін маңызды әдістемелік негізі олардың осы бағыттағы білімдер жүйесі мен терең біліктерінің, дағдыларының табысты жүзеге асуынан көрініс береді. Осы процестің табысты болуын қамтамасыз ететін тәсілдер болашақ педагогтардың сапалық құзыреттілігінің жоғары деңгейде дамуына негіз болады.

Бүгінгі таңда көптеген ғалымдардың тұжырымдауынша қазіргі ғасырда оқу мен тәрбиелеу жүйесіндегі ашықтық, сыни ойлау, инновациялық жаңарулар, ақпараттық - технологиялық даму, сапалық құзыреттілік, әскерлік дағды, тұлғалық кәсіби бірегейлік қоғамды ілгері дамытушы күш бола алады.

Сондықтан, тұлғаның сапалық тұрғыдан кемелденуі, олардың кәсіби құзыреттіліктерінің артуына мүмкіндік бере отырып, «білім өмір бойы» принципінің дамуының өзегі бола алады.

Жаңа технологиялардың қарқынды дамуы мен әлем елдерінің арасында өзара ынтымақтастықты сақтау, бәсекеге қабілеттілікті арттыру мен өзгермелі заман талабына сай толық адам қалыптастыру маңызды мәселелердің бірі. Бұл Еуропа Кеңесі тұлғаның маңызды сапаларын дамыту жүйесінде білім беру ұйымдарының даму стратегияларын негізге ала отырып алты негізгі ұстанымды ерекшелеп берген. Олар:

- ақпараттық хабардылық;
- әлеуметтік дағды;
- гуманитарлық сапа;
- көп тілді меңгеру;
- жаһандық жаңару;
- дамуға педагогикалық құндылықтар.

Осы аталған тұжырымдарға сай, тұлғаның қалыптасуындағы педагогикалық процесс құндылықтарының өзектілігі білім беру үдерісінде психологиялық жайлылық мәселесі маңызды орында.

Қазақ даласының педагогикалық тарихында жеке тұлғаның дағдылары мен сапалық ерекшеліктерін дамыту мәселесін ең алғашқылардың бірі болып негіздеген әл-Фараби: «Парасаттылық, табандылық пен қажыр-қайрат, зор еңбекке байланысты. Ол зиялы адамның жақсы мінезінен, білім дағдысынан, адамгершілік қасиетінен туындайды - деп көрсеткен [15, 37 б.]. Бұл жеке тұлғаның ерік-жігер сапаларын қалыптастыру.

Белгілі қазақтың ұлы педагогы М.Жұмабаев өзінің «Педагогика» атты еңбегінде дене, жан, ақыл және сұлулық пен құлық тәрбиесі адамның сапалық ерекшеліктерін көрсететінін тұжырымдаған [16].

Алаш қайраткерлерінің бірі Жүсіпбек Аймауытовтың психологиялық көзқарастары адамның жан қуаты мен ой жүйесінің дамуында тұлғалық дағдылардың рөлін

ерекшелеген. Ол жас ұрпақтың өмірге деген құштарлығы мен сүйіспеншілігін, әрбір іс-әрекетінің әсемділігін, білімдік сияқты сапаларын дамытуға негіз қалайтынын жазды [17, 466.].

Тәуелсіздік алғаннан кейінгі педагогика және психология ғылым салаларының тарихына көз жіберсек, болашақ педагогтарды кәсіби даярлауда сапалық дағдыларын дамытудың теориялық және практикалық мәселелеріне байланысты еңбектер әлі күнге дейін өз дәрежесінде зерттелмегендігіне көз жеткіземіз.

Зерттеу нәтижелерін талқылау. Зерттеу жұмысының барысында болашақ педагогтардың сапалық дағдыларына талдаулар жасамас бұрын оның отандық энциклопедиялар мен анықтамалардағы ерекшеліктеріне тоқтала кетейік.

Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде, белгілі бір заттың немесе құбылыстың басқа бір заттар мен құбылыстардан өзгеше қасиеті, ерекше айырмасы, белгісі. Әрбір заттың өзіне ғана тән сапасы болады, яғни сапаның өзгеруі сол заттың түбегейлі өзгеруіне апарып соқтырады дей келе, баланың тәртіпті, батыл, өжет және мәдениетті адам болуға ұмтылушылығы оқытушының берген тәрбиесінің сапасына байланысты екендігі тұжырымдалған [18, 2176.].

Сонымен қазіргі таңда болашақ педагогтар мен мұғалімдердің сапасының түрлеріне мына құзыреттіліктер кіреді. Олар: білімділік, құзыреттілік, жауапкершілік, зияткерлік, адалдық, ұқыптылық, әділдік, адамгершілік, кәсібилік, шығармашылық, іскерлік және тағы басқалар.

Біздің пікірімізше болашақ педагогтардың сапасы кәсіби білім беруде алған білім, білік, іскерлік дағдыларын іс - әрекетте көрсете білу шеберлігі. Сондықтан, сапалық дағдылар іс-әрекет, бағыт-бағдар, кәсіби іс-әрекетке психологиялық бейімделу барысында жүзеге асады.

Ал оқу үдісіндегі білім алушының сапалық дағдылары мұғалімдер мен тәрбиешілердің

көмегімен мақсатты жүзеге асырылатын, жеке тұлғаға әр түрлі заманауи, шығармашыл әдіс - тәсілдерді меңгертуі деп қарастырамыз.

Ғалым К.С.Успанов өзінің жеке тұлға қасиеттерін сапалы дамытуға бағдарланған еңбектерінде білім берудің психологиялық мотивациясын арттыру мақсатында тұлғалық сапаларды дамытуға кеңес берген. Олар:

- оқыту мен тәрбиелеудегі мақсаттың айқын болуы;
- білім, білік және дағдының үйлесімділігі;
- оқуға қызығушылықты арттыру мақсатындағы жаңа әдістерді қолдану;
- саннан сапаға көшу;
- танымдық белсенділікті дамыту;
- қоғамда әлеуметтену тетіктерінің бағытын көрсету;
- білім алушылардың дағдыларын шығармашылыққа бағыттау;
- білім беру мазмұнын ақпараттандыру және т.б [19, 986.].

Ғалым педагогикалық іс-әрекеттің өнімділігі ретінде төмендегі деңгейлерді көрсетеді.

1. Сапалық деңгей: оқушы тұлғасының дамуын бағалау (интеллектуалдық, адамгершілік, физикалық деңгей, даму резервтері); негізгі оқу құзыреттіліктерін меңгеру деңгейі(жалпы білім беру, коммуникативтілік, азаматтық құқық, әлеуметтік-экономикалық, отбасылық, кәсіптік және т.б.); білім алушылардың өзіндік ұйымдастыруы.

2. Сандық деңгей (дәстүрлі әдістер мен критерийлер бойынша бағалау): білім сапасы мен дайындық деңгейінің, тәрбие деңгейінің көрсеткіштері.

3. Мұғалімнің коммуникативтік және орындаушылық құзыреттілігі: педагогикалық процесті, педагогикалық қарым-қатынасты ұйымдастыру деңгейі; коммуникативті дағдылар; шеберлік [19, 866.].

Болашақ педагогтардың сапалық дағдылары өз кезегінде олардың қызығушылықтары мен қажеттіліктерін, әлеуметтік белсенділіктері мен іздену,

шындалу шеберліктерін қамтитын еріктік және сезімдік процестері мен мотивтерінің бірліктері негізінде студенттердің зияткерлік, интеллектілік жеке қасиеттерін және кәсби мәнді қабілеттерін арттыратын оқу мәліметтерінің мазмұны мен маңызды бөліктерін игеруді көздейтін мақсатқа бағытталған оқу - тәрбие жұмысы деп анықтауымызға толықтай негіз бар.

Қазақстан Республикасының білім мен ғылымды дамытудың 2020-25 жылдарыға арналған мемлекеттік бағдарламасында ЖОО білім сапасын арттыру, жек тұлғаның тұлғалық дағдыларын дамыту аясында дамыған мемлекеттердің іс-тәжірибесін, білім беру жүйесін негізге ала отырып бірнеше басымдықтарды жіітеп берді. Мәселен:

- отбасының материалдық-әлеуметтік жағдайына қарамастан ЖОО түсуге ниет білдірген талапкердің барлығы тең құқылы қолжетімді білім алуы тиіс;

- әлемдік дамыған алдердің тәжірибесін тарату мақсатында өзара ынтымақтастықты орнату;

- болашақ мамандардың кәсіби тәжірибелік біліктерін дамыту мақсатында практикамен байланысты күшейту;

- ашық бәсеке жағдайында жұмыс берішілердің кадрларды таңдау мүмкіндігін кеңейту;

- болашақ мамандардың өз жерінде кәсіби мамандануына қолжетімді жағдай тудыру;

- білім алушылардың практикасына байланысты өндірістік мекемелермен қарым-қатынасты күшейту, тиімді ресурстарды қамтамасыз ету және т.б. [20].

Жоғарыда айтылғандардан болашақ педагогтардың сапалық дағдыларын дамыту, құзыреттіліктерін арттыру мәселесінің қазіргі таңдағы өзектілігін көрсетіп отыр.

Қорытынды. Болашақ мамандардың сапалық кәсіби дағдылары тұлғалық қалыптасуында жеке және даралық қасиеттердің жиынтығы болып табылады. Олар алдына нақты мақсат пен мотивация қойып, құндылық бағдарын нақтылап арнайы кәсіби білім алу мүмкіндігіне ие болады. Осы орайда маман даярлау бағытындағы жұмыстарға қатысты жоғары оқу орындарындағы білім беру бағдарламаларында арнайы курстардыенгізу мүмкіндіктерін қарастыру, әлем елдерінің іргелі оқу орындарының тәжірибелерін меңгеру, кәсіби іс - әрекетте жүйелі түрде жүзеге асырумен бірге практикалық жұмыстарды жандандыру болашақ мамандардың сапалық дағдыларын дамытуға кең ықпал етер еді.

Әдебиеттер тізімі

1. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңы. – Алматы: Юрист, 2020. – 90 б.
2. Қазақстан Республикасының гуманитарлық білім беру тұжырымдамасы //Егемен Қазақстан 1994, - 7 шілде.
3. Қазақстан Республикасында тарихи сананы қалыптастырудың тұжырымдамасы //Егемен Қазақстан 1995, - 30 қазан.
4. Қазақстан Республикасындағы этникалық-мәдени білім туралы тұжырымдамасы [Электрондық ресурс]: Режим доступа: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/N960003058_1996, - 15 шілде. Қаралған күні: 04.12.2022).
5. Қазақстан Республикасы Президентініңресми сайты [Электрондық ресурс]: Кіру режимі: <https://www.akorda.kz/kz/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevtyin-kazakistan-halkyna-zholdauy-181416>, 2021. - 12 ақпан. Жүгінген күні: 04.12.2022.
6. Хмель, Н.Д. Особенности формирования культуры будущего учителя:учебное пособие [Текст] / Н.Д. Хмель, Т.Ш. Куанышев, А.А. Молдажанова. – Алматы, 1996. – 185с.
7. Слостенин, В.А. Формирование личности учителя советской школы в процессе профессиональной подготовки [Текст] / В.А. Слостенин. – М.: Просвещение, 1976.– 160 с.
8. Кузьмина, Н.В. Методы исследования педагогической деятельности [Текст] / Н.В. Кузьмина. –Л.: Изд. – Ленингр. ун–та, 1970. – 35 с.

9. Уманов, Г.А. и др. Учителю – современную подготовку [Текст] / Г.А. Уманов // Основные направления научных исследований. – Алма – Ата, 1978. – 100 с.
10. Кунанбаева, С.С. Методика обучения лексико – грамматическому оформлению высказывания в языковом вузе: дис...канд. пед. наук. – Алма – Ата, 1979. – 185 с.
11. Нурғалиева, Г.К. Ценностное ориентации личности: Методология, теория, практика формирования [Текст] / Г.К. Нурғалиева. – Алматы: АГУ им. Абая, 1994. – 44с.
12. Калюжный, А.А. Теория и практика профессиональной подготовки учителя к нравственному воспитанию учащихся в целостном педагогическом процессе: дис...докт. пед. наук. – Алматы, 1994. – 328 с.
13. Каргин, С.Т. Влияние профессионально – педагогической направленности обучения на формирование педагогического мышления будущих учителей: дис. ..канд. пед. наук. – Алма – Ата, 1988. – 150 с.
14. Қасым-Жомарт Тоқаев Ұлттық қоғамдық сенім кеңесінің төртінші отырысына қатысты [Электрондық ресурс] Кіру режимі: https://www.akorda.kz/kz/events/akorda_news/meetings_and_sittings/kasym-zhomart-tokaev-ulityk-kogamdyk-senim-kenesinin-tortinshi-otyrysyna-katysty 2020. - 22 қазан. Жүгінген күні: 04.12.2022.
15. Әл - Фараби. Әлеуметтік – этникалық трактаттар [Мәтін] / Әл - Фараби. – Алматы. 1995. – 419 б.
16. Жұмабаев, М. Шығармалар 3 – томдық. Т.1. [Мәтін] / М.Жұмабаев, – Алматы, 1995. – 256 б
17. Аумауытов, Ж. Шығармалар [Мәтін] / Ж.Аймауытов. – Алматы: Жазушы, 1994. – 296 б.
18. Қалиев, Б. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі [Мәтін] / Б. Қалиев. - Алматы, 2014. - 728 б.
19. Успанов, К.С. Теория и практика формирования профессионально значимых качеств у будущих учителей [Текст] / К.С. Успанов. – Алматы: Ғылым, 1998. – 228 с.
20. Қазақстан Республикасында білім беру мен ғылымды дамытудың 2020 - 2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы [Электрондық ресурс] Кіру режимі:<https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1900000988> Жүгінген күні: 04.12.2022.

Материал 19.02.24 редакцияға түсті.

А.К.Көшербаева*, А.Алпысбай

Казахский национальный педагогический университет им.Абая Алматы, Казахстан

ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ ЭФФЕКТИВНОСТЬ РАЗВИТИЯ КАЧЕСТВЕННЫХ НАВЫКОВ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ПОДГОТОВКИ БУДУЩИХ ПЕДАГОГОВ

Аннотация. Статья основана на системе профессиональной подготовки будущих педагогов в высших учебных заведениях страны. Сегодня независимая страна-страна определяет возможности будущего развития с учетом современных процессов, технологий, обеспечивающих собственную систему, модель и качество национального образования. Казахстан как суверенное государство, подписание лиссабонской декларации и участие в Болонском процессе и др. отражают свое место в мировом образовательном пространстве. Это обстоятельство способствует интенсивному развитию системы высшего образования с учетом социокультурных интересов нашего государства и глобальных процессов образования, определяющих качество и технологические достижения в высшем образовании. Очевидно, что одной из актуальных проблем педагогической науки и передового опыта является определение приоритетных направлений совершенствования воспитания и образования вольного поколения, перешагнувшего порог XXI века. В системе профессиональной подготовки будущих педагогов их качественные навыки должны соответствовать общественным процессам. В связи с переходом независимой страны в рыночную экономику в соответствии с меняющимися требованиями времени, основные критерии конкурентоспособности обязывают будущих учителей

иметь современные качества наряду с знаниями, деловыми навыками. В этой связи в статье сформулированы актуальность и позиции, особенности и рациональность развития качественных навыков в системе профессиональной подготовки будущих педагогов на основе научного анализа.

Ключевые слова: будущий педагог, профессиональная подготовка, психологическая эффективность, высшее учебное заведение, качество, навыки, учебный процесс.

A N. Kosherbayeva*, L.A. Alpysbay

Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan

PSYCHOLOGICAL EFFECTIVENESS OF THE DEVELOPMENT OF QUALITATIVE SKILLS OF PROFESSIONAL TRAINING OF FUTURE TEACHERS

Abstract. The article is based on the system of professional training of future teachers in higher educational institutions of the country.

Today, an independent country is a country that determines the possibilities of future development, taking into account modern processes, technologies that provide its own system, model and quality of national education. Kazakhstan as a sovereign state, the signing of the Lisbon Declaration and participation in the Bologna process, etc. reflect its place in the global educational space. This circumstance contributes to the intensive development of the higher education system, taking into account the socio-cultural interests of our state and global educational processes that determine the quality and technological achievements in higher education.

It is obvious that one of the urgent problems of pedagogical science and best practices is to identify priority areas for improving the upbringing and education of the free generation that has crossed the threshold of the XXI century. In the system of professional training of future teachers, their qualitative skills should correspond to social processes. Due to the transition of an independent country to a market economy in accordance with the changing requirements of the time, the main criteria of competitiveness oblige future teachers to have modern qualities along with knowledge, knowledge, business skills. In this regard, the article formulates the relevance and positions, features and rationality of the development of qualitative skills in the system of professional training of future teachers based on scientific analysis.

Key words: future teacher, professional training, psychological effectiveness, higher education institution, quality, skills, educational process.

References

1. The law of the Republic of Kazakhstan "on education". - Almaty: jurist, 2020. – 90 p.
2. The concept of humanitarian education of the Republic of Kazakhstan //sovereign Kazakhstan 1994, July 7.
3. Concept of formation of historical consciousness in the Republic of Kazakhstan //sovereign Kazakhstan 1995, October 30.
4. Concept of ethnic and cultural education in the Republic of Kazakhstan [electronic resource]: access mode: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/N960003058_1996, - July 15. Review date: 04.12.2022).
5. Official Website of the president of the Republic of Kazakhstan [electronic resource]: access mode: <https://www.akorda.kz/kz/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevty-n-kazakstan-halkyna-zholdauy-181416>, 2021. - February 12. Date of application: 04.12.2022.

6. Khmel, N. D. Personality of the formation of the culture of the future teacher: a teaching post [text] / Khmel N. D., Kuanyshev T. Sh., Moldazhanova A. A. - Almaty, 1996 -- 185С.
7. Slastenin, V. A. Formation of the personality of the teacher of the Soviet school in the process of professional training [text] / V. A. Slastenin. - M.: Prosveshchenie, 1976. - 160 P.
8. Kuzmina, N. V. Method of studying pedagogical activity [text] / N. V. Kuzmina. L.: Izd. - Leningrad. in UN, 1970. - 35 p.
9. Umanov, G. A. I. Dr. Teacher-modern training [text] / G. A. Umanov // main directions of scientific research. – Alma-Ata, 1978 -- 100 p.
10. Kunanbayeva, S. S. Method of training lexical and grammatical forms of expression in the language language: dis...Kand. PED. Nauk. – Alma-Ata, 1979. -185 P.
11. Nurgalieva, G. K. Central orientation of personality: methodology, theory, practice of formation [text] / G. K. Nurgalieva. - Almaty: AGU im. Abaya, 1994. – 44С.
12. Kalyuzhny, A. A. Theory and practice of professional training teacher to the national approach to studying in a specific pedagogical process: dis...doct. PED. Nauk. - Almaty, 1994 -- 328 P.
13. Kargin, S. T. On The Professional and pedagogical orientation of training in the formation of pedagogical skills of future teachers: dis. ...Kand. PED. Nauk. – Alma-Ata, 1988 -- 150 P.
14. Kassym-Jomart Tokayev took part in the fourth meeting of the National Council of public trust [electronic resource] access mode: https://www.akorda.kz/kz/events/akorda_news/meetings_and_sittings/kasym-zhomart-tokaev-ulttyk-kogamdyk-senim-kenesinin-tortinshi-otyrysyna-katysty 2020. - October 22. Date of application: 04.12.2022.
15. Al-Farabi. Socio-ethnic treatises [text] / Al - Farabi. - Almaty. 1995. - 419 P.
16. Zhumabayev, M. Works in 3 volumes. Vol. 1. [text] / M. Zhumabayev, - Almaty, 1995 -- 256 P
17. Aumaulytov, Zh. Works [Text] / Zh. Aimaulytov. - Almaty: writer, 1994. - 296 P.
18. Kaliyev, B. Explanatory Dictionary of the Kazakh language [text] / B. Kaliyev. - Almaty, 2014. - 728 P.
19. Uspanov, K. S. Theory and practice of forming professionally known qualities in future teachers [text] / Uspanov K. S. - Almaty: Science, 1998 -- 228 P.
20. State program for the development of education and science in the Republic of Kazakhstan for 2020-2025 [electronic resource] access mode: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1900000988> date of application: 04.12.2022.

Мақалаға сілтеме: *Көшербаева, А.Н. Болашақ педагогтарды кәсіби даярлауда сапалық дағдыларын дамытудың психологиялық тиімділігі [Мәтін] / А.Н.Көшербаева, Л.А. Алпысбай, // Dulary University Хабаршысы. – 2024. - №2. – Б. 160-167 <https://doi.org/10.55956/DHMA4610>*

А.Т. Кенжебаева *

канд.пед.наук., доцент

Таразский региональный университет имени М.Х.Дулати

Тараз, Казахстан

Alimakzt@mail.ru**Д.А. Искакова**

магистр педагогики

Таразский региональный университет имени М.Х.Дулати

Тараз, Казахстан

03darina@mail.ru

КОГНИТИВНЫЙ НЕОАССОЦИАНИЗМ: РОЛЬ ОТРИЦАТЕЛЬНЫХ ЭМОЦИЙ

Аннотация. Актуальностью темы «Когнитивный неассоцианизм: роль отрицательных эмоций» является то, что, не смотря на время, вопрос об агрессии и пути успокоения все еще стоит и не решен полностью за счет того, что подобрать индивидуальный план борьбы с агрессией невозможно полностью. В качестве основных решений проблемы были использованы методы с элементами арта, релаксационные упражнения и даже спортивная часть. В аспекте когнитивной оценки рассматриваются базовые и надбазовые эмоции. Если базовые эмоции запускаются врожденными триггерами, то надбазовые — приобретенными в процессе жизнедеятельности конкретного человека. Надбазовые или социализированные эмоции чаще всего имеют когнитивную природу происхождения и появления их в психике. Такие эмоции имеют осознанный характер, так как появляются по факту когнитивной оценки стимула; в свою очередь, появление базовых эмоций, основанных на врожденных стимулах, чаще всего человеком не осознается. Целью исследования выступило положение о преодолении в научной литературе конструктов о доминировании когнитивных механизмов происхождения эмоций. Объектом исследования выступили эмоции, природа их происхождения. Предметом исследования стала критика когнитивного подхода происхождения эмоций и обоснование важности биологического подхода, где важная роль отводится врожденным и генетическим механизмам появления эмоций. Методологической базой исследования стал анализ научных исследований по проблеме природы и появления в психике базовых эмоций.

Ключевые слова. Когнитивный; неассоцианизм; агрессия; стресс; арт-терапия; университет; медитация; сон; эмоции; студент.

Введение. Теоретические подходы, которые объясняют отрицательные эмоции и агрессии в целом, могут включать в себя биологическое и психологическое направления рассуждений и исследований.

Если говорить о биологическом направлении в подходах, то необходимо обратить внимание на принципы эволюции и генетики при толковании отрицательных эмоций. В согласовании с социобиологическими принципами трактовки,

отрицательные эмоции возникли в процессе эволюции. Этология трактует также отрицательное поведение в виде агрессии и говорит о том, что проявление агрессии – это функция внутренней реакции на какое-либо отрицательное воздействие, проявляемая по отношению к себе подобному. Генетика поведения говорит о том, что склонность к проявлению отрицательных эмоций и отрицательному поведению, частично,

определяется по генетическим факторам, заложенных в человеке.

Психология включает в себя модели отрицательных эмоций (агрессии), которые рассматривают агрессию со стороны врожденной предрасположенности к определенным реакциям. З.Фрейдом было выдвинуто такое предположение, что агрессия – это инстинкт, который действует согласно принципу удовольствия. Согласно этой теории, отрицательные эмоции и агрессивное поведение побуждается желанием преодолеть психологические барьеры и расстройства. Поздние психологические методы углубляет понимание взаимосвязей фрустрации с агрессией, в рамках которых и вошла в эксплуатацию обобщенная модель отрицательных эмоций, в которой выделяется роль когнитивных моментов и процессов в принятии решений в определении агрессивного поведения [1].

В обобщении, психология объясняет агрессию и открывает возможности избежать вероятность возникновения, которое зависит от разных факторов, зависящих от личности и взаимодействии с внешней средой.

Говоря об агрессии и в целом об отрицательных эмоциях, нельзя не учитывать поведение людей в разных раздражительных ситуациях. При наблюдении за людьми в разных ситуациях, мы можем сделать вывод, что раздражители любого вида влияют на человека с разной мерой.

Условия и методы исследований.

Актуальность данной темы заключается в том, что на данный момент давление на студентов усиливается с каждым годом, связанное с большим количеством требований. Система обучения включает в себя большую нагрузку, в которой имеется обширная информация, занимающая большое количество времени для изучения материала. При этом наша система образования не подразумевает помощь в решении данной проблемы и снижении уровня стресса. Именно это и подталкивает к попытке решения проблемы.

Ассоцианизм – это старейшее направление в психологии. Закономерность его была установлена английскими и немецкими учёными, которые в дальнейшем сделали эту тему предметом исследования экспериментальной психологии, в которой эта тема развивалась и в последствии получила свое значение в виде одного из общих принципов в психологии. Можно утверждать, что ассоцианизм сейчас уже является примером классической психологии [2].

Ассоцианизм также имеет название «ассоциативная психология». Ассоциативная психология – это различные по своей научно-идейной сущности психологические направления, использующие понятие ассоциации в качестве главного объяснительного принципа. [3]

Первые идеи о закономерности в сочетании психических явлений и что они вкладывают в себя телесные постулаты, предложил Аристотель. Но сама эта идея получает широкое распространение только уже в XVII веке, которая дальше становится началом ассоциативной психологии [4].

Так что же в себе несет понятие ассоциаций? Затрагивая тему отрицательных эмоций, можно сказать, что ассоциации делятся на разные виды, которые, так или иначе, можно отнести к ассоциации агрессора, вызывающего отрицательные эмоции у человека.

Примером тому может служить случай: на обычного работника с нестабильным эмоциональным фоном кричит начальник. Его прилюдно унижают и выставляют не в лучшем виде. Реакция человека может быть неоднозначно, однако учитывая, каким нестабильным является его психическое состояние, высока вероятность всплеска. То есть, в этом случае, агрессором является, условно, начальник, который вызвал в человеке отрицательные эмоции. Чем это так плачевно? Плохой настрой в дальнейшем мешает человеку продолжить начатую им работу. В этом случае применим метод ассоциации, то есть теперь работа

ассоциируется у человека с унижением и с пустой тратой времени. И это не как не способствует продуктивности. Стоит отметить, что это может быть лучшим исходом. В худшем же, человек может сорваться. При легкой вспыльчивости высок шанс того, что ответной реакцией на возбудитель станет агрессия. И ее проявления базируются от колких ответов, до уголовно наказуемых действий.

То же самое касается и студентов. При напряженной работе большинство студентов эмоционально нестабильны. Это связано так же с нагрузкой, сопровождаемой постоянным стрессом. Плачевно в этой ситуации то, что в таком состоянии психика человека находится в шатком состоянии и любой резкий негатив может вызвать у человека ответную реакцию в виде агрессии.

Возвращаясь к понятию «неассоцианизм», который, по сути, является когнитивным и рассматривает поведение как результат связи между абстрактными психическими единицами анализа, включает в себя образы, идеи, собственные видение и т.д. Однако, эти суждения и теории с трудом можно назвать новыми, так как неассоцианизм близок к ассоцианизму, имея схожие идею в обеих теориях.

Так что же такое когнитивный неассоцианизм? Леонард Берковиц выдвигал свою модель когнитивного неассоцианизма, разработав целую схему, в которой можно увидеть столкновение с неблагоприятным событием, которое и приводит к агрессии. Когда человек сталкивается с неблагоприятными событиями, то он сначала испытывает негативное психологическое состояние. Этот негатив побуждает человека прибегать к двум побудительным реакциям: борьба и бегство. Борьба напрямую связывается с агрессивными мыслями и воспоминаниями, а бегство же связывается с попытками избегания конфликта. Обе реакции конкретизируют отрицательные эмоции в гневное эмоциональное состояние и состояние страха. Для выделения этих двух ощущений в

более сложные эмоции и происходит дальнейшая когнитивная работа, которая включает в себя оценку изначального положения и последствий этого, воспоминаний с подобными случаями в прошлом и норм социального поведения, которые связаны с выражением эмоций. Конечно же, эмоции в целом представляют собой «скопление отдельных чувств, экспрессивных двигательных реакций, мыслей и воспоминаний, связанных друг с другом». Так как все эмоциональные встряски и переживание активно связаны друг с другом, предполагается, что при пробуждении одного компонента непременно приводит и к активным действиям второго, при учитывании силы связи между ними. К примеру, когда мы воспроизводим в памяти происшествия из прошлого, которые мы относим к группе неблагоприятных, это может привести к возникновению агрессивных мыслей, которые повышают вероятность выражения агрессивного поведения в другой, но схожей ситуации, так как срабатывает психологическая защита и всплеск агрессии может так же задевать объекты, никак не связанные с раздражителем напрямую.

Из модели Берковица можно выделить, что агрессия – это только одно из возможных реакций организма на внешнее негативное воздействие. То есть это может означать, что агрессия не является неизбежной, это потенциальная реакция человеческого поведения, пробуждаемая или же наоборот, подавляемая эмоциональными переживаниями, которые вызываются неблагоприятной ситуацией [5].

Конрад Лоренц описывал в своих работах функции агрессии, в которой отмечал большое влияние внутривидового соперничества. Он так же указывал на то, что агрессивное поведение вызывается в первую очередь на уровне подсознательной защиты у животных, которые вынуждены выживать, испытывая голод, страх и переживали на этом фоне сильный стресс. Так заложено, что в первую очередь в животном всегда срабатывает

инстинкт самосохранения и агрессия – одна из попыток отгородить себя и тем самым спасти. При этом, сам К. Лоренц не считал выражение агрессии полным злом, так как в случае с внутривидовой борьбой агрессия выступает в виде инстинкта защиты. Однако это касается только животного мира, притом, что сам человек и выражение у него агрессии может иметь плачевные последствия. Конечно же агрессия также является первичным инстинктом, заложенным в человеке еще предками. Этот инстинкт направлен на сохранение вида. Но инстинкт агрессии опасен в том плане, что предсказать его пробуждение невозможно, так как агрессия сама по себе – всплеск эмоций, который всегда бывает спонтанным [6].

К. Лоренц также указывал на труды З. Фрейда, который считал, что к числу факторов, вызывающих агрессию, можно причислять недостаток социальных контактов. Но трактовка слов З. Фрейда понималась педагогами совсем не так, как изначально она звучала. Во многом эти слова были восприняты так, словно защита ребенка от любых разочарований с раннего детства может уберечь его от проявления агрессии, при этом ребенку угождали во всем. Как результат, агрессивность была все так же спонтанна и прорывалась в ребенке, как и другие инстинкты. Более того, дети в таком случае становились более наглыми, резкими и агрессивными. И весь трагизм этой ситуации заключается в том, что такие дети, попадая во взрослый мир, сталкивались с реальностью, в которой не было на все готовых ради блага дитя родителей. На таких детей оказывалось большое давление со стороны социальных норм и порядков, от чего большинство детей становились невротиками.

Но помимо того, что агрессия является заложенной в нас защитной реакцией, нельзя утверждать, что этот инстинкт одинаков у всех. Рубинштейн С.Л. связывал такие «вспышки» с особенностями темперамента. Всем известно, что темперамент отмечает четыре типа людей с разными

эмоциональными фонами. Зачастую агрессию мы видим со стороны очень впечатлительного человека, очень вспыльчивого и достаточно несдержанного. Однако, можно заключить, что большое влияние на агрессивное поведение человека указывает воздействие. И чаще всего это воздействие – стрессовая ситуация.

На деле, стресс сам по себе является только реакцией на неблагоприятные факторы извне. Но стресс влечет за собой остальные реакции, которые, так или иначе, взаимодействуют. Тем самым стресс влечет за собой желание отстранить себя от раздражителя. В случае с проявлением агрессии, всплеск эмоций влечет за собой эмоциональное опустошение за счет сброса адреналина. Агрессивное поведение помогает в снижении общего напряжения, но как вариант – это не лучшее, к чему стоит прибегать. Однако, как уже говорилось ранее, контролировать агрессию тяжело. Не всякий раз это бывает возможным, за счет разного влияния. К примеру, если один конфликт человек способен решить без агрессии, то наложение на первичный раздражитель еще один влечет к более резкой реакции [7].

При исследовании учитывалась группа молодых людей, которые находятся под постоянным натиском. Большим фактором для тревожности и агрессии является, помимо общей нагнетенной обстановки, плохой сон. Студенты спали мало, что повышает нервозность, так как недосып расшатывает нервную систему и влечет за собой постоянную усталость, которая в дальнейшем сказывается на продуктивности работы студента. За счет снижения продуктивности студент, как правило, получает низкую оценку и это становится еще одним фактором проявления отрицательных эмоций. Но помимо сна на агрессивное поведение так же влияет и педагогическое угнетение. Это не ново, так как гуманизм хоть и распространен, но не всеми применяется. Таким образом, можно сказать, что педагог, имея авторитет перед студентами, не всегда бывает компетентен в своих методах, которые могут

не подходить всем студентам. Некомпетентное поведение, а именно принижение достоинства человека или же прямое унижение личности, приводит к стрессовой ситуации и студент, имея в себе функцию самозащиты, будет стараться защитить себя через выплеск эмоций – агрессию. Как правило проявление агрессии является отклонением от социальных норм. А в нашем понимании все, что отклоняется от нормы – неприемлемое поведение, которое, в свою очередь, может быть административно наказуемо [8].

Таким образом, видна тенденция течения разных обстоятельств на психологическое состояние, в котором выделены именно те факторы, которые наблюдались за студентами. То есть нельзя утверждать на полном серьезе, что, к примеру, недосып приведет человека к агрессивному состоянию, или же критика в грубой форме вызовет бурную реакцию. Как правило, во всем прослеживается взаимосвязь, от чего следует, что наложении разных факторов влечет за собой эмоциональный диссонанс, приводящий человека в нестабильное эмоциональное положение.

Однако не всегда стрессовая ситуация имеет плохой эффект. Стресс помогает в обучении за счет встряски. При эмоциональной встряске человеку легче усваивать новый материал и это помогает разрешению проблемы в кратчайшие сроки.

Но каждый человек индивидуален и стресс влияет на каждого по-своему. Отсюда вытекает вывод, что стандартная и всем уже привычная система образования не позволяет студенту расслабиться и более того – приводит к отрицательным эмоциям и постоянному напряжению, что резко снижает производительность на занятиях и вместо этого повышает уровень тревожности.

На этапе уже практической проверки методик снижения стресса, в первую очередь, проводилось наблюдение. Выявление эмоциональной нестабильности заняло немного времени, так как агрессивное поведение отслеживалось довольно резко, что еще раз подтверждает предлагаемую теорию.

Конечно же, это не была явная агрессия, так как, помимо этого, у студентов присутствует чувство страха. Но отрицательные эмоции подчеркиваются многими мимическими жестами, резкими движениями и работой через силу.

Однако это не дает полного основания для утверждения, что студенты действительно испытывают стресс, ведь не каждый человек одинаково проживает те или иные ситуации. Для этого проведен опрос, в котором отмечались вопросы, связанные с тревожностью.

В результате было доказано, что больше половины опрошенных имели риск возникновения стресса в связи с давлением, связанным с учебным процессом и домашними заданиями.

Таким образом, на вопрос «Сколько часов вы спите?», 6 из 9 опрошенных (70%) указали, что спят меньше 4 часов, 3 из 9 (20%) указали, что спят меньше 7 часов, и только 1 человек (10%) указал, что спит полноценные 7 часов. На следующий вопрос «Как часто вы ощущаете усталость во время выполнения учебных заданий?» 5 из 9 (50%) отметили, что это происходит часто, 2 из 9 (25%) отметили, что это бывает иногда, остальные (25%) отметили, что не испытывают давления. На вопрос «Часто ли у вас меняется настроение?», 7 из 9 (80%) ответили, что часто, остальные 2 человека (20%) отметили, что редко. На вопрос, «Как часто вы чувствуете, что еще немного и вы выйдете из себя?», 6 из 9 (70%) отметили ответ «Часто», остальные 3 из 9 (30%) отметили «Редко» (Приложение 4). И на вопрос «Трудно ли вам сосредоточиться на работе или на каком-либо задании?» больше половины, 8 из 9 (90%) отметили ответ «Да», и только один человек (10%) отметил «Нет». На вопрос «Сильно ли вы раздражительны?» почти все (90%) указали на ответ «Да», и только 1 (10%) указал ответ «Нет».

Далее проведен краткий опрос с четырьмя главными вопросами: «Тяжело ли вам дается выполнение учебных заданий?», «Испытываете ли вы стресс из-за учебной

нагрузки?», «Часто ли вы испытываете стресс от напряженной работы?» и «Вызывают ли неудачи у вас сильное раздражение?». Результат данного опроса показал, что примерно половина людей (50%) имеют высокий риск возникновения стресса от переработки, 3 человека (40%) имеют средний риск и 1 человек (10%) не испытывает никаких проблем и имеет самый низкий риск возникновения стресса.

Благодаря этому опросу выявлено, что большая часть студентов, участвующих в эксперименте, испытывают тревожность, основанную на тяжелой умственной работе. Данный опрос доказал, что отсутствие методов расслабления приводят студентов к тревожному состоянию их психики, проблем с неврозом и стрессом.

После прослеживания динамики у студентов выявлены риски возникновения стрессовой ситуации. Следующая цель применить нужные методики, которые, по теории, должны были помочь студентам.

И для начала, конечно же, наблюдались за людьми, чтобы подобрать нужные и, самое главное, действенные методы. На данном этапе, было замечено, что коллективная работа имеет более продуктивный результат и, что примечательно, во время этой работы студенты испытывали меньше стресса, были раскрытыми, а их работа была слаженной.

Таким образом, выделено нужные методы, которые напрямую были бы связаны с групповой работой. К таким методам проводились аутогенная тренировка, только изменив ее под студентов. Таким образом, каждый раз, когда они испытывали стресс, и говорили самим себе и друг другу «Я/ты справишься. Это всего лишь трудность, которую мы с тобой сможем решить». Главным в методе было успокоить себя, но не убегать от возникшей проблемы, а решать ее на очищенный разум. Так же студенты должны были в первую очередь думать о хорошем. В их мыслях не должно было присутствовать «а вдруг...», так как это связывалось с негативом.

Вместо этого студенты должны были говорить «Все получится».

И этот метод действительно работал. Подмечено, что подобная поддержка помогала не только самому себе, но и другим. Метод самовнушения давал результат и вскоре студенты уже меньше внимания обращали на мелкие трудности в учебе, а их тревожность уменьшилась.

Но одного метода для удачного завершения данного исследования было мало. Самовнушение помогало только с маленькими проблемами, при этом человек продолжал испытывать стресс от резких замечаний и большой работы. Тогда было подключено к аутогенному методу так же метод проигрывания ролей, основоположником которого является Дж. Морено [9]. После занятий все студенты были собраны и определялась тревога студентов. Для этого, в первую очередь, использовался метод проигрывания ролей. Студенты, один за другим, должны были придумать персонажа, его работу, его привычки и характер, а после отыграть его в той или иной ситуации. По началу, данный метод смущал студентов, так как не каждый был бы готов показывать сценки. Многим это казалось глупым и постыдным. Но со временем все студенты стали подключаться к нашей игре. Это расслабляло их и позволяло оставить на время все свои проблемы.

Результаты исследований. В результате, студенты все чаще шутили и смеялись, а проигрывание ролей стало для них интересным занятием. Так же студенты, таким образом, могли отыгаться и при этом не проявлять агрессию в сторону обидчика, выплескивая ее на несуществующего человека, роль которого они играли. И в конечном итоге частая вспыльчивость неких лиц заметно уменьшилась, что позволяло студентам выполнять работу с большим энтузиазмом.

Так же, для улучшения проводимой работы студенты должны были уделять себе хотя бы 5-10 минут и сидеть в абсолютной тишине, не используя никакие гаджеты. Такая

«медитация» была направлена на рефлексиию и расслабляла нервную систему. Во время медитации студенты пытались разобраться в причине своего раздражения без каких-либо резких эмоций, что позволяло принимать наиболее разумные решения.

Подобное стоит практиковать каждый день, чтобы в дальнейшем очищать свой мозг от лишней информации и раздражителей. Помимо прочего, это приводило людей в тонус. Им легче давалась последующая работа. И это основывается на том, что наше поколение чаще всего вырастает нервными от напряжения, которое касается не только учебы, но и постоянного напряжения своего мозга для считывания информации, которая, по сути дела, нам и не нужна.

В результате, медитация помогла выстроить большую выдержку студента. Сдерживать эмоции стало проще и, что немало важно, помогло настроиться на быстрое включение в работу.

Помимо этого применялся на студента «Раскраску-антистресс», которая, как бы то ни было, действительно успокаивало нервную систему. За основу был взят уже описанный метод арт-терапии. Что существенно, мелкая работа хорошо способствует полному сосредоточению. Студенты, страдающие от рассеянности, после каждодневного курса арт-терапии, были собранными, меньше «летали в облака» и поднимали уровень успеваемости на занятиях, что подчеркивает актуальность этого метода. Но помимо уже перечисленных мной качеств, при помощи этого метода студенты становились более аккуратными, так как раскрашивание мелких элементов подразумевает под собой аккуратность, без лишних движения.

Так же этот метод понравился всем. Он был интересным и, что главное, не заставлял студентов выполнять какие-либо упражнения для выполнения задания, таким образом нервная система отдыхала, как и мозг, на который теперь не шло большое давление.

Этот метод стал наиболее продуктивным. Более того, работы студентов радовали им

глаз, так как цвета окрашивания были подобраны лично ими, по их желанию, а не были навязаны кем-то другим.

Ну и последнее, что выделено, это - сон. Большое влияние на нервную систему все же оказывает именно сон. Как правило, люди, которые недосыпают достаточное количество часов, чувствуют усталость, раздражение. Они разбиты в эмоциональном и физическом плане, сильнее подвластны смене настроения и стрессу [10].

Поэтому студенты должны ложиться спать намного раньше их обычного времени. То есть, если студент, условно, ложился спать в 3 часа ночи, а проснулся в 6, то по исследованию студенты ложатся раньше, к примеру, в 2 ночи, или же в час. Конечно же это все еще значительно отличалось от положенной нормы сна, но возымело результат. Сон студентов был более нормализованным, а в результате этого раздражительность студентов была понижена. Продуктивность работы же, наоборот, повысилась, ведь теперь студенты не испытывали постоянного желания поспать.

Придерживаясь этим методикам больше двух недель, было замечено, что студенты испытывали меньше стресса, были более разговорчивыми и чаще расслаблялись.

Повторный опрос показал уже меньший уровень тревожности у всех. По общей картине, можно было подметить, что учебный процесс больше не вызывал бывшего напряжения. Методы, которые я предложила студентам привели к тому, что у 80% (7 из 9) уровень тревожности понизился до минимума, а у остальных 20% (2 из 9) наблюдался средний уровень. Такой результат был более чем оптимальным.

В заключении . В результате исследования, можно четко отследить планирование методик и их воздействие на студента. По результату применимости методов, можно сказать, что студенты действительно нуждаются в психологической разгрузке и групповых тренингах, которые помогут им освоиться и адаптироваться.

Данное исследование никак не пытается сказать, что наша система образования плохая, наоборот, ее масштабы так велики, что не каждый способен в полной мере ее усваивать. Потому выделяется важность расслабления и очищения своей головы от лишнего. Как было замечено многими учеными, современный мир все чаще заставляет людей ускорять свой режим, чтобы успевать за всем, что происходит вокруг. Это оказывает большое влияние, потому что быстрый темп жизни не всегда подходит личностям, чье эмоциональное состояние находится в большой переменчивости.

Стоит так же отметить, что проведенный опыт показывает наличие у студентов не только повышенной тревожности, но и эмоциональной нестабильности, что в дальнейшем приводит к срывам, депрессиям. Как правило никогда нельзя определить состояние человека сразу. Стрессовую ситуацию легко спутать со всплеском эмоций на фоне темперамента. Так же люди склонны к изменчивости и, если сегодня студент показывает один результат, то завтра он может

выдать абсолютно другой результат, склонный к улучшению или же ухудшению.

В заключении можно сказать, что проводимый опыт и подобранные методики повлияли на эмоциональное состояние студентов, повысило уровень производительности на занятиях. Гипотеза, что при своевременном диагностировании раздражителей и их предотвращении, влечет к продуктивной работе, снижению отрицательных эмоций, была доказана конечными результатами, в котором уровень стресса был снижен до минимума у большинства студентов, участвующих в данном исследовании. Таким образом можно сделать конечный вывод, что студентам необходимо отдыхать от загруженности и расслаблять свою нервную систему, дабы в дальнейшем это не переросло в более обширную проблему с более худшими последствиями в виде депрессий, нервных срывов.

Список литературы

1. Фрейд, З. По ту сторону принципа удовольствия (2013) [Электронный ресурс] Режим доступа; <https://www.bibliofond.ru/view.aspx?id=74148>. Дата обращения: 15.01.23
2. Долларда, Дж. Фрустрация и агрессия [Текст] / Дж.Долларда, Л. Дуба, Н. Миллера, Р. Сирса // Монография. - 2016 – 20 с.;
3. Мещеряков, Б.Г. Психологический словарь [Текст] / Б.Г. Мещеряков, В.П. Зинченко // Прайм-Еврознак. - 2018 г.
4. Аристотель О душе / [Текст] / Аристотель. – Россия: Neoclassic. – 2021 – 416 с.
5. Берковиц, Л. Гипотеза фрустрации-агрессии: экспертиза и переформулировка [Электронный ресурс] / Режим доступа: <https://ru.wikipedia.org/wiki/>
6. Лоренц, К. Агрессия, или Так называемое зло [Текст] / К. Лоренц. - «АСТ» Москва, 2018 - 36 с.
7. Рубинштейн, С. Л. Основы общей психологии [Текст] / С.Л. Рубинштейн. - Питер, 2012 г.
8. Канетти, Э. Психология масс. Хрестоматия [Текст] / Под ред. Райгородского Д.Я. - Самара, 2018г. 205 с.
9. Морено, Дж.Л. Театр спонтанности, психодрама и социодрама: педагогические аспекты [Текст] / Дж.Л. Морено. - Школа сотрудничества. - 2012г.
10. Фрейд, З. Введение в психоанализ [Текст] / З.Фрейд. - Питер 2017 г.

Материал поступил в редакцию 13.02.24

А.Т. Кенжебаева*, Д.А. Искакова

М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз, Қазақстан

КОГНИТИВТІ НЕО-АССОЦИАНИЗМ: РӨЛІ ЖАҒЫМСЫЗ ЭМОЦИЯЛАР

Аңдатпа. «Когнитивті неосоцианизм: жағымсыз эмоциялардың рөлі» тақырыбының өзектілігі мынада: уақыт өткеніне қарамастан, агрессия мәселесі және оны тыныштандыру жолы әлі де болса, мүмкін емес болғандықтан толық шешілмеген, агрессиямен күресудің жеке жоспарын толығымен таңдау. Мәселенің негізгі шешімі ретінде өнер элементтері бар әдістер, релаксация жаттығулары, тіпті спорт түрлері де қолданылды. Когнитивті бағалау аспектісінде негізгі және негізгіден жоғары эмоциялар қарастырылады. Егер негізгі эмоциялар туа біткен триггерлермен қоздырылса, негізгіден жоғары эмоциялар белгілі бір адамның өмірінде пайда болғандармен іске асады. Супербазистік немесе әлеуметтендірілген эмоциялар көбінесе шығу тегі мен психикада пайда болуының когнитивтік сипатына ие. Мұндай эмоциялар саналы сипатқа ие, өйткені олар ынталандыруды когнитивті бағалау фактісі бойынша пайда болады; өз кезегінде, туа біткен ынталандыруға негізделген негізгі эмоциялардың пайда болуы көбінесе адаммен жүзеге асырылмайды. Зерттеудің мақсаты ғылыми әдебиеттерде эмоциялардың пайда болуының когнитивтік механизмдерінің үстемдігі туралы конструкцияларды жеңу болды. Зерттеу объектісі эмоциялар және олардың пайда болу табиғаты болды. Зерттеу пәні эмоциялардың пайда болуының когнитивтік көзқарасының сыны және биологиялық тәсілдің маңыздылығын негіздеу болды, мұнда эмоциялардың пайда болуының туа біткен және генетикалық механизмдеріне маңызды рөл беріледі. Зерттеудің әдіснамалық негізі психикадағы негізгі эмоциялардың табиғаты мен пайда болуы мәселесі бойынша ғылыми зерттеулерді талдау болды.

Тірек сөздер: танымдық; неосоцианизм; агрессия; күйзеліс; арт-терапия; теріске шығару; университет; медитация; ұйқы; эмоциялар; студент.

A.T. Kenzhebaeva*, D.A. Iskakova - M.Kh.Dulaty Taraz State University, Taraz, Kazakhstan

COGNITIVE NEO-ASSOCIANISM:ROLE NEGATIVE EMOTIONS

Abstract. The relevance of the topic “Cognitive neo-associationism: the role of negative emotions” is that, despite the time, the question of aggression and the way to calm down still stands and has not been completely resolved due to the fact that it is impossible to completely select an individual plan for combating aggression. Methods with elements of art, relaxation exercises and even sports were used as the main solutions to the problem. In the aspect of cognitive assessment, basic and suprabasic emotions are considered. If basic emotions are triggered by innate triggers, then supra-basic ones are triggered by those acquired during the life of a particular person. Superbasic or socialized emotions most often have a cognitive nature of origin and their appearance in the psyche. Such emotions are conscious in nature, since they appear upon the fact of a cognitive assessment of the stimulus; in turn, the appearance of basic emotions based on innate stimuli is most often not realized by a person. The purpose of the study was to overcome constructs in the scientific literature about the dominance of cognitive mechanisms of the origin of emotions. The object of the study was emotions and the nature of their origin. The subject of the study was a critique of the cognitive approach to the origin of emotions and the substantiation of the importance of the biological

approach, where an important role is given to the innate and genetic mechanisms of the appearance of emotions. The methodological basis of the study was the analysis of scientific research on the problem of the nature and appearance of basic emotions in the psyche.

Keywords. Cognitive; neoassociationism; aggression; stress; art therapy; denial; University; meditation; sleep; emotions; student.

References

1. Freud, Z. Po tu storonu principa udovol'stvija [On the other side of the pleasure principle (2013)] [Electronic resource] access mode; <https://www.bibliofond.ru/view.aspx?id=74148>. date of contact: 15.01.23
2. Dollard, J. Frustracija i agressija [Frustration and aggression] [Text] / J.Dollard, L. Duba, N. Miller, R. Sears // Monograph. - 2016 – 20 p.;
3. Meshcheryakov, B.G. Psihologicheskij slovar' [Psychological dictionary] [Text] / B.G. Meshcheryakov, V.P. Zinchenko // Prime is a Euro sign. - 2018
4. Aristotle O dushe [On the Soul] / [Text] / Aristotle. – Russia: Neoclassic. – 2021 – 416 p
5. Berkowitz, L. Gipoteza frustracii-agressii: jekspertiza i pereformulirovka [Hypothesis of frustration-aggression: expertise and reformulation][Electronic resource] / Access mode: <https://ru.wikipedia.org/wiki/>
6. Lorenz, K. Agressija, ili Tak nazyvaemoe zlo [Aggression, or the so-called evil] [Text] / K. Lorenz. - "AST" Moscow, 2018 - 36 p.
7. Rubinstein, S. L. Osnovy obshej psihologii [Fundamentals of general psychology] [Text] / S.L. Rubinstein. - Peter, 2012
8. Canetti, E. Psihologija mass. Hrestomatija [Psychology of the masses] Textbook [Text] / Ed. Raygorodsky D.Ya. - Samara, 2018205 p.
9. Moreno, J.L. Teatr spontannosti, psihodrama i sociodrama: pedagogicheskie aspekty [Theater of spontaneity, psychodrama and sociodrama: pedagogical aspects] [Text] / J.L. Moreno. - The School of cooperation. - 2012.
10. Freud, Z. Vvedenie v psihoanaliz [Introduction to psychoanalysis] [Text] / Z. Freud. - St. Petersburg 2017

Ссылка на статью: Кенжебаева, А.Т. Когнитивный неассоцианизм: роль отрицательных эмоций [Текст] / А.Т. Кенжебаева, Д.А. Исакова // Вестник Dulaty University. – 2024. - №2. – С. 168-177 <https://doi.org/10.55956/YKIJ8270>

A. Katkov

Doctor of Medical Sciences, Professor, Rector
International Institute of Social Psychotherapy
St. Petersburg, Russia
allkatkov@mail.ru

PHENOMENON OF QUALITY OF HUMAN MENTAL HEALTH

Abstract. In the given article the issue of human mental health is observed. Methods of determining the qualitative characteristics of personal and social mental health are described. In particular, attention is paid to the psychological qualities of mental health and resistance to environmental influences. Psychological qualities, a high-level development of which ensures an adequate level of mental health quality and resistance to influences of the environment. A level of mental health this considered as a consequence of a complex of individual, social and structural sources of stress and vulnerability factors. The most important characteristics of the subject area of a mental health quality category are considered, differentiated by the main matrix levels – installation, identification, structural and substantive, technological, instrumental methodological and systemic. The meta-model of social psychotherapy is given. Mental health is measured by a state of mental well-being, a person's full-fledged psychological activity, expressed in mood, well-being and human activity. Strengthening mental health includes a person's emotional and physical aspects, full-fledged development at all stages of his life cycle, a high-level development of higher mental functions (perception, memory, thinking, imagination, etc.)

Keywords: mental health, psychosomatics, level of mental health, mental health well-being, psychotherapy.

Introduction. Mental health is described as the most vital issue of the present time. On the one hand, it is considered as an important component of the quality of life, on the other hand, mental health is the criteria for the man's development level. Hence, mental health is mediated by psychosomatic ties and psychophysiological mechanisms, lifestyle at the same time factors for somatic health.

Appealing to the topic of systematic research and adequate identification of mental health quality is concerned with many circumstances, several of which are given in the field of clinical psychology, psychiatry, psychotherapy and counselling psychology.

So, mental health is considered a condition of mental well-being that gives people a chance to overcome the stressful cases in their life, fulfill their potential, study and job with success and contribute to society. The quality phenomenon of personal and social mental health is connected closely with the possibility of effective self-

organizing and human development in the social environment. Here, in this case, it seems to be a field of psychological interest no longer, but large-scale research activities with very important civilizational and social consequences.

Research conditions and methods. Mental health is considered a condition of mental well-being, a man's fully-fledged activity, which is reflected in his good spirit, well-being and activity. The main base of mental health is fully fledged mental development of the higher functions (they are: acquiring, memory, believing, imagining, etc.)

Any disorders in the development of human mental health with satisfaction of their needs for cognition, activity and communication, because they inhibit human interrelation with the peoples' surrounding world, their culture, and nature and this provokes a deprivation case.

The mental health psychological property is described by a high level of individual health, understanding oneself and others, having any

ideas according to the purpose and life meaning, the ability to manage oneself (i.e. individual self-regulation), the ability to treat the people and oneself in a right way, awareness of responsibility for sub's destiny and one's development. This is because a man finds a worthy thing which satisfies his role in the world that he knows and experiences from his point of view. It is defined in life meaning and values, the attitude towards which is harmonious, but not static: new issues, interests, their solution is the fulfilling of a new experience and further individual development which is brought to a deeper understanding of life meaning [1].

Here are given peculiar features of a mentally healthy man's psychological portrait from a humanistic psychology representative's point of view:

A healthy man is focused on harmonious attitudes with his inner meaning, believing it as a defining life principle (A.Maslov, K.Rogers);

- he is identified by his devotion to a certain situation, his favourite job, as well as a creative acquiring the reality, a tendency to come to everything creativity (A.Maslou, E.Fromm);

- he attempts to create constructive, sincere relations with other people (K.Rogers, E.Shostorm).

The external vector that activates the search for human resources in the field of developing the issue of mental health quality is connected with the fact that modern times, especially, the last decades of the historical period, are characterized by an unprecedented growth intention on the main epochal challenge, i.e. social, biological, ideological and evolutionary.

Now challenges are connected with the need of adequate replies to the exorbitant increase of environmental aggressiveness, i.e. informational social, economic, environmental, which in particular, is expressed in the unprecedented scale of spreading the adaptation of disorders, destructive social epidemics of chemical, psychological dependence, ethno-religious extremism, "man-made" ethnic hatred and others.

Usually biological challenges are formulated in the trend of progressive deterioration of the

genetic quality of each following generation in the meaning of context of the actual abolition of such a regulator of population health as natural choice. A gender identity of people nowadays is in the process of destroying. The differences in gender are becoming increasingly blurred. A birth of individual person is holding in different ways which includes the artificial conception and use of surrogate motherhood, while the deforming effect of this way of reproduction on the psyche of the future generation is becoming more and more obvious. Increasingly the main patients in the field of assisting and developing technologies are children and teenagers with complex comorbid pathology, which shows the systemic deficits in both the biological and mental components of health, especially in the field of qualitative peculiarities of mental health.

The ideological challenges of the period were reflected by the dominance of the ideology of technical prosthetics of increasingly lost components of health, a pure medium-term prospect of complete "robotization" of the human biological base and a hope of reaching practical immortality, without any trying to critically comprehend the civilization consequences of such technological "breakthroughs". The era evolution challenges primarily consist of the tendencies of progressive "squeezing" in a period of the passage of the very stages and phases of the adaptive cycle by the subject, the insistent requirements for increasing the creative "exit" of this very cycle.

Research results. So, the determination of the concept and the essential identification of the phenomenon of individual and social mental health and its qualitative features in the state of a pure shortage of systematic study in this sphere meets definite difficulties. Many scholars emphasized the need and meaningfulness of a positive (and not only as the disease absence) determination of the concept of "mental health" [2]

A well-known American psychiatrist and a father of present psychiatry in the USA K.Meninger (1946) identifies mental well-being in the following way: satisfying, happy feeling, balanced character, intelligent state and

“exemplary” behavior [3].

In T.Parson’s (1967) opinion, mental health can be identified as the person’s condition of optimal fulfilment in the way of effective performance of the role and tasks according to the social status [4].

Other scholars such as B.D.Petrakov and L.B.Petrakova (1988) distinguished the complexity and multidimensional nature of the identification of mental health which is based on the analysis of many types of research, and concluded that mental health is a dynamic process of mental activity, which is identified by the determinism of a psychological phenomenon, a harmonious attitude between the forming the circumstances of reality and the person’s attitude to life, the adequacy of reactions to the surroundings social, biological mental and physical state, due to the human’s ability to self-control behaviour, plan and fulfil his life way in a micro- and macro social environment. However, almost all identifications described above, contain biological (the fact of an individual’s adequate interrelation between the main agents of the macro- and micro-social environment) features, as well as a performance indication of the need for different levels of the phenomenon under the study [5]. Hence, arguments which are based on the scientific point of view in favour of the differentiated method to the definitions described above, as a rule, are not given, and the interdependence or, conversely, the vital differences between the biological and social-psychological features of the phenomenon of mental health are discussed hypothetically in the first place.

Thus, recently, it has been considered that a growing number of researchers paid great attention to the complex, nonlinear connections of a person’s psychological and biological peculiarities, going away from the traditional emphasis only on the external vector of influence of the system of factors: environment-mediated biological and psychological peculiarities – a subject with its adaptive state. In particular, it is stated that the stage when “the dominant philosophy of the psyche was suspicious in its

relation to the subjective experience” passed and that the new epistemological meta position of the researchers of the human psyche is being formed in the mood of a post-non-classical scientific approach and updated ideas about evolutionary processes, taking into consideration the significance of epigenetic factors (A.L.Mishara, M.A.Shwartz, 1999: S.Reid, 1999: M.Brune, J.Belsky, H.Fabrega, and others., 2012). The possibility of modifying gene expression by learning (i.e. unintended way), which, actually, provides for the phenomenon of cultural evolution on the one hand, and sometimes there are dramatic changes in the process of ontogenesis of a special subject on the other hand.

According to the researchers, S.B.Seichev studied and formulated the following mental health groups and worked out an appropriate questionnaire that gives a chance to determine the devotedness of an object to the groups, such as:

- 1 Without deviating from the norm;
- 2-the norm of typology;
- 3-potentially-grown risk;
- 4-mental maladjustment is without any pathologies;
- 5-pre-painful mental disorders;
- 6-probably a painful state;
- 7-disease that is verified[6].

According to V.P.Vakhov’s studies (1997), the adaptation level (mental rest condition; increased risk zone; mental maladjustment condition – a level of pre-psychotic state; mental adaptation level condition 1-3; mental maladjustment zone 4-5), as well as with the mental health level (mental health level zone, i.e. adaptation zone; mental illness level is the maladjustment zone). The opportunity of attributing the subject to these different levels is also formed with the help of the appropriate tools. Ways of investigating life quality by now quite numerous even in such a comparatively small sector as evaluating the people’s life quality with mental and behavioural disorders that are usually constructed from several blocks, which include the client’s self-perception, their acquiring the system of goals and expectations.

The life quality subjective indicators include

the clients' self-acquiring, their acquiring the state and position in their life, and influences by the system of purposes and expectations (A.A.Koblova, I.L.Kromm, I.Y.Novikova, 2013).

In the region of the post-Soviet space, research on life quality in the field of mental health mainly used both standard questionnaires recommended by WHO (IQOLA SF-36 Russia Standard Version 1.0) and modified versions, as well as the original methodological developments (A.A.Churkin, N.K.Demcheva, 2004). Researches on identifying the life quality are conducted in children with deviations in mental and speech development (E.A.Bocharova, P.I.Sidorov, A.G.Solovyov, L.V.Postnikova, 2003; B.D.Tsyganov, N.A.Tumanov, 2004). Life indicators qualities are studied in groups of adolescents with mental disorders and stressful factors (T.N.Dmitrieva and others, 1999; O.S.Rabotkin, S.Yu.Palatov, L.E.Malysheva, 2004). There is a large number of studies that assess the clients' life quality with endogenous psychoses (V.U.Pashkovsry, V.A.Deichert, 2000), in particular with schizophrenia (A.B.Shmukler, L.V.Losev, 1999). The clients' life quality with epilepsy in the process of medical and social rehabilitation was researched (A.B.Shmuckler, L.V.Losev, 1999). The client's life quality with epilepsy in the medical and rehabilitation process was investigated by S.A.Gromov, V.A.Mikhailov and others (2000). The majority of works are devoted to the research of peoples' life quality indicators with depression disorders (V.A.Pavlov, H.N.Nosachev, 2004). Recently the life quality is being studied in patients who are highly dependent on surfactants (A.G.Solovyov, P.I.Sidorov, L.I.Kirpich, 2000; I.I.Nikiforov, 2005), as well as in people with psychosomatic disorders (V.Yu.Gancho, Yu.P.Uspensky and others, 2002).

The life quality is being studied in patients who are highly dependent on surfactants (A.G.Solovyov, P.I.Sidorov, L.I.Kirpich, 2000; I.I.Nikiforov, 2005), as well as in people with psychosomatic disorders (V.Yu.Gancho, Yu.P.Uspensky and others, 2002).

Recently, life quality indicators have been

researched not only in people with mental and behavioural disorders but also in their relatives and comrades who bear the burden of mental disease along with the staff of specialized medical organizations (T.A.Solokhina, A.S.Shevchenko and others, 1999).

The main difficulties in using specified tools to investigate the life quality with mental and behavioral disorders are connected with the following steps:

- 1-“subjective” and “objective” assessments of quality;
- 2-taking into consideration three components – well-being/satisfying; functional condition; factors accordingly to the context;
- 3-assessment in a complex of the status and needs of people with mental and behavioral disorders;
- 4-consisting in the psychopathology in various scales of life quality;
- 5-the interrelations of time parameters of the connected studies (H.Katshing, 1997)[8]

Discussion of scientific results. One can note that at least some methods of evaluating the quality among other discussed methods of accessing the life quality, parameters which can be fully attributed to the fundamental peculiarities of the quality of mental health are given quite widely. The life activity of the tested people are taken into account: So, for example, in the following method “Ways of qualitative evaluating the mentally ill people's life” (G.V.Burkovski, 2015) the following components of life activity of the tested people are taken into consideration: self-service, self-proctoring, self-comprehension, self-help, self-regulation, self-correction, meaningfulness, self-realization, self-determination, self-affirmation, self-sufficiency, self-preservation, self-development[9]. Any of these components are accompanied by a short comment (explication) with a “decoding” of the term for the [people being tested. All components which are mentioned above in our opinion can be given as important determining aspects of more general and fundamental features of a mental health quality, i.e. the ability of the subject to effectively self-organizing (in the methodology

under consideration, this assessed parameter is among all the above-listed properties) – which is accordingly, can be ranked and quantified sufficiently exact.

Hence, in the very last example, the fact can be traced that in general (i.e. methodologically), the problem of correlated indicative indicators of the life quality of mental health – due to the weak development of the latter – remains unresolved.

Especially, it is important to be able to observe the state of the psyche. Then, it is necessary to control the condition of one's psyche of loved ones, especially children. One of the mental components is a tension condition – the effect of the psyche to fulfil a particular type of activity.

Conclusion. Various people have various tension levels when fulfilling the very same activity, this is especially noticeable in children. For example, the academic process can cause one child to have a very high stress, when the other makes almost no effort. According to this, one child needs a recovery period, while the other does not. It is an indisputable fact, that mental health is considered a personal phenomenon. A

very meaningful problem for identifying mental health is to determine its criteria. By and large, one specialist cannot identify the condition of mental health, this demands a group of experts in the fields of psychiatry, neurology, psychology and other correlated medical fields.

Mental health promotion and prevention measures are based on determining the personal, social and structural determinants of mental health and taking interventions to influence reducing the risks, increase mental resilience and create a mental health-friendly environment. Interventions can be targeted at individuals, specific populations, or entire populations. The restructuring of the determinants of mental health requires measures that go beyond the psychology and healing sectors, so mental health promotion and prevention programs should cover the sectors of education, labor, justice, transport, environment, housing and social security.

References

1. Katkov, A.L. Kachestvo psicheskogo zdorov'ya [The quality of mental health] [electronic resource]: Access mode: <https://psychiatr.ru/download/2253?view> Date of access: 04/25/24
2. Jahoda, M. Current concepts of positive mental health. [Text] – New York, 1958 // Basic Books, 321 p.
3. Meninger, K. The human mind. [Text] – New York, 1946
4. Parsons, T. Definition von Gesundheit und Krankheit im Lichte der Wertbegriffe und der sozialen Struktur Amerikas. In A. Mitscherlich, T. Brocher, O. von Mering // Der Kranke in der modernen Gesellschaft. - Köln, 1967. – p. 57-87
5. Petrakov, B.D., Petrakova, L.B. Psicheskoe zdorov'e narodov mira v XX veke xMental health of the peoples of the world in the XX century [Text] / B.D. Petrakov, L.B. Petrakova // Medicine and healthcare. Series: social hygiene and health organization. - M., 1988, 69 p.
6. Semichov, S.B. Predbolezennnye psichicheskie rasstrojstva [Pre-painful mental disorders] [Text] / S.B. Semichov. - L.: Medicine, 1987, 184 p.
7. Vakhov, V.P. Clarifying the concepts of mental adaptation and maladaptation in conditions of regular active psychoprophylaxis [text] / V. P. Vakhov // Russian Psychiatric Journal, 1997. - No. 1. - pp. 32-35
8. Katsching, H. How useful is the concept of quality of life in psychiatry? // Current Opinion in Psychiatry, 1997. – N 10. – P. 337-345
9. Burkovsky G.V. Sposob kolichestvennoj ocenki parametrov kachestva zhizni psichicheski bol'nyh [A method for quantifying the parameters of the quality of life of mentally ill people][Electronic resource] Access mode: <http://www.findpatent.ru/patent/245/2452378>. Html Accessed: 30.04.24

А. Катков - Халықаралық әлеуметтік психотерапия институты, Санкт-Петербург, Ресей

АДАМНЫҢ ПСИХИКАЛЫҚ ДЕНСАУЛЫҒЫ САПАСЫНЫҢ ФЕНОМЕНІ

Аңдатпа. Мақалада адамның психикалық денсаулығы туралы мәселе қарастырылады. Жеке және әлеуметтік психикалық денсаулықтың сапалық сипаттамаларын анықтау әдістемесі сипатталған. Атап айтқанда, психикалық денсаулықтың психикалық қасиеттеріне және қоршаған ортаның әсеріне төзімділікке назар аударылды. Психикалық қасиеттер жан-жақты қарастырылады, олардың жоғары даму деңгейі психикалық денсаулық сапасының барабар деңгейін және қоршаған орта әсеріне төзімділікті қамтамасыз етеді. Психикалық денсаулық деңгейі жеке, әлеуметтік және құрылымдық стресс көздері мен осалдық факторларының кешенінің әсері мен өзара әрекеттесуінің салдары болып табылады. Негізгі матрицалық деңгейлер бойынша сараланатын психикалық денсаулық сапасы санатының пәндік саласының маңызды сипаттамалары қарастырылады - орнату, сәйкестендіру, құрылымдық-мазмұндық, технологиялық, әдістемелік құрал, жүйелік. Психикалық денсаулық психикалық әл-ауқаттың жай-күйімен, адамның көңіл-күйінде, әл-ауқатында және іс-әрекетінде көрінетін адамның толыққанды психологиялық қызметімен өлшенеді. Психикалық денсаулықты нығайту адамның эмоционалды және физикалық аспектілерін қамту, оның өмірлік циклінің барлық кезеңдерінде толыққанды даму, жоғары психикалық функциялардың дамуының жоғары деңгейі (қабылдау, есте сақтау, ойлау, қиял және т.б.).

Тірек сөздер: психикалық денсаулық, психосоматика, психикалық денсаулық деңгейі, психикалық әл-ауқат, психотерапия.

А. Катков - Международный институт социальной психотерапии, Санкт-Петербург, Россия

ФЕНОМЕН КАЧЕСТВА ПСИХИЧЕСКОГО ЗДОРОВЬЯ ЧЕЛОВЕКА

Аннотация. В статье рассматривается вопрос о психическом здоровье человека. Описаны методики области определения качественных характеристик личностного и социального психического здоровья. В частности, обращено внимание на психологические качества психического здоровья и устойчивости к влиянию среды. Комплексно рассмотрены психологические качества, высокий уровень развития которых обеспечивает адекватный уровень качества психического здоровья и устойчивость к воздействиям окружающей среды. Уровень психического здоровья является следствием влияния и взаимодействия комплекса индивидуальных, социальных и структурных источников стресса и факторов уязвимости. Рассматриваются важнейшие характеристики предметной области категории качества психического здоровья, дифференцируемые по основным матричным уровням - установочный, идентификационный, структурно-содержательный, технологический, инструментально-методический, системный. Психическое здоровье измеряется состоянием психического благополучия, полноценной психологической деятельности человека, проявляющимся в настроении, самочувствии, деятельности человека. Укрепление психического здоровья включает в себя эмоциональные и физические аспекты человека, полноценное развитие на всех этапах его жизненного цикла, высокий уровень развития высших психических функций (восприятие, память, мышление, воображение и др.).

Ключевые слова: психическое здоровье, психосоматика, уровень психического здоровья, психическое благополучие.

Cite the article: Katkov, A. Phenomenon of quality of human mental health [Text] / A. Katkov // *Bulletin of Dulaty University.* – 2024. – No.2. – P. 178-184
<https://doi.org/10.55956/NBLU6775>

M.P. Ospanbayeva*

*Candidate of psychological sciences, ass.professor
M.Kh. Dulaty Taraz Regional University
Taraz, Kazakhstan
Omachabbat@mail.ru*

G.U. Oralymbetova

*Senior lecturer
M.Kh. Dulaty Taraz Regional University
Taraz, Kazakhstan
Oralymbetova-g@mail.ru*

M.S. Tileubayeva

*PhD
J. Washington University
Washington, USA
ai_arum@mail.ru*

STUDY OF INTERPERSONAL CONFLICT RESOLUTION WITHIN PSYCHOLOGICAL ATTITUDE THEORY

Abstract. *Ways of solving interpersonal conflicts within the framework of the theory of psychological relations were analyzed in the article. The level of tensions in the relationships of the couples who participated in the experiment was determined by the subjects' own assessments. The test subjects had the opportunity to determine the results independently after the psychotherapeutic effects carried out in a period of 2 months. The nature of interpersonal conflicts was grouped according to the degree of visibility, duration, content of interaction in the course of the research. It became known that the degree of resolution of bilateral tensions is related to the length of the "hidden period" in the process of conflicts. It was found that conflicts, which flare up quickly and escalate quickly which are recognized by the respondents as highly controversial whom are easily amenable to psychotherapy. On the other hand, it was concluded that the conflicts, which do not have the appearance of an open conflict are assessed as not having too high a degree of escalation, require intensive intervention. It was conducted by M.Kh.Dulaty Taraz Regional University. The intermediate results of the experiments were reported and discussed at the seminar of Zhambyl region psychologists on the theme «The role of psychological activity in the development of the Mediation Institute».*

Key words: *conflict, relationship, transformation, interpersonal, strike, responsibility, behavior, value.*

Introduction. A modern psychological strategy for solving interpersonal conflicts is to change personal attitude to the incident. It is known that human behavior does not change without the influence of an external influence or without his/her own attitude to that influence. According to the laws of classical physics, it is clear that "if the force doesn't influence on it, an inanimate object always moves at uniform in constant speed." Therefore, based on the law of acceleration, the quantity that causes a change in velocity is force. Now, when this postulate is

transformed into the psychological space, the question arises as to what is its relation to human behavior [1].

As a man has been a social being, his behavior is influenced by the perception of the people around him. How and to what extent he perceives others or evaluates each other, the level of mutual understanding, the degree of communication, etc. subjective factors determine interpersonal relations. Psychological problems such as neglecting or devaluing one another lead to the emergence of discord between people in the process of mutual relations. Therefore, it is clear that

the prerequisite of interpersonal conflicts is the process of mutual communication. Therefore, a hypothesis was created to determine the cause-and-effect relationships in interpersonal relations and study it within the framework of the theory of psychological relations in order to unravel the knot of conflict and differentiate the psychological mechanisms of its regulation[2].

The assumption of solving interpersonal conflicts by changing the attitude to their causes was implemented based on Matthias J. Koornstra's research. His research on how to influence the situation positively by changing the choice to the situation can be taken as a modern psychological strategy for conflict resolution without arguing. As a result of the experimental study of the testee's feelings, reactions and universality properties of the valence scales, the author formulates them as points of adaptation and uses the mechanism for solving the psychological problem. For example, a certain psycho-emotional state, with the help of a directed effect purposefully, on the basis of bringing it back to its original state, it is possible to achieve effectiveness. Therefore, within the framework of this conclusion, the effect of comparing and showing the relationship between the situation of a person in a conflict situation and his initial situation is great; as a result of determining the personal relationship of each of them and providing sources for the cause of the conflict, there is an opportunity to change the choices of the opponents. M. Koornstra's concept is highly effective as it contributes to the resolution of interpersonal conflicts without the intervention of a third party [3].

In the course of the conflict, the situation that especially influences people to come to an agreement and bring them closer together – the understanding of the common interests of all of the opponents. This emphasizes the importance of solving interpersonal conflicts by transforming the relationship to the target. One of such studies is S. Levin's work who examines the inconsistency of views on the form of conflict, as opposed to mutual relations. In this study, the relationship factor arising from dissatisfaction with the course of interaction of the opponents was proven, the reasons for these were the inconsistencies of mutual values, gaps in the levels of education, common trust and lack of harmony [4].

N. Leonov emphasized that behavioral norms have meaningful importance in psychological theories about interpersonal conflicts. In his research, he pointed out the nature of socio-psychological problems and how they are treated in different ways. It was concluded that behavioral deviations of opponents

during the conflict are the conditions for the development of certain cultures, therefore, it is necessary to consider different approaches within the framework of general problems [5].

As a result of studying the nature of interpersonal conflicts arising from mutual misunderstanding and determining their possible causes, the possibility of optimal resolution of disputes is being increased day by day. In recent years, the social nature of this psychological situation has been gaining momentum in the country. This process was considered in G. Nietbayeva's research, it was analyzed that the wishes of the parties are of central importance as the core of official reconciliation activities. It has been determined that the conciliation activity is based on causal relations in interpersonal relations in order to satisfy the demands of the opponents[6].

Research conditions and methods. As the psychological relationship between people is relative in nature, it is clear that there will be no absolute truth depending on the behavior of the opponents. Therefore, truths in interpersonal relationships are evaluated conditionally. Wim Hofstee, a psychologist at the University of Groningen, noted that "Behavior and personality are often difficult to assess". For example, the expert may be biased, and the evaluated subject may lie in court. Willem Karel Bernhard Hofstee, who stated that everything in the universe is relative, a scientist is an expert-psychologist in the field of personality, who was the chairman of the National Committee against Racism in the 1990s. He was asked to analyze the psychological tests used in the immigration department. "It is very difficult to get the absolute truth about human behavior" was born at this time: "Every psychologist knows about this effect; this is a variable that specialists should always take into account" [7-8].

First of all the citation of this example is related to the direct statement given in its meaning, and secondly, it is related to the equivalent of the term "psychological relationship" in the circulation of the Kazakh language. The use of the term "relevance theory" known in physics as "the theory of relativity" in the Kazakh-speaking psychological space, misleads the considered issue from the truth. In order to study effective interpersonal conflict resolution, it is essential that test takers understand psychological relational theory. Therefore, in order for the term "relative" to be given by the word "comparable" and to reveal the exact meaning of the studied problem without diverting it in another direction, this concept is presented in this

article as an alternative to "subjective". There are two reasons for this conclusion:

-first, relevance refers to the degree of relevance to the situation at that moment, and therefore subjectivity in relation to the perception of time [9];

and if we take into account that time is a variable (irregular) quantity, it is undoubtedly a very important factor in resolving conflicts between people;

- secondly, in the process of interpersonal communication, it is based on the subjective attitude of the parties involved in it; i.e., the subjective value of correspondences in relation to subjects' perceptions of the situation.

During the research period, the effectiveness of solving interpersonal conflicts by means of tactics of transformation of attitude to the target was analyzed. This is the optimal approach that contributes to the ultimate resolution of the conflict, since the end result is to focus on the process of expanding the minds of the testees. Its effectiveness is determined by the following factors:

- it does not require the participation of the opponent as it avoids conflict situations;

- the phenomenon of understanding that replaces the argument, because it develops the responsibility of the testee, prevents conflicts of the same cause again.

Since the main concept of the research has been the resolution of interpersonal conflicts as a result of the transformation of personal relationships, psychological strategies for its practical application were developed: various mechanisms of positive influence on the opponent were considered and factors of spiritual growth through the expansion of personal consciousness were analyzed. The applied results obtained during the research were discussed and approved during scientific meetings: at the regional seminar «The role of psychological activity in the development of the mediation institute». M.Kh.Dulati Taraz Regional University and the communal state institution «Education Department of the Akimat of Zhambyl region» in cooperation with the Mediators' Council of Educational Organizations under the Education Department of Zhambyl Regional Administration presented «Psychological Strategies for Resolving Interpersonal Conflicts» at the scientific event [10].

The difference of the research idea from world analogues is determined by its regional nature, comprehensiveness and long-term oriented strategic potential. Solving interpersonal conflicts by changing the attitude to the situation - because it requires a broader view of the situation, encourages them to

personal responsibility and higher awareness. This concept of research will have a positive effect on modernizing the problems of socio-psychological relations between different inter-ethnic groups of the multi-ethnic Zhambyl region undoubtedly. After all, universities are regional innovative places that it has most effectively influence the formation of rural culture in the regions. Therefore, M. Kh. Dulati Taraz Regional University, Departments of «Pedagogical Psychology» and «Social Psychology» were mobilized. In the course of the research, the material and technical base of the university fund and the potential of specialists were used: the psychological center "Secret of the soul" located in the student house and the laboratory "Psychological-pedagogical support center" of professors and students.

Research results. The fact that the conflict arises due to a common goal in the course of joint activity which is based on the theory of personality development activity. This aspect has been extensively studied in the science of conflictology. The level of innovation of the results obtained according to the research hypothesis created within the article depends on the uniqueness of the presented concept: in relation to the conflict situation, the probability of suppressing the negative emotion of the testee towards the opponent, its reasons based on understanding and turning it into a positive effect again, as a result of the testee's spiritual growth and spiritual growth from the existing situation, the tension is effectively reduced. and leads to a radical solution.

In the course of the study, the reasons for the negative emotions of the subjects during the conflict process were deeply analyzed, and by getting to the heart of the problem, they were mobilized to realize that one end of the negative attitude towards the opponent lies in oneself. A simple understanding of the situation is not enough in order to completely unravel the knot of conflict that has taken place. The testee must consciously understand and accept the reasons for the conflict. Only then will the state of "viewing from above" arise. From this moment on, the testee's negative emotions towards the opponent will be disintegrated, he will get rid of the negative feelings that have been strained in his body and become relieved.

According to the experimental plan, the experimental effect was prevented from artificially creating conflicts in interpersonal relations and aggravating the situation, that is, artificially preparing the effects necessary for the study. The main reason for this is that an artificial experiment cannot create

conflict dynamics. Our study aims to expand the subject's mind as a tension-resolving mechanism. Therefore, this important process, which requires the flexibility of the psyche, was organized through a real experiment.

A set of experiments was created in the laboratory of M.Kh.Dulati Taraz Regional University center «Psychological and Pedagogical Support Center». In the first stage of the experiment, a database of "client events" was created and cases were compiled. Subjective factors that caused interpersonal conflicts were determined, and psychotherapeutic, coaching, and mentoring tools for regulating mutual relations were established.

20 couples were participated in the experiment. Psychotherapeutic effects depending on the real problems that occurred in the life of the subjects were carried out. Depending on the ability of couples to perceive the situation and understanding the problem, the experimental effects lasted for a considerable time: from 20 days to 2 months. The effectiveness of the experiment was influenced positively by the study of the subjects without the participation of the opponent. Although they participated in the experiment in pairs, the cognitive-emotional activity of only one subject was sufficient for the tests, i.e. psychological effects.

The scaling method was used in the initial detection and final monitoring stages of the experiment. Verbal, written, numerical, letter, «paint palette» methods of the scale methods are optimal for measuring the experimental effect, so they have been conducted. The states of the subjects before the psychological impact were called «initial state», and the climax of the conflict between the couple was studied. In the second - formative phase of the experiment, development activities focused on psychotherapeutic effects were carried out: in addition to individual and group work, there were also «homework» performed by the test subjects independently. They are: psychogymnastics, autotraining, affirmation, meditation and rebefing exercises. These effects calmed down the voluntary and emotional spheres of the subjects, regulated the nervous systems, and led to a certain purification of the mind. Activities such as psychotherapeutic sessions, coaching sessions and mentoring conducted with the help of the experimenter deepened the thoughts of the subjects and increased their awareness. Especially using J.Vitalio's «20 questions» technique and R. Dilts' «neurological level» methods as tools were highly effective [11-13].

Post-experimental research was conducted to determine how much the subjects' conditions had changed. «Measuring the bottom line» was contributed to determine the results of the control experiment. In the process of studying interpersonal conflicts within the framework of the theory of psychological relations, new data were obtained about the current and modern conditions of conflicts in mutual relations. During the experiment, the transformational mechanisms of conflict resolution were found to be effective and optimal.

Discussion of scientific results. During the analysis of the results obtained in fact during the experiment, one law worthy of attention was revealed: the resolution of interpersonal conflicts depends on the nature of their ignition and the period. For example, the roots of conflicts were between 5 pairs (2: A.-M., 3: G.-T., 4: M.-A., 6: L.-F., 9: K.-T.) those participated ones in the experiment. They didn't even know that it was deep inside. After all, the hidden time of the conflicts of the test subjects lasted for a very long time. The main reason is lack of conversation. They felt that the relationship was beginning to crack, but they did not take any action: indifference turned into isolation. As a result, instead of having open conversations with each other and discussing common issues together, they drifted apart. In the course of the study, there were 5 married couples who participated in the experiment and received psychotherapy. The complexity of solving their mutual conflicts were due to the negativity accumulated issues over the years. The reason for the common disappointment that has replaced the warm feelings of the past is a decrease in trust. The psychocorrective work has been carried out with this group of subjects included 14-18 sessions. Psychotherapeutic effects are often provided through coaching technologies and partly in the form of gamification.

The next group of subjects (1: S.-M., 5: G.-L., 7: Zh.-M., 11: S.-Sh., 12: B.-P., 13: T.-A., 19: A.-P.) mother and daughter (1), brothers and sisters (5), father and son (7), father and daughter (11), older brothers (12), daughter-in-law and mother-in-law (13, 19) are united by family relations. Features of their mutual conflicts are the absence of a hidden period; The conflict that broke out due to a common disagreement turned into a fierce fight. When the forms of disputes of these couples were determined and it became clear that the grievances of both sides were related to a common situation, work was done on the basis of a specific algorithm. A tool tested in psychotherapy practice - a case of solving interpersonal conflict by

means of tactics of transformation of the relationship to the target was used. As a result, the subjects' conflicts were resolved in 3-4 sessions. The effectiveness of the psychotherapeutic effect was manifested by occasional and sometimes too strong catharsis.

The remaining 8 pairs of subjects who participated in the experiment (8: A.-A., 10: Zh.-R., 14: S.-R., 15: U.-M., 16: B.-S., 17: T.-K., 18: M.-S., 20: T.-B.) neighbors (15, 17, 18), colleagues (10, 16), friends (8, 14), friends (20). The reasons for the conflict between them arose from the fact that one did not respect his personality by devaluing the actions of the other. There were times when blaming, grudges, interference of 3rd parties aggravated mutual conflict. After analyzing the

nature of interpersonal conflicts, the causes of their occurrence were determined. On the basis of the transformation of self-relationships, the consequences of conflicts have been diffused, and it has become easier to solve their knots. Accepting the situation, admitting one's mistake, understanding one's opponent, mentally trying to put oneself in the opponent's place, changing one's attitude to the situation - contributed to the change of badness in mutual relations. Therefore, for the establishment of a positive relationship between couples, the values of being able to look critically at one's actions and take responsibility for one's behavior are required.

Table 1

Scaling result after the experiment

	1-group					2-group							3-group							
N	2	3	4	6	9	1	5	7	11	12	13	19	8	10	14	15	16	17	18	20
D.E.	9	9	8	8	9	10	9	8	9	9	9	9	10	9	10	10	10	10	9	10
C.E.	1	1	2	2	1	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0
Δ	8	8	6	6	8	10	9	8	8	9	9	9	10	9	10	10	9	10	9	10

Table 1 shows the results of the experiment.

Here: N – subjects,

A.E. – the result of the detection experiment,

B.E. – the result of the control experiment,

Δ – differences of results.

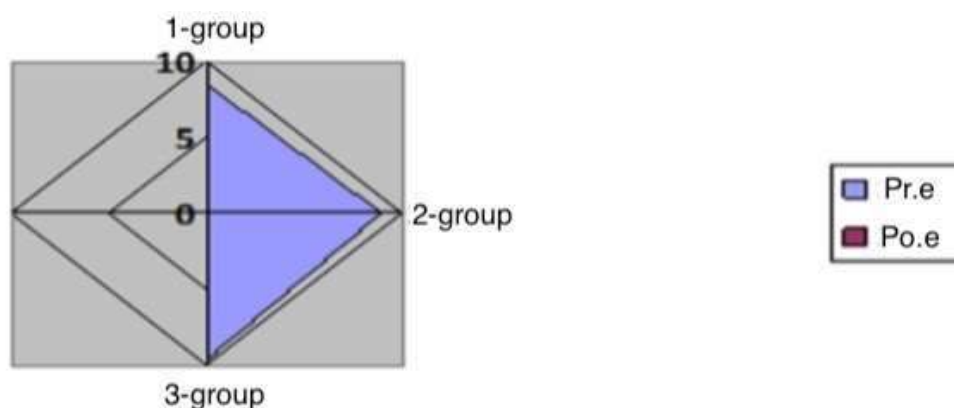

Figure 1: The pre- and post-experiment view of conflicts in the interpersonal relationships of the subjects

The results of the experimental work with the subjects are shown in Figure 1 with the conventional names "before the experiment" and "after the experiment". For example, if we analyze the comparative results of the assessment levels of mutual conflicts of couples in the detection period and the

scaling levels in the control period, it has decreased by 8.75 from the possible 10th form. To be more precise, the level of interpersonal conflicts of the test subjects was 9.2 points in the detection experiment, while this indicator was 0.45 points in the control experiment. It is worth noting that in the process of scaling the level

of conflict in the mutual relations of couples, the average value of the evaluation indicators of each of them was taken into account. According to the results of the experiment, interpersonal conflicts were almost completely resolved in group 3 (96.25%), tensions were well resolved in group 2 (88.5%), and group 1 (72%) showed a satisfactory result.

Conclusion. The results of the study showed that the success of interpersonal relations depends on mutual respect, mutual appreciation, respect, as well as unity. A decline in mutual cooperation leads to a cooling of the bee, and the coldness results in a gradual decline in the relationship. Interpersonal conflicts begin to escalate when people's interest in each other is replaced by indifference. At the beginning, there happened not listening or just listening, not trying to understand, not taking time, not paying attention, behavior manifestations that seem trivial at first glance, rejection of each other, underestimating, not understanding, devaluing, lack of communication, discord, criticism continue to conflict factors. Relationship is a psychological problem that prevents mutual agreement; i.e., not accepting one person as another person. This is an aspect that is not openly discussed, but of great importance. During the study of the problem, the nature of the conflict was considered within the framework of the theory of psychological

relations. One person's "stomach pulling", "turning the kidney" or "not feeling warm" to another person is related to the event, but it can also affect a third person who is not involved in the relationship. Therefore, by transferring or adapting the theory of relations from the physical plane to the psychological space, the possibility of determining the subjective causes of interpersonal relations and solving the conflict objectively has been experimentally proven.

Data processing was carried out using existing statistical methods. Since the study set consisted of only one experimental group, the correlation treatment used to compare the experimental effects of the two groups was not considered. Regeneration of the research is possible when the experimental plan and research tools are used without changes, as they are, and they are based on ready-made cases. However, since the experiment is based on the double effect of the consumer of psychological services and the testee, most importantly - the object of research is an act in a state of constant change in the attitude of a person, it is undeniable that the possibility of quantitative results is low.

References:

1. Friedman Ya. Human behavior and theory of relativity by A. Einstein. Open online lecture to the Moscow Institute of Psychoanalysis. 31.05.2021 https://www.youtube.com/watch?v=_Oq-wNxHqXo
2. Ospanbayeva M.P. Peculiarities of the application of the theory of relativity in psychology // Abai at. Bulletin of the Kazakh National Pedagogical University: Psychology series. - Almaty, № 2 (63), 2020, pp. 69-75. http://sp.kaznpu.kz/docs/jurnal_file/file20210108115023.pdf
3. Matthijs J. Koornstra Changing Choices Psychological Relativity Theory. ISBN 978 90 8728 018 5 NUR 770, Leiden University Press, 2007. pages 301-398.
4. Levin S. Resolution of conflicts: from conflict to cooperation (per. A. Logvinskaya). - Moscow. 2018. - 246 p.
5. Leonov N.I. Psychology of conflict behavior. - Yaroslavl. 2022. - 445p.
6. Nietbayeva G.B., Kapas A.K. Some psychological aspects of mediation problems // Bulletin of Abai KazNPU, «Psychology» series. - Almaty, No. 2(63), 2020, pp. 243-248.
7. Psychological theory of relativity Wima Hofsti (1936-2021) <https://dzen.ru/a/YqchWZdoYmkqOOIv>
8. Willem K.B. Hofstee, and others. Karakteristieken van personen. De Psycholoog, July-August 2020. <https://www.researchgate.net/profile/Willem-Hofstee-2>
9. Cognitive principle of relevance: theory of relevance. Archived from the original on October 1, 2020 at the Wayback Machine, Sperber & Wilson p.249, p.254.
10. Alimbekova S.Sh., Smatova K.B, Ospanbayeva M.P., Asankyny A. Modern psychological strategies for resolving tensions by transforming the relationship to the target // at Bulletin of Abai KazNPU, Psychology series № 3 (76), 2023. pp. 139-146. <https://bulletin-psychology.kaznpu.kz/index.php/ped/issue/view/19/121>
11. Dilts R. Strategic genius. Volume 2. Albert Einstein: Some psychological aspects of the theory of relativity http://www.libma.ru/psihologija/strategii_geniev_tom_2
12. Turdaliyeva Sh.T. Communication is an effective means of socializing a person. - Taraz, 2019. - 211 p. <http://elib.dulaty.kz/MegaPro/Download/MObject/21>

13. Slobodchikova Y.V., Semchuk I.V. Psychological strategies for conflict resolution in organization management // Problems of modern education. 2021. № 6. S. 35-47. DOI: 10.31862/2218-8711-2021-6-35-47

Material received at 2.01.24

М.П. Оспанбаева*, **Г.У. Оралымбетова** - *М.Х. Дулати ат. Тараз өңірлік университеті, Тараз, Қазақстан*
М.С. Тилеубаева - *Дж.Вашингтон университеті, Вашингтон, АҚШ*

ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ҚАТЫНАС ТЕОРИЯСЫ АЯСЫНДА ТҮЛҒААРАЛЫҚ ҚАҚТЫҒЫСТАРДЫ ШЕШУДІ ЗЕРТТЕУ

Аңдатпа. Мақалада тұлғааралық қақтығыстарды психологиялық қатынас теориясы аясында шешуді зерттеу жолдары талданды. Экспериментке қатысқан жұптардың өзара қарым-қатынастарындағы шиеленістер деңгейі, субъектілердің өздерінің бағалаулары бойынша анықталды. 2 ай мерзімінде жүргізілген психотерапиялық әсерлерден кейінгі нәтижелерді де, сыналушылар дербес анықтау мүмкіндігіне ие болды. Зерттеу барысында тұлғааралық қақтығыстар сипаты көріну дәрежелеріне, мерзіміне, өзара қатынас мазмұнына қарай топтастырылды. Қақтығыстар үрдісінде екеуара шиеленістердің шешілу дәрежесі «жасырын мерзімнің» ұзақтығына қатысты екені белгілі болды. Күрт тұтанып, тез өршитін және респонденттердің өте даулы деп таныған жанжалдары психотерапиялық әсерге оңай икемделетіні анықталды. Ал, керісінше, ашық дау-дамай көрінісі білінбейтін және тым жоғары өршу дәрежесінде емес деп бағаланатын қақтығыстардың қажырлы араласуды қажет ететіні қорытындыланды. Зерттеу М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университетінде жүргізілді. Эксперименттердің аралық нәтижелері Жамбыл облысы психологтарының «Медиация институтын дамытудағы психологиялық қызметтің рөлі» тақырыбындағы семинарында баяндалып, талқыланды.

Тірек сөздер: қақтығыс, қатынас, трансформация, тұлғааралық, жанжал, жауапкершілік, мінез-құлық, құндылық.

М.П. Оспанбаева*, **Г.У. Оралымбетова**

Таразский региональный университет им. М. Х. Дулати, г. Тараз, Казахстан

М.С. Тилеубаева - *Университет им. Дж.Вашингтона, Вашингтон, США*

ИССЛЕДОВАНИЕ РАЗРЕШЕНИЯ МЕЖЛИЧНОСТНЫХ КОНФЛИКТОВ В РАМКАХ ТЕОРИИ ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ ОТНОСИТЕЛЬНОСТИ

Аннотация. В настоящей статье исследованы пути изучения разрешения межличностных конфликтов, в рамках теории психологической относительности. Степень напряженности во взаимоотношениях пар, участвовавших в эксперименте, определялся по собственным оценкам испытуемых – методом шкалирования; так же как и результаты после психотерапевтических воздействий, проведенных в течение 2 месяцев, респонденты оценивали самостоятельно. В ходе исследования характер межличностных конфликтов группировался по степени проявления, срокам, содержанию взаимоотношений. Оказалось, что уровень разрешения конфликтных ситуаций зависит от продолжительности «скрытого срока». Было обнаружено, что конфликты, которые резко

вспыхивают, быстро обостряются и констатируются самими испытуемыми как сверх сложными, на самом деле легко поддаются разрешению – психотерапевтическим воздействиям. И наоборот, было установлено, что конфликты, которые оцениваются как непреднамеренные и не в слишком высокой степени обострения, требуют кропотливого вмешательства.

Исследование проводилось в Таразском региональном университете им.М.Х. Дулати. Промежуточные результаты эксперимента были представлены и обсуждены на областном семинаре психологов Жамбылского региона, по теме «Роль психологической службы в развитии института медиации».

Ключевые слова: конфликт, ссора, поведение, межличностный, отношение, трансформация, ответственность, ценность.

Cite the article:: Ospanbayeva, M.P., Oralymbetova, G.U., Tileubayeva, M.S. Study of interpersonal conflict resolution within psychological attitude theory / Bulletin of Dulary University. – 2024. – No.2. – P. 185-192 <https://doi.org/10.55956/MAXH7082>

МРНТИ 06.71.63

<https://doi.org/10.55956/ONFY5464>

З.А. Бигельдиева

канд.экон. наук, доцент
Южно-Казахстанский университет им. М.Ауезова
Шымкент, Республика Казахстан
zarenavip@mail.ru

ЛИЗИНГ КАК ФИНАНСОВЫЙ ИНСТРУМЕНТ РАЗВИТИЯ ЭКОНОМИКИ КАЗАХСТАНА

Аннотация. В статье рассмотрены пути регулирования управления лизинговыми отношениями в Республике Казахстан. Показаны три уровня управления лизинговыми отношениями в РК. Особое внимание уделено факторам, влияющим на вопросы инвестиций в основной капитал и финансирования промышленных предприятий, анализу воскресенья лизинговых услуг и развитию. Роль финансового лизинга зарекомендовала себя как перспективное направление финансирования деятельности казахстанских предприятий, что связано с динамикой общей экономической ситуации: наличием и ценой капитала в валюте, финансово-экономическим положением реальных хозяйствующих субъектов.

Ключевые слова: лизинг, лизинговые отношения, лизинговые операции, объекты лизинга, лизинг субъекты, лизингополучатель, лизингодатель, финансовый лизинг, аренда.

Введение. Важную роль отводится лизингу, который играет в развитии инфраструктуры Казахстана и в обеспечении экономической стабильности. Лизинг позволяет компаниям инвестировать в такие отрасли, как транспорт, энергетика, телекоммуникации и коммунальные услуги. В долгосрочной перспективе такой вид лизинга может способствовать инновациям и устойчивому развитию. Компания будет стремиться к модернизации и повышению операционной эффективности. Благодаря лизингу имеется возможность привлечь финансирование инфраструктуры для национальных социальных нужд таких отраслей, как образование и фармацевтика. Лизинг является важным средством спасения компаний, сталкивающихся с

такими проблемами, как каналы финансирования, потребности в капиталовложениях и поддержание конкурентоспособности на рынке, где быстро все меняется. Услуги по лизингу могут предоставить компаниям ресурсы, необходимые им для расширения своей деятельности, инвестирования в новые технологии и поддержания конкурентоспособности. Поощряя использование гибких возможностей финансирования и инновационных технологий, услуги по аренде могут помочь решить текущие экономические проблемы и обеспечить устойчивое развитие бизнеса [1].

В современных казахстанских условиях известно, что лизингополучатели имеют низкую потребительскую способность приобретать необходимое им

имущество по многим причинам. Но сегодня для многих физических и юридических лиц одной из первоочередных задач является необходимость технического обновления своих производств в соответствии с требованиями современности, за очень небольшой промежуток времени. Поэтому лизинг, на наш взгляд, является одним из наиболее гибких инструментов приобретения или временного использования устройств.

Условия и методы исследования. В данной работе наряду с логическими методами исследования информации по рынку, позволившим выявить ключевые тенденции в развитии, были использованы качественный и количественный анализ данных, а также метод графической визуализации, для формирования аргументации полученных выводов. При этом, широкое применение статистических методов экономического анализа рынка, позволило показать перспективные возможности для развития лизинга в Казахстане.

Ценностью исследования является выявление основных тенденций и проблем в развитии лизинговых услуг в Казахстане и с целью выявления возможностей для расширения инструментов инвестирования бизнеса. В работе проведен сопоставительный анализ показателей лизингового сектора, позволяющий выявить противоречивые тенденции в условиях развития в Казахстане.

Рынок лизинговых услуг Казахстана значительно вырос за последние годы, предоставляя компаниям и потребителям возможность приобретать транспорт и оборудование, стимулируя предпринимательство и увеличивая производственные мощности. Сегодня инвестиционный портфель лизинговых компаний превышает 1 трлн тенге. Отличительной особенностью отечественного лизингового рынка является огромный вес национальных участников: Фонда развития

промышленности и КазАгроФинанса, на долю которых приходится 95% всего инвестиционного портфеля. Эти компании являются операторами национальных программ, таких как "Льготный лизинг" и "Национальный план индустриально-инновационного развития Республики Казахстан на 2020-2025 годы".

В то же время частные арендные компании испытывают нехватку средств, что затрудняет или даже делает невозможным привлечение дополнительного финансирования. Для привлечения инвестиций лизинговыми компаниям необходимо достичь определенного уровня финансовой и управленческой стабильности, обладать нетоксичными активами, управлять инвестиционными портфелями и обеспечивать высокую ликвидность. Только при этих условиях частные арендные компании заинтересуют инвесторов. Однако даже в этом случае объем финансирования всегда будет зависеть от размера собственного капитала лизинговой компании, что будет препятствовать росту. Мы считаем, что это медленный путь развития [2].

Результаты исследований и их обсуждение. Анализ действий лизингополучателей в различных хозяйственных условиях дает возможность их разбивать на два типа:

– первый тип лизингополучателей – это предприниматели, стремящиеся получить высокий доход с помощью лизинга;

– второй тип лизингополучателей – это лица, не имеющие стартового капитала в размере, достаточном для занятия определенной предпринимательской деятельностью. Они стремятся получить прибыль за счет увеличения объемов своего производства.

При финансировании крупногабаритных объектов в лизинговых отношениях могут участвовать различные косвенные участники, то есть посредники. Косвенные участники могут участвовать в лизинговых операциях в качестве профессиональных участников или в

форме представителей участников лизинговых отношений.

Посредники - это лица, которые преследуют интересы товаропроизводителей, лизингодателей или потребителей и действуют от их имени, но не являются, ни потребителем, ни лизингодателем, ни товаропроизводителем. Косвенные участники лизинговых отношений зачастую оказывают влияние на повышение эффективности деятельности производителей, поскольку посредники сами занимаются товарным движением (продажей), предоставляя производителям возможность заниматься только производственным процессом. При этом вмешательство посредников в лизинговые отношения сокращает сроки оборота капитала и, соответственно, повышает уровень рентабельности производства.

Исследование рынка лизинга по итогам 2022 года показало, что объем нового бизнеса вырос на 10%, портфель - на 25%. Ключевым фактором остается государственное стимулирование.

Текущее постепенное развитие рынка лизинга и запланированные реформы в некоторой степени повысили актуальность проблемы, поэтому необходимо искать решения. При анализе лизингового бизнеса нельзя с уверенностью сказать, что стандартный метод оценки финансового состояния предприятия неприемлем. Однако формулировка метода анализа должна учитывать конкретные операционные условия и денежные потоки лизинговой компании.

В настоящее время экономическая ситуация была благоприятной для рынка лизинга: ВВП увеличился на 3,2%, а инвестиции в основной капитал - на 9,2%. В то же время повышение базовой процентной ставки привело к увеличению стоимости аренды - почти все респонденты в нашем общем исследовании рынка аренды обеспокоены этим фактором. Российско-украинский конфликт усугубил ситуацию, поэтому логистика стала более дорогостоящей и длительной.

Несмотря на экономический кризис, рынок лизинговых услуг Казахстана продолжает расти благодаря поддержке, оказываемой правительством по различным каналам. Эти льготы предоставляются лизинговым компаниям посредством льготного финансирования, а также лизингополучателям посредством субсидирования процентных ставок и налоговых льгот и скидок по полученным договорам финансовой аренды. [3].

Рынок лизинговых услуг поддерживается государством в Казахстане в связи с чем растет его применение по различным каналам. Расширьте этот стимул, предоставив льготное финансирование арендным компаниям, субсидирование процентных ставок арендаторам и уделив приоритетное внимание налоговым льготам и финансовой аренде. В целом инвестиции в основной капитал через финансовые институты составляют около 1% валового внутреннего продукта, а в некоторых странах ЕС этот показатель в три-четыре раза выше.

Следует отметить, что в последние годы в Казахстане наблюдается особенно значительная тенденция. Конкуренция среди частных арендаторов становится все более жесткой, ассортимент продукции расширяется, а сегменты рынка развиваются, который раньше редко представляли (Например, аренда недвижимости, операционная аренда, рассрочка платежа и т.д.). Несмотря на то, что арендное финансирование развивалось очень медленно, эта часть финансового рынка все еще находится гораздо дальше - помимо внесения значительном значении вклада в экономику, Лизинг растет и становится все более стабильным в перечне финансовых продуктов.

Существование различных профессиональных лизинговых компаний обусловлено растущими потребностями коммерческих организаций, главным образом в обеспечении предприятий оборудованием для технологических изменений на основе лизинга и привлечении с этой целью

иностранных инвестиций в форме лизинга. Однако он еще не достиг необходимого уровня развития экономики республики, который имеется в наличии. Типичный внутренний лизинговый план - это возможность лизингового сотрудничества в рамках конкретного проекта. Потому что требуется так много различных разрешений и дополнительных условий.

В 2016-2020 годах в Казахстане наблюдается положительная динамика роста объема лизингового портфеля и объема нового бизнеса лизинговых компаний. Эта тенденция связана с улучшением ценовой конъюнктуры на сырьевых рынках, что обусловлено активизацией экономики страны, в том числе затронул рынок лизинга. На развитие лизингового рынка, развитие экономики, государственная поддержка в сфере АПК, промышленности и малого и среднего бизнеса влияние программ.

В настоящее время в Казахстане насчитывается 30 крупных лизинговых компаний, работающих в различных сферах деятельности. Лизинговые компании, дочерние компании вторичных банков, то есть лизинговые компании, созданные лизинговыми компаниями и дистрибьюторами, работают в рамках национального плана поддержки экономики (Таблица 1).

Таблица 1

Основные параметры лизингового рынка
Казахстана

Показатель	2016 г.	2017 г.	2018 г.	2019 г.	2020 г.
Объем текущего лизингового портфеля, млн тенге	186 339	243287	286 211	350296	385203
Темп роста, %	21,0	30,6	17,6	22,4	24,6
Новый объем бизнеса лизинговых компаний,	81 110	103 766	110 153	153270	

млн тенге					
Темп роста, %	19,3	27,9	6,2	39,1	42,3
Количество сделок лизинговых компаний	3 227	3 922	2 572	2047	2635
Темп роста, %	27,0	21,5	-34,4	-20,4	-21,6
Примечание – данные Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам РК					

На сегодняшний день две государственные компании представляют общий объем лизингового рынка в Казахстане занимает более 90%. Однако официальная статистическая информация не может быть сопоставлена с аудированной финансовой отчетностью этих компаний. Кроме того, статистика показывает гораздо большие числа.

Лизинговый бизнес в настоящее время привлекателен и распространен во всем мире. Для средних и малых компаний в ведущих западных странах он является одним из основных источников привлечения финансовых ресурсов в инновации. Развитие лизинга объясняется экономическим эффектом, который получают все участники лизинговой операции. Преимущества лизинга по сравнению с другими способами инвестирования состоят в том, что предприниматель может начать дело, располагая лишь частью средств, необходимых для приобретения помещений и оборудования (имущества). Предприятиям предоставляются не денежные средства, контроль за обоснованным расходом которых не всегда возможен, а непосредственно средства производства, необходимые для обновления и расширения производственного аппарата. При этом лизинг стимулирует аккумуляцию средств частных инвесторов. Причиной широкого распространения лизинга является ряд его преимуществ по сравнению с другими формами инвестирования [4].

По мере того как малые и средние предприятия увеличивают свои инвестиции в

основной капитал с помощью государственных программ, рынок лизинга значительно развивается. Субсидируемые ставки по некоторым государственным программам являются лучшими факторами, но рынок растет по мере того, как компании лучше понимают и принимают условия аренды. Кроме того, растет число арендаторов, участвующих в национальной программе: льготную аренду можно получить не только на государственных предприятиях, но и в течение нескольких часов. Анализ результатов реформы рынка финансового лизинга можно сделать различные выводы, в том числе положительные или отрицательные. Во-первых, в основном это должно включать защиту правил о скорейшем аннулировании объектов лизинга во внутреннем законодательстве, где коэффициент ускорения арендной платы составляет не более 3). Во-вторых - постепенная монополизация из-за несоблюдения минимальных нормативных требований, в связи с чем может увеличиться стоимость услуг проката и количество участников может уменьшиться.

Лизингу как и прежде отводится основная роль как инструмента долго срочного финансирования основных средств: 77% объема сделок приходится на контракты со сроком действия более шести лет. Что касается процентных ставок, то в 2020 году, то половина контрактов была подписана более чем на 14%, а около 28% от общего количества контрактов - на 10-14%. Контрактная ставка составляет менее 10%, почти 22%. Увеличение еженедельных арендных услуг в основном связано с реализацией правительственных планов. Таким образом, сектор, поддерживаемый государством, остается крупнейшим сектором во всем лизинговом портфеле. Согласно финансируемому государством плану, по сравнению с другими участниками рынка основными преимуществами являются стабильная финансовая основа и специальные условия лизингового финансирования.

Рынок лизинговых услуг растет день ото дня, и нет никаких сомнений в перспективах его развития. Правительству Казахстана следует создать такие же конкурентные условия для частных лизинговых компаний, как и для квази государственных компаний. А также, лизинговым компаниям необходимы субсидии для расширения предоставления лизинговых продуктов и выхода в зону ЕАЭС. Как показывают исследования, что развитие казахстанского лизинга может сыграть важную роль в сбалансировании темпов экономического роста национальной экономики, обеспечивающий внутренний спрос и стимулирование производств, направленный на внешний рынок.

Рынок лизинга может сыграть важную роль в содействии региональному развитию и поддержке промышленного роста в сельских районах. Предоставляя предприятиям новейшее оборудование и технологии, услуги по аренде могут помочь сократить разрыв между городом и сельской местностью, способствовать экономическому росту и сократить региональные различия. Кроме того, рынок аренды может способствовать сбалансированному экономическому росту Казахстана, поддерживая развитие местной промышленности и создавая возможности для трудоустройства в сельской местности. С этой целью правительство Казахстана рассматривает возможность предоставления услуг аренды социальными и корпоративными компаниями различных регионов. Это придаст дополнительный импульс региональному развитию страны.

Результаты исследования показывают, что необходимо исследовать и проанализировать состояние на рынке лизинговых услуг в Казахстане, что связано с некоторыми серьезными недостатками. Вы можете преодолеть или свести к минимуму негативное воздействие и активно развивать индустрию лизинговых услуг. Из полученных результатов можно сделать вывод, что количество лизинговых услуг находится на подъеме и

имеет неоспоримые перспективы развития (Таблица 2).

Таблица 2

SWOT-анализ рынка лизинговых услуг

<i>Сильные стороны</i>	<i>Слабые стороны</i>
<i>Рост показателей лизингодателе</i>	<i>Высокая доля квазигосударственных компаний</i>
<i>Рост активов лизингодателей</i>	<i>Высокая доля проблемных проектов</i>
<i>Достаточно устойчивый уровень капитала</i>	<i>Слабая представленность продуктами в регионах</i>
<i>Наличие государственной поддержки отрасли</i>	<i>Отсутствие ассоциации лизинговых компаний</i>
	<i>Отсутствие качественной статистической информации</i>
<i>Возможности</i>	<i>Угрозы</i>
<i>Реализация крупных проектов по стране</i>	<i>Введение лицензирования деятельности лизинговых услуг</i>
<i>Высокий коэффициент износа основных средств в Казахстане</i>	<i>Снижение платежеспособности лизингополучателей в связи с ухудшением темпов экономического развития</i>
<i>Введение новых видов лизинговых услуг</i>	<i>Недостаточность доступности рыночных источников фондирования</i>
	<i>Снижение конкурентоспособности клиентов в условиях</i>
<i>Примечание – составлено автором</i>	

Государственно-частное партнерство может сыграть важную роль в стимулировании роста казахстанского рынка лизинговых услуг. Используя преимущества государственного и частного секторов, эти партнерства могут способствовать внедрению инноваций, повышению качества обслуживания и расширению сферы лизинговых услуг для широкого круга предприятий. Например, ГЧП может помочь в разработке инфраструктурных проектов, требующих значительных капиталовложений, где лизинг может обеспечить финансирование, необходимое

для приобретения необходимых дорогостоящих активов. Эти партнерские отношения могут также способствовать обмену знаниями и распространению передовой практики в сфере лизинга и, в конечном счете, способствовать созданию более надежного и конкурентного рынка.

Закключение. Для создания эффективной национальной системы поддержки казахстанского рынка лизинговых услуг необходимо четко определить основные направления дальнейшего развития лизинговой отрасли и оказать адресную поддержку ее участникам. Здесь необходимо направлять усилия государства на поддержку арендодателя и лизингополучателя, их прямое финансирование и предоставление им государственных гарантий. Государственная поддержка лизингополучателей должна помочь решить основные инфраструктурные проблемы в экономике и облегчить получение лизинговых услуг малыми и средними предприятиями.

Лизинговым компаниям следует принять ряд мер для снижения рисков, особенно в случае экономической нестабильности. Прежде всего, они должны тщательно отбирать и анализировать платежеспособность своих клиентов, принимая во внимание внутренние рейтинги, а также оценивать их финансовую стабильность, кредитную историю и способность своевременно выплачивать долги. Во-вторых, лизинговые компании могут диверсифицировать свои инвестиционные портфели и снизить свою зависимость от отраслей с высоким уровнем риска. В-третьих, они должны инвестировать в разработку цифровых инструментов и аналитических систем для мониторинга рисков и управления ими в режиме реального времени. Наконец, лизинговым компаниям следует сотрудничать с международными лизинговыми компаниями и другими участниками рынка для обмена информацией, опытом и наилучшими практиками на рынке лизинговых услуг [5].

Современные тенденции в экономике Казахстана влияют на активное развитие отечественного лизингового рынка. Планируемые реформы, укрепление сотрудничества между лизингодателем и малым бизнесом, динамичное развитие лизинга как инструмента финансирования и стремление лизинговых компаний осваивать зарубежные рынки обусловливается необходимостью в привлечении лизинговыми компаниями дополнительного финансирования, что, в свою очередь, выявляет проблему оценки лизинговых компаний кредиторами.

Необходимо разработать меры по стимулированию инвестиций в производство, улучшению арендных отношений, развитию промышленного потенциала и усилению конкуренции со стороны местных производителей. поэтому, во-первых, необходимо расторгнуть договор аренды на более длительный срок (минимум на 3 года), поскольку такой контракт принесет реальные инвестиции в экономику.

Рынок арендных услуг в Республике Казахстан все еще находится на стадии становления и развит не в полной мере. Очевидно, что субсидии на аренду могут направить столь необходимые инвестиции в наиболее неблагоприятные сферы экономики Казахстана. Основным критерием развития

экономики Республики Казахстан является структурная перестройка всей национальной экономики. Этого можно достичь только за счет увеличения инвестиций и повышения эффективности их использования.

Заключение договоров аренды на срок не менее трех лет и более требует снижения арендного налога для арендаторов. Банкам необходимо поощрять арендные компании заключать долгосрочные контракты на предоставление кредитов. Кроме того, необходимо рассмотреть возможность снижения таможенных прав и налогов на товары, ввозимые на территорию Республики Казахстан, которые подлежат международной финансовой аренде. Поэтому вопрос модернизации основных фондов и технического оснащения компаний производственного сектора и сферы услуг становится актуальным. Стоит отметить, что основные фонды национальных компаний были в значительной степени демонтированы и, согласно статистике, более 45,7% основных фондов компаний нуждаются в обновлении. Для решения этой проблемы предлагается значительно расширить и модернизировать существующий механизм предоставления лизинговых услуг более высокого качества.

Список литературы

1. Капранова Л. Инвестиции в лизинг: проблемы и перспективы развития лизинга [Текст] / Л. Капранова // Национальные интересы: приоритеты и безопасность. – 2021. – № 17(1). – С. 39-66.
2. Афанасьева Н. Разновидности лизинга: лизинг недвижимости, лизинг оборудования и лизинг транспортных средств, их сходства и различия [Текст] / Н. Афанасьева // Молодой ученый: серия Экономика и управление. – 2020. – № 47(337). – С. 80-83.
3. Адриасова И.В. Лизинг: быть или не быть? [Текст] / И.В. Адриасова // Бизнес и банки. - №2. – 2018г.
4. Никита А. Налоговые аспекты развития возвратного лизинга как инструмента управления корпоративными финансами. [Текст] / А.Никита // Экономика. Вестник КемГУ. Серия: Политические, социологические науки. 2019, № 4(1).
5. Васильева, А. С. Финансовый лизинг как инструмент долгосрочного финансирования [Текст] / А. С. Васильева, В. С. Панкратов // Проблемы современной экономики : материалы IX Междунар. науч. конф. (г. Казань, апрель 2020 г.). — Казань : Молодой ученый, 2020. — С. 12-17

З.А. Бигельдиева - М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан

ЛИЗИНГ ҚАЗАҚСТАН ЭКОНОМИКАСЫН ДАМУДЫҢ ҚАРЖЫ ҚҰРАЛЫ РЕТІНДЕ

Аңдатпа. Мақалада Қазақстан Республикасындағы лизингтік қатынастарды басқаруды реттеу жолдары қарастырылған. ҚР-да лизингтік қатынастарды басқарудың үш деңгейі көрсетілген. Өнеркәсіптік кәсіпорындардың негізгі капиталына инвестицияларды қаржыландыру проблемаларына, лизингтік қызметтер нарығын талдауға, сондай-ақ оның дамуына әсер ететін факторларға ерекше назар аударылады. Жалпы шаруашылық конъюнктураның серпінімен байланысты қазақстандық кәсіпорындардың қызметін қаржыландырудың перспективалық бағыты болып табылатын қаржы лизингінің рөлі көрсетілген: ақшалай нысандағы капиталдың қолжетімділігі мен бағасы, нақты экономика субъектілерінің қаржы-шаруашылық жағдайы.

Тірек сөздер: лизинг, лизингтік қатынастар, лизингтік операциялар, лизинг объектілері, лизинг субъектілері, лизинг алушы, лизинг беруші, қаржы лизингі, жалдау.

Z. A. Bigeldieva - South Kazakhstan University named after M. Auezov, Shymkent, Kazakhstan

LEASING AS A FINANCIAL INSTRUMENT FOR THE DEVELOPMENT OF THE ECONOMY OF KAZAKHSTAN

Abstract. The article considers the ways of regulating the management of leasing relations in the Republic of Kazakhstan. Three levels of management of leasing relations in the Republic of Kazakhstan are shown. Special attention is paid to the problems of financing investments in fixed assets of industrial enterprises, analysis of the leasing services market, as well as factors affecting its development. The role of financial leasing is shown, which is a promising area of financing the activities of Kazakhstani enterprises related to the dynamics of the general economic situation: the availability and price of capital in monetary form, the financial and economic condition of the subjects of the real economy.

Keywords: leasing, leasing relations, leasing operations, leasing objects, leasing entities, lessee, lessor, financial leasing, lease.

Reference

1. Капранова Л. Инвестиции в лизинг: проблемы и перспективы развития лизинга [Investments in leasing: problems and prospects of leasing development] [Text] / L. Kapranova // National interests: priorities and security. – 2021. – No 17(1). – Pp. 39-66.
2. Афанасьева Н. Разновидности лизинга: лизинг недвижимости, лизинг оборудования и лизинг транспортных средств, их сходства и различия [Varieties of leasing: real estate leasing, equipment leasing and vehicle leasing, their similarities and differences] [Text] / N. Afanasyeva // Young Scientist: Economics and Management series. – 2020. – No 47(337). – Pp. 80-83.
3. Адриасова И.В. Лизинг: быть или не быть? [Leasing: to be or not to be?] [Text] / I.V. Adriasova // Business and banks. – No 2. – 2018.
4. Nikita A. Nalogovye aspekty razvitiya vozvratnogo lizinga kak instrumenta upravleniya korporativnymi finansami [Tax aspects of the development of returnable leasing as a corporate finance

management tool] [Text] / A.Nikita // Economy. Bulletin of KemGU. Series: Political and Sociological sciences. 2019, No. 4(1).

5. Vasilyeva, A. S. Finansovyy lizing kak instrument dolgosrochnogo finansirovaniya [Financial leasing as a long—term financing tool] [Text] / A. S. Vasilyeva, V. S. Pankratov // Problems of modern economics : materials of the IX International Scientific Conference (Kazan, April 2020). - Kazan : Young Scientist, 2020. — pp. 12-17

Мақалаға сілтеме:

Бигельдиева, З.А. Лизинг как финансовый инструмент развития экономики Казахстана [Текст] / З.А. Бигельдиева // Вестник Dulary University – 2024. - №2. – С. 193-201
<https://doi.org/10.55956/ONFY5464>

G.S. Altayeva

master of economics, senior lecturer
M.Kh. Dulaty Taraz Regional University
Taraz, Kazakhstan
galtayeva@mail.ru

THE CURRENT STATE AND PROSPECTS FOR THE DEVELOPMENT OF SMALL BUSINESS IN KAZAKHSTAN

Abstract. Studying the importance of entrepreneurship in the development of the economy of the Republic of Kazakhstan, scientists in most cases consider it correct to increase their competitiveness, innovative activity and social significance in society. The stable development of many modern leading countries is directly related to this sector of the economy, their number is 70-99% of the total number of enterprises, 65-75% of gross domestic product. Currently, the development of small and medium-sized businesses is being actively discussed, since they are a fundamental and necessary element of the country's socio-economic development system. In the article, the author, based on statistical data from the Republic of Kazakhstan and foreign countries, and literary sources, outlined a number of important tasks for the further development of small and medium-sized businesses.

Keywords: small business, medium-sized business, small and medium-sized entities, small and medium-sized businesses, region, regional economy, business entities, socio-economic development, market, investment.

Introduction. “One of the long-term priorities for the economy of Kazakhstan is the development of small and medium-sized businesses, including the development of the specialization of small businesses with the prospect of their transition to the category of medium-sized ones. Small business is the fundamental basis for the formation of “medium business”. In turn, this social group has long become the basis of the emerging middle class, the most representative in terms of its numbers and an exponent of the political preferences of a significant part of the population. In Kazakhstan, small businesses make their contribution to the increase in the “middle class” only through the formation of a class of owners, but not highly paid employees. This function is assumed by large enterprises that are capable of maintaining highly paid managers and specialists in the profile they require” [1].

“The share of small and medium-sized enterprises in Kazakhstan in 2005 accounted for 10.5% of the gross regional product (hereinafter - GRP), in 2022 - 36.5% of GRP. The development

of this sector of the country's economy, built on the formation of a class of entrepreneurs and their support, is one of the key tasks of Kazakhstan. The experience of developed countries demonstrates the need for comprehensive support for the development of small and medium-sized enterprises, which makes it possible to ensure a significant level of their contribution to the economy of their countries. So the share of small and medium-sized businesses in the GDP of developed countries is 50-60%. However, making effective management decisions is impossible without feedback and without accurate and effective mechanisms for assessing the activities of this sector of the economy. In this regard, in our opinion, it seems relevant to conduct research to assess the development of entrepreneurship for our state.

The level of development of entrepreneurship in the regions is different. This can be explained both by a number of objective reasons and by the effectiveness of business support in this region. It is known that the problem of the development of small and medium-sized businesses has been

studied quite widely, but modern understanding requires additional study of the influence of updated factors influencing its development. As tools, various methods for assessing the development of entrepreneurship are known. For example, statistical analysis of small and medium-sized businesses makes it possible to determine factors, trends, dependencies affecting the state's economy, use a forecast of the dynamics of indicators, and select optimal models. However, the use of these techniques presents disparate views on various parameters. At the same time, methods of integral assessments are used in statistical analysis, which, in our opinion, can also be applied to assessing the development of entrepreneurship"[2].

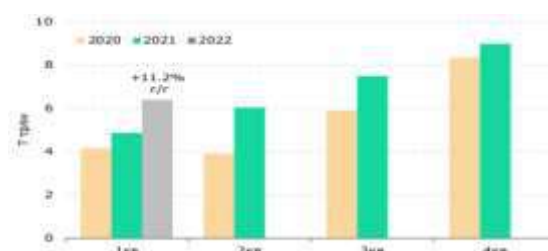
Research conditions and methods. The primary source of information for the research work is the analytical materials of the State Statistics Committee of the Republic of Kazakhstan, National Chamber of Entrepreneurs "Atameken", analytical data of the Entrepreneurship Resource Center, data of Kazakh commercial banks, the National Institute of Systemic Problems of Entrepreneurship, materials of scientific and practical conferences, Internet resources.

The dialectical method and systematic approach were used during the study. In addition, the study included factorial, systematic, comparative and generalized grouping methods, as well as a set of methods for statistical data processing, methods for graphical interpretation of the phenomena and processes under consideration. Statistical analysis of the data was carried out using grouping, comparison and generalization methods.

Research results.“Against the backdrop of the current growth of the Kazakh economy, geopolitical tensions around the military crisis in Ukraine, as well as significant incentive measures from the state, small and medium-sized businesses in Kazakhstan are showing positive dynamics. The number of SMEs grew by 14.7% in 2022 (+5.5% in 2021), including due to a sharp influx of companies from the Russian Federation (+50%). Employment in SMEs at the end of 2022

increased by 8.7% year-on-year to 3.6 million people, providing about 40% of all employment in the country. An increase in business activity led to an increase in the share of gross value added (GVA) of the SME sector to 32.5% of the republic's GDP at the end of 2022 (30.5% in 2021), while the growth rate of GVA of SMEs was almost 2.5 times higher than the growth GDP of the country as a whole. In 2022, it is planned to expand financing to 1.4 trillion to support business within the framework of the National Entrepreneurship Development Project. tenge (1.3 trillion tenge in 2021). SME lending volumes have been expanding significantly since 2020, and the dynamics of loan provision this year is demonstrating double-digit growth rates (+29% y/y for 2022). Despite the high rates of inflation and, as a consequence, the rise in the cost of borrowing this year, there is a steady demand for credit resources from SMEs. The growth of state support for SMEs and the steady demand for loans from commercial banks will be transformed into an expansion of investment volumes and will help increase the sector's contribution to the economic growth of the republic.

In 2022, in the small and medium-sized enterprise sector of the republic, there was a significant increase in business activity, accompanied by an improvement in most indicators. The volume of output of products and services by SMEs in 2022 (at constant prices) increased by 24.5% y/y after an increase of 18.0% y/y for the whole of 2021. The output of products and services by small and medium-sized businesses in 2022 amounted to 10.4 trillion. tenge For comparison, production of the entire industrial sector of the republic for the same period amounted to 11.6 trillion. tenge.

Source: Office for National Statistics

Figure 1. Gross added value of small and medium-sized businesses

Source: Office for National Statistics

Figure 2. Dynamics of SME output and employment

The growth rate of the SME sector has remained at a high level since 2021. Thus, the average quarterly growth rate of GVA created by SMEs (in nominal terms) was at the level of 26.5% y/y. The gross added value of SMEs in 2022 increased by 31.5% y/y in nominal terms to 6.4 trillion. tenge (4.9 trillion tenge in 2021). Taking into account the GDP deflator for the same period, real growth, according to our estimate, amounted to approximately 11% y/y, which is almost 2.5 times higher than the GDP growth rate for the republic as a whole (+4.6% y/y). It is worth noting that the reduction in GVA of SMEs occurred only in the Turkestan region (-13.1% y/y).

The significant growth in economic activity of the SME sector led to an increase in its share in the economy to 33.3% in 2021, compared to 32.8% of GDP in 2020. In 2022, the share of SMEs in GDP was 32.5%, increasing from 30.5% of GDP in 2021. According to the strategic development plan of the Republic of Kazakhstan, the share of SMEs in the country's economy should be 35% by 2025. Based on current values, there is already a high probability that this goal can be achieved ahead of schedule.

In the structure of SMEs, there is a rapid growth in the number of individual entrepreneurs (IEs) and small enterprises. The number of individual entrepreneurs has increased by 183 thousand (+20.2%) since the beginning of the year and currently their number is 1.1 million. The

number of small enterprises has increased by 22 thousand (+7.4%). The growth in the number of small businesses is facilitated by both the growth of the economy itself and tax preferences and government support for business. Stimulating the agricultural sector, along with the growing demand for agri-food products from local producers, have been factors in the continuous increase in the number of peasant farms (peasant farms) since 2016.

In addition, a significant increase in the number of SMEs was affected by Western sanctions pressure, which caused active migration of companies from the Russian Federation and Belarus to Kazakhstan. Thus, the number of operating legal entities (small and medium-sized), branches of foreign legal entities with foreign participation reached 30.8 thousand by the end of August. From January to August of this year, the number of firms increased by 5.9 thousand. The influx of companies from Belarus amounted to 201 (+65%), from the Russian Federation plus almost 4 thousand (+50%), from Uzbekistan an increase of 494 (+33%), while the overall increase in the number of companies was at 24%.

We believe that government support for small and medium-sized businesses, as well as exemption from taxes on profits of small businesses for three years from 2020, create advantages for doing business "openly." In the future, we can expect other enterprises in the sector to emerge from the shadows, or individual operations for which it will be beneficial to conduct business "purely" and have access to various forms of government support.

Table 1

Operating companies (small and medium) with foreign participation

Countries	2019	2020	2021	2022	Change quantity	Growth rate, %
Belarus	254	272	310	511	201	65
Germany	603	605	632	660	28	4
Ukraine	676	710	792	850	58	7
Azerbaijan	571	629	767	858	91	12

China	118 2	121 8	140 5	159 9	194	14
Uzbekistan	113 4	123 0	147 8	197 2	494	33
Kyrgyzstan	949	139 2	202 4	213 7	113	6
Türkiye	195 6	266 5	326 2	347 6	214	7
Russian Federation	713 4	746 9	787 5	118 44	3969	50
Other	575 6	609 9	639 7	693 7	540	8
Total	202 15	222 89	249 42	308 44	5902	24

Source: Office for National Statistics

In January-August of this year, the volume of investment by small enterprises increased significantly (+7.6% y/y) to 4.3 trillion. tenge, and their share amounted to 52% in the total structure of all investments for the period. At the same time, investments by small enterprises in fixed assets showed a significant increase of 16.9% y/y in 2021 after 21.2% y/y in 2020. Against this background, the share of investments by small enterprises in the total volume amounted to approximately half.

Investments of medium-sized enterprises in 2021 showed growth of 12.7% y/y. However, at the end of eight months of 2022, there was a decrease of 41.5% year-on-year (414 billion tenge), and in the overall structure their weight was 5%.

The increased share of investment by small enterprises partly reflects a more “modest” increase in investment by large enterprises after a noticeable reduction of 17% in 2021 and 24.9% in 2020. Thus, the investment activity of small businesses is currently significantly stimulating the expansion of its volumes activities, while simultaneously increasing the contribution to the overall growth of the economy of the Republic of Kazakhstan.

In 2022, pre-tax profits of small businesses increased to 4.8 trillion. tenge (+12.1% y/y) compared to 2021. The main increase in profit was noted in the trade sector with 1.5 trillion. tenge up to 1.9 trillion. tenge, which was affected

by an increase in trade turnover in 2022 by 6.2% y/y. In addition, small businesses participate in the wholesale trade of oil and petroleum products and have been beneficiaries of the increase in the cost of hydrocarbons to over \$100 per barrel (+64% y/y). In addition to trade, profits increased significantly in industry and in the financial sector of the republic.

For 2021, the profit of small enterprises before tax amounted to 9.8 trillion. tenge More than half of all profits last year came from three main sectors: trade (3.7 trillion tenge), construction (1.1 trillion tenge) and mining (1.1 trillion tenge).

Note that retail trade turnover in 2021 increased by 6.5% y/y, while at the peak of the crisis its decline in 2020 reached 45% y/y. The mining industry experienced a recovery amid a significant increase in commodity prices on world markets. In general, in most sectors of the economy the situation has improved significantly compared to 2020, which in turn had a positive impact on the financial performance of SMEs.

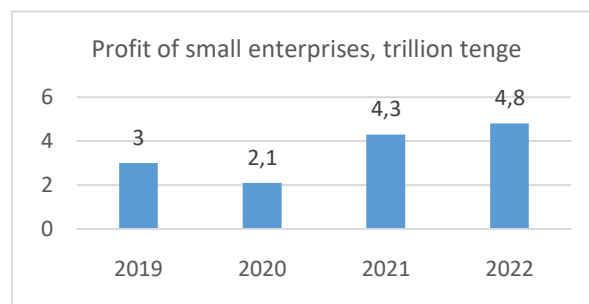

Figure 3. Profit of small businesses

Small enterprises form 70% of SMEs' output of products and services. By SME, almost 70% (2021) of total output comes from small enterprises, followed by medium-sized enterprises with a share of 18%. Peasant and farm enterprises provide 8%, while individual entrepreneurs account for only 5% of the total output.

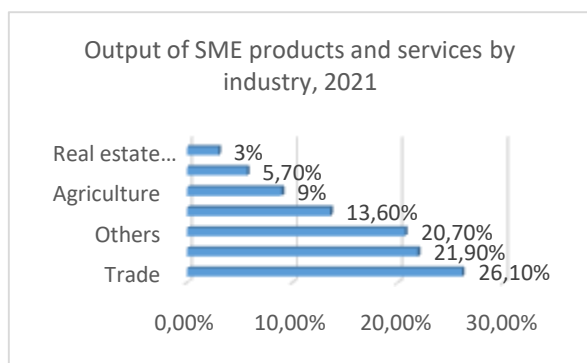

Figure 4. Output of SME products and services by industry, 2021, %

Approximately 70% of SMEs' output and services in 2021 came from the services sector and about 30% from the industrial manufacturing sector. The largest area of activity for SMEs is trade, which accounts for 26% of the output of the entire sector. At the same time, in 2019 it accounted for more than 26% of output, and the decrease in the indicator reflects the impact of quarantine restrictions, which led to a reduction in business activity in this area. On the contrary, the share of construction in output decreased to almost 13.6% against 16% in pre-crisis 2019. In turn, the share of industry did not change significantly and amounted to about 22%. Agriculture is also a significant area of activity for SMEs, with a share of 9% in the total output structure.

The number of people employed in SMEs continues to grow. Given the high entrepreneurial activity and the high demand for labor-intensive services in large cities, employment in SMEs is most widespread in megacities. At the same time, in the cities of Astana and Almaty, the share of employees in SMEs is dominant - about 70% of the workforce. In turn, the lowest share of the population employed in the SME sector is observed in the southern regions of the country, where its share is below 30% of the total labor force. Thus, high effective demand and market capacity in large cities of the republic create broader prospects for employment and development of small businesses.

Government support has improved the condition of the SME sector. State business

support measures continued to expand in 2021. Among the new business support measures that were introduced last year are a reduction in the burden on the payroll fund for SMEs; exemption from corporate income tax on profits if they are reinvested in production development; simplified registration of individual entrepreneurs through a free mobile application; introduction of a retail tax regime for the public catering sector in SMEs and reduction of the overall regulatory burden.

Thus, state support for business, as well as available credit resources, helped small and medium-sized businesses "survive" the crisis of 2020 and resume growth last year. In 2021, the amount of support for business in general and SMEs in particular, according to our estimates, amounted to 1.3 trillion. tenge (1.5% of GDP), which corresponds to the 2020 indicator (1.3 trillion tenge). As a result, last year the main performance indicators of small businesses improved against the backdrop of favorable conditions in foreign markets and the normalization of the epidemiological situation in the country.

This year, 1.4 trillion is provided for business support within the framework of the National Entrepreneurship Development Project. tenge at the expense of budgetary and extra-budgetary funds. This will help mitigate the negative impact of the January events, as well as partially adapt business to significant changes in foreign economic relations, exchange rate volatility and interest rates.

In April of this year, the government approved the Concept for the Development of SMEs until 2030. According to the plans of government agencies, the implementation of the Concept will contribute to the growth of the share of SMEs in GDP to 40% by 2030 from the current values of 33%. At the same time, the share of medium-sized businesses may increase to 20% of GDP from the current 6%, which should be facilitated by the transformation of small businesses into medium-sized ones. The number of people employed in SMEs will increase to 5 million people from 3.6 million currently. At the same time, the share of the non-observed

(shadow) economy is planned to be reduced from 20% to 12%”[3].

The dynamics of SME development in Kazakhstan in 2015-2022 shows positive results. The share of small and medium-sized businesses in the gross domestic product increased by 7,9 percent and reached 34,7 percent. Production volume almost doubled and reached 29,7 trillion tenge in nominal terms.

The total number of operating small and medium-sized businesses increased by 15,2% to 1,4 million. We reached the topic. The total number of people employed in the SME sector increased by 10,6% and reached 3,5 million people. In addition, the country's new development model requires continued qualitative changes to ensure the stability of the country's long-term economic growth.

Small and medium-sized businesses will produce 20,9% of the total regional product by increasing the share of small businesses in GDP to 16,3% in 2022, and medium-sized businesses to 4,7%. In the distribution of regions, the region ranks 12th (Table 2).

Table 2
Analysis of the dynamics of small and medium-sized businesses in the region

Indicators	2019	2020	2021	2022
Number of operating SMEs, units.	53852	58692	63262	69961
Index of physical volume (IFV), %	84,8	109,0	107,8	110,6
Number of employees in SMEs, person	117418	120131	119540	127419
Index of physical volume (IFV), %	92,6	102,3	99,5	106,6
SME production, billion tenge	381,6	431,1	479,5	520,4
Index of physical volume (IFV), %	99,6	105,2	106,1	103,1

Note - according to the statistics department of Zhambyl region.

During the period from 2020 to 2022, the number of registered legal entities increased by 10,2% or 7868 units, including the number of legal entities increased by 11,2%, individual entrepreneurs - by 8,9%, peasant (farm) farms - by 13,8%. In 2022, the number of active SMEs amounted to 69961 units, which is 10.6% more than the level of 2021 (63262 units) and 19.2% more than the level of 2020 (58692 units).

The share of active SMEs in the total number of registered SMEs was 76,3% in 2020, 79,1% in 2021 and 82,6% in 2022. The number of people engaged in business in 2022 is 126,7 thousand people, in 2021 – 119.5 thousand people, in 2020 – 120,1 thousand people. SME production over three years increased by 18,7% and amounted to 511,8 billion tenge, 479,5 billion tenge and 431,1 billion tenge respectively.

As of January 1, 2023, the number of SMEs operating in the Zhambyl region amounted to 70 thousand units or 110.5% compared to the corresponding period in 2022. In the structure of SMEs, private entrepreneurs make up 64,7%, farms – 25,9%, small business legal entities – 9,3% and medium-sized legal entities – 0,1%. The following table analyzes the main indicators of SME development in Zhambyl region.

Table 3
Analysis of the main indicators of SME development in Zhambyl region

Indicator	2019	2020	2021	2022	Growth rate, %
Number of operating SMEs, units.	53852	58692	63262	69961	129,9
The number of people employed in SMEs, thousand person	117,4	120,13	119,54	127,42	108,5
Share of SME employees in the total number of employees, %	24,9	23,4	23,1	25,3	101,6
Total production	381636	431073	479542	520445	136,4

output, million tenge					
Share of SME income in the total income of an economic entity, %	33,4	34,2	34,6	36,8	110,2
Comparative performance of SMEs, %	44,9	45,1	45,7	46,4	103,3
Note - according to the statistics department of Zhambyl region					

According to the table, the number of active SMEs in 2022 increased by 29.9% compared to 2019. In 2022, the number of people employed in the SME sector amounted to 127.42 thousand people, which is a constant increase compared to 2019. The figure for 2022 increased by 8.5% compared to 2019. In 2022, the share of SME workers in the total number of employees increased by 1.6% compared to 2019 and amounted to 25.3%.

The volume of production of small and medium-sized businesses is 1.8% of the total industrial production (Table 4).

Table 4
Analysis of production of existing SMEs in the region (million tenge)

№	Types of business	Years				Deviation	Rates of growth, %	
		2019	2020	2021	2022		2022/2019	2022/2021
1	2	4	5	6	7	8	9	10
1	Total, including:	38 16 36	43 10 73	47 95 42	52 04 45	138 809	108 ,5	136 ,4
2	Small business enterprises	18 15 66	19 88 57	20 67 92	22 72 03	456 37	109 ,9	125 ,1
3	Medium business enterprises	66 58 8	77 07 8	98 40 8	84 02 1	174 33	85, 4	126 ,2
4	Private entrepreneurs	37 89 5	47 15 2	50 65 3	51 70 6	138 11	102 ,1	136 ,4
5	Peasant (farm) farms	95 58 7	10 79 86	12 36 89	15 75 15	619 28	127 ,3	164 ,8
Note - according to the statistics department of Zhambyl region								

According to available data, there is an

increasing trend across all activities. That is, in 2022 it increased by approximately 36,4% compared to 2019 and by 8,5% compared to 2021. In 2022, compared to 2019, production volume, especially agricultural products, increased by 64,8%. The output of private enterprises increased to approximately 36.4%. After all, all people who have enough money are engaged in private business as a source of additional income. The output of SMEs increased by about 25% and 26% in 2022 compared to 2019, but the output of medium enterprises decreased by about 15% compared to 2021.

Based on the data in the following table, we will analyze the number of SMEs in Zhambyl region by type of economic activity in 2019-2022.

Table 5
Analysis of the number of active SMEs in the region

Types of business	Years				Deviation + / -	Rates of growth, %
	2019	2020	2021	2022		
Total, including:	538 52	586 92	632 62	699 61	1610 9	129,9
Small business enterprises	489 5	523 1	591 6	652 0	1625	133,2
Medium business enterprises	46	51	54	47	1	102,2
Private entrepreneurs	341 52	372 46	406 77	452 90	1113 8	132,6
Peasant (farm) farms	147 59	160 64	166 15	181 04	3345	122,7
Note - according to the statistics department of Zhambyl region						

The table shows that from 2019 to 2022, the number of SMEs by type of economic activity is growing year by year. However, the number of private enterprises has increased significantly over the years to approximately 32.6%. Over the past 4 years, the annual growth of small and medium-sized enterprises operating in the region has been observed at 4-13% [4].

Discussion of scientific results. "In the Republic of Kazakhstan, there is a fairly extensive structure for supporting entrepreneurship, which includes state organizations and organizations created at the initiative of the state; non-

governmental organizations; commercial organizations. They provide both regulatory and financial, information, analytical and advisory support, although they are not a fully coordinated system.

Today, Kazakhstan provides about 100 government support measures intended for business development. This is financial support through lending, leasing, grants, insurance, guarantees, compensation and much more through such subsidiaries of the Baiterek holding as KazAgroFinance, Development Bank of Kazakhstan, DBK-Leasing, KazakhExport and others.

Thus, at the present stage, the system of state support for small businesses in the Republic of Kazakhstan includes a number of institutions that provide comprehensive support to this sector of the economy. However, according to analysts, it is necessary to transform government support measures with a priority of stimulating efficient and competitive small and medium-sized enterprises that have high growth potential. This is in line with the Development Strategy of Kazakhstan until 2050.

On behalf of the President, in 2022, the Concept for the development of small and medium-sized enterprises in the Republic of Kazakhstan until 2030 was approved.

The main final results of the implementation of the Concept should be indicators: by 2030, the share of SMEs in GDP should reach 40%, the share of medium-sized companies in GDP - 20%.

Financial support for entrepreneurship within the framework of the National Project provides for:

- subsidizing - reducing the interest rate on loans for business development issued by banks;
- guarantee – provision of a partial guarantee as collateral for bank loans;
- preferential microcredit through second-tier banks;
- bringing the missing infrastructure to production facilities;
- provision of government grants for the implementation of new business ideas.

In order to implement the objectives and

indicators of the National Project, new principles, approaches, procedures and mechanisms for providing development institutions with state support measures have been developed, with an emphasis on small and medium-sized businesses. For small and medium-sized businesses in priority sectors of the economy, it is planned to provide the missing infrastructure in the form of construction (reconstruction) of utility networks.

Thus, the key directions of the Law are: reducing state participation in entrepreneurship, ensuring equal access of business entities to measures of state support and procurement by government bodies, reducing the level of market concentration in product markets, developing small and medium-sized businesses, reducing administrative and economic barriers to entry into goods markets, as well as price regulation instruments.

The main strategic indicator is to increase the share of medium-sized businesses in the economy of Kazakhstan by the end of 2026 to 16%. This indicator will be achieved by ensuring non-discriminatory access of business entities to key factors of production, government support measures, and reducing regulatory barriers to the development of competition.

Main stories:

1. Improving the principles of interaction between business entities and the state.
2. Definition of new goals and objectives of state regulation of entrepreneurship.
3. Determination of the conditions for the formation of regulatory instruments (main conditions: protection of the health of citizens, the environment, defense and security of the state).
4. Introduction of the “1 in 2 out” principle (cancellation of two existing requirements while introducing one new one).
5. Introduction of the Register of mandatory requirements in the field of entrepreneurship.
6. Improving the state control system.
7. Digitalization of reporting by business entities (providing reporting only directly provided for by the laws of the Republic of Kazakhstan).

In general, the implementation of new

approaches to regulating business activities will radically reduce the burden on business and give a powerful impetus to the development of business activity in the new economic reality”[5].

Conclusion. Based on the results of the study, we can conclude that the measures taken to support the small business sector are currently not effective enough. And the reason for this is not only the lack of uniform methods of supporting small businesses, but also a lack of understanding of its role in the economic component of each subject and the state as a whole. All this, in turn,

negatively affects the effectiveness of the developed measures to support small businesses and, although it helps to increase the number of small businesses, it does not contribute to improving the quality.

It is clear that the effectiveness of the measures being implemented will increase if measures are taken to support small and medium-sized businesses, taking into account the above tasks.

References

1. Bodaubaeva, G.A. Transformation of small businesses into medium-sized ones in Kazakhstan: opportunities and mechanisms of integration. [Electronic resource] Institute of Economics of the KN MES RK, Almaty. Access mode: [file:///C:/Users/galta/Downloads/145-139-1-PB%20\(1\).pdf](file:///C:/Users/galta/Downloads/145-139-1-PB%20(1).pdf) Date of the application: 25.10.23.
2. Zarubina, V. R. Zarubin, M. Yu. Assessment of the development of small and medium-sized businesses in the Republic of Kazakhstan based on the integral index [Electronic resource] Central Asian Economic Review, Narxoz University, Access mode: <https://caer.narxoz.kz/jour/article/view/72/71file:///C:/Users/galta/Downloads/72-137-1-SM.pdf> date of the application: 25.10.23.
3. Overview of the small and medium enterprise (SME) sector, Halyk Research . [Electronic resource] https://halykfinance.kz/download/files/analytics/sme_082022.pdf date of the application: 27.11.23.
4. Statistical collection of small and medium enterprises in Zhambyl region, 2019-2022, Taraz 2020
5. Eurasian Economic Commission, REPORT on proposals for creating a favorable competitive environment for the development of entrepreneurship, unlocking the potential of small and medium-sized businesses (within the framework of clause 1.7.2. Action Plan for the implementation of Strategic Directions for the Development of Eurasian Economic Integration until 2025, approved by the Council of the Eurasian Economic Commission on April 5, 2021) Access mode: <https://eec.eaeunion.org/upload/medialibrary/eb4/Doklad.pdf> date of the application: 28.11.23.

Material received on 20.12.23

Г.С. Алтаева - М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз, Қазақстан

АЙМАҚ ЭКОНОМИКАСЫНЫҢ ДАМУЫНДАҒЫ ШАҒЫН ЖӘНЕ ОРТА БИЗНЕСТІҢ РӨЛІ

Аңдатпа. Қазақстан Республикасы экономикасының дамуындағы кәсіпкерліктің маңызын зерттей отырып, ғалымдар көп жағдайда олардың бәсекеге қабілеттілігін, инновациялық белсенділігін және қоғамдағы әлеуметтік маңызын арттыруды дұрыс деп санайды. Көптеген қазіргі заманғы жетекші елдердің тұрақты дамуы экономиканың осы секторымен тікелей байланысты, олардың саны кәсіпорындардың жалпы санының 70-99%, жалпы ішкі өнімнің 65-75% құрайды. Қазіргі уақытта шағын және орта бизнесті дамыту мәселесі белсенді талқылануда, өйткені олар елдің әлеуметтік-экономикалық даму жүйесінің іргелі және қажетті элементі болып табылады. Мақалада автор Қазақстан Республикасы мен шет елдердегі статистикалық деректерге, әдеби деректерге сүйене отырып, шағын және орта бизнесті одан әрі дамытудың бірқатар маңызды міндеттерін атап көрсетті.

Тірек сөздер: шағын бизнес, орта бизнес, шағын және орта бизнес кәсіпкерлік субъектілері, шағын және орта бизнес, аймақ, аймақтық экономика, шаруашылық жүргізуші субъектілер, әлеуметтік-экономикалық даму, нарық, инвестиция.

Г.С. Алтаева - Таразский региональный университет имени М.Х. Дулати, Тараз, Казахстан

РОЛЬ МАЛОГО И СРЕДНЕГО БИЗНЕСА В РАЗВИТИИ ЭКОНОМИКИ РЕГИОНА

Аннотация. Исследуя значение предпринимательства в развитии экономики Республики Казахстан, ученые в большинстве случаев считают правильным повышение своей конкурентоспособности, инновационной активности и социальной значимости в обществе. Стабильное развитие многих современных ведущих стран напрямую связано с этим сектором экономики, их количество составляет 70-99% от общего числа предприятий, 65-75% валового внутреннего продукта. В настоящее время активно обсуждается развитие малого и среднего бизнеса, поскольку они являются основополагающим и необходимым элементом системы социально-экономического развития страны. В статье автор на основе статистических данных Республики Казахстан и зарубежных стран, а также литературных источников обозначил ряд важных задач по дальнейшему развитию малого и среднего бизнеса.

Ключевые слова: малый бизнес, средний бизнес, субъекты малого и среднего предпринимательства, малый и средний бизнес, регион, региональная экономика, субъекты хозяйствования, социально-экономическое развитие, рынок, инвестиция.

Cite the article:

Altayeva, G.S. The current state and prospects for the development of small business in Kazakhstan [Text] / G.S. Altayeva // Bulletin of Dulary University. – 2024. – No.2. – P. 202-211 <https://doi.org/10.55956/ZEOA5144>

THE USE OF AUGMENTED REALITY (AR) AND VIRTUAL REALITY (VR) IN TOURISM MARKETING

Abstract. *Recent technological advancements have transformed the dynamics of interpersonal interaction and communication, creating novel avenues for engagement between companies and consumers. Virtual Reality (VR) and Augmented Reality (AR) have become pivotal innovations, offering individuals innovative tools to navigate this evolving landscape. The tourism and travel industry has notably embraced these immersive technologies. This study independently aims to explore the applications of AR and VR in tourism marketing, drawing insights from diverse sectors such as hotels, restaurants, applications, and tourism providers in Türkiye and globally. Through a comprehensive literature review, the study elucidates key concepts. Two cases, Dedeman İstanbul Hotel and Marriott International Hotels, were examined using a qualitative research approach focusing on case study analysis. The effectiveness of AR and VR technologies in promoting travel has been evaluated. These selected case studies, analyzed through inductive reasoning, serve to illustrate the varied and impactful use of AR and VR technologies in tourism marketing.*

Keywords: *Augmented Reality, Virtual Reality, Tourism Marketing, hotel, restaurant*

Introduction. In the past, advertising was mainly performed by promoting in traditional media channels by the tourism and business actors, but today with the help of the developments in information technologies and the internet; business and tourism organisations have begun to try extraordinary sources on online platforms to catch the attention of the customers [1]. This fast-paced change in Information Technologies has affected the tourism industry, especially in operational, strategic and structural processes [2]. Therefore, tourism actors have sought to utilize more creative marketing strategies to promote their products recently and they have begun to use new information technologies more actively [3]. Utilising such new technologies has also enabled destinations to have a better position in the competitive tourism industry [4]. Those Technologies have decreased the costs of the providers by helping them to be more visible and easily accessed in the market [5]. On the other part, the innovations in enhanced search engines and developments in the speed and

capacity of networks have guided tourists to plan and experience their holidays more accurately around the globe [6]. New technologies have started to be used by tourism providers in order to meet various tourist expectations. The impressive examples of these brand-new marketing technologies are augmented reality (AR) and Virtual Reality (VR). These virtual-based technologies are more easily attainable today than they were once. As of today, 3.60 billion people own a phone capable of delivering AR and there are more than 171 million VR users who have VR headsets around the world [7]. Like many parts of our daily lives, these technologies have begun to offer immersive opportunities to tourists during their purchase experience in recent years [8]. Providing tourists with an extraordinary experience of the products and destinations, AR/VR technologies can be used before, during or even after the tourism experiences.

AR and VR are used in different arenas of tourism to meet different purposes. However, this article intends to focus on their use in tourism

marketing. In this respect, the purpose of the study is to shed light on how AR and VR are used in tourism marketing procedures both in the world and in Türkiye. The significant examples of AR/VR technology user business were examined in Türkiye and the world according to the case study method.

Smart Tourism. Smartness is a product of information technology which is created after the affords for sustainability [9]. Smartness is defined as the ability to make operational decisions by utilizing real-time and real-world data from both physical and virtual sensors, as well as sophisticated analytics, modelling, optimization, and visualization integrated into business processes [10].

Smart Tourism as a concept emerged from the destination dimension and smart cities in tourism literature [11]. Later on, the concept began to take rapid concern in tourism literature. Although smart tourism destination was the first concept to gain more ground in the literature, smart tourism has become popular in different studies over time [12-14]. The inventions that form the foundation of smart tourism were introduced at the Hannover Fair during Industry 4.0, the fourth industrial revolution. Robotization smart robotics, AR, sensors, cognitive technologies, nanotechnology, internet services, internet of things, wearable technologies, smart signalling, quantum computing and big data were among the breakthroughs that enabled smart tourism that were showcased at the event [15]. With the help of the devices created with these technologies, smart tourism provides appropriate tour information to tourists and provides travel-related services such as destination, food, transportation, reservation, and travel guides [16].

Smart tourism has emerged as a result of smart technology usage in the tourism industry. Smart destination, smart hotel operation systems, smart distant video surveillance systems, smart ticketing systems, smart tourist guide systems, and smart travel bureau systems are among the developments that primarily encompass the entire tourism sector [17]. Buhalis [18] evaluates the digitalization in tourism history

as follows. In his study, he briefly summarizes the developments that started with civil aviation in 1940 to the artificial intelligence and machine learning issues that exist today. With easy access to the internet between 1990 and 2005, the eTourism era began, and business companies continued their development through e-commerce with search engines and websites such as Google and Yahoo. Furthermore, review sites like TripAdvisor and Yelp encouraged customers to share digital word-of-mouth (eWOM) reviews, boosting image promotion, and company performance. Finally, multiple technologies such as robotics, machine learning, mobile payment, and augmented as well as virtual reality have created significant changes in today's world industries. Furthermore, advanced analytical capabilities enabled by the Internet of Things, 5G (fifth-generation mobile network), Radio Frequency Identification (RFID), smartphones, mobile phones, devices that can be worn, cryptocurrency and blockchain, sensor and beacon networks, gamification, AI (artificial intelligence), and machine learning will dominate the future of tourism. In the future, these technologies are predicted to be employed more frequently [18].

Virtual Reality (Vr) and Augmented Reality (Ar) Technologies. VR is described as the usage of a computer-generated 3D environment in which the user may navigate and engage in real-time simulation using his or her five senses [19]. In the early examples of this technology, the user can view previously recorded videos recorded by 360-degree cameras on a computer screen which enables him/ her to explore the whole environment. The most popular example of this version is Google Earth. Later with smartphones, the users have had this experience to view around by rotating their phones. The latest version of VR consists of a headset which is called head-mounted display (HMD). The HDM display enables the user to see separate images and provides a natural stereo view of a 3D environment. The user wears it on like glasses or a helmet To get a 360-degree view the user moves their head and displays the environment [20].

VR focuses on enabling the user to feel as if they are in that environment by simulating a physical environment that exists or not and it gives the user a real-like feeling [21]. It gives a strong feeling of existing in a real-like virtual environment[22].The user's movements are tracked, and the virtual world is displayed synchronized with the movements [24].In advanced versions of VR, the user can experience smelling, touching, and hearing senses, they can also identify movement, heat and humidity simulations which enables them to interact with the virtual environment and perceive their experience as real [25].

VR has four main components: virtual environment, immersion, feedback from the sensory system, and interaction. The virtual world represents the imaginary world created and shared with other users. The immersion represents the experience of reality in the virtual world which is close to the real one. The graphics, sounds and other Technologies can enable the user to immerse themselves in the virtual world whilst using the technology. The sensory feedback represents the feeling that the user experiences during their actions in the virtual world which may include the senses like taste, smell and touching. The interactivity represents the real-time interaction which enables inclusion and immersion to users with the VR system[26].

VR technology's history dates back to several decades with the developments in technology. The first examples can be found in the 1960s when computer scientist Ivan Sutherland created the basic unique head-mounted display (HMD) mechanism called "Sword of Damocles" in 1968. After that Morton Heilig made the Sensorama, a machine that laid the groundwork for immersive multisensory experiences. Later in the 1970s, the military used flight simulators to replicate the flying experience of the pilots. Advances in technology like graphics processing, and motion tracking have enabled developments in VR too in the 2010s. Palmer Luckey developed the Oculus Rift, a high-quality VR headset, which is accepted as the first steps of modern VR. Recently, various

companies, like HTC (Vive), and Sony (PlayStation VR) introduced their own headset and VR has become popular in especially gaming and entertainment. Advances in VR technology have come with improvements in display resolution, tracking systems, feedback, and the development of standalone VR headsets[27].VR is predicted to play an increasingly crucial role in various fields such as tourism as technology advances.

Augmented Reality (Ar).Augmented Reality (AR) is described as the addition of virtual objects to the actual worldrather than involving the user in a completely virtual environment [28]. Guttentag (2010) emphasizes its function of enhancing the actual world with the help of layers of images created by a computer using different devices and he claims that AR is a version of VR. However, Milgram et al. [29]claim that AR is different from VR in that it is based on real-world objects whilst VR is based on completely unnatural, synthetic, computer-based objects. They represent this relationship as in the Reality- Virtuality (RV) Continuum (Figure 1). Tang (et al, 1998) backs up this assertion by stating that virtual reality employs only virtual surroundings with artificially generated pictures and animations by a computer, whereas AR uses real-world environments with virtual things [30].

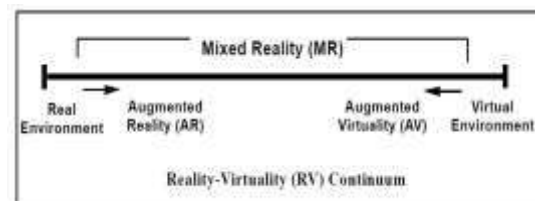

Figure 1. Reality -Virtuality (RV) Continuum
Source: Milgram et al., 1994, p. 283.[29].

In Figure 1, AR is presented as a part of the mixed reality in the reality-virtuality continuum. VR and AR, where real objects are accompanied by virtual objects, change the surrounding environment. AR augments physical reality by merging virtual items into real-world settings. As a result, developed virtual items become an integral component of the real world[29].

AR dates back to the 1960s, however, only in 1990, the phrase "augmented reality" was coined by Tom Caudell, a Boeing expert to describe an aircraft digital display system. In the mid-2000s, AR began to be used in different fields like the gaming industry and also AR-enhanced navigation systems. With the improvements of smartphones, a widespread platform for AR applications has emerged and developers have begun to create digital AR applications. In 2016 a game, The Pokemon Go proved the potential of AR around the world causing investment and interest towards AR technology across different industries [31].

The Use of Virtual Reality (Vr) and Augmented Reality (Ar) Technologies in Tourism. Once used mainly in entertaining fields like gaming VR and AR are the widely used innovations of today in different fields. Tourism is one of the sectors it is widely used today with others like communication, robotics, military and automotive [29, 32, 33, 34].

Although VR and AR are mostly used to visualise touristic destinations enriching the touristic experiences they can also be used for marketing purposes for the promotion of the destination during and before the purchasing processes [35]. AR and VR can also provide accessibility to people with enriched information about tourism destinations. The purchase experience may also be altered by the use of AR and VR. Tourists may have the opportunity to visualise the destinations in virtual environments. They may even experience tours and get information about services in first-hand accounts. They can see the dishes on a plate at the virtual restaurant or see their rooms in advance exactly the same as the actual ones in a virtual environment (Photograph -1,2. Discover the virtual world of Shangri-La Hotels & Resorts.).

Photograph- 1,2. Discover the Virtual World of Shangri-La Hotels & Resorts

Source: <https://www.shangri-la.com/vr/en/index.htm>

Accessed in : 01.01.2024

Photograph-1,2 display Shangri-La Hotels and Resorts which enables the visitors to experience the services before their visit with 360-degree visualised content.

The utilisation of AR and VR innovations in tourism, especially in marketing and promoting processes will also help providers to decrease their costs, to be up to date and to raise their attractiveness in the eye of the tourists [36].

In the past, accommodation was provided only to meet the basic needs of the guests such as beds and meals, however today, With the fourth industrial revolution and the introduction of the Internet of Things, robots, big data, VR, AR and RFID technologies have begun to be utilised in accommodation establishments more often [37]. The use of AR and VR technology by travel agency employees in destination marketing facilitates their working conditions and also helps increase product sales [38]. In addition, those

applications provide customers with extraordinary experiences, they also contribute to reducing costs and facilitating consumer feedback, thus providing businesses with a sustainable competitive advantage. They are also used in catering to reduce the waiting time of guests and save time and energy [39]. For example, a restaurant that originated in Italy, PizzaExpress enhanced smartphones with AR technology, letting guests play a 1-minute football game whilst they waited for their pizza to be prepared. An established soft drink manufacturer in Britain, Robinsons Fruit Shoot used AR to promote its product and to turn children's colouring placemats into interactive activities at several restaurants throughout the nation. Also, takeout establishments like Pizza Hut, an American restaurant company, partnered with Pac-Man to create a limited-edition pizza package that utilizes AR to bring the famous game to life. Consumers could experience nostalgia by scanning the QR code on the package (Ferrandez, 2024). [40].

Conditions and methods of research. In this study, an example of an AR application from the world and an example of a VR application from Türkiye and their utilisation in tourism marketing were examined. The first section included a literature review and a detailed explanation of the topics. Then, as one of the qualitative research approaches, a case study (case study analysis) was performed. Qualitative research is defined as a study that employs qualitative data-gathering techniques such as observation, interviews, and document analysis, as well as a qualitative process to disclose perceptions and happenings in the natural environment realistically and comprehensively [41]. A case study is a type of qualitative study where the researcher investigates one or a few situations in depth over a limited period of time using data collection tools that include a variety of sources (observations, interviews, visuals and audio, documents, reports), situations, and themes that relate to the situation [42]. In this study, two cases (İstanbul- Dedeman Hotel and Marriott International Hotels) were analyzed, and evaluations were made on the use of AR and VR

technologies in terms of tourism marketing. The selected examples are intended to portray the use of AR and VR innovations according to inductive reasoning in the arena of tourism in Türkiye and the world. This research depends on a case study on the question "What role and importance do AR and VR applications play in tourism marketing in Türkiye and the world?"

Research results. The Use of AR and VR Technologies in the World in Tourism Marketing. AR and VR are also utilised in promotion and marketing in tourism. Several hotels, restaurants and travel agencies have been using AR and VR in their offerings and promotional campaigns today. In this part of the article, the examples of the establishments that use AR will be exemplified under the headings: "Hotels, Restaurants, Tourism Providers, Museums, Apps for Travel" and different establishments around the world using VR also be exemplified. At the end of this section, Marriott Hotels, which uses VR at their service will be presented in detail as a case study.

Organizations Worldwide Using AR as a Tourism Marketing Tool

Holiday Inn: The hotel offers a unique and enjoyable interactive experience for visitors by utilizing AR technology in a feature that lets users point their smartphones to see virtual representations of well-known celebrities throughout the hotel [43].

Kabaq: This business specializes in AR menu experiences that let customers see 3D models of meals and visualize their dishes through the use of cutting-edge scanning technology and gamification before placing an order [44].

Domino's: The "New Pizza Chef" program, introduced by the pizza chain Domino's, lets customers customize their orders by letting them construct their own pizza [40].

Tourism Providers: Expedia: Expedia has been using AR to create virtual tours of hotel rooms and holiday spots [45].

Airbnb: To enhance the user experience, Airbnb has experimented with AR, offering virtual tours of available rental units [45].

Museums: AR is frequently used by museums and historical sites to provide guided tours and

interactive exhibits. For instance, the Louvre in Paris uses AR to offer more details about its collection of artwork [46].

Apps for Travel: Google Maps: In certain places, AR navigation for walking directions is available thanks to Google's integration of AR elements into the Maps app [47].

The Worldwide Organizations Using VR as a Tourism Marketing Tool. VR is used in the tourism arena to produce captivating and immersive marketing campaigns that give prospective tourists an inside look at places and distinctive experiences. Such advertising works best when it arouses feelings and encourages travel to actual places [36]. Here are examples of VR use in tourism marketing.

Tourism Australia's Virtual Kangaroo Island: To promote Kangaroo Island, Tourism Australia developed a VR experience. Users received VR headsets, which let them digitally experience the island's natural beauty, fauna, and tourist destinations. The goal of the campaign was to encourage tourists to go there in person Higgins-Desbiolles. [48].

The Australian Airline Qantas' VR Tours of Destinations: The Australian airline Qantas has included a VR experience in a few of its lounges. VR headsets may be used by travellers to take virtual tours of Australian locations while they wait for their flights, which would help them plan their trips and motivate them to see more of the country [49].

Travel Business Thomas Cook in the UK: Travel business Thomas Cook in the UK experimented with using VR in their stores, providing clients with virtual tours of various vacation spots. This made it possible for prospective visitors to take in the sights and sounds of other places before making a reservation [50].

VisitScotland's Virtual Reality Experience for The Kelpies: The Kelpies are a well-known sight in Scotland. Users could "ride" on the back of a legendary water horse in the VR experience, which offered an immersive and distinctive viewpoint of the sculptures [51].

VR Videos in 360 degrees from Dubai Tourism: The Tourism Board of Dubai unveiled 360-degree VR videos that highlighted the city's landmarks, five-star hotels, and cultural events. The objective of this immersive video was to captivate prospective travellers and provide them with a preview of Dubai's offerings [52].

Virtual Safari Tours by South African Tourism: A virtual safari tour is available to consumers through a VR experience created by South African Tourism. This promoted South Africa as a safari destination by giving potential tourists a taste of the country's wildlife and sceneries [53].

The Wild Within Virtual Reality Campaign by Destination British Columbia: With the debut of "The Wild Within," a virtual tour of the province's natural wonders is offered by Destination British Columbia. The goal of the immersive experience was to stimulate curiosity and investigation [54].

A Case Study of a Hotel which Uses VR at Their Service: Marriott International Hotels. Marriott International is one of the first tourism actors that has used VR technology. To improve visitors' stays, Marriott has experimented with VR in the form of virtual room tours and interactive activities [55]. VR postcards were used by certain Marriott Hotels to promote other Marriott sites and hotels while enabling visitors to virtually tour a variety of Marriott destinations across the globe using VR headsets in their rooms [56].

Marriott, a globally significant hotel chain, has implemented technological tools that allow prospective guests to learn about hotel operations, thereby mitigating uncertainties and streamlining reservation processes.

Marriott Hotels introduces the ground-breaking VRoom Service (Photograph-1,2) in response to the challenge of reinventing the travel experience. The Marriott Hotel offers its visitors more than just scenic locations; through the world's first in-room VR Travel experiences, it tells sympathetic personal stories. This program is motivated by the realization that authentic travel experiences are more than just stamps on a

passport. Marriott hopes to motivate visitors to reevaluate their travel expectations and take on new experiences by showcasing the personal lives, professions, and tales of travellers through the use of VR. Here the hotel aims to promote its services for the next marketing processes.

Photograph-1,2. Marriott Hotels' VRoom Service, the VR Postcard experience

Source:

(<https://framestorevr.com/marriott-vr-postcards> accessed on 07.01.2024)

The main concept of this service is it takes the form of in-room VR Travel experiences, which include trip journals from three international explorers visiting various locations like the Andes highlands in Chile and locals in rural Rwanda (Photograph-3.4).

Photograph-3.4. Locals in Rural Rwanda and Andes Highlands in Chile through The Virtual Tour

Source:

(<https://www.cococattano.com/work/marriott-vr-postcards>, accessed on 07.01.2024)

The impact is obvious on social media and PR channels, with five hundred million views on social media and three hundred million PR interactions. Marriott Hotels have successfully merged technology and travel by enabling their customers in New York and London to order the VR Postcard experience through room service. VR travel offers a compelling connection between

technology and the travel business, as VRoom Service exemplifies thus enabling the hotel to promote its products innovatively as a brand-new example of marketing in tourism.

Marriott also has an application called "The Marriott Teleporter" (Photograph -6). It enables the users to experience the first-ever 4D VR travel. The Marriott application was introduced at an event in New York.

Photograph -5 The Marriott Teleporter in New York

Source: <https://framestorevr.com/marriott>, accessed on 07.01.2024

Marriott extended an invitation to #GetTeleported to everyone in the world from the lobby of the JW Marriott in the heart of Washington, DC. Winners were invited to the debut of the campaign, which began with a Reddit post asking people, "Why should you be one of the first to experience virtual travel?" The virtual experience began with a tour of the brand-new Marriott Greatroom lobby and concluded with the tourist arriving at a black sand beach on Maui via a light tunnel (Photograph-6,7).

Photograph-6,7. Virtual Experience from the Marriott Greatroom Lobby to Black Sand Beach on Maui

Source:

<https://www.youtube.com/watch?v=AWxSOjfqMvI>, accessed on 01.01.2024

In addition, users were given access to 360-degree live-action video that was blended with authentic computer-generated visuals to create an almost realistic experience. Possible visitors were shown some content along with VR goggles and extra 4D features including heat, wind, and shaking floors. With this application the hotel plans to persuade visitors to visit these destinations and stay in Marriott hotels in various places of the world.

The Use of AR and VR Technologies in Türkiye in Tourism Marketing. The use of AR and VR in promotion and marketing in Türkiye's tourism marketing is limited when compared to the world. Only a couple of restaurants and hotels have been using AR in terms of tourism marketing in Türkiye. However, as of the date the study was prepared, only Dedeman İstanbul Hotel has been spotted in the literature review as a VR provider in their offerings and promotional campaigns. The hotels and restaurants using AR in Türkiye will be presented in this section. Then Dedeman İstanbul Hotel which uses AR (also VR) in their service will be presented in detail as a case study.

Here are a few examples of AR applications from hotels and restaurants from Türkiye:

Zeydem Suites: Converted from a 150-year-old Greek mansion into a hotel, Zeydem Suites has rock suites on an area of 1500 square meters in Esbelli, the historical street of Ürgüp. The visitors can view the hotel and its rooms with AR in the form of 3D virtual room tours through the website of the hotel (<https://zeydemsuites.com>, accessed on 06.01.2024).

Çırağan Palace Kempinski: A five-star hotel in the Kempinski Hotels brand, Çırağan Palace Kempinski was once an Ottoman palace. It is situated in Istanbul, Türkiye, between Beşiktaş and Ortaköy, on the European side of the Bosphorus. Through a 3D virtual tour, visitors may investigate the amazing atmosphere of the palace as though they were physically present. More than 400 locations across the palace are scanned, allowing guests to move around as though it were

real (<https://surveyhands.com/works/ciragan-palace-kempinski-3d-virtual-tour/>, accessed on 06.01.2024).

Restaurants: Kolcuoğlu Ürgüp Restaurant: Kolcuoğlu Ürgüp Restaurant, which has a history of 350 years, started to serve under the Kolcuoğlu Ürgüp brand after meticulous restoration works that started in 2003 and lasted 6 years. Visitors can see the restaurant's service areas and the location of the tables in 3D through the website. However, a 3D display of the menus is not currently available yet (<https://matterport.com/discover/space/cEHdpHohTqZ>, accessed on 06.01.2024).

Tarihi Sultanbahtî Köftecisi/Sultanahmet: The restaurant, established in Sultanahmet Divanyolu Street in 1982, offers products of Ottoman-Turkish cuisine. Visitors can taste Turkish cuisine at the Historical Sultanbahtî Köftecisi located in Sultanahmet Square, Istanbul, while also seeing the historical texture and impressive design in 3D on the website (<https://sultanbahtikoftecisi.com/hakkimizda/>, accessed on 06.01.2024).

A Case Study of a Hotel which Uses AR at Their Service: Dedeman İstanbul Hotel. AR tours are one of the most important visual resources that can directly affect visitors' decision-making processes, especially at hotels. AR tour allows domestic or international guests to see all the details of the hotel they will stay in before their accommodation. Dedeman İstanbul is one of the few tourism actors in Türkiye that use AR technology. To improve visitors' stays, Dedeman İstanbul enables a virtual visit for its guests through its website. The website also enables VR mode for the guests. Considering that the photos and videos presented on their websites are not enough to attract the attention of the guests and be successful in convincing them, Dedeman Hotels Group includes AR tours on their websites. 360° Virtual Tours, where every detail of the facilities can be seen and thus it aims to attract the guests and affect their booking intentions positively. The tour begins in front of the hotel, the hotel may also be viewed panoramic (Photograph-8,9).

Photograph-8,9. Dedeman İstanbul Street View and Panoramic View.

Source:<https://www.sanal-tur.com/galeri/dedeman-istanbul/>, accessed on 07.01.2024

The visitors may either follow the arrows on the screen or the menü on the left. They explore the hotel through a 360° Virtual Tour. On the menu, there is also VR mode which enables users to take the tour in VR either with VR glasses or on a split screen (Photograph-10,11).

Photograph- 10,11. Dedeman İstanbul, Lobby Tour in VR Mode.

Source:<https://www.sanal-tur.com/galeri/dedeman-istanbul/>, accessed on 07.01.2024

The visitors can view the lobby, rooms, restaurants and spa centre through the tour. The tour only enables the guests to view the hotel. The

guests are unable to see the menu on the tour or watch the view. They just can have information about the facility. They can see what the restaurants and rooms are like (Figure- 13,14).

Photograph - 12,13 Dedeman İstanbul, a Room and the Restaurant
Source:<https://www.sanal-tur.com/galeri/dedeman-istanbul/>, accessed on 07.01.2024

Considering the utilisation of smart technologies such as AR and VR in tourism, especially in tourism marketing, only a few examples can be taken into consideration. Dedeman İstanbul is one of the finest examples of them.

Discussion of the results.A new era in product promotion has begun for several hotels, restaurants, and travel agencies worldwide thanks to AR and VR technologies. Despite its attractiveness, this technology is new and expensive. For this reason, it is currently used only by a small number of more powerful hotel chains with the necessary investment. Türkiye uses it even less frequently than the rest of the globe. Future tourism marketing will make greater use of AR and VR technologies since they provide travelers with novel experiences, diverge from traditional promotional efforts, spark interest, and make use of technical instruments' allure. Türkiye will contribute to its promotion and revenues by expanding the use of AR and VR especially in tourism marketing in the future. Based on the study's findings, it can be concluded that Türkiye is just getting started with AR and VR applications. On the other hand, Türkiye will experience a major boost in tourism promotion if AR and VR technologies are fully integrated, similar to other successful cases worldwide.

Conclusion. The research outcomes underscore the transformative influence of AR and VR in the arena of tourism marketing. The immersive quality of AR and VR applications has proven to be a powerful attraction for customers, impacting their decisions to make reservations at hotels and restaurants. These technologies are attractive because they can produce memorable and captivating experiences that enhance the

overall attractiveness of travel-related products. It is essential to note, nevertheless, that AR and VR are only now beginning to be widely used in the travel and tourist sector. Because the technology is still relatively new, it is not widely used even if it shows promise in the world and the scope of Türkiye. Furthermore, compared to worldwide trends, the high implementation costs of AR and VR systems limit their current utilization and prevent their general adoption.

There is a definite trend towards higher use in the future despite these constraints. It is anticipated that AR and VR technologies will become more widely used in travel and tourism marketing as they become more accessible and affordable. As these technologies become more widely available and affordable, the industry expects a broader integration of them, therefore the current restricted utilization can be assumed probably just as a temporary phase.

Essentially, the study finds that although the current state of tourism marketing may be marked by a restricted and relatively exclusive use of AR and VR, the potential advantages—like increased consumer engagement and conversion rates—place these technologies as essential parts of the marketing toolkit for hotels, restaurants, and other tourism providers in the future. The trend suggests that in the future, AR and VR will be crucial in determining how tourism experiences are portrayed, providing an interesting and technologically advanced window into the business environment.

On a global scale, several strategic considerations for businesses and industry stakeholders are suggested by the revolutionary potential of AR and VR in tourism promotion and marketing. Collaborative efforts are essential to enable widespread adoption. In addition to fostering interoperability, setting worldwide standards for AR and VR technology would help reduce prices, opening up these advances to a

wider range of organizations. Technology consortiums and industry associations ought to take the lead in encouraging this kind of cooperation. Furthermore, to explain these technologies to organizations worldwide, educational programs are essential. Global collaborations between tech companies and travel businesses can spur innovation and assist in creating more specialized, approachable solutions that appeal to a range of customers. International policymakers should think about establishing a regulatory framework that is conducive to innovation, and cross-border projects can share best practices and quicken the adoption curve.

In the specific context of Türkiye's tourism arena, there are some opportunities and challenges for the implementation of AR and VR in tourism promotion and marketing. To pool resources and share experience, local enterprises should look into joint ventures within Türkiye. This would help to establish a conducive ecosystem for technological advancement. Türkiye has distinct advantages that can be enhanced by AR and VR applications because of its rich cultural and historical resources. Companies should concentrate on modifying their marketing tactics to highlight these resources and produce immersive experiences that appeal to consumers in both domestic and foreign markets. Furthermore, developing alliances between Türkiye's technology suppliers and tourism stakeholders can spur creativity and advance the creation of apps that are especially suited to the distinctive features of the regional market. The governments should need to build a supportive regulatory environment, offer incentives and subsidies, and remove the initial cost challenges to encourage wider use. In the end, the integration of AR and VR technologies into tourism promotion and marketing in Türkiye will support the ongoing development of Türkiye's tourism industry.

References

1. Chao, C. N., Corus, C., & Li, T. (2012). Balancing traditional media and online advertising strategy. *International Journal of Business, Marketing, and Decision Sciences*, 5(2), 12-25.

2. Buhalis, D. and Egger, R. (2006), "Informations- und kommunikationstechnologien als mittel zur prozess- und produktinnovation für den unternehmer", in Peters, M. and Pikkemaat, B. (Eds), *Innovationen im Tourismus*, Dt. Ges. f. Tourismuswissen, Berlin, pp. 163-176.
3. Subawa, N. S., Widhiasthini, N. W., Astawa, I. P., Dwiatmadja, C., & Permatasari, N. P. I. (2021). The practices of virtual reality marketing in the tourism sector, a case study of Bali, Indonesia. *Current Issues in Tourism*, 24(23), 3284-3295.
4. Van Krevelen, D. W. F., & Poelman, R. (2010). A survey of augmented reality technologies, applications and limitations. *International journal of virtual reality*, 9(2), 1-20.
5. Buhalis, D. (2000). Marketing the competitive destination of the future. *Tourism management*, 21(1), 97-116.
6. Buhalis, D., & Law, R. (2008). Progress in information technology and tourism management: 20 years on and 10 years after the Internet—The state of eTourism research. *Tourism management*, 29(4), 609-623.
7. Statista. (2024). "Number of Virtual Reality (VR) and Augmented Reality (AR) Users" Accessed on 26.12.2023. <https://www.statista.com/topics/3286/augmented-reality-ar/#topicOverview>
8. Loureiro, S. M. C., Guerreiro, J., & Ali, F. (2020). 20 years of research on virtual reality and augmented reality in tourism context: A text-mining approach. *Tourism management*, 77, 104028.
9. Gajdošík, T. (2018). Smart tourism: Concepts And Insights From Central Europe. *Czech Journal Of Tourism*. 7(1),25-44.
10. Harrison, C., Eckman, B., Hamilton, R., Hartswick, P., Kalagnanam, J., Paraszczak, J. ve Williams, P. (2010). Foundations For Smarter Cities. *IBM Journal of Research and Development*, 54(4), 1-16.
11. Cohen, E. (1979). A phenomenology of tourist experiences. *Sociology*, 13(2), 179-201.
12. Jeong, M., & Shin, H. H. (2020). Tourists' experiences with smart tourism technology at smart destinations and their behavior intentions. *Journal of Travel Research*, 59(8), 1464-1477.
13. Gretzel, U., Sigala, M., Xiang, Z., & Koo, C. (2015). Smart tourism: foundations and developments. *Electronic markets*, 25, 179-188.
14. Buhalis, D., & Amaranggana, A. (2013). Smart tourism destinations. In *Information and Communication Technologies in Tourism 2014: Proceedings of the International Conference in Dublin, Ireland, January 21-24, 2014* (pp. 553-564). Springer International Publishing.
15. Dalkiran, G. B. (2022). The effects of industry 4.0 components on the tourism sector. *Logistics 4.0 and Future of Supply Chains*, 235-250.
16. Koo, C., Shin, S., Kim, K., Kim, C., & Chung, N. (2013). Smart Tourism of the Korea: A Case Study. *PACIS 2013 Proceedings*
17. Savić, J. ve Pavlović, G. (2018). Analysis of factors of smart tourism development inSerbia. *Hotel and Tourism Management*, 6(1), 81-91.
18. Buhalis, D. (2019). Technology in tourism-from information communication technologies to eTourism and smart tourism towards ambient intelligence tourism: A perspective article. *Tourism Review*. 75(1), 267–272.
19. Guttentag, D. A. (2010). Virtual reality: Applications and implications for tourism. *Tourism management*, 31(5), 637-651.
20. Adachi, R., Cramer, E. M., & Song, H. (2022). Using virtual reality for tourism marketing: A mediating role of self-presence. *The Social Science Journal*, 59(4), 657-670.
21. Akpınar, Y. (1999). *Bilgisayar destekli öğretim ve uygulamalar*. Ankara: Anı Yayıncılık.
22. Burdea, G. ve Coiffet, P. (2003). *Virtual reality technology*. (2). New York: John Wiley and Sons, Inc.
23. Strategic Direction. (2016). A new democracy for new media: challenges to traditional media and adapting to modern consumers", *Strategic Direction* (online), 32(11): 7-9. Available: <https://www.emerald.com/insight/content/doi/10.1108/SD-08-2016-0123/full/html> (Accessed 26.12.2023).
24. Linowes, J. (2018). *Unity virtual reality projects: Learn virtual reality by developing more than 10 engaging projects with unity*. (2). Birmingham: Packt Publishing Ltd.
25. Gutiérrez, M., Vexo, F. ve Thalmann, D. (2008). *Stepping into virtual reality*. London: Springer.
26. Sherman, W. R. ve Craig A. B. (2003). *Understanding virtual reality*, Elsevier Science, USA.
27. Virtualspeech, (2023), <https://virtualspeech.com/blog/history-of-vr>, accessed in 31.12.2023.
28. Bimber, Oliver and Raskar, Ramesh. (2005). *Spatial Augmented Reality: Merging Real and Virtual Worlds*. Massachusetts: AK Peters/CRC.

29. Milgram, P., Zhai, S., Drascic, D., & Grodski, J. (1993, July). Applications of augmented reality for human-robot communication. In *Proceedings of 1993 IEEE/RSJ International Conference on Intelligent Robots and Systems (IROS'93)* (Vol. 3, pp. 1467-1472). IEEE.
30. Tang, S. L., Kwok, C. K., Teo, M. Y., Sing, N. W., & Ling, K. V. (1998). Augmented reality systems for medical applications. *IEEE engineering in medicine and biology magazine*, 17(3), 49-58.
31. Berryman, D. R. (2012). Augmented reality: a review. *Medical reference services quarterly*, 31(2), 212-218.
32. Regenbrecht, H., Baratoff, G., & Wilke, W. (2005). Augmented reality projects in the automotive and aerospace industries. *IEEE computer graphics and applications*, 25(6), 48-56.
33. Livingston, M. A., Rosenblum, L. J., Brown, D. G., Schmidt, G. S., Julier, S. J., Bailiot, Y. Bailiot, J. Swan, Z. Ai, and P. Maassel (2011). Military applications of augmented reality. *Handbook of augmented reality*, 671-706.
34. Yung, R., & Khoo-Lattimore, C. (2019). New realities: a systematic literature review on virtual reality and augmented reality in tourism research. *Current issues in tourism*, 22(17), 2056-2081.
35. Reis, J. L., Peter, M. K., Cayolla, R., & Bogdanovic, Z. (2021). Marketing and smart technologies. *Proceedings of ICMarTech*, 1.
36. Cranmer, E. E., tom Dieck, M. C., & Fountoulaki, P. (2020). Exploring the value of augmented reality for tourism. *Tourism Management Perspectives*, 35, 100672.
37. Karaman, A., Şimşek, G. ve Karaman, E. E. (2019). Akıllı Otel İşletmeciliği Ve Turizm 4.0. A. Karaman & K. Sayın (Eds.). *Dijital Turizm Sektörünün Yeni Geleceği*. Konya: Eğitim Yayınevi
38. Özbek, Ö. ve Ünüsan, Ç. (2018). Artırılmış gerçeklik uygulamalarının destinasyon pazarlamasında incelenmesi: Seyahat acentaları ile ilgili bir araştırma. *Journal of International Social Research*, 11(59), 1033-1047.
39. Cankül, D., Doğan, A. ve Sönmez, B. (2018). Yiyecek-içecek işletmelerinde inovasyon ve artırılmış gerçeklik uygulamaları. *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 10(3), 576-591.
40. Pavlov D. (2024). Examples of How AR Can Be Used in Restaurants and Bars, <https://smarttek.solutions/blog/ar-for-restaurants>, Accessed on 06.01.2024.
41. Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2008), *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri* (6. Baskı), Ankara: Seçkin Yayıncılık.
42. Creswell, J. W. (2007), *Qualitative Inquiry & Research Design – Choosing Among Five Approaches*, 2nd ed., SAGE Publications: Thousand Oaks, California
43. Martins, L. M. (2017). Augmented Reality in Hotels Use Case - Holiday Inn, the first ever. <https://www.linkedin.com/pulse/augmented-reality-hotels-use-case-holiday-inn-first-lu%C3%ADs,Accessed> in 06.01.2024
44. Todorović, V., Milić, N., & Lazarević, M. (2019). Augmented Reality in Food production traceability–use case. In *IEEE EUROCON 2019-18th International Conference on Smart Technologies* (pp. 1-5). IEEE.
45. Costin, H., & Eslava, A. (2022). Emerging Technology Trends in Hospitality and Tourism. University of South Florida (USF) M3 Publishing, 17(9781732127593), 11.
46. Rhodes, G. A. (2015). Future museums now—augmented reality musings. *Public Art Dialogue*, 5(1), 59-79.
47. Hui, L., Hung, F. Y., Chien, Y. L., Tsai, W. T., & Shie, J. J. (2014, July). Mobile augmented reality of tourism-Yilan hot spring. In *2014 7th International Conference on Ubi-Media Computing and Workshops* (pp. 209-214). IEEE.
48. Higgins-Desbiolles, F. (2018). Event tourism and event imposition: A critical case study from Kangaroo Island, South Australia. *Tourism Management*, 64, 73-86.
49. Mofokeng, N. E. M., & Matima, T. K. (2018). Future tourism trends: Virtual reality based tourism utilizing distributed ledger technologies. *African Journal of Hospitality, Tourism and Leisure*, 7(3), 1-14.
50. Acir, E. (2019), Video games, virtual reality and augmented reality applications in tourism promotion and marketing. In *9th Advances in hospitality and tourism marketing and management conference proceedings*.
51. Brinkman, H. R. (2020). *Videogame Tourism: Spawning the Digital into the Physical Realm in the British Isles* (Doctoral dissertation, The University of Wisconsin-Milwaukee).
52. Laukkanen, E., & Johansson, K. (2017). Comparing the Effects of a 2D Video to a Multisensory Video on a Destination Image–Case Study of Dubai.
53. Lekgau, R. J., Harilal, V., & Feni, A. (2021). Reimagining tourism: COVID-19 and the potential of virtual tourism in South Africa. *African Journal of Hospitality, Tourism and Leisure*, 10(4), 1516-1532.

54. Hudson, S., & Li, J. (2018). Destination branding. C. Cooper, S. Volo, WC Gartner (eds.) The Sage Handbook of Tourism Management, 219-236.
55. Taylor, M. (2018). Marriott Launches Augmented Reality App. Tech Pulse. Available.
56. Bharwani, S., & Mathews, D. (2021). Techno-business strategies for enhancing guest experience in luxury hotels: a managerial perspective. Worldwide Hospitality and Tourism Themes, 13(2), 168-185.
57. Ferrandez, C. (2024). Augmented reality restaurant experiences: 5 examples (2024) <https://poplar.studio/blog/augmented-reality-restaurant-experiences-5-examples>, Accessed on 06.01.2024

Material received on 15.02.24

С.Улусой - Кастамону Университеті, Түркия

ТУРИСТИК МАРКЕТИНГТЕ ТОЛЫҚТЫРЫЛҒАН ШЫНДЫҚТЫ (AR) ЖӘНЕ ВИРТУАЛДЫ ШЫНДЫҚТЫ (VR) ПАЙДАЛАНУ

Андатпа. Қазіргі технологиялық жетістіктер тұлғааралық қарым-қатынас және коммуникация динамикасын өзгертіп, компаниялар мен тұтынушылар арасындағы өзара әрекеттесудің жаңа жолдарын жасады. Виртуалды Шындық (VR) және Толықтырылған Шындық (AR) жеке тұлғаларға осы дамып келе жатқан технологияларға бейімделу үшін инновациялық құралдарды ұсынады. Туризм және туризм индустриясы осы иммерсивті технологияларды ерекше қолданды. Бұл зерттеу Түркиядағы және дүние жүзіндегі қонақүйлер, мейрамханалар, қолданбалар және туристік провайдерлер сияқты әртүрлі секторлардан ақпарат ала отырып, Туристік маркетингтегі AR және VR қолданбаларын дербес зерттеуге бағытталған. Әдебиеттерді жан-жақты шолу арқылы зерттеу негізгі ұғымдарды түсіндіреді. Екі кейс, Dedeman Istanbul Hotel Және Marriott International Hotels, жағдайлық зерттеулерді талдауға бағытталған сапалы зерттеу тәсілін қолдана отырып зерттелді. Саяхатты ілгерілетудегі AR және VR технологияларының тиімділігі бағаланды. Индуктивті пайымдау арқылы талданған осы таңдалған тақырыптар зерттеулер туристік маркетингте AR және VR технологияларын әртүрлі және тиімді пайдалануды көрсетуге қызмет етеді.

Тірек сөздер: толықтырылған шындық, виртуалды шындық, туристік маркетинг, қонақ үй, мейрамхана

С.Улусой - Университет Кастамону, Туриция

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ДОПОЛНЕННОЙ РЕАЛЬНОСТИ (AR) И ВИРТУАЛЬНОЙ РЕАЛЬНОСТИ (VR) В ТУРИСТИЧЕСКОМ МАРКЕТИНГЕ

Аннотация. Современные технологические достижения изменили динамику межличностного взаимодействия и коммуникации, создав новые возможности для взаимодействия между компаниями и потребителями. Виртуальная реальность (VR) и дополненная реальность (AR) стали ключевыми инновациями, предлагая людям инновационные инструменты для ориентации в этом меняющейся технологии. Индустрия туризма особенно активно использует эти иммерсивные технологии. Это независимое исследование направлено на изучение применения AR и VR в туристическом маркетинге, опираясь на информацию из различных секторов, таких как отели,

рестораны, приложения и поставщики туристических услуг в Турции и во всем мире. Благодаря всестороннему обзору литературы в исследовании разъясняются ключевые концепции. Два кейса, Dedeman Istanbul Hotel и Marriott International Hotels, были рассмотрены с использованием качественного исследовательского подхода, сосредоточенного на анализе конкретных случаев. Была проведена оценка эффективности технологий дополненной реальности и виртуальной реальности в продвижении путешествий. Эти отобранные тематические исследования, проанализированные с помощью индуктивных рассуждений, служат иллюстрацией разнообразного и эффективного использования технологий дополненной реальности и виртуальной реальности VR в туристическом маркетинге.

Ключевые слова: дополненная реальность, виртуальная реальность, туристический маркетинг, отель, ресторан

Cite the article:

Ulusoy, S. The use of augmented reality (AR) and virtual reality (VR) in tourism marketing [Text] / S. Ulusoy // Bulletin of Dumlupınar University – 2024. – No.2. –P. 212-225 <https://doi.org/10.55956/XRLV7458>

У.А. Орынбаева *

Техника ғылымдарының кандидаты
М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті
Тараз, Қазақстан
orynbaeva.1966@mail.ru

А.А. Бапанов

PhD
М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті
Тараз, Қазақстан
arseniy.bapanov@gmail.com

ҚОНАҚ ҮЙ ҚЫЗМЕТІНІҢ БИЗНЕС - ПРОЦЕСТЕРІН МОДЕЛЬДЕУ

Аннотация. Мақала қонақ үй кәсіпорындарында бизнес процестерді басқару мен модельдеуге арналған. Бүгінгі таңда қонақ үй бизнесінің даму тенденцияларының бірі бәсекелестіктің едәуір артуы. Сондықтан қонақ үй кәсіпорындары бәсекелестік артықшылыққа қол жеткізулері үшін тұтынушыларды тартуға, сапалы қызмет көрсетуге және қонақ үй имиджін арттыруға бағытталған әртүрлі тәсілдер мен құралдарды қолданады. Қонақ үй кәсіпорындары үшін осындай тәсілдердің бірі- инновациялық және тиімді бизнес-процестерді енгізіп, соған сәйкес басқару. Кәсіпорын іс-әрекетін сапалы басқаруда процестік тәсілді тиімді қолданудың келесі қажетті сатысы бизнес процестерді модельдеу болып табылады. Зерттеу барысында BPMN стандартталған әдістемесі көмегімен қонақ үй қызметтерін көрсетудің бизнес процестерінің диаграммалары жасалды. Бұл BPMN диаграммалары арқылы бүкіл процестің нақты нәтижесі не екендігін айқындауға және кәсіпорынның қызметін талдауға болады. Ұсынылып отырған модельдер қонақ үйдің қызмет көрсетулерін ұйымдастырудың стандарттарын әзірлеуде, қонақ үй қызметіндегі әлсіз және осал тұстарын анықтауда, қонақ үй персоналын оқытуда, сонымен қатар жоғары білікті мамандарды даярлаудың оқу процесінде қолданыла алады.

Тірек сөздер: қонақ үй, қонақ үй қызметі, бизнес-процесс, модельдеу, диаграмма, BPMN, басқару, процестік тәсіл.

Кіріспе. Қонақ үй - тұтынушыларға орналастыру құралдарында уақытша тұру қызметін, сондай-ақ осы уақытша тұрумен байланысты қызмет көрсетулерді, мысалы, нөмірлердің, жалпы қоғамдық жайлардың тазалығын қамтамасыз ету, тамақтандыру, киім жуу, жеке мүліктерді сақтау және т.б көптеген қызмет көрсетулерді ұсынатын кәсіпорын. Қазіргі кезде кәсіпорын ұйымдарының іс-әрекетінің тиімділігін арттыруға бағытталған инновациялардың бірі ұйымды басқаруда процестік тәсілді қолдану болып табылады. Процестік тәсіл - Жалпы сапа менеджментінің (Total Quality Management - TQM) және ISO 9001:2015 (ҚР СТ ИСО 9001-2016) стандартының негізгі қағидаттарының бірі [1]. ҚР СТ ISO 9000-2017

«Сапа менеджментінің жүйелері. Негізгі ережелер және сөздік» стандартында процестік тәсілге келесі анықтама берілген: «Жүйелі және болжамды нәтижелерге іс-әрекет келісілген жүйе ретінде жұмыс істейтін өзара байланысты процестер ретінде танылған және басқарылған кезде тиімді түрде қол жеткізіледі» [2]. Сонымен процестік тәсілдің мәні белгілі бір нәтижеге қол жеткізуге бағытталған іс-әрекетті процесс ретінде басқару. Процестік тәсіл қағидатын ұстану арқылы қызмет көрсетулерінің сапасын тұрақты жетілдіруге ұмтылған компаниялар барлық мүдделі тараптардың қанағаттанушылығына, сонымен қатар ұйымның жетістігіне әкеледі. Сондықтан қонақ үйлер табысты жұмыс істеулері үшін

көптеген өзара байланысты қызмет көрсету әрекеттерін анықтап, оларды басқаруға процестік тәсіл әдіснамасының принциптерін ұстанулары қажет. Қонақ үй кәсіпорындарын басқаруға процестік тәсіл әдіснамасын бейімдеу қонақ үй кешендерінің өзара байланысқан процестерін басқарудың механизмін тереңірек талдауды талап етеді. Осыған байланысты берілген зерттеудің мақсаты BPMN әдісін пайдалана отырып қонақ үй кәсіпорнының негізгі процестері жүйесіндегі өзара байланыстар ерекшеліктерін сипаттау, сондай-ақ тиімділік пен бәсекеге қабілеттілікті арттыру жолдарын модельдеу болып табылады.

Зерттеу шарттары мен әдістері. Зерттеу кезінде BPMN- Business Process Management Notation (бизнес-процесс моделі және белгілеу) әдіснамасы қолданылды. BPMN - бизнес-процестің басынан аяғына дейінгі кезеңдерін көрсететін блок-схема әдісі. BPMN -схемалары қызмет көрсетулердің жұмысшы іс-әрекеттерінің реттілігін және процестерді орындауға қажетті ақпарат ағындарының қозғалысын көрнекі және егжей-тегжейлі көрсетеді. Бұл басқару тұжырымдамасы келесі принциптерге негізделген [3]:

-барлық қатысушылар үшін бизнес-процестердің ашықтығы, регламенттеу және мониторинг құралдары есебінен барлық көзделген қағидалардың сақталуының қамтамасыз етілуі;

- бизнес процеске қатысушылар мен бағдарламалық жүйелер құралдарын қатыстыру арқылы бизнес-процестердің модельдерін динамикалық түрде қайта құруға икемді болуы.

BPMN-де модельдеу графикалық элементтер арқылы бизнес-процестерді диаграммалар ретінде сипаттап көрсетеді.

BPM қолдану процесі кезінде бизнес және ақпараттық технологиялар бағыттарын бір уақытта қарастырылады. Бизнес бағытында ол TQM принциптерін негізге алады, содан кейін ол BPR-не (бизнес-процестердің реинжинирингіне) және содан соң тікелей BPM-ге айналады [4].

Бизнес процесті модельдеудің бірінші кезеңінде стратегия, мақсаттар мен іс-шаралар айқындалып жоспарланады. Бұл кезеңде бизнес процестерді басқаруда процестерді жақсартудың әдіснамасы болып табылатын Деминг циклі (PDCA) қолданылады. Деминг циклы (PDCA) келесі әрекеттерден тұрады:

Plan (жоспарлау) – әрбір процесс үшін мақсаттар айқындалады және осы белгіленген мақсаттарға жетудің іс-әрекеттер жоспары әзірленеді.

Do (орындау) – әрбір процесс үшін белгіленген іс-әрекет жоспары орындалуы және бақылануы тиіс.

Check (тексеру) – процестер мен олардың нәтижелілігі тексерілуі және өлшенуі қажет.

Act (жақсарту) – өлшеу нәтижелері мәліметтері бойынша процестерді жақсартуға арналған іс-шараларды орындауды қабылдау қажет.

Зерттеу нәтижелері. Бизнес-процесс-бұл тұтынушылар үшін белгілі бір өнімді немесе қызметті құруға бағытталған өзара байланысты іс-шаралар немесе міндеттер жиынтығы. Қызметтің графикалық сипаттамасы ретінде бизнес-процестердің блок-схемалары қолданылады. Қонақ үйдің бизнес-процестерін құру арқылы оның қызметінің моделін тұтастай бағалауға болады. Диаграмманың құрылу ретіне сүйене отырып, бизнес-процестердің кіріс және шығыс деректері мен ресурстары қаншалықты дұрыс сипатталғанын тексеруге болады [5].

Әрбір ұйымда көптеген әртүрлі бизнес-процестер қатар жүріп жатады: - тұрақты табыс алу мақсатында сыртқы клиентке құндылық ретінде ұсынылатын өнім, қызмет, жұмыс нәтижесі болып табылатын негізгі (негізгі бизнес-процестер барысында қосылған құн құрылады);-ішкі міндеттерді шешуге, негізгі бизнес-процестерді қолдауға бағытталған қосалқы (қамтамасыз етуші), бұл инфрақұрылымның бизнес-процестері;- ұйымдастыру процестерін жоспарлауға, ұйымдастыруға, есепке алуға, бақылауға және реттеуге бағытталған басқарушылық [6].

Қонақ үй бизнесінде негізгі бизнес-процестерге келесілерді қарастыруға болады:

- қонақ үйде орын брондау; - тіркеу және орналастыру; - тамақтану қызметін ұсыну.

Қонақ үйдің қосалқы бизнес-процестеріне мыналар жатады:

- нөмірлік қорға қызмет көрсету: тазалау, төсек жаймаларын ауыстыру және т.б.; – бухгалтерлік есеп жүргізу, бақылаушы органдарға есеп беру, бюджетті құру және т.б.; - жөндеу жұмыстарының әртүрлі түрлерін жүргізу, үй-жайлардың жай-күйі мен техникалық жабдықталуы және т.б.; - қызметкерлерді жалдау, жұмыстан шығару, қызметкерлермен тренингтер жүргізу, техника қауіпсіздігі бойынша нұсқаулық өткізу; - қонақтардың қауіпсіздігін қамтамасыз етуге бағытталған іс-шараларды орындау.

Леспе бизнес-процестерге келесі қосымша қызмет көрсетулер жатады: көліктің әртүрлі түрлеріне билеттер алу, мейрамханаларда орындарды брондау, таксиге шақырып беру, театрларға билеттерге тапсырыс беру, экскурсиялар мен көрмелер ұйымдастыруға көмектесу және т.б.;

- киімді жуу, үтіктеу, құрғақ тазалау, ұсақ жөндеу; – автокөлікті сақтау бойынша қызметтер, жанармай құю, автокөлікті жуу және т.б.

Басқару бизнес-процестеріне «Стратегиялық жоспарлау», «Бюджетті жоспарлау», «Тәуекелдерді басқару», «Қонақ үй қызметтерінің сапасын басқару», «Персоналды басқару» бойынша атқарылатын көптеген процестер жатады.

Қонақ үйдің даму бизнес-процестеріне келесілер жатады:

- туристік компаниялармен ынтымақтастықты дамыту мақсатында қонақ үйде тұру қызметтерін пакеттік турларға қосқаны үшін жеңілдіктер беру; - тренингтерге, конференцияларға қатысушыларға арналған қызметтерге жеңілдіктер беру; - тұрақты ынтымақтастықтағы ұйымдардан келетін іссапарға жеңілдіктер беру.

Бизнес-процестерді BPMN белгілеулерімен модельдеу үшін келесі процестер таңдалды:

- қонақ үйде орын брондау;
- тіркеу және орналастыру;
- төлем шотын қалыптастыру және шығу.

Қонақ үй клиенттерімен жұмыс істеудің маңызды процестерінің бірі – тұрғын орындарды брондау процесі. Қонақ үйде брондау процесінің моделін жасау процесті әрбір қатысушылары тарапынан қарастыруға мүмкіндік береді. Брондау процесіне қатысушылар болып клиент, 1 онлайн платформа, брондау бойынша қызметкер. Қонақ үйдің тұрғын орнын онлайн брондаудың процесін келесі түрде сипаттауға болады:

1. клиент әдетте ең алдымен танымал онлайн платформаны таңдайды;

2. клиент берілген негізгі критерийлерді таңдайды: баратын жері, күні, қосымша шарттар (нөмірлер категориясы, интернеттің болуы және т. б.);

3. сайт құрастырған тізімнен тұрғын орынды (нөмір, төсек/орын, апартамент) таңдайды;

4. егер клиент 1-ші онлайн платформадан өзіне лайықты тұрғын орын таппаса, онда келесі онлайн платформалардан іздейді және іс-әрекетін 2 –ші қадамнан бастайды.

5. клиент өзіне лайықты орын тапқан жағдайда байланыс ақпаратын толтырады: төлқұжат мәліметтері, телефон нөмірі, e-mail;

6. төлем әдісін таңдайды: онлайн (төлем ақпаратын көрсететін жүйе және сайт арқылы жүзеге асырылады) немесе келу кезінде төлем алынады;

7. клиент брондау туралы растауды электрондық поштаға жіберілуін күтеді.

Брондаудан кейін процестің келесі нәтижелері болуы мүмкін:

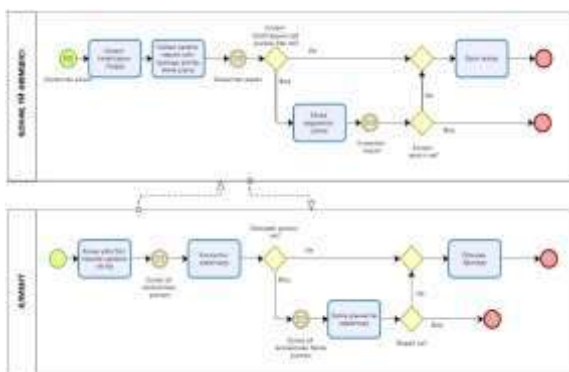
1. Клиент тұрғысынан процесс нәтижесі - электрондық поштаға жіберілген брондауды растау.

2. Онлайн прлатформасы тұрғысынан процесс нәтижесі - тағайындалған брондалған

нөмір және клиенттің байланыс ақпараты бар аяқталған брондау процесі.

3. Брондау бойынша қызметкер тұрғысынан процесс нәтижесі – белгілі бір күнге брондалған тұрғын орын, сонымен қатар автоматты түрде тағайындалған брондау нөмірі. Онлайн төлем жасау кезінде - брондау төленді, ал келу кезінде төлем ақы жүргізілуі тиіс болса онда – брондау төлем жасауды күтуде, бұл кезде төлем ақы қонақ үйдің төлем жүргізу жүйесі арқылы төленеді.

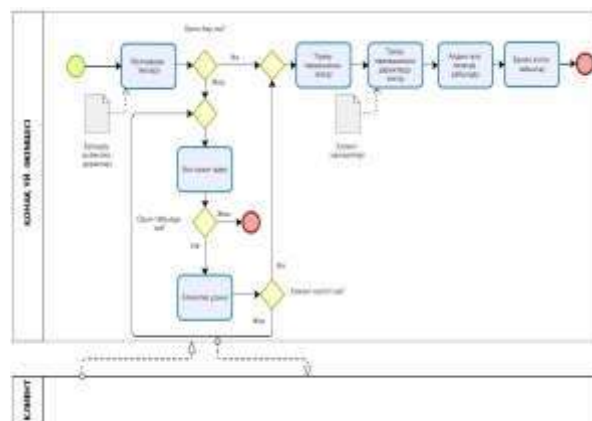
Қонақ үйде әкімші арқылы брондау процесі клиенттің қонақ үй әкімшісінен қалаған күнге бос орын бар екендігін сұрауынан басталады. Әкімші клиенттің өтінішін қабылдайды және клиенттің талаптарын ескере отырып, клиентке қажетті күнге орын таңдайды. Егер орын клиенттің көңілінен шықса, онда әкімші клиентке брондауды рәсімдейді және клиенттің мәліметтерін базаға енгізеді. Қолайлы орын болмаған кезде клиентке басқа орындар нұсқалары ұсынылады. Клиент келіскен жағдайда бронды рәсімдеу, сондай-ақ клиенттің деректерін базаға енгізу жүзеге асырылады. Қонақ үйдің брондау бизнес-процесінің моделі 1-ші суретте көрсетілген.

1-сурет. Брондау бизнес - процесінің моделі

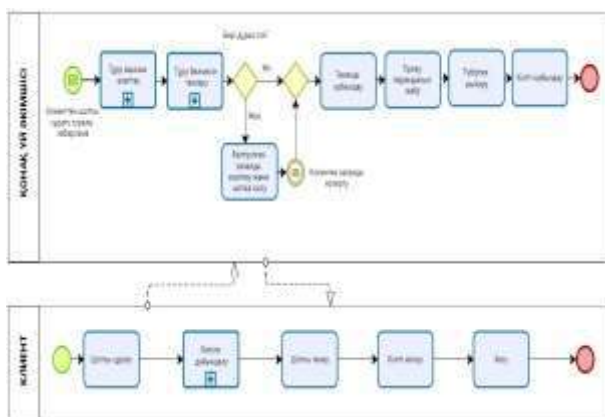
Қонақ үйдің тағы бір маңызды бизнес-процестеріне клиенттерді тіркеу және орналастыру процесі жатады. Тіркеу және орналастыру процесі клиенттің қонақ үйге келуінен басталады. Әкімші клиенттің бронын тексереді. Қонақ брондау процедурасын

жасамаған жағдайда, әкімші қонақ үшін қажетті күнге бос орын іздейді. Бұл ретте әкімші қызметкер таңдауды қонақпен үнемі келісіп отырады. Егер орын табылып және ол қонаққа лайықты болса, ондатіркеу парағын рәсімдейді. Содан соң қонақтың төл құжатын тексереді және оның мәліметтерін тіркеу парағына енгізеді. Тіркеу аяқталғаннан соң әкімші тұрғын орынға алдын-ала төлемді қабылдайды және қонаққа нөмірдің кілтін береді. Бұл бизнес - процестің моделі 2-ші суретте көрсетілген.

2-сурет. Қонақ үйде клиенттерді тіркеу және орналастыру бизнес-процесінің моделі

Егер клиент қонақ үйде тұру қызметтерін пайдаланса, онда қонақ үйден шықпас бұрын шотты қалыптастыру және төлеу процестері жүреді. Клиент қонақ үйден кетер алдында әкімшіден тұрудың төлем ақысының шотын сұрайды. Кезекші әкімші сұранысты қабылдайды және тұрудың жалпы құнын есептейді. Осы уақытта клиент нөмірді тапсыруға дайындалады. Әкімші келіп нөмірді тексереді. Клиент нөмірге қандай да бір залал келтірген жағдайда, клиентке төлеуге қосымша сома қосылады. Осыдан кейін әкімші клиенттен төлемді қабылдайды және оны шығару рәсімделеді. Шотты қалыптастыру және шығу бизнес-процесінің моделі 3-ші суретте көрсетілген.

3-сурет. Шотты қалыптастыру және шығу бизнес-процесінің моделі

Зерттеу нәтижелерін талқылау. Берілген зерттеуде BPMN әдісін пайдалана отырып, қонақ үй кәсіпорнының негізгі процестері жүйесіндегі өзара байланыстар ерекшеліктері сипатталды, сондай-ақ тиімділік пен бәсекеге қабілеттілікті арттыру жолдары айқындалды.

Бизнестің күрделілігі артқан сайын басқарудағы процесстік тәсілдің маңыздылығы артады [7]. Қонақ үй бизнесінің күрделілігіне байланысты процестерді басқарудың ашықтығы мен тиімділігін арттыруға бағытталған зерттеулер өзекті болып табылады. Бизнес-процестерді сипаттау кезінде процестерді орындаудың сапалығын бақылауға мүмкіндік беретін талаптармен толықтыруға мүмкіндік болады [8]. Бизнес-процестерді модельдеу арқылы бизнес-процестердің ең маңызды көрсеткіштерін анықтауға және олардың өзара байланыстарын нақтылап көрсетуге қол жеткізіледі. Сондықтан бизнес-процестерді модельдеуді

қонақ үйдің қызмет бөлімдері іс-әрекеттерін оңтайландыру процедураларының негізгі сатысы ретінде қарастыруға болады. Қонақ үй қызметінің бизнес-процестерінің функционалды моделін құру кезінде әрбір орындалатын іс-әрекеттің орындаушылары, не түрленетіндігі (кіріс, яғни ақпараттық немесе материалдық ресурстар), орындаушылардың нені басшылыққа алуы (басқару), іс-әрекет орындалуының нәтижелері қандай (шығыс) екендігі анықталады.

Қорытынды. Қорытындылай айтқанда бизнес-процестердің әзірленген модельдері іс-әрекеттің нақты, көрнекі бейнесін береді, қажетті ресурстарды, ең маңыздысы әрбір жеке орындалатын іс-әрекеттің нақты нәтижесін, сонымен қатар бүкіл процестің нәтижесін айқындауға мүмкіндік жасайды. Мұндай диаграммалар қонақ үй қызметіндегі кемшіліктер мен әлсіз тұстарын анықтауда, ұйымның стандарттарын әзірлеуде, қызметкерлерді оқытуда пайдалана алады. Сонымен қатар зерттеу нәтижелерін «Мейрамхана ісі және мейманхана бизнесі» білім беру бағдарламасы бойынша оқитын студенттерді даярлаудың оқу процесінде пайдалануға болады. Бизнес-процестерді түсіну, оларды оңтайландыру және модельдеу бизнес-процестерді жан-жақты түсінуге және шешім қабылдауға, сонымен қатар басқарушылық деңгейде шешім қабылдау сапасын жақсартуға ықпал етуі мүмкін.

Әдебиеттер тізімі

1. ҚР СТ ISO 9000-2017 «Сапа менеджменті жүйелері. Негізгі ережелер мен сөздік»
2. ҚР СТ ИСО 9001-2016 «Сапа менеджменті жүйелері. Талаптар»
3. Павлов, А.Ю. Управление бизнес-процессами на разных этапах развития современного предприятия. [Электронный ресурс] / А. Ю. Павлов // Инженерный вестник Дона – 2012. – № 4. – Режим доступа: <http://ivdon.ru/magazine/archive/n2y2012/777/>
4. Деревинский, Д.О. Анализ ключевых факторов развития концепции управления бизнес-процессами BPM. / Д. О. Деревинский // Проблемы современной экономики. – 2012. – № 2. – С. 144–146.

5. Аникина, М.С. Применение методики BPMN для построения моделей бизнес-процессов на примере предприятия хостел // Экономика и менеджмент инновационных технологий. 2016. № 6 [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://ekonomika.snauka.ru/2016/06/11858> (дата обращения: 23.01.2024)
6. Алцыбева, И.Г. старший преподаватель ФГБОУ ВО «Вятский государственный университет» Россия, г.Киров Фокина О.В., к.э.н., доцент ФГБОУ ВО «Вятский государственный университет» Россия, г.Киров Бизнес-процессы: понятие, классификация, характеристикаfile: форум молодых ученых 12(28) 2018– Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/biznes-protsessy-ponyatie-klassifikatsiya-harakteristika/viewer>
7. Топольник, В.Г., Крылова Л.В. Функциональное моделирование процессов оказания гостиничных услуг // Экономика, предпринимательство и право — 2017. — Том 7. — № 3. — С. 185-207.
8. Рындина, С. В. Процессный подход в гостиничном деле: переход на проактивное управление бизнес-процессами / С. В. Рындина, С. В. Куликова, К. Д. Михайлова // Модели, системы, сети в экономике, технике, природе и обществе. – 2019. – № 3 (31). – С. 71–82.

Материал редакцияга 07.02.2024 түсті.

У.А. Орынбаева*, А.А.Бапанов

Таразский региональный университет имени М.Х. Дулати, Тараз, Казахстан

МОДЕЛИРОВАНИЕ БИЗНЕС-ПРОЦЕССОВ ГОСТИНИЧНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Аннотация. Статья посвящена управлению и моделированию бизнес процессов гостиничного предприятия. Одной из существующих современных тенденций развития гостиничного бизнеса является значительное усиление конкуренции. Поэтому гостиничные предприятия для создания конкурентного преимущества используют различные подходы и инструменты, направленные на привлечение клиентов, предоставление качественных услуг и повышение имиджа гостиницы. Одним из таких подходов для гостиничных предприятий является внедрение и управление инновационными и эффективными бизнес - процессами. Необходимым этапом эффективного применения процессного подхода в управлении деятельностью предприятия является моделирование бизнес-процессов. В ходе исследования были разработаны диаграммы бизнес-процессов гостиничных услуг с помощью стандартизированной методики BPMN. С помощью этих диаграмм BPMN можно определить конечный результат всего процесса, и проанализировать деятельность предприятия. Предлагаемая модель может быть использована при разработке стандартов гостиничного обслуживания, выявлении слабых и уязвимых мест в гостиничном сервисе, обучении персонала гостиницы, а также в учебном процессе при подготовке высококвалифицированных специалистов.

Ключевые слова: гостиница, гостиничный сервис, бизнес-процесс, моделирование, диаграмма, BPMN, управление, процессный подход.

U.A. Orynbayeva*, A.Bapanov

M.Kh.DulatyTaraz regional university, Taraz, Kazakhstan

MODELING OF BUSINESS PROCESSES OF HOTEL ACTIVITIES

Abstract. The article is devoted to the management and modeling of business processes of a hotel enterprise. One of the current trends in the development of the hotel business is a significant increase in

competition. Therefore, in order to create a competitive advantage, hotel companies use various approaches and tools aimed at attracting customers, providing quality services and improving the image of the hotel. One of these approaches for hotel companies is the implementation and management of innovative and efficient business processes. A necessary step in the effective application of the process approach in the management of an enterprise is the modeling of business processes. During the research, diagrams of business processes of hotel services were developed using the standardized BPMN methodology. Using these BPMN diagrams, you can determine the end result of the entire process, and analyze the activities of the enterprise. The proposed model can be used in the development of hotel service standards, identification of weaknesses and vulnerabilities in the hotel service, training of hotel staff, as well as in the educational process in the training of highly qualified specialists.

Keywords: hotel, hotel service, business process, modeling, diagram, BPMN, management, process approach.

References

1. ST RK ISO 9000-2017 «Quality management systems – Fundamentals and vocabulary»[in Kazakh]
2. ST RK ISO 9001-2016 ««Quality management systems – Requirements» [in Kazakh]
3. Pavlov A.Y. Business process management at different stages of development of a modern enterprise. [Electronic resource] / A. Y. Pavlov // Engineering Bulletin of the Don – 2012. – No. 4. – Access mode: <http://ivdon.ru/magazine/archive/n2y2012/777/> [in Russian]
4. Derevinsky D.O. Analysis of key factors in the development of the concept of business process management BPM. / D. O. Derevinsky // Problems of modern economics. – 2012. – No. 2. – pp. 144-146. [in Russian]
5. Anikina M.S. Application of the BPMN methodology for building business process models using the example of a hostel enterprise // Economics and management of innovative technologies. 2016. No. 6 [Electronic resource]. URL: <https://ekonomika.snauka.ru/2016/06/11858> (date of application: 01/23/2024) [in Russian]
6. Altsybeeva I.G. Senior Lecturer, Vyatka State University, Kirov, Russia Fokina O.V., PhD in Economics, Associate Professor, Vyatka State University, Russia, Kirov Business Processes: concept, classification, characteristics file: Forum of young scientists 12(28) 2018 – Access mode: <https://cyberleninka.ru/article/n/biznes-protsessy-ponyatie-klassifikatsiya-harakteristika/viewer> [in Russian]
7. Topolnik V.G., Krylova L.V. Functional modeling of the processes of providing hotel services // Economics, entrepreneurship and law – 2017. – Volume 7. – No. 3. – pp. 185-207. [in Russian]
8. Ryndina, S. V. Process approach in the hotel business: transition to proactive management of business processes / S. V. Ryndina, S. V. Kulikova, K. D. Mikhailova // Models, systems, networks in economics, technology, nature and society. – 2019. – № 3 (31). – С. 71-82. [in Russian]

Мақалаға сілтеме: Орынбаева, У.А. Қонақ үй қызметінің бизнес – процестерін модельдеу [Мәтін] / У.А. Орынбаева, А.А. Бапанов // *Dulaty University Хабаршысы.* – 2024. - №2. – Б. 226-232 <https://doi.org/10.55956/TAOQ2664>

Б. Сағындықов

Физика-математика ғылымдарының кандидаты,
қауымдастырылған профессор
Satbayev University, Алматы, Қазақстан.
b.sagindykov@satbayev.university

БІРӨЛШЕМДІ КОНСЕРВАТИВТІ ЖҮЙЕНІ ЗЕРТТЕУ ӘДІСІ

Аңдатпа. Мақалада потенциалдық, стационарлық сыртқы өрісте еркіндік дәрежесі бірге тең жүйелердің қозғалыстары теориялық механика заңдарын қолданып зерттелген. Жүйені зерттеу мақсатында Лагранж функциясының мынадай жалпылама түрі қолданылды [1,2]: $L = \frac{1}{2} \alpha(q) \dot{q}^2 - U(q)$ Егер бөлшекке әсер ететін F күші тек x координатасына тәуелді болса Лагранж функциясы төмендегідей түрленеді: [1,2]

$$L = \frac{m\dot{x}^2}{2} - U(x)$$

мұндағы, $U(x) = - \int_0^x F(\eta) d\eta$

Қарстырып отырған жағдайда $q=x$, $\alpha(q) = m = \text{const}$. Жазық математикалық, физикалық, циклонды маятниктер үшін Лагранж теңдеуін төмендегідей түрде жаздық [3,4]:

$$L = \frac{m l^2}{2} \dot{\varphi}^2 + m g l \cos \varphi$$

Мұндағы, $q = \varphi$, $\alpha(q) = m l^2$

$$L = \frac{J \dot{\varphi}^2}{2} + m g l \cos \varphi$$

Мұндағы, J ииналу осімен салыстырғандағы инерция моменті, l айналу осімен массалар орталығына дейінгі арақашықтық, қарастырылыа отырған жағдай үшін $q = \varphi$, $\alpha(q) = J$
 $x = R(\alpha - \sin \alpha)$, $y = -R(1 - \cos \alpha)$.

Кез-келген консервативті жүйе үшін сақталу заңы орындалады:

$$E = \frac{1}{2} \alpha(q) \dot{q}^2 + U(q) = \text{const} \quad (1)$$

Лагранж функциясы және энергияның сақталу заңдарын қолданып бірөлшеиді кеңістіктегі бөлшектің қозғалысы зерттелді.

Тірек сөздер: еркіндік дәреже, инерция моменті, лагранж функциясы, консервативті жүйе.

Кіріспе. Механика қозғалыс заңдарын зерттейтін ғылым болғандықтан, табиғаттың барлық заңдарына, техникалардың механизмдерінің, аспан

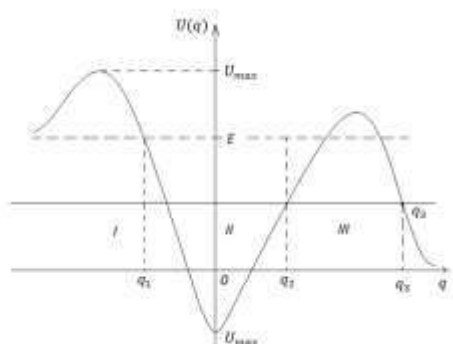
денелерінің, ғарыштың, элементар бөлшектердің қозғалыстарына қатысы бар. Механиканың заңдарына Жер бетіндегі тірі организмдердің, мұхиттар мен

теңіздердегі балықтардың, киттердің, дельфиндердің аспан денелерінің, элементар бөлшектердің қозғалыстары бағынады. Механиканың заңдарын толық меңгермей машиналар механизмдерінде, металлургияда, синтетикалық полимерді өндіруде, пайдалы қазбаларды алуда, жеңіл өнеркәсіпте өтетін үдерістерді, жан-жақты талқылап, есептеу жұмыстарын жүргізу мүмкін емес. Сондықтан теориялық механика заңдарын қолданып физикалық үдерістер мен құбылыстарды зерттеу ғылымның өзекті мәселелеріне жатады.

Зерттеу шарттары мен әдістері және нәтижелері. Көптеген жағдайларда берілген еркіндік дәрежесі бірге тең есептерді физикалық заңдылықтарын шешпей, сапалы талдау негізінде сипаттауға болады. Ол үшін энергияның сақталу (1) заңын пайдаланамыз. Кинетикалық энергия теріс мәндерді иеленбейтіндіктен, жүйенің қозғалыстары мына шарт орындалатын аймақтарда қозғала алады:

$$E \geq u(q) \quad (2)$$

Потенциалдық энергия 1 - суретте көрсетілгендей координатаға тәуелді болсын делік.

1 - сурет.

Потенциалдық энергияның координатаға тәуелділігі

Берілген E энергияның мәндерінде мына аймақтар шығады:

I. $-\infty < q < q_1$ қозғалыс мүмкін емес.

II. $q_1 < q < q_2$ қозғалыс кеңістіктің шектелген бөлігінде өтеді. Қозғалыс финитті.

III. $q_2 < q < q_1$ қозғалыс бар. Қозғалыс инфинитті.

IV. $q_1 < q < +\infty$ қозғалыс шектелмеген, бөлшек шексіздікке кетеді.

Егер $u_{min} > E$ болса, қозғалыс болмайды. Ал $u_{max} < E$ болса, қозғалыс оң және сол жақтарымен шектелмеген. Бірөлшемді финитті қозғалыс әрқашан периодты, тербелмелі қозғалыс жасайды. Ол потенциалдық энергиясы минимум болған орнықты тепе-теңдік айналасында өтеді. Мұндай қозғалыста координата q, q_1 ден q_2 өзгереді. q_1 мен q_2 мына теңдіктен анықталады:

$$E = u(q) \quad (3)$$

Тербелістің периоды $q_2 - q_1$ кесіндісін жүруге кеткен уақытты екі еселегенге тең:

$$T = \int_{q_1}^{q_2} \sqrt{\frac{2a(q)}{E-u(q)}} dq \quad (4)$$

Кері есептің шешімін қарастырайық $a(q) = a = const$ болса, периодтың масса (a) мен энергия (E) тәуелділігінен потенциалдық энергияны табамыз:

Ауырлық өріске ($\vec{g}$) орналасқан, ұзындығы l созылмайтын және ілінген

масса m бөлшектің қозғалысыны зерттейік. Математикалық маятникті бірөлшемді консервативті жүйе ретінде қарастыруға болады. Біз маятниктің жазықтықтағы қозғалысымен шектеліп, әртүрлі әдістермен оның қозғалыс теңдеуін қорытып шығарамыз.

а) Ньютонның екінші заңын қолданамыз

$$m\vec{w} = \vec{F} = \vec{R} + \vec{mg} \quad (5)$$

Теңдеуді жанамамен бағытталған $\vec{\tau}$ өсіне проекциялаймыз: Төмендегі теңдіктерді:

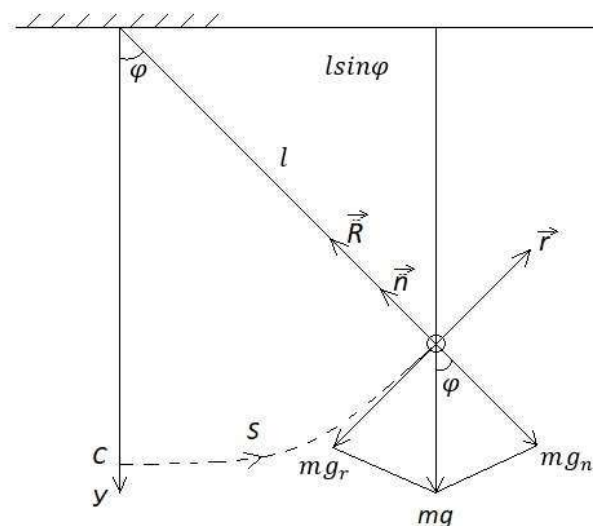
$$w_{\tau} = S, R_{\tau} = 0, g_{\tau} = -g \sin \varphi \quad (6)$$

$S = l\dot{\varphi}$ ескерсе, (6) теңдік төмендегідей түрленеді:

$$ml\ddot{\varphi} = -mg \sin \varphi$$

немесе

$$\ddot{\varphi} + \frac{g}{l} \sin \varphi = 0 \quad (7)$$

2 - сурет.

Математикалық маятниктің қозғалысын сипаттайтын сызба

ә) Импульс моментінің өзгерісі туралы теореманы пайдаланамыз:

$$\vec{M} = \vec{M}_R + \vec{M}_g = \frac{d\vec{L}}{dt} \quad (8)$$

Қозғалыс жазықтықта өтетін болғандықтан $\vec{L}$, $\vec{M}_R$, $\vec{M}_g$ векторлары суреттің жазықтығына перпендикуляр түзудің бойымен бағытталған. Сондықтан O нүктесімен салыстырғанда мына өрнектерді аламыз:

$$|\vec{L}| = ml^2\dot{\varphi}, |\vec{M}_R| = 0, |\vec{M}_g| = -mg l \sin \varphi \quad (9)$$

(8) теңдікке қойсақ, төмендегі теңдеу шығады:

$$ml^2\ddot{\varphi} = mg l \sin \varphi$$

б) Энергияның сақталу заңын қолданамыз:

$$T + U = E = const \quad (10)$$

немесе

$$\frac{ml^2}{2} \dot{\varphi}^2 - mg l \cos \varphi = E \quad (11)$$

Теңдіктің екі жағын уақыт бойынша дифференциалдайық

$$ml^2\dot{\varphi}\ddot{\varphi} + mg l \dot{\varphi} \sin \varphi = 0$$

в) Лагранж функциясын пайдаланайық:

$$L = T - U \quad (12)$$

Жалпылама координата ретінде φ бұрышын аламыз:

$$L = \frac{ml^2 \dot{\varphi}^2}{2} + mgl \cos \varphi \quad (13)$$

Лагранж теңдеуі төмендегідей түрленеді:

$$\frac{d}{dt} \left(\frac{\partial L}{\partial \dot{\varphi}} \right) - \frac{\partial L}{\partial \varphi} = 0 \quad (14)$$

(13) өрнектің көмегімен қайтадан (8) өрнекті аламыз:

г) Гамильтон функциясын қолданамыз:

$$H = \frac{E}{\dot{\varphi}} = f(p_\varphi, \varphi, t) \quad (15)$$

немесе

$$p_\varphi = \frac{\partial L}{\partial \dot{\varphi}} = ml^2 \dot{\varphi}$$

бұдан

$$\dot{\varphi} = \frac{p_\varphi}{ml^2}$$

$$H = \frac{p_\varphi^2}{2ml^2} - mgl \cos \varphi \quad (16)$$

Гамильтон канондық теңдеулері:

$$\dot{p}_\varphi = -\frac{\partial H}{\partial \varphi}, \quad \dot{\varphi} = \frac{\partial H}{\partial p_\varphi} \quad (17)$$

$$\dot{p}_\varphi = -mgl \sin \varphi, \quad \dot{\varphi} = \frac{p_\varphi}{ml^2} \quad (18)$$

$$p_\varphi = ml^2 \dot{\varphi}$$

$$ml^2 \ddot{\varphi} = mgl \sin \varphi \quad (19)$$

(8) теңдеу шықты

д) Гамильтон-Якоби теңдігін пайдаланайық:

$$\frac{\partial S}{\partial t} + H\left(\varphi, \frac{\partial S}{\partial \varphi}\right) = 0 \quad (20)$$

немесе

$$\frac{\partial S}{\partial t} + \frac{1}{2ml^2} \left(\frac{\partial S_0}{\partial \varphi} \right)^2 - mgl \cos \varphi = 0 \quad (21)$$

Энергия сақталатындықтан, S – тің уақытқа тәуелділігі төмендегі өрнекпен сипатталады:

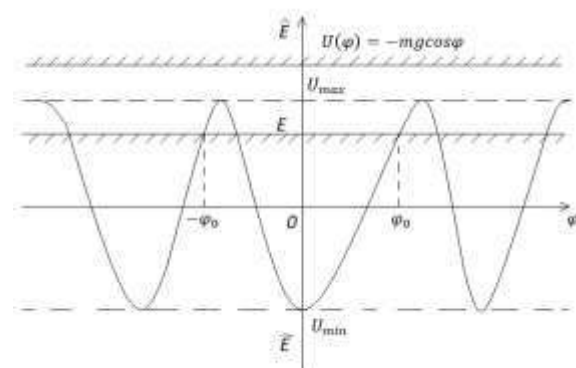
$$S = S_0 - Et \quad (22)$$

Бұдан жоғарыдағы теңдеулерді ескерсек, мына қатынас шығады:

$$\frac{1}{2ml^2} \left(\frac{\partial S_0}{\partial \varphi} \right)^2 - mgl \cos \varphi = E \quad (23)$$

Қозғалысқа сапалы талдаулар жасау мақсатында потенциалдық энергияның (№3 сурет) графигін қолданайық

$$U(\varphi) = -mgl \cos \varphi$$

3-сурет.

Потенциалдық энергияның графигі

а) $\tilde{E} < U_{min} = -mgl$

Маятник қозғалмайды

$$\text{ә) } \tilde{E} > U_{max} = +mgl$$

φ бұрыш бойынша маятниктің қозғалысы инфинитивті. Ауытқу бұрышы модулі бойынша $t \rightarrow \infty$ ұмтылғанда $+\infty$ немесе $-\infty$ ұмтылады. Бұл маятникке үлкен бастапқы жылдамдық беріп айналдырғанға сәйкес келеді

$$\text{б) } U_{min} < \tilde{E} < U_{max}$$

Маятник финитті қозғалады. Тепе-теңдік күші $\varphi = 0$ орындалады.

Маятниктің ауытқу бұрышы, демек тербеліс амплитудасы φ_0 $\varphi = \varphi_0$ нүктесінде кинетикалық энергия нөл болғандықтан, толық энергия мынаған теңеледі:

$$E = -mgl \cos \varphi_0$$

Немесе сақталу заңы бойынша төмендегі теңдік орындалады:

$$\frac{ml^2}{2} \dot{\varphi}^2 - mgl \cos \varphi = -mgl \cos \varphi_0$$

Бұрын О-ден φ_0 өзгергендегі период мына формуламен есептеледі:

$$T = 4 \sqrt{\frac{l}{2g}} \int_0^{\varphi_0} \frac{d\varphi}{\sqrt{\cos \varphi - \cos \varphi_0}}$$

$$\cos \alpha = 1 - 2 \sin^2 \frac{\alpha}{2} \quad \text{формуласын}$$

қолдансақ, төмендегі қатынасты аламыз:

$$T = 2 \sqrt{\frac{l}{2g}} \int_0^{\varphi_0} \frac{d\varphi}{\sqrt{\sin^2 \frac{\varphi_0}{2} - \sin^2 \frac{\varphi}{2}}}$$

немесе

$$T = 2 \sqrt{\frac{l}{2g}} \frac{1}{\sin \frac{\varphi_0}{2}} \int_0^{\varphi_0} \frac{d\varphi}{\sqrt{\frac{1 - \sin \frac{\varphi}{2}}{\sin \frac{\varphi_0}{2}}}}$$

Интегралдаудың айнымалысын алмастырамыз

$$K(\kappa) = \int_0^{\frac{\pi}{2}} \frac{d\eta}{\sqrt{1 - \kappa^2 \sin^2 \eta}}$$

Тербеліс шамалы болса ($\sin^2 \frac{\varphi}{2} \ll 1$) онда түбірдің астында мына қатынас қалады:

$$T_0 = 2\pi \sqrt{\frac{l}{g}}$$

T_0 түзетуді табу үшін интеграл астындағы өрнекті Тейлор қатарына жіктейміз:

$$(1 - \sin^2 \frac{\varphi_0}{2} \sin^2 \eta)^{\frac{1}{2}} = 1 + \frac{1}{2} \sin^2 \frac{\varphi_0}{2} \sin^2 \eta$$

Немесе орындарына қойсақ, төмендегі теңдікті аламыз:

$$T = T_0 + T_1$$

Мұндағы

$$\begin{aligned} T_1 &= 2 \sqrt{\frac{l}{g}} \sin^2 \frac{\varphi_0}{2} \int_0^{\frac{\pi}{2}} \sin^2 \eta \, d\eta \\ &= 2 \sqrt{\frac{l}{g}} \sin^2 \frac{\varphi_0}{2} \cdot \frac{1}{2} \int_0^{\frac{\pi}{2}} (1 - \cos 2\eta) \, d\eta = \sqrt{\frac{l}{g}} \sin^2 \frac{\varphi_0}{2} \left\{ \eta \Big|_0^{\frac{\pi}{2}} - \frac{1}{2} \sin 2\eta \Big|_0^{\frac{\pi}{2}} \right\} \\ &= \sqrt{\frac{l}{g}} \sin^2 \frac{\varphi_0}{2} \cdot \frac{\pi}{2} \end{aligned}$$

Яғни:

$$T_1 = \frac{\pi}{2} \sqrt{\frac{l}{g} \sin^2 \frac{\varphi_0}{2}}$$

Немесе

$$T = \frac{\pi}{2} \sqrt{\frac{l}{g} \left(1 + \frac{1}{4} \sin^2 \frac{\varphi_0}{2}\right)}$$

Мұндағы, φ_0 тербелістің амплитудасы. Өте үлкен шама. Амплитудасы $\varphi_0 = 60$ жағдайды қарастырамыз.

Бұл жағдайда мына теңдік шығады:

$$\frac{1}{4} \sin^2 \frac{\varphi_0}{2} = \frac{1}{4} \sin^2 30^\circ = \frac{1}{4} \left(\frac{1}{2}\right)^2 = \frac{1}{16}$$

Ауытқу қанша үлкен болғанмен барлық периодқа енгізілген түзету 6%

кұрайды. Сондықтан мектеп физика курсында қолданылатын математикалық маятниктің периодының формуласы өте жақсы болып табылады. Келесі T_2 мүшесі $\sin^4 \frac{\varphi_0}{2}$ шамасына пропорционал, оған T_1 кіші түзету енгізіледі.

Қорытынды. Математикалық маятниктің периодын Ньютонның екінші заңын, импульс моментінің өзгерісі туралы теореманы, энергияның сақталу заңдарын, Лагранж және Гамильтон функциясын қолданып қорытып шығару әдістері көрсетілген. Жоғарыда келтірілген әртүрлі әдістерден шығатын формула біреу болатыны математикалық тұрғыдан дәлелденген.

Сонымен қатар, графиктер арқылы сапалы талдаулар жасауға болатындығы талқыланған.

Әдебиеттер тізімі:

1. Ландау, Л.Д. Лифшиц, Е.М.. Теоретическая физика. Учебное пособие. [Текст] / Л.Д. Ландау Е.М.Лифшиц Том 1. М.: Наука. - 1965, - 204с.
2. Гольдштейн, Г. Классическая механика. Монография. [Текст] / Г.Гольдштейн М.: Наука. -1975, -412с.
3. Семенченко, В.К.. Избранные главы теоретической физики. Учебное пособие. [Текст] / М.:Просвещение. - 1966, - 390с.
4. Левич, В.Г. Курс теоретической физики. Учебник. [Текст] / В.Г.Левич Том 1. М.: Наука. - 1969, - 877с.
5. Бижигитов, Т. Жалпы физика курсы. Оқулық [Мәтін] / Т. Бижигитов Алматы: Экономика. – 2013. - 890 б.
6. Bizigitov, T., Zhumadilov, E. Methods of mathematical physics. Universitybook. [Text] / Almaty: lantar Books. - 2023, - 370p.
7. Бижигитов,Т. Математикалық физика әдістері. Оқулық. [Текст] / Т.Бижигитов Алматы: Лантар Books - 2022, - 380 б.

Материал 26.02.23 редакцияға түсті.

Б.Сағындықов - Satbayev University, Алматы, Қазақстан.

МЕТОД ИССЛЕДОВАНИЯ ОДНОМЕРНОЙ КОНСЕРВАТИВНОЙ СИСТЕМЫ

Аннотация. В статье исследуются движения систем с равными степенями свободы в потенциальном, стационарном внешнем поле с использованием законов теоретической механики. В

целях изучения системы был использован следующий обобщенный вид функции Лагранжа [1,2]:

$$L = \frac{1}{2} a(q) \dot{q}^2 - U(q)$$

Если сила F, действующая на частицу, зависит только от координаты x, функция Лагранжа преобразуется следующим образом [1,2]:

$$L = \frac{mx^2}{2} - U(x)$$

где, $U(x) = - \int_0^x F(\eta) d\eta$

$q=x$, $a(q)=m=const$. Мы записали уравнение Лагранжа для плоских математических, физических, циклонных маятников следующим образом [3,4]:

$$L = \frac{ml^2}{2} \dot{\varphi}^2 + mgl \cos \varphi$$

где, $q=\varphi$, $a(q)=ml^2$

$$L = \frac{I\dot{\varphi}^2}{2} + mg l \cos \varphi$$

Момент инерции по сравнению с осью вращения J, расстояние до центра масс с осью вращения l, для рассматриваемого случая $q=\varphi$, $a(q)=J$

$$x=R(\alpha - \sin \alpha), y=-R(1 - \cos \alpha).$$

Для любой консервативной системы соблюдается закон сохранения:

$$E = \frac{1}{2} a(q) \dot{q}^2 + U(q) = const$$

Исследовано движение частицы в одномерном пространстве с использованием функции Лагранжа и законов сохранения энергии.

Ключевые слова: степень свободы, момент инерции, функция Лагранжа, консервативная система.

B. Sagyndykov - Satbayev University, Almaty, Kazakhstan

A METHOD FOR INVESTIGATING A ONE-DIMENSIONAL CONSERVATIVE SYSTEM

Abstract. The article examines the movements of systems with equal degrees of freedom in a potential, stationary external field using the laws of theoretical mechanics. In order to study the system, the following generalized form of the Lagrange function was used [1,2]: $L = \frac{1}{2} a(q) \dot{q}^2 - U(q)$

If the force F acting on a particle depends only on the x coordinate, the Lagrange function is transformed as follows [1,2]:

$$L = \frac{mx^2}{2} - U(x)$$

где, $U(x) = - \int_0^x F(\eta) d\eta$

$q=x$, $a(q)=m=const$.

We have written down the Lagrange equation for plane mathematical, physical, and cyclonic pendulums as follows [3,4]:

$$L = \frac{ml^2}{2} \dot{\varphi}^2 + mgl \cos \varphi$$

где, $q = \varphi$, $a(q) = ml^2$

$$L = \frac{J}{2} \dot{\varphi}^2 + mg l \cos \varphi$$

The moment of inertia compared to the axis of rotation J , the distance to the center of mass with the axis of rotation l , for the case under consideration $q = \varphi$, $a(q) = J$

$$x = R(\alpha - \sin \alpha), y = -R(1 - \cos \alpha).$$

For any conservative system, the law of conservation is respected:

$$E = \frac{1}{2} a(q) \dot{q}^2 + U(q) = \text{const}$$

The motion of a particle in one-dimensional space is investigated using the Lagrange function and the laws of conservation of energy.

Keywords: degree of freedom, moment of inertia, Lagrange function, conservative system.

References

1. Landau, L.D. Lifshits, E.M. Theoretical physics. A study guide. [Text] / L.D. Landau, E.M.Lifshits Volume 1. Moscow: Nauka. - 1965, - 204s.
2. Goldstein, G. Classical Mechanics. Monograph. [Text] / G.Goldstein M.: Nauka. -1975, - 412c.
3. Semenchenko, V.K. Selected chapters of theoretical physics. A study guide. [Text] / M.:Enlightenment. - 1966, - 390s.
4. Levich, V.G. Course of theoretical physics. Textbook. [Text] / V.G.Levich Volume 1. Moscow: Nauka. - 1969, - 877c.
5. Bizhigitov, T. Course of general physics. Textbook [Text] / T. Bizhigitov Almaty: Economics. - 2013. - 890 p.
6. Bizigitov, T., Zhumadilov, E.. Methods of mathematical physics. Universitybook. [Text] / Almaty: lantar Books. - 2023, - 370p.
7. Bizhigitov, T. methods of Mathematical Physics. The textbook. [Text] / T. Bizhigitov Almaty: Lantar Books-2022, - 380 P.

Мақалаға сілтеме:

Сағындықов, Б. Бірөлшемді консервативті жүйені зерттеу әдісі [Мәтін] / Б.Сағындықов // *Dulaty University Хабаршысы*. – 2024. - №2. – Б. 233-240
<https://doi.org/10.55956/OBTK1024>

Т. Бижигитов *

Физика-математика ғылымдарының кандидаты, профессор
М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті
Тараз, Қазақстан
bizhigitov_temirhan@bk.ru

Э. Мадалиева

Phd доктор, қауымдастырылған профессор
М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті
Тараз, Қазақстан
elmirabegali@mail.ru

БИОЛОГИЯЛЫҚ СҮТ ӨНІМДЕРІН СЕРПІМДІ ТОЛҚЫНДАРМЕН ЗЕРТТЕУ

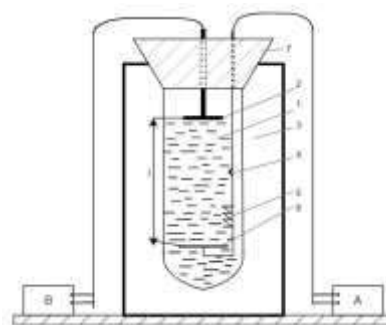
Аңдатпа. Ғылыми мақалада биологиялық сұйықтардың тығыздығының және олардың серпімді құма толқын жылдамдығы мен адиабаталық сығылғыштық коэффициентінің температураға тәуелділігін анықтау мақсатында импульсті ультрадыбысты қондырғы жинастырылған. Тәжірибелік өлшеулер мен теориялық есептеулер жасау арқылы зерттелетін үлгінің тығыздығының, құма толқын жылдамдығының, адиабаталық сығылғыштық коэффициентінің температураға тәуелділігі (25-125)⁰С температура аралығына алғаш рет зерттеліп $\rho=\rho(t)$, $v=v(t)$, $\alpha_s=\alpha_s(t)$ тәуелділігінің графиктері тұрғызылған. Биологиялық сұйықтарды зерттеу мақсатында тұрмыста қолданылатын термосты пайдаландық. Ультрадыбыс толқынының көзі және қабылдағыш, толқынды шағылдыратын айна, қыздырғыш, термोजұп зерттелетін биологиялық сұйықтықтың ішіне орналастырдық. Пьезоэлемент пен айнаны белгілі арақашықтыққа орналастырдық. Зерттелетін үлгілердегі қажетті температура мен серпімді толқын жылдамдығы арнайы А және В құрылғыларының көмегімен өлшенді. Қондырғының дұрыс өлшеулер жүргізетіне көз жеткізу үшін дистилляцияланған суды зерттеп сынақтан өткіздік. Тәжірибелік өлшеулер мен есептеулерден алынған нәтижелер анықтамадағылармен сәйкес келді.

Тірек сөздер: серпімді құма толқын, адиабатаның сығылғыштық коэффициенті, биологиялық сүт өнімдері.

Кіріспе. Қазіргі таңда бие және ешкі сүттері (саумалдар) адам организміндегі әртүрлі ауруларды емдеуге жиі қолданылып, жақсы көрсеткіштер беруде. Сондықтан биологиялық сұйықтардың атмосфералық қысымда температураға тәуелділігін анықтау ғылымның өзекті мәселелерінің бірі болып табылады. Бие сүті мен ешкі сүттерін сипаттайтын физикалық, химиялық, биологиялық сұйықтарға ультратолқынның әсері, олардың молекулалық құрылымдарының ерекшеліктерін, молекулалардың әсерлесу күштерін, онда өтетін физикалық, химиялық, биологиялық үдерістердің механизмдерін жан-

жақты талқылап, ұғынуға үлкен ықпалын тигізеді.

Зерттеу шарттары мен әдістері. Тәжірибелік есептеулер жүргізетін қондырғының құрылымы 1- суретте көрсетілген.

1 - сурет.

Импульсті ультрадыбысты қондырғының құрылымы

1-биологиялық сұйықтар, 2-пьезоэлемент, 3-ауасыз кеңістік, 4-терможұп, 5-қыздырғыш, 6-термостың сыртқы қабаты, 7-пенопластан жасалған қақпақ, 8-айна, В-генератордан осциллографтан, күшейткіштен тұратын импульстік ультрадыбыстық қондырғы, А-температура реттегіштен, айнымалы ток көзінен, терможұптан тұратын жүйе.

Биологиялық сұйықты термосқа құйып зерттедік. Термостың ішіне өзекшеге орнатылған терможұп (4) пен қыздырғыш (5) орнықтырылды.

Изотермиялық үдеріс кезінде үлгінің температурасын әрбір 10⁰С сайын автоматты түрде арнайы (А) жүйесінің көмегімен ±1⁰С дәлдікпен өлшеп отырдық. Терможұп ретінде мыс-константан қолданылды. Қажетгі температура айнымалы ток көзімен, терможұппен байланысқан температура реттегіштегі бұранда арқылы алдық. Температура бізге керек температурадан артса, температура реттегіш айнымалы ток көзін өшіреді, ал кемісе қосады.

Ультрадыбыс толқынның көзі ретінде кварцтан жасалған резонанстық жиілігі 10МГц кума толқын тарататын пьезоэлемент пайдаланылды. Пьезоэлемент толқын көзінің және қабылдағыштың рөлін атқарды. Пьезоэлемент пен айнаның арасын $l=0,30$ м алдын ала белгілеп, өзекшелердің көмегімен зерттелетін сұйықтың ішіне орналастырдық. Толқынның жүріп өткен жолын кеткен уақыт В жүйесіндегі осциллографтың экранындағы жіберілген және айнадан шағылып кешігіп келген импульстерді беттестіру арқылы анықталды. Ультрадыбыс толқын айнадан шағылып қайта пьезоэлементке келетіндіктен, оның жылдамдығы мына формуламен [2,4,6] есептелді:

$$v = \frac{2l}{t}$$

Адиабаталық сығылғыштық коэффициентін төмендегі қатынаспен [1,3,7] анықтадық:

$$\alpha_s = \frac{1}{\rho(t)v^2(t)}$$

Тығыздықтың температураға тәуелділігі арнайы құрастырылған ыдыстың ішіндегі термометр мен ариометрді қолданып өлшедік.

Жинастырылған қондырғыны тексеру мақсатында ультрадыбыстық анықтамадан алынған судағы және біздің импульстік дыбыстық қондырғыда өлшенген параметрлер бойынша есептелген жылдамдықтары салыстырылды (1 - кесте). Анықтама мен тәжірибеден алынған нәтижелердің арасындағы айырмашылығының шамалы екендігі байқалады.

1 - кесте.

Импульстік дыбыстық қондырғыда өлшенген параметрлер бойынша есептелген жылдамдықтары

Анықтамадан алынған жылдамдық $v, \text{ м/с}$	Тәжірибеден алынған жылдамдық $v, \text{ м/с}$	Қысым $P, \text{ Н/м}^2$	Температура $T, \text{ К}$
1500	1503 1505 1504 $v_{\text{opt}} = 1504$	10^{-5}	300

2 - кестеде ешкі сүтінің (саумал) тығыздығының, ондағы кума толқын жылдамдығының және адиабаталық сығылғыштық коэффициентінің температураға тәуелділіктері келтірілген.

2– кесте.

Ешкі сүтінің (саумал) тығыздығының, ондағы кума толқын жылдамдығының және адиабаталық сығылғыштық коэффициенті

$t^0, \text{ C}$	$\rho, \text{ кг/м}^3$	$v, \text{ м/с}$	$\alpha_s \times 10^{-10} \text{ Н/м}^2$
25	1070	1180	6,80
35	1056	1138	7,40

45	1042	1096	8,09
55	1029	1055	8,84
65	1015	1014	9,70
75	1002	971	10,72
85	988	931	11,74
95	973	890	12,77
105	960	851	13,77
115	946	811	14,80

3 - кестеде бие сүтінің (саумал) тығыздығына, үлгіде тарайтын серпімді кума толқынның жылдамдығына және оның адиабаталық сығылғыштық коэффициентіне тәжірибелік өлшеулер мен есептеулерден алынған температураның әсері келтірілген.

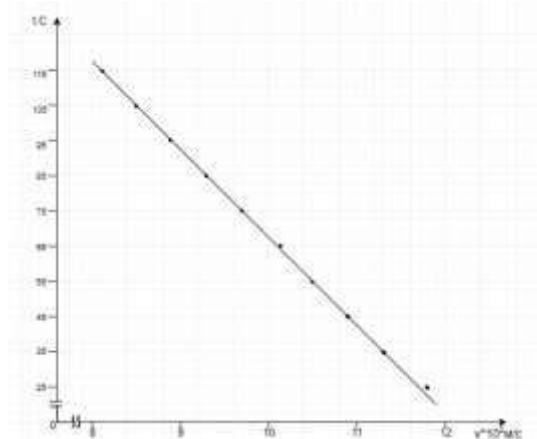
3 - кесте.

Бие сүтіне (саумал)

t°, C	$\rho, \text{кг/м}^3$	$v, \text{м/с}$	$\alpha_s \times 10^{-10} \text{ Н/м}^2$
25	1015	1230	6,59
35	1003	1190	7,12
45	993	1151	7,70
55	981	1113	8,34
65	970	1073	9,07
75	958	1039	9,79
85	947	1005	10,51
95	935	970	11,22
105	922	937	11,95
115	911	925	12,66

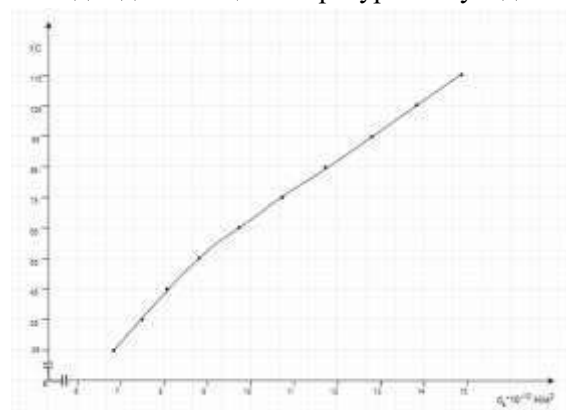
2 - 6 суреттерде ешкі сүтінің (саумал) және бие сүтінің (саумал)

$v = v(t), \alpha_s = \alpha_s(t)$ тәуелділік графиктері тұрғызылған.

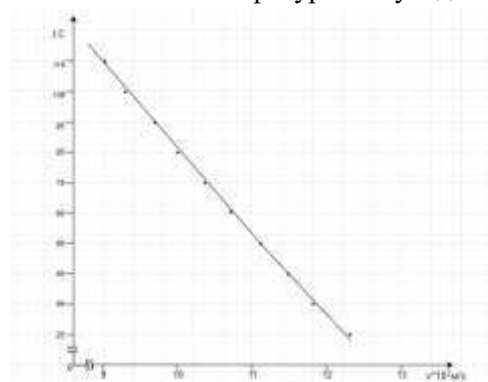
2 сурет.

Ешкі сүтіндегі кума толқын жылдамдығының температураға тәуелділігі

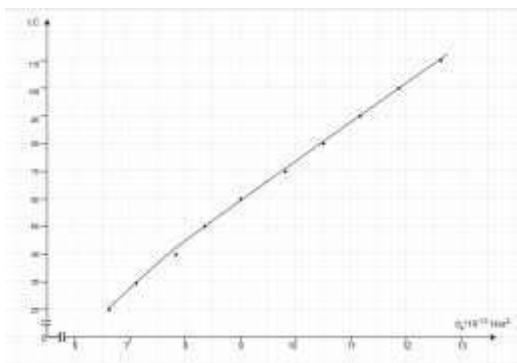
3- сурет.

Ешкі сүтінің адиабаталық сығылғыштық коэффициентінің температураға тәуелділігі

4 - сурет.

Бие сүтіндегі (саумал) ультрадыбыс толқынының жылдамдығының температураға тәуелділігі

5 - сурет. Бие сүтінің (саумал) адиабаталық сығылғыштық коэффициентінің температураға тәуелділігі

Келтірілген кестелер мен тұрғызылған графиктерден биологиялық сүт өнімдерінің тығыздықтары мен олардағы кума толқын жылдамдықтары температура артқанда кемитіндігін, ал адиабаталық сығылғыш

коэффициенттерінің керісінше артатындығын көреміз.

Қорытынды. 1. Тәжірибелік зерттеу жұмыстарын жүргізілетін қондырғы жинастырылып, сынақтан өткізілді.

2. Биологиялық сүт өнімдерінің $\rho = \rho(t)$, $v = v(t)$, $\alpha_s = \alpha_s(t)$ тәуелділіктері кестелермен өрнектеліп, графиктері тұрғызылды.

3. Алынған нәтижелердің практикалық маңыздылығына болжамдар айтылды.

Әдебиеттер тізімі:

1. Кикоин, И.К., Кикоин, А.К. Молекулярная физика. Учебное пособие [Текст] / И.К.Кикоин, А.К. Кикоин. - М.: Наука. – 1963.- 498 с.
2. Трофимова, Т.И. Курс физики. Учебное пособие [Текст] / Т.И.Трофимова. М.: Академия. – 1987. – 560 с.
3. Матвеев, А.Н. Молекулярная физика. Учебник [Текст] / А.Н. Матвеев. - М.: Высшая школа. – 1987.- 359с.
4. Бижигитов, Т. Жалпы физика курсы. Оқулық [Мәтін] / Т. Бижигитов Алматы: Экономика. – 2013. - 890 б.
5. Бижигітов, Т., Ақтаев, Е.К. Молекулалық физика, Оқулық [Мәтін] / Т.Бижигітов, Е.К.Ақтаев. - Алматы: Экономика. – 2017. - 481 б.
6. Кухлинг, Х. Справочник по физике. [Текст] / Х.Кухлинг. – М.: Мир. – 1982.
7. Агранат, Б. А. Основы физики и техники ультразвука. Учебное пособие [Текст] Б. А. Агранат. М.: Высшая школа. 1987. – 352с.

Материал редакцияға 26.03.24

Т. Бижигитов*, Э. Мадалиева

Таразский региональный университет им. М. Х. Дулати, Тараз, Казахстан.

ИССЛЕДОВАНИЕ БИОЛОГИЧЕСКИХ МОЛОЧНЫХ ПРОДУКТОВ УПРУГИМИ ВОЛНАМИ

Аннотация. В научной статье собрана импульсная ультразвуковая установка с целью определения температурной зависимости плотности биологических жидкостей и скорости их упругой погонной волны и коэффициента адиабатической сжимаемости.

С помощью экспериментальных измерений и теоретических расчетов были впервые исследованы температурные зависимости плотности исследуемого образца, скорости погонной волны, коэффициента адиабатической сжимаемости (25-125)0С, построены графики зависимостей $\rho=\rho(t)$, $v=v(t)$, $\alpha_s=\alpha_s(t)$.

В целях изучения биологических жидкостей мы использовали термос бытового применения. Источник и приемник ультразвуковой волны, отражающее волну зеркало, нагреватель,

термопластавтоматы помещены в исследуемую биологическую жидкость. Мы расположили пьезоэлемент и зеркало на определенном расстоянии. Требуемую температуру и скорость упругой волны в исследуемых образцах измеряли с помощью специальных кривых а и В. Правильные измерения установки.

Ключевые слова: упругая погонная волна, коэффициент сжимаемости адиабаты, биологические молочные продукты.

T. Bizhigitov*, E. Madaliyeva

M.Kh. Dulaty Taraz regional university, Taraz, Kazakhstan.

RESEARCH OF BIOLOGICAL DAIRY PRODUCTS BY ELASTIC WAVES

Abstract. The scientific article contains a pulsed ultrasonic installation in order to determine the temperature dependence of the density of biological fluids and the velocity of their elastic linear wave and the coefficient of adiabatic compressibility.

With the help of experimental measurements and theoretical calculations, the temperature dependences of the density of the sample under study, the velocity of the linear wave, the coefficient of adiabatic compressibility (25-125)⁰C were studied for the first time, graphs of the dependences $p=p(t)$, $u=u(t)$, $\alpha_5=\alpha_5(t)$ were constructed.

In order to study biological fluids, we used a thermos for domestic use. The source and receiver of the ultrasonic wave, a mirror reflecting the wave, a heater, and injection molding machines are placed in the biological liquid under study. We have positioned the piezoelectric element and the mirror at a certain distance. The required temperature and velocity of the elastic wave in the studied samples were measured using special curves a and B. Correct measurements of the installation.

Keywords: elastic linear wave, compressibility coefficient of adiabatic, biological dairy products.

References

1. Kikoin, I.K., Kikoin, A.K. Molekulyarnaya fizika [Molecular physics]. Textbook [Text] / I.K.Kikoin, A.K. Kikoin. - Moscow: Science. – 1963.- 498 p.
2. Trofimova, T.I. Course of physics. Textbook [Text] / T.I.Trofimova. M.: Academy. - 1987. – 560 p.
3. Matveev, A.N. Molekulyarnaya fizika [Molecular physics]. Textbook [Text] / A.N. Matveev. - Moscow: Higher School. – 1987.- 359p.
4. Bizhigitov, T. Course of general physics. Textbook [Text] / T. Bizhigitov Almaty: Economics. - 2013. - 890 p.
5. Bizhigitov T., Aktaev E.K. Molekulyarnaya fizika [Molecular physics]. Textbook [Text] / T.Bizhigitov, E.K.Aktaev.- Almaty: Economics. – 2017. - 481 p.
6. Kuhling H. Spravochnik po fizike [Handbook of Physics]. [Text] / H.Kuhling. – Moscow: Mir. – 1982.
7. Agranat, B. A. Fundamentals of physics and ultrasound technology. Textbook [Text] B. A. Agranat. M.: Higher school. 1987. – 352p.

Мақалаға сілтеме:

Бижигитов, Т. Биологиялық сүт өнімдерін серпімді толқындармен зерттеу [Мәтін] / Т.Бижигитов, Э.Мадалиева // Dulaty University Хабаршысы. – 2024. - №2. – Б. 241-245 <https://doi.org/10.55956/IHQO9212>

М.Б. Садықова

Магистрант,

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университеті

Астана қ., Қазақстан

manshuksadykova01@gmail.com

БАЛЫҚ ДЕРНӘСІЛДЕРІН ӨСІРУ ҮШІН ОҢТАЙЛЫ ҚОРЕК РЕСУРСЫ РЕТІНДЕ АРТЕМИЯЛАРДЫ ӨНДІРУ

Аңдатпа. Аквакультурада Артемияларды балық шабақтары үшін оңтайлы қоректік ресурс ретінде пайдалану өсіп келе жатқан қызығушылықтың нысаны болып табылады. Артемияларды қолданудың артықшылықтарына оның бақыланатын жағдайларда жаппай өсіру мүмкіндігі, мұздатылған түрінде ұзақ уақыт сақтау мүмкіндігі және қоршаған ортаның сыртқы жағдайларына төзімділігі жатады. Шаян тәріздестерге жататын артемиялар – балық дернәсілдерінің сау дамуы үшін қажетті ақуыздың, майдың, дәрумендер мен минералдардың бай көзі. Құрамында қанықпаған май қышқылдары, омега-3 және омега-6 көп болғандықтан, шабақтарда сау иммундық жүйенің дамуына ықпал етеді, бұл көптеген аурулар қаупін азайтады. Олардың кішкентай мөлшері мен қозғалғыштығы өсіру үшін қолжетімді етеді, бұл жоғары сапа деңгейін қамтамасыз етеді және жем шығынын азайтады.

Зерттеу нәтижелері шаян тәріздестерді балық өсіру үшін негізгі қорек көзі ретінде пайдалану шабақтар тіршілігін, өсуін және денсаулығын жақсартуға ықпал ететінін көрсетеді. Бұл оларды аквакультурада табысты әрі балық өсіру үшін оңтайлы ресурс етеді. Осы саладағы қосымша зерттеулер балық өсірудің тиімдірек етуге, тәжірибеледің дамуына және аквакультура индустриясының жалпы әлеуетінің жақсаруына әкелуі мүмкін. Бұл мақала Артемияларды қолданудың артықшылықтарын, оның биологиялық құндылығын, өсірудің қарапайымдылығын және әр түрлі балық дернәсілдерінің қоректенуіндегі әмбебаптығын қарастырады. Артемияларды өсірудің әртүрлі әдістері мен технологиялары, сондай-ақ оларды балық дернәсілдерінің түрлерін өсіруде қолданылуы талданады. Балық дернәсілдерінің максималды өсуі мен азықтандыру жағдайларын оңтайландыруға ерекше назар аударылады.

Тірек сөздер: аквакультура, Артемия, қоректік ресурс, балық дернәсілдерін өсіру, тіршілікке қабілеттілік, тағамдық құндылық, өсіру технологиясы, өндіріс.

Кіріспе. Аквакультура - бұл адам бақылауындағы су организмдерін өсіруге байланысты ауыл шаруашылығындағы арнайы бағыт. Бұған балық түрлерін, моллюскалар, шаян тәрізділер мен асшаяндарды, су өсімдіктері мен балдырларды өсіру кіреді. Аквакультураның негізгі мақсаты-балық пен басқа теңіз өнімдерін тұрақты және экономикалық тиімді өндіруді қамтамасыз ету. Аквакультура шаруашылығының түріне байланысты организмдерді бақылаудың әртүрлі әдістері, технологиялары мен тәсілдері қолданылуы мүмкін [1]

Аквакультурада, кез келген басқа шаруашылық саласы сияқты жас организмдерді дұрыс қоректендіру, олардың денсаулығы, тіршілік етуі және өсуі үшін маңызды фактор болып табылады. Балық личинкалары үшін ең тиімді және кеңінен қолданылатын азық-түлік ресурстарының бірі - Артемия.

Artemia salina, тұзды су экожүйелерінде кең таралған желбезекті шаян тәрізділер. Аквакультурада артемияларға үлкен сұраныстың болуы оның биологиялық ерекшеліктерімен байланысты: тез өсу, жоғары құнарлылық, қажет болған жағдайда жинауға,

сақтауға, тасымалдауға және өсіруге болатын цисталарды шығару мүмкіндігі қасиеттері.[2]

Біріншіден, мөлшері мен пішіні артемияларды жас балықтар мен дернәлдері үшін тамаша қорек көзі етеді. Оның 0,5-тен 10 мм-ге дейінгі шағын өлшемдері жас балықтарға оңай тұтынуға мүмкіндік береді, ал кішкентай өсімділері бар дене пішіні ағзаға сіңу жеңілдігін қамтамасыз етеді.

Артемияның өнімділігі де маңызды рөл атқарады. Шаян тәрізділер тез көбею қабілетіне және қысқа өмірлік циклге ие болғандықтан, аквакультура пен аквариум ағзалары үшін тұрақты және қол жетімді азық көзі болып табылады.

Артемияның бірегей ерекшеліктерінің бірі - оның қоршаған ортаның әртүрлі жағдайларына тез бейімделу қабілеті. Бұл организмдер судың тұздылығының жоғары дәрежесінде, соның ішінде өте тұзды су қоймаларында өсе алады, бұл оларды аквакультураның әртүрлі жағдайларына төзімді етеді.

Шаянтәрізділердің тағамдық құндылығы оның қоректік организм ретіндегі маңыздылығында да үлкен рөл атқарады. Акуызға бай және құрамында витаминдер мен минералдар сияқты басқа құнды қоректік заттарға бар, бұл оны жас балықтар мен басқа су ағзалары үшін өте қолайлы тағам көзі етеді және олардың өсіп-жетілуіне көмектеседі.

Артемияның ғылыми маңызы да бар және ғылыми зерттеулерде, әсіресе ихтиология және экология салаларында кеңінен қолданылатынын атап өткен жөн. Оларды өсіру және манипуляциялаудың қарапайымдылығы оларды ғылымның әртүрлі салаларында құнды зерттеу нысанына айналдырады.[3]

Artemia тұқымдасының желбезек шаян тәрізділерінің науплияларында сарысу сарқылғаннан кейін личинкалар экзогендік тамақтануға ауысқан кезде дамудың маңызды кезеңдерінде балықтар мен басқа гидробионттардың тіршілік етуін, өсуін және дамуын қамтамасыз ететін бірегей биологиялық белсенді заттар бар.

Артемиялардың жемдік нысан ретіндегі химиялық құрамы балықтың әр түрлі дернәлдерін өсіру үшін басты қызығушылық тудырады.[4]

Артемиялардың цисталары каротиноидтармен қаныққан, олар қызыл реңк береді, сонымен бірге В тобының дәруменіне бай. Шаян тәрізділердің негізгі компоненттері- акуыздар, майлар және май қышқылдары, маңызды аминқышқылдары. Маңызды аминқышқылдарының ішінде: метионин, валин, треонин, лейцин, лизин, гистидин, фенилаланин, изолейцин. Арнайы рецепт бойынша әртүрлі компоненттер негізінде жасалған құрама жемнің тиімділігі акуыз, май, көмірсулар, минералдар мен дәрумендердің деңгейіне, сондай-ақ оларды физиологиялық қажеттілікке сәйкес мұқият теңестіруге байланысты.[5]

Артемияларды өсіру кезінде өнімділігін барынша толық жүзеге асыру үшін ең қолайлы ортаны құруға барлық мүмкіндіктер бар. Артемиялардың даму циклі мен репродуктивті әлеуетіне әсер ететін негізгі абиотикалық факторларға температура, рН, тұздылық және тіршілік ету ортасы жатады. Табиғи экожүйелерде артемия химиялық ластануға, атап айтқанда күкіртсутектің жоғары концентрациясына жоғары төзімділікке ие. Қалған гидробионттар үшін күкіртсутек аз мөлшерде болса да өлімге әкелетіні белгілі. Сондықтан, артемиялар күкіртсутегіге бай көлдердің жалғыз тұрғындары (микроорганизмдерден басқа) болып табылады. Артемиялар термофильді, ол үшін оңтайлы температура 20-30 °С аралығында болады, бірақ 2-ден 35-37 °С-қа дейінгі температурада тіршілік етуі мүмкін. 5 °С-тан төмен температурада қозғалысы баяулайды және олардың өсуі тоқтайды.[6]

Артемияларды өндіру процесі табиғи су қоймаларынан цисталарды жинаудан немесе арнайы мамандандырылған жеткізушілерден сатып алудан басталады. Цисталар арнайы контейнерлерге немесе инкубаторларға орналастырылады, әрі қарай олардың дамуы үшін оңтайлы жағдайлар жасалады.

Инкубаторлардағы оңтайлы жағдайларды сақтау шаяндардың цисталарын сәтті өсіруде шешуші рөл атқарады. Бұл су параметрлерін үнемі бақылауды және дамудың әртүрлі кезеңдеріндегі жұмыртқалардың қажеттіліктеріне сәйкес жағдайларды түзетуді қамтиды.[7]

Балық дернәсілдеріне сапалы жем алу үшін шаян тәрізділерді инкубациялаудың оңтайлы экологиялық жағдайларын таңдау керек, себебі олардың дамуы нашарлайды. Тірі жемді өсіру технологиясын дұрыс таңдау қажетті экономикалық нәтиже береді. Ұсыныстарға сәйкес судың оңтайлы температурасы 20-26 °С аралығында, су тұзды болуы керек: теңіз немесе ас тұзы қолайлы, бірақ йодталған тұз артемиялар үшін қауіпті болып табылады. Тұздың концентрациясы 30-35 ‰ құрайды.[8]

Өсіру кезіндегі жауапты кезең – оларды қоректендіру. Табиғатта артемия микробалдырлармен және ұсақ қарапайым организмдерді судан сүзу әдісімен қоректенеді. Жасанды жағдайда олар үшін мамандандырылған жем, кептірілген ұнтақталған спиролина немесе ең қол жетімді нұсқа — тағамдық ашытқы қолайлы. Құрғақ ашытқы алдын-ала аз мөлшерде сұйықтықпен ерітіліп, су бетіне құйылады. Шаян тәрізділерді күніне 2-3 рет аз мөлшерде қоректендіру керек. Алайда, олар бір реттік тамақтандыру жағдайында өте жақсы өседі.[9]

Сонымен қатар өсіру кезінде аэрация өте маңызды фактор болып табылады: аэрация кезінде шаян тәрізділердің шамамен 60-70% цистадан шығады, аэрациясыз— 8-10% - ға аз. Компрессор–аэратор аквариумға цисталардың су түбіне түсуіне жол бермейтіндей етіп орналастырылуы керек.[10]

Артемияларды өсірудің әртүрлі әдістері бар, бірақ олардың барлығы дерлік бірдей және қолданылатын жабдықтың көлемі мен қуаты бойынша ғана өзгереді. Айта кету керек, балықты қоректендіру үшін тек артемияның науплиялары қолданылады. Цисталарды суға шашудан бастап науплияны алғашқы қоректендіруге дейінгі цикл шамамен 48

сағатты құрайды. Резервуар жарық көзіне жақын орналастырылады немесе жасанды түрде жарықтандырылады. Бұл әдіс негізінен артемияны науплиус сатысына дейін өсіруге жарамды, бірақ егер оларды өсіру және көбейту жоспарланған болса, аквариумдарды қолданған жөн және шаян тәрізділерді қоректендіру, суды ауыстыру және оны сүзу қажет. Шаяндарды жинау фонарь арқылы, сорғы тартқышын жасау үшін силикон шланг арқылы жүзеге асырылады.[11]

Артемиялардың өсу циклі цистадан ересек артемияға дейінгі бірнеше кезеңдерді қамтиды.

Жұмыртқа (циста): Қоршаған орта жағдайлары белсенді даму үшін қолайсыз болған кезде, артемия циста сатысына өтеді. Бұл жағдай оларға төмен температура, жоғары тұздылық немесе қоректің болмауы сияқты қолайсыз жағдайларда өмір сүруге мүмкіндік береді. Цисталар ұзақ уақыт тыныштық сатысын сақтап, ону үшін қолайлы жағдайларды күте алады.

Цистаның өнуі: Судың тұздылығы, температурасы және қоректің қол жетімділігі сияқты оңтайлы жағдайлар болған кезде цисталар өсе бастайды. Олар суға батып, цистадан шығып және олардан науплия шығады.

Науплия (дамудың бірінші кезеңі): Артемия науплиясы - бұл цистаның өнуінен кейінгі дамудың бірінші кезеңі. Олар бірнеше буынды аяқтары бар сопақша дене пішініне ие және шапшаң қимылдары арқылы суда қозғалады. Бұл кезеңде олар жұмыртқаның эндогендік қорын тұтынады және белсенді түрде қорек іздейді.

Метанауплиус (дамудың екінші кезеңі): Циста өнгеннен бірнеше күн өткен соң, науплия алғашқы сатыдан өтіп, метанауплия болады. Бұл кезеңде олар қазірдің өзінде дамыған буынаяқтарға ие болады және қорек іздеуде мобильді және белсенді бола бастайды.

Жасөспірімдер (дамудың үшінші кезеңі): Жасөспірімдер метанауплиустен кейінгі дамудың келесі кезеңі. Олар ересектерге тән белгілерді ала отырып, өсіп, дами береді. Жасөспірімдер сол кезең өзінде жыныстық

сипаттамаларға ие, бірақ олар әлі жыныстық жетілмеген болады.

Ересектер: Ақырында, жасөспірімдер жыныстық жетілген ересектерге айналады. Олар өздерінің толық мөлшеріне жетеді және көбеюге қабілетті болады. Ересек артемиялар дамыған жыныстық жүйеге ие және ұрпақ береді.[12]

Дайын артемиялардың науплиясы оңтайлы мөлшерге және дамуға жеткеннен кейін ғана жиналады. Бұл кезең оларды өндіру процесінде маңызды және бірнеше маңызды қадамдарды қамтиды.

Науплия жинау:

Дайын науплия әртүрлі әдістермен, соның ішінде сүзу және тұндыру арқылы жиналады. Сүзу науплийді судан және басқа бөлшектерден белгілі бір мөлшеріндегі арнайы сүзгілерді немесе електерді пайдаланып бөлуге мүмкіндік береді. Тұндыру науплийді судан мұқият бөліп алуды, содан кейін артық ылғалды кетіруді қамтиды.

Науплияларды өңдеу:

Науплиялар жиналғаннан кейін бірнеше кезеңдерді қамтуы мүмкін өңдеу процесі жүреді. Жуу: Науплияларды жем қалдықтары мен басқа ластаушы заттарды кетіру үшін ақырын жууға болады.

Кептіру: Науплия артық ылғалды кетіру үшін кептіру процесіне ұшырауы мүмкін, бұл олардың сақтау мерзімін ұзартуға көмектеседі.[13,14]

Әлемдік аквакультура өнеркәсібінің өсуімен және жоғары сапалы жемшөп организмдеріне деген қажеттіліктің артуымен Артемия жас балықтар мен басқа аквакультура организмдер үшін қоректік көз ретінде сұранысқа ие бола бастады. Осыған байланысты, оның тиімділігін, сапасы мен тұрақтылығын арттыру мақсатында шаян тәрізділерді өсіру процесін жақсартуға бағытталған жаңа технологиялар мен әдістерді әзірлеу және енгізу қажеттілігі туындайды.

Артемияға жемдік организм ретінде сұраныстың үнемі артуымен осы маңызды ресурсты өндірудің тиімділігін, сапасын және тұрақтылығын арттыратын жаңа

технологиялар мен әдістерді іздеу қажеттілігі туындайды. Заманауи автоматтандыру жүйелері артемияларды өсіру үшін оңтайлы орта жағдайларын сақтауға мүмкіндік береді. Бұл судың тұздылығы, температура, рН және жарықтандыру сияқты параметрлерді автоматты түрде басқаруды қамтиды, бұл шаян тәрізділерді өсіру үшін тұрақты және қауіпсіз ортаны қамтамасыз етеді.

Биотехнология мен генетикалық зерттеулерді қолдану артемиялардың сапасы мен тұрақтылығын жақсартуға көмектеседі. Бұған артемиялар түрлерінің қоректік құндылығын өсіру және жетілдіру немесе олардың температура мен судың тұздылығының өзгеруі сияқты стресстік жағдайларға төзімділігін жақсарту кіреді.

Жаңа жем қоспалары мен қоректік қоспалардың дамуы артемиялардың тірі жемдік ағза ретіндегі тағамдық құндылығы мен сапасын жақсартуға ықпал етеді. Бұл олардың қорек ретіндегі сипаттамаларын жақсарту және аквакультуралық организмдердің денсаулығын сақтау үшін дәрумендер, минералдар және басқа қоректік заттарды қосуды қамтиды.

Нанотехнологияларды өндіріс тиімділігін арттыратын және асшаяндарды өсіру жағдайларын жақсартатын жаңа материалдар мен жабдықтарды жасау үшін пайдалануға болады. Бұл артемияларды дамыту үшін оңтайлы жағдайларды қамтамасыз ететін контейнерлерге немесе инкубаторларға арналған жаңа материалдарды әзірлеуді қамтиды.[15]

Зерттеу шарттары мен әдістері. Балық дернәлдері мен шабақтарын өсіру үшін оңтайлы қорек ресурсы ретінде артемияларды өндіруді зерттеу үшін әртүрлі жағдайлар мен әдістерді қолдану қажет. Эксперименттік жағдайлар мұқият анықталуы керек, соның ішінде температура, судың тұздылығы, жарықтандыру сияқты шаяндарды өсірудің оңтайлы параметрлерін орнату және қолданылатын жем түрі талданады. Азықтандыру түрін қоспағанда, әртүрлі жағдайларды бақылай отырып, салыстырмалы

талдау үшін бақылау және эксперименттік топтар құрылуы керек. Зерттеуде артемияларды өсіру әдістері де маңызды рөл атқарады. Бұл науплияны көбейту және өсіру үшін оңтайлы орта мен жағдайларды пайдалануды қамтиды. Осыдан кейін науплийді өсірмес бұрын шаяндардың цисталарын жинау және өңдеу қажет, бұл да ерекше назар аударуды қажет етеді.

Маңызды аспект - балық шабақтарын қоректендіру әдісі. Тиімділікті бағалау басқа жем түрлерімен салыстырғанда жүргізілуі керек, сонымен қатар әр түрлі концентрациялар мен азықтандыру жиілігінің шабақтардың өсуі мен өмір сүруіне әсерін зерттеу керек. Артемияның тағамдық құндылығын оның химиялық құрамын бағалауды және басқа қорек көздерімен салыстыруды талдау қажет. Артемияларды шабақтардың дамуының әртүрлі кезеңдерінде жем ретінде пайдаланған кезде өсуі мен өмір сүруін зерттеу, басқа баламалы қорек көздерімен қоректенетін топтармен салыстырмалы талдау кіреді. Алынған нәтижелерді талдау және топтар арасындағы айырмашылықтардың маңыздылығын және әртүрлі факторлар мен көрсеткіштер арасындағы тәуелділікті анықтау үшін статистикалық деректерді талдау қажет.

Зерттеу нәтижелерін талқылау. Мақала нәтижелері бойынша аквакультурада артемияларды өндіру маңызды процесс болып табылады, өйткені артемиялар жас балықтар, соның ішінде балық шабақтары үшін құнды қорек көзі болып табылады. Ғылыми зерттеулер көрсеткендей, артемияларды жемдік организм ретінде пайдалану бірнеше артықшылықтарға ие.

Біріншіден, шаяндардың тағамдық құндылығы жоғары және жас балықтардың денсаулығы мен өсуіне қажетті көптеген маңызды қоректік заттарға бай. Бұған балық дернәсілдері мен шабақтарының дамуына ықпал ететін ақуыздар, майлар, дәрумендер мен минералдар кіреді.

Екіншіден, артемия оңай қол жетімді және қолдануға ыңғайлы. Оны аквакультурада

арнайы жағдайларда өсіруге болады және мұздатылған немесе құрғақ түрінде ұсынылады, бұл оны сақтауды және балық дернәсілдерін азықтандыруда пайдалануды жеңілдетеді.

Сонымен қатар, артемия жас балықтар үшін, соның ішінде балық шабақтары үшін, олардың белсенді жүзуі мен судағы қозғалыстарының арқасында тәбеттің керемет стимуляторы болып табылады. Бұл тамақтанудың жоғарылауына және балықтың өсуіне ықпал етеді. Осы артықшылықтарға қарамастан, артемияларды өндіруге байланысты қиындықтар мен проблемалар бар. Бұл оңтайлы өсу жағдайларын сақтау, өнім сапасын бақылау және ықтимал аурулар мен инфекцияларға байланысты тәуекелдерді басқару қажеттілігін қамтиды.

Тұтастай алғанда, ғылыми зерттеулер артемияларды өндіру олардың жоғары тағамдық құндылығына, оңай қол жетімділігіне және жас балықтардың тәбетін ынталандыру қабілетіне байланысты балық дернәсілдері мен шабақтары өсіру үшін оңтайлы қоректік ресурс екенін растайды. Дегенмен, бұл процеске қатысты қиындықтар мен мәселелерді ескеру және аквакультурада артемиялардың тиімді және тұрақты өндірісін қамтамасыз ету үшін оларды шешу үшін шаралар қабылдау қажет.

Қорытынды. Аквакультураның қарқынды дамуы бастапқы азықтық жемді тиімді таңдауға тікелей байланысты. Балықтардың кейбір түрлерін өсірудің биотехнологиялық процесінде тірі жемдік ағзаларды қолдану міндетті болып табылады. Тірі жемдік ағзаларда маңызды ақуыздар, липидтер, көмірсулар, дәрумендер, минералдар, аминқышқылдары және май қышқылдары сияқты барлық қоректік заттар бар, сондықтан олар "тірі тамақтану капсулалары" ретінде танымал. Ас қорыту және ферментативті жүйелердің анатомиялық, физиологиялық және биохимиялық сипатының бірқатар ерекшеліктеріне байланысты аквакультура үшін перспективалы балық личинкалары тіршілік етуінің алғашқы 10-20 күндерінде

инертті (жасанды) жемді жей алмайды. Олар тек тірі фито және зоопланктонды организмдер: микробалдырлар, инфузориялар, шаян тәрізділер, сонымен қатар моллюскалардың личинкалары, полихеталар, остракодтар, және артемиялармен қоректенеді. Тірі жемдердің тағамдық құндылығын зерттеу нәтижесінде олардың балықтардың өсуі мен тіршілік етуі үшін үшін қажетті қоректік құндылыққа ие екенін көрсетті. Сондықтан, азықтық жемді жасаудағы заманауи жетістіктерге қарамастан, зоопланктон теңіз балықтарын өсіру кезінде, кез-келген жағдайда міндетті элемент болып қала береді.

Қазіргі заманғы ауқымды жұмыстарда балықтардың қоректік қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін негізінен табиғи зоопланктон немесе жем ағзаларын кең өсіру әдістері қолданылады. Аквакультура объектілері үшін теңіз суында тірі жемді жаппай өсірудің тиімді әдістерін дамыту мәселесі балық шаруашылығы ғылымында өзекті мәселелердің бірі болып табылады, оны шешу еліміздегі аквакультураны дамыту үшін маңызды.

Әдебиеттер тізімі

1. Лагуткина, Л.Ю. Органическая аквакультура как перспективное направление развития рыбохозяйственной отрасли (обзор) [Текст] / Л.Ю. Лагуткина, С.В. Пономарёв // Сельскохозяйственная биология. – 2018. – Т. 53. – №. 2. – с. 326-336.
2. Abatzopoulos T. J. et al. (ed.). /Artemia: basic and applied biology/. – Springer Science & Business Media, 2013. – Т. 1.
3. Coutteau P. Manual on the production and use of live food for aquaculture. //P. Coutteau, Lavens P. Microalgae, P. Sorgeloos// FAO Fisheries Technical Paper. – №. 361. – Rome, FAO. – 1996. – p. 10 – 13.
4. Мухитова, М.Э. Проблемы культивирования стартовых живых кормов для аквакультуры [Текст] / М.Э. Мухитова, Е.М. Романова, В.Н. Любомирова // Международный научно-исследовательский журнал. – 2017. – №. 1-2 (55). – с. 13-15.
5. Новоселова, Н.В. Живые корма – важнейшее звено в биотехнологии выращивания морских рыб. Некоторые особенности культивирования морского зоопланктона [Текст] / Н.В. Новоселова // Труды Южного научно-исследовательского института рыбного хозяйства и океанографии. – 2012. – № 50. – с. 134-151.
6. Литвиненко, Л.И. Жаброногие рачки рода *Artemia* Leach, 1819 в гипергалинных водоемах Западной Сибири (география, биоразнообразие, экология, биология и практическое использование) [Текст] / Л.И. Литвиненко // Пермь; 2009.; 6 (12): с. 1409–1415
7. Белых, О.А. Особенности выращивания живого корма *Artemia salina* в аквакультуре [Текст] / С.Е. Розанов // Известия Байкальского государственного университета. – 2021. – Т. 31. – №. 3. – с. 400-406.
8. Костромин, Е.А. Влияние факторов среды (солёность, температура, освещение) на инкубацию *Artemia salina* в эксперименте [Текст] / Е.А. Костромин // Известия Санкт-Петербургского государственного аграрного университета. – 2016. – №. 42. – с. 164-168.
9. Романова, Е.М.. Факторы, регулирующие онтогенез *A. salina* и ее продуктивность при культивировании *in vitro* [Текст] / В. В. Романов, В.Н. Любомирова, Э.Б. О. Фазиллов. // Вестник Ульяновской государственной сельскохозяйственной академии. – 2022. – №. 3 (59). – с. 148-153.
10. Тысяк, П.В. Влияние факторов среды на инкубацию артемии (*artemia salina*) [Текст] / Т. А. Нечаева // Вестник Студенческого научного общества. – 2018. – Т. 9. – №. 1. – с. 220-222.
11. Корентович, М.А. Усовершенствование методов инкубации и биоинкапсуляции науплиусов артемии [Текст] / Е.А. Сироткина, М.Н. Бронников // Вестник рыбохозяйственной науки. – 2017. – Т. 4. – №. 1. – с. 4-19.

12. Московко, В. Е. Динамика роста и развития жаброногого рачка (*Artemia Salina*) при кормлении живыми и сухими кормами [Текст]/А.А.Набокина, Т. А.Геворгян, Пахлеваниян А.А. //Водные биоресурсы: рациональное освоение и искусственное воспроизводство. – 2021. – с. 127-132.
13. Воронов, П. М. Способы заготовки и очистки яиц артемий *Artemia salina* L. [Текст] – 1973.
14. Гусев, Е. Подсушивание и декапсулирование яиц артемий *Artemia salina* //Рыбоводство и рыбное хозяйство. [Текст]/Е.Гусев. // – 2006. – №. 2. – с. 15-18.
15. Madkour, K., Dawood, M.A.O., Sewilam, H. The use of artemia for aquaculture industry: An updated overview //Annals of Animal Science. – 2023.

Мақала редакцияға 6.03.24 түсті.

М.Б. Садықова - Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, Астана, Казахстан

ПРОИЗВОДСТВО АРТЕМИИ КАК ОПТИМАЛЬНОГО РЕСУРСА ПИТАНИЯ ДЛЯ ВЫРАЩИВАНИЯ ЛИЧИНОК РЫБ

Аннотация. В аквакультуре использование Артемии в качестве оптимального питательного ресурса для мальков рыб является объектом растущего интереса. Преимущества использования Артемии включают возможность массового выращивания в контролируемых условиях, возможность длительного хранения в замороженном виде и устойчивость к внешним условиям окружающей среды. Артемия, принадлежащие к ракообразным, являются богатым источником белка, жира, витаминов и минералов, необходимых для здорового развития личинок рыб. Благодаря высокому содержанию ненасыщенных жирных кислот, омега-3 и омега-6, мальки способствуют развитию здоровой иммунной системы, что снижает риск многих заболеваний. Их небольшой размер и подвижность делают их доступными для выращивания, что обеспечивает высокий уровень качества и снижает расход корма. Результаты исследования показывают, что использование ракообразных в качестве основного источника пищи для разведения рыб способствует улучшению жизни, роста и здоровья мальков. Это делает их успешным видом корма в аквакультуре и оптимальным ресурсом для рыбоводства. Дальнейшие исследования в этой области могут привести к повышению эффективности рыбоводства, развитию практики и улучшению общего потенциала индустрии аквакультуры. В этой статье рассматриваются преимущества использования Артемии, ее биологическая ценность, простота выращивания и универсальность в питании различных личинок рыб. Анализируются различные методы и технологии выращивания Артемий, а также их применение при разведении видов личинок рыб. Особое внимание уделяется оптимизации максимального роста личинок рыб и условий кормления.

Ключевые слова: Аквакультура; Артемия; питательный ресурс; выращивание личинок рыб; жизнеспособность; пищевая ценность; технология выращивания; производство.

PRODUCTION OF ARTEMIA AS AN OPTIMAL FOOD RESOURCE FOR REARING FISH LARVAE

Abstract. In aquaculture, the use of Artemia as an optimal nutrient resource for fish fry is an object of growing interest. The advantages of using Artemia include the possibility of mass cultivation under controlled conditions, the possibility of long-term storage in frozen form and resistance to external environmental conditions. Artemia, belonging to crustaceans, is a rich source of protein, fat, vitamins and minerals necessary for the healthy development of fish larvae. Due to the high content of unsaturated fatty acids, omega-3 and omega-6, fry contribute to the development of a healthy immune system, which reduces the risk of many diseases. Their small size and mobility make them available for cultivation, which ensures a high level of quality and reduces feed consumption. The results of the study show that the use of crustaceans as the main food source for fish farming contributes to improving the life, growth and health of fry. This makes them a successful type of feed in aquaculture and an optimal resource for fish farming. Further research in this area can lead to increased efficiency of fish farming, development of practices and improvement of the overall potential of the aquaculture industry. This article discusses the advantages of using Artemia, its biological value, ease of cultivation and versatility in the nutrition of various fish larvae. Various methods and technologies of growing Artemisia are analyzed, as well as their application in breeding species of fish larvae. Special attention is paid to optimizing the maximum growth of fish larvae and feeding conditions.

Key words: Aquaculture; Artemiasalina; nutritional resource; cultivation of fish larvae; viability; nutritional value; cultivation technology; production.

References

1. Lagutkina, L.YU. Organicheskaya akvakul'tura kak perspektivnoe napravlenie razvitiya rybohozyajstvennoj otrasli (obzor)/S.V.Ponomaryov// Sel'skohozyajstvennaya biologiya. – 2018. – T. 53. – №. 2. – p. 326-336.[in Russian]
2. Abatzopoulos T. J. et al. (ed.). /Artemia: basic and applied biology/. – Springer Science & Business Media, 2013. – T. 1.
3. Coutteau P. Manual on the production and use of live food for aquaculture. //P. Coutteau, Lavens P. Microalgae, P. Sorgeloos// FAO Fisheries Technical Paper. – №. 361. – Rome, FAO. – 1996. – p. 10 – 13.
4. Muhitova, M.E. Problemy kul'tivirovaniya startovyh zhivyh kormov dlya akvakul'tury / E.M.Romanova, V.N.Lyubomirova // Mezhdunarodnyj nauchno-issledovatel'skij zhurnal. – 2017. – №. 1-2 (55). – p.13-15.[in Russian]
5. Novoselova, N.V. Zhivye korma – vazhnejshee zveno v biotekhnologii vyrashchivaniya morskikh ryb. Nekotorye osobennosti kul'tivirovaniya morskogo zooplanktona / N.V.Novoselova // Trudy Yuzhnogo nauchno-issledovatel'skogo institute rybnogo hozyajstva i okeanografii. – 2012. – №. 50. – p.134-151.[in Russian]
6. Litvinenko, L.I. ZHabrionogie rachki roda Artemia Leach, 1819 v gipergalinnyh vodoemah Zapadnoj Sibiri (geografiya, bioraznoobrazie, ekologiya, biologiya i prakticheskoe ispol'zovanie) /L.I.Litvinenko // Perm'; 2009.;6 (12): p.1409–1415

7. Belyh,O.A.Osobennosti vyrashchivaniya zhivogo korma Artemia salina v akvakul'ture /S.E.Rozanov//Izvestiya Bajkal'skogo gosudarstvennogo universiteta. – 2021. – Т. 31. – №. 3. – p.400-406.[in Russian]
8. Kostromin, E.A. Vliyanie faktorov sredy (solyonost', temperatura, osveshchenie) na inkubatsiyu Artemia salina v eksperimente / E.A.Kostromin // Izvestiya Sankt-Peterburgskogo gosudarstvennogo agrarnogo universiteta. – 2016. – №. 42. – p.164-168.[in Russian]
9. Romanova,E.M.Factory, reguliruyushchie ontogenez A. salina i ee produktivnost' pri kul'tivirovanii in vitro Factory, reguliruyushchie ontogenez A. salina i ee produktivnost' pri kul'tivirovanii in vitro/V.V.Romanov, V.N.Lyubomirova,E.B.O.Fazilov.//Vestnik Ul'yanovskoy gosudarstvennoj sel'skohozyajstvennoj akademii. – 2022. – №. 3 (59). – p. 148-153.[in Russian]
10. Tsyak,P.V. Vliyanie faktorov sredy na inkubatsiyu artemii (artemia salina) /T. A.Nechaeva //Vestnik Studencheskogo nauchnogo obshchestva. – 2018. – Т. 9. – №. 1. – p. 220-222.[in Russian]
11. Korentovich,M.A. Uovershenstvovanie metodov inkubatsii i bioinkapsulyatsii naupliusov artemii /E.A.Sirotkina,M.N.Bronnikov//Vestnik rybohozyajstvennoj nauki. – 2017. – Т. 4. – №. 1. – p. 4-19.[in Russian]
12. Moskovko,V. E. Dinamika rosta i razvitiya zhabronogogo rachka (Artemia Salina) pri kormlenii zhivymi i suhimi kormami / A.A.Nabokina, T. A.Gevorgyan, Pahlevanyan A.A. //Vodnye bioresursy: racional'noe osvoenie i iskusstvennoe vosproizvodstvo. – 2021. – p.127-132.[in Russian]
Voronov,P. M. Sposobyzagotovki i ochildkiyaicartemijArtemiasalina L. – 1973.
13. Gusev,E. Podsushivanie i dekapulirovanieyaic artemii salina //Rybovodstvo i rybnoe hozyajstvo. / E.Gusev. // – 2006. – №. 2. – p.15-18.[in Russian]
14. Madkour,K., Dawood,M.A.O., Sewilam,H. The use of artemia for aquaculture industry: An updated overview //Annals of Animal Science. – 2023.

Мақалаға сілтеме:

Садықова М.Б. Балық дернәсілдерін өсіру үшін оңтайлы қорек ресурсы ретінде артемияларды өндіру [Мәтін] / М.Б. Садықова // Dulary University Хабаршысы. – 2024. - №2. – Б. 246-254 <https://doi.org/10.55956/NJTE1112>

М.Т. Тулеков *

*старший преподаватель, горный инженер
Таразский региональный университет им. М.Х. Дулати
Тараз, Казахстан*

Д.Д. Арыстан

*магистр горной инженерии, главный геомеханик
Рудник «Жолымбет» АК «Алтыналмас»
Тараз, Казахстан*

АКТУАЛЬНОСТЬ ПОДЗЕМНОГО ОТВАЛООБРАЗОВАНИЯ В УСЛОВИЯХ АКБАКАЙСКОГО МЕСТОРОЖДЕНИЯ (НТС-2, ВОСТОЧНЫЙ АКБАКАЙ)

***Аннотация.** В данной научной статье приводится технологическое решение в виде подземного отвалообразования в очистном пространстве для жильных месторождений с системой разработки с подэтажным обрушением и торцевым выпуском руды, на примере участка «НТС – 2 Восточный Акбакай» месторождения «Акбакай», с экономическим обоснованием предлагаемой технологической схемы.*

***Ключевые слова:** отвалообразование, Акбакай, наклон транспортных съездов, транспортирование пород.*

Введение. Добыча полезных ископаемых осуществляется открытыми и подземными способами. Известно также, что в условиях добычи руды - породы, добываемые в карьере, сохраняются в отвалах, а при добыче руды под землей руда и пустые породы, перевозятся на поверхность и накапливаются в отвалах и рудных складах. Данный процесс занимает сорока процентную долю добычи полезных ископаемых в технологии. В данной работе рассматривается возможность внедрения сухой закладки - пустыми породами, возникающих при проходке горно – нарезных и горно – капитальных выработок, при подземной разработке участка НТС – 2 Восточный Акбакай» месторождения Акбакай», с системой подэтажного обрушения с торцевым выпуском руды. Следует отметить, что вскрытие данного участка производилось наклонно – транспортным съездом с дневной поверхности, на данный момент участок законсервирован, однако планируется его дальнейшая разработка, откатку руды планируется вести по НТС самосвалами МТ–

7/МТ - 2010. С учетом вышеизложенного имеется тенденция возникновения той же проблемы что и при разработке месторождений открытым способом, а именно снижение производительности с учетом увеличения плеча откатки. Если же окупаемость откатки руды до дневной поверхности обоснована, откатка пустых пород возникающих в результате проходки выработок равна порожняковому подъему и спуску. Внедрение же данной системы подземного отвалообразования в условиях данного участка позволит частично решить возникающую проблему и достичь следующих результатов: снижение себестоимости добычи руды, улучшение экологической ситуации в регионе (путем уменьшения площади, занимаемой отвалами), уменьшения влияния на НДС массива и минимизации проседания земной поверхности.

Условия и методы исследований. Геологическая характеристика участка «НТС – 2 Восточный Акбакай». Участок НТС – 2 «Восточный Акбакай» был вскрыт и

разрабатывался с целью отработки одной из крупнейших жил месторождения «Акбакай» - «Пологая – 6». Как видно на Рисунке 1. 1 жила Пологая-6 простирается в восточном направлении, западном направлении и ограничивается жильной зоной Пологая – 1 и является ее продолжением, простираясь в восточном направлении постепенно жильная зона «Пологая – 6» выходит на дневную поверхность. Жильная зона «Пологая-6» является наиболее крупной на западном фланге и ограничивается жилой «Пологая-1, в восточном направлении жильная зона «Пологая-6» выходит на дневную поверхность.

Согласно историческим геолого-разведочным данным, в глубину жильная структура «Пологая – 6» залегает до 1000 – 1100 метров от земной поверхности.

Зона «Пологая-6» представлена неравномерно минерализованной зоной смятых, передробленных пород. Общее простирание зоны субширотное с не большими отклонениями и к юго-востоку. Отмечаются локальные отклонения простирания зоны от общего направления в пределах 10-20°. Падение зоны северное под углом 40-55°. Морфология рудного тела весьма сложная – она характеризуется изменчивой мощностью в пределах 0,5-10 м, частым чередованием раздувов и пережимов, ветвящимся строением.

Рис. 1. Схема расположения рудных жил месторождения «Акбакай»

Общее количество жильного кварца внутри зоны небольшое, он образует

маломощные линзы и прожилки, протяженность которых не превышает 15-20м.

Среднее содержание золота в руде колеблется от 1,0г/т до 11г/т.

Плотность руды составляет 2,68 т/м³, плотность вмещающих пород составляет 2,73т/м³, коэффициент разрыхления колеблется в пределах 1,6.

Как и по всему месту рождения руда по зоне Пологая – 6 не склонна к самовозгоранию и слеживанию. Однако простиранием в восточном направлении имеет морфологическую особенность к постепенному окислению в результате обнажения.

В результате проведенных опытов на физико-механические свойства керна и проб по данному участку были получены результаты коэффициента σ в крепости по шкале М.М. Протодяконова составляют: кварцевых руд – 16-18, березитов – 11-14, даеклампрофиров – 11-12, гранодиоритов – 14-16.

По показателю абразивности породы и руды относятся к классу средне абразивных (по классификации Л.И. Барона и А.В. Кузнецова) [1].

Результаты исследования. Разработка участка подземных горных работ «НТС – 2 (Вост. Акбакай)» с внутренним подземным отвалом образованием в очистном пространстве. При расчете полной себестоимости добычи руды немаловажное значение имеют расходы на транспортировку горной массы. Следует учитывать - расходы транспортировки при самоходном оборудовании применимым и к породам.

Ознакомится с планом участка подземных горных работ «НТС – 2 (Вост. Акбакай)» возможно на рисунке 1.2, согласно данному плану горных работ была составлена таблица 1.1 – зависимость времени на транспортировку горной массы в зависимости от горизонта разработки месторождения [2].

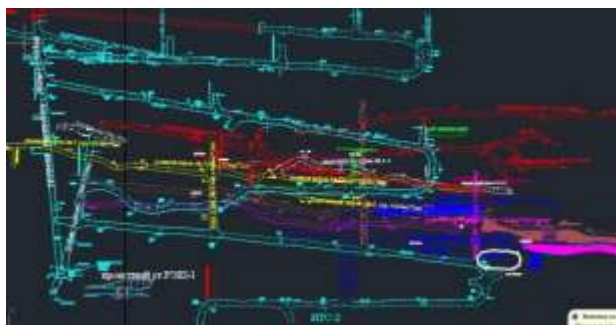

Рис. 2. План участка подземных горных работ «НТС – 2Вост. Акбакай»

Расчеты были произведены с учетом рекомендаций от поставщиков, согласно техническим характеристикам самосвалов типа МТ - 7: скорость груженого самосвала не должна превышать более 12 км/ч, скорость порожнякового достигать на прямых участках до 29 км/ч, однако с учетом спуска и путей торможения рекомендуемая скорость при уклоне в 7% - 22 км/ч.

Таблица 1.

Параметры на транспортировку горной массы автосамосвалами МТ – 2010 - со средним расходом 34,7 л/мотто час

Горизонт УПГР	Расстояние от горизонта до дневной поверхности, м	Среднее время транспортировки руды до дневной поверхности, мин	Среднее время порожнякового спуска, мин	Объем откатанной горной массы за смену,
100	802	4	2,25	465/1260
180	1241	6,5	3,5	400/1080
260	1726	9	5	265/720

Как можно заметить в таблице 1 с увеличением глубины отработки наблюдается тенденция на уменьшение объема откатываемой горной массы, с учетом данной проблемы, и особенностей отработки рудника «НТС – 2 (Вост. Акбакай)» предлагается следующее решение. В связи с применением систем разработки с поэтажным обрушением с торцевым выпуском руды, в результате

добычи полезного ископаемого образуется незаполненные открытые полости в недрах земли – очистное пространство. По этой причине предлагается внедрение внутреннего подземного отвалообразования для горной массы, обрабатываемой в ходе проходки горно – капитальных выработок.

Данное решение позволит снизить расходы на транспортировку пустых пород, соответственно в связи с уменьшением длины транспортировки – увеличит производительность автосамосвалов, также заполнение пустот горной массы позволит уменьшить влияние напряжений очистного пространства на НДС массива в целом.

В следствии опасности нахождения персонала, техники и ведения горных работ в целом в очистном пространстве, а также запрета - согласно техники безопасности, предлагается следующая схема, заполнение очистного пространства с вышележащего поэтажного штрека в наступающем порядке до груди – забоя выработки – очистного пространства, при этом стоит учитывать, чтобы погрузочно – доставочная машина работающая на заполнение пустого пространства имело меньшее давление в шинах. В соответствии с данной технологической схемой ведение добычных работ – отбойки рудника для организации отвала следует производить в восходящем порядке, что позволит сократить дистанцию транспортировки пустых пород. Со схемой отвалообразования возможно ознакомиться на Рисунке 1.1.

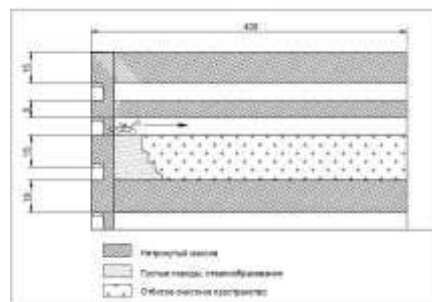

Рисунок 3 – Технологическая схема подземного отвалообразования одного фланга месторождения

Актуальность подземного отвалообразования в условиях Акбакайского месторождения
(НТС-2, Восточный Акбакай)

Однако у предложенного решения имеются недостатки, несмотря на то что подземное отвалообразования представляет по своей сути сухую закладку, в следствии кусковатости горной массы, в сравнении с дробленным закладочным материалом имеет еще больший коэффициент усадки, что в последствии не позволит организовать движение транспорта и производство работ на заложенной горной массе в очистном пространстве. В следствии этого имеется необходимость оставления руды вышележащего горизонта, при проектировании горизонта – отвала, следует учесть содержание полезного ископаемого в руде вышележащего горизонта.

Возвращаясь к проектированию горизонта – отвала, был произведен анализ геологоразведочного бурения, позволяющий определить среднее содержание в руде. В следствии приостановления горно – проходческих работ рудника на уровне горизонта 260, с учетом расположения по координатам в плане в программе AutoCAD, были изучены результаты геолого – разведочного бурения по скважинам АКВ_ПЛ_34, АКВ_ПЛ_36, АКВ_ПЛ_38. Напоминаем что, производство добычных работ приостановлено на горизонте 100 подэтажным штреком №6 имеющим отметку от горизонта 100 +32м. Соответственно с учетом вышеизложенного, а также учетом были изучены данные бурения соответствующих горизонтам 140 – 260. Увеличивая масштаб проб в каждые 10 метров – при этом производя расчет среднего содержания в этих 10 метрах был предложен в качестве отвалообразующего горизонта, был предложен подэтажный штрек №11. С данными геолого – разведочного бурения возможно ознакомиться в таблице 2.

Таблица 2

Данные по содержаниям золота в руде
скважин геологоразведочного бурения
АКВ_ПЛ_34, АКВ_ПЛ_36, АКВ_ПЛ_38

Горизонты	Содержание золота по скважинам, г/т		
	АКВ_ПЛ_34	АКВ_ПЛ_36	АКВ_ПЛ_38
140 - 150	4	4,3	3,8
150 - 160	5	6,2	3,2
160 - 170	4,1	3,7	3,9
170 - 180	9,3	8,1	11,1
180 - 190	4,7	3,9	5,9
190 - 200	11	8,9	3,2
200 - 210	2,9	2,1	2,2
210 - 220	1,4	1,9	1,3
220 - 230	6	4,3	5,5
230 - 240	3,5	4,1	3,9
240 - 250	4,1	3,7	4,2
250 - 260	8	6,2	5,7

Если обратимся к данным таблицы 2 возможно установить, что условно среднее содержание по горизонту 200 – 210 и 210 – 220 соответственно равным – 2,4 г/т и 1,5 г/т. Соответственно потери руды составят с учетом попутной добычи при проходке подэтажного штрека на горизонте 215 по 14 400 грамм по одному флангу. Чтобы не допустить таких потерь предлагается пройти дополнительный подэтажный штрек между подэтажами 10 – 9 на горизонте 210, тем самым оставив в целиках половину небогатой руды горизонта 210 – 220. Соответственно под подэтажным штреком №9 будет пройден еще один подэтаж, и высота между данными подэтажами составит 10 метров. В данном случаете удастся сохранить 14 кг золота по одному флангу.

В будущем при проектировании нижележащих горизонтов с использованием внутреннего подземного отвалообразования возможно организовать подземный цех по подготовке полноценного закладочного материала, для извлечения полного объема руды.

В заключении при разработке подземных рудников, разрабатываемых горными выработками без наличия стволов данное технологическое решение при системах разработки с подэтажным обрушением с торцевым выпуском руды, имеет целесообразность к применению.

Потенциально данное технологическое решение возможно к применению на месторождения представленных несколькими рудными телами, при относительном удалении горно – проходческих работ от стволов рудника. Также применение внутреннего отвалообразования имеет экологическое обоснование при данном технологическом решении, нет необходимости отведения площадей под отвал. Заполнение пустот пустыми породами также положительно повлияет на НДС массива. Расчеты для экономического обоснования по рентабельности данного технологического решения приведены в следующей главе .

Обсуждение научных результатов.

Экономическая эффективность внутреннего подземного отвалообразования в условиях подземного рудника «НТС – 2 (Вост. Акбакай)». При организации подземного отвала в очистном пространстве с системами разработки поэтажного обрушения с торцевым выпуском руды следует учитывать несколько факторов, главным из которых является оставление руды в виде целика, т.е. потери руды, в частности, горизонта 210 – 220.

Следует отметить, что при горизонте 210 – 220 по длине падения жилы 5.4 метра жилы будут отработаны при попутной добыче при проходке подэтажа на горизонте 215, тем самым с учетом содержания золота в руде данного участка потери составят 4 кг, вместо полных потерь 18400 г, при оставлении в качестве целика горизонтов 200 – 210 и 210 – 220 вместе взятых. Соответственно при курсе золота на Лондонской бирже в 25036 тенге за грамм на 23.05.2022 число потерянный доход для данного участка будет составлять 100.144.000 тенгет [3].

При подсчете объема очистного пространства одного фланга, длиной 400 м, длиной по падению одного подэтажа 15 м, при средней мощности жилы 1,2 метра и планового разубоживании 25%, с учетом коэффициента заполнения 0,92, аналогичного коэффициенту заполнения кузовов самосвалов,

объем породы способный заполнить очистное пространство составит:

$$V_0 = \frac{L \cdot l \cdot m}{K_{\text{зал}}} = \frac{400 \cdot 15 \cdot 1,2 \cdot 0,92}{0,25} = 26496 \text{ м}^3 \quad (1)$$

С учетом плотности вмещающих пород, в среднем, составляющем 2,73 т/ , общий объемный вес способный заполнить очистное пространство составит 72334 тонны.

Капитальными горными выработками при отработке участка подземных горных работ зоны Пологая - 6 являются квершлага и ТУ с типовыми сечения 12 и 16 соответственно. Следует учитывать что КИШ в условиях месторождения «Акбакай» равен 0,95, при проектной длине шпуров 3 м. Объем проходки при одном цикле при вышеизложенных условиях , для квершлага и транспортного уклона соответственно:

$$V_{\text{кв}} = S \cdot l \cdot \text{КИШ} = 12 \cdot 3 \cdot 0,95 = 34,2 \text{ м}^3 \quad (2)$$

$$V_{\text{ту}} = 16 \cdot 3 \cdot 0,95 = 45,6 \text{ м}^3 \quad (3)$$

С учетом плотности вмещающих пород, в среднем составляющем 2,73 т/ , общий объемный вес, образывающийся при проходке квершлага и транспортного уклона, составит 94 и 125 тонн соответственно. С учетом коэффициента заполнения кузова подземного автосамосвала 0,92, и учетом грузоподъемности 20 тонн для откатки объема горных пород, образовавшихся в результате одного цикла проходки квершлага и транспортного уклона необходимо следующее количество рейсов:

$$n_{\text{кв}} = \frac{Q_{\text{кв}} \cdot K_{\text{зал}}}{20} = \frac{94 \cdot 0,92}{20} = 5 \text{ рейсов} \quad (4)$$

$$n_{\text{ту}} = \frac{Q_{\text{ту}} \cdot K_{\text{зал}}}{20} = \frac{125 \cdot 0,92}{20} = 7 \text{ рейсов} \quad (5)$$

Возвращаясь к данным таблицы 1, а именно учитывая время на откатку руды на дневную поверхность с горизонта 260, а также время порожнякового спуска можно получить результат что для откатки пород, образовавшейся в результате одного цикла

необходимо 1,2 часа для квершлага, и 1,63 часа для транспортного цикла.

В той же мере если проанализировать расстояния от забоя – проходки транспортного уклона горизонта 260 до горизонта 215 где предлагается организовать подземное отвалообразование, длина откатки будет составлять 60 метров.

С учетом скорости движения груженого автосамосвала равным 3,33 м/с, и порожнякового 6 м/с, преодоление 100 метров пути составит 0,5 минуты или 0,008 часа груженого самосвала, около 20 секунд на спуск порожнякового. Из этого следует что за каждую минуту на подъем груженого самосвала приходится 200 метров, а на каждый спуск 300 метров порожнякового самосвала. В результате вышеизложенного каждые 587 метров углубления ТУ с горизонта 260 сокращают на 1 количество рейсов, выполняемое в час.

Для обоснования рентабельности подземного отвалообразования следует учесть время цикла загрузки погрузочно-доставочной машиной ScooptramST3, объемом ковша 3 Данное время цикла в среднем составляет 40 секунд, соответственно для заполнения полного кузова автосамосвала требуется 4,5 минуты, добавляя к этому время на транспортировку и разгрузку в среднем, составляющую 30 секунд, мы получаем полное время транспортировки с горизонта 260 до горизонта 215 на подземный отвал – 6 минут (формула 6).

$$T = \left(\frac{V_{см}}{V_{ков.дм}} * K_{зап} * t_{цк.дм} \right) + \frac{l}{V_{гр}}, \quad (6)$$

Где: – объем кузова самосвала;
– объема ковша доставочной машины;
– коэффициент заполнения;
время цикла доставочной машины;
длина предполагаемого плеча откатки;
– скорость груженого самосвала на подъем.

Таким образом, полное время необходимое для откатки всей горной массы, образовавшейся в результате проходки квершлага и транспортного уклона, до подземного отвала составит 30 и 40 минут соответственно. Тогда как для откатки пустых пород на дневную поверхность необходимо 92 и 128 минут соответственно, для проходки квершлага и транспортного уклона (формула 7).

$$T_{п} = T * n_{ту} + \left(\frac{l}{V_{пор}} * (n_{ту} - 1) \right), \quad (7)$$

Из этого следует, что при сравнении плеча откатки до дневной поверхности и до подземного отвала, для получения аналогичного результата по скорости отгрузки горной массы для откатки до дневной поверхности необходимо увеличить количество автосамосвалов в три раза что приведет к увеличению потребления топлива, а также к необходимости покупке дополнительного парка техники. При достижении глубины отработки до горизонта 400 количество рейсов возможных для откатки руды уменьшится на 2 – 3 рейса. Соответственно для сохранения исходной производительности имеется необходимость увеличения количества автосамосвалов на откатке породы на одну единицу каждое углубление горизонтов на 140 исходя из формул (6-7).

Минимальная стоимость MinetruckMT – 2010 на 10.03.2023 равна – около 240 млн. тенге. Теряя в целиках оставленного подэтажа длиной падения 5 метров с содержанием 1,6 г/т – 102 млн. тенге.

Вышеизложенное увеличения парка техники в виде покупки дополнительного самосвала также негативно скажется на потребление дизельного топлива, экономия с топлива на откатку пустых пород, с учетом среднего расхода топлива в 36 л/час, согласно техническим характеристикам техники, ориентировочно составит 19680 тг для одного самосвала, тогда как с учетом работы подземного самосвала в 9 часов в смену, будет сэкономлено 177120 тенге.

Заключение. Таким образом в данной научной статье с учетом особенностей вскрытия и разработки участка НТС – 2 Восточный Акбакай, а также с учетом геологической характеристики участка месторождения, рассматривается вариант подземного отвалообразования, по сути своей являющейся сухой закладкой. Несмотря на ряд особенностей и технических моментов, на которые необходимо обратить внимание в случае практического применения, в виде:

фракции пород для заполнения и оптимизации буровзрывных работ при проходке, для данной фракции; бурения более детальной геологоразведочной сети и т.п., считается что с экономической точки зрения, с учетом капитальных и эксплуатационных затрат, а также с экологической точки зрения, данная технологическая схема обоснована и рекомендована к применению.

Список литературы

1. Тюпин, В.Н. Взрывные и геомеханические процессы в трещиноватых напряженных горных массивах: монография [Текст] / В.Н. Тюпин. – Белгород: ИД «Белгород» НИУ «БелГУ», 2017.–192 с.
2. Шевченко, В.Г., Слащев, А.И. Обоснование параметров и разработка информационной системы безопасности ведения подземных горных работ с учетом геомеханических факторов [Текст] / В.Г.Шевченко, А.И.Слащев // Геотехническая механика. Выпуски сборника научных трудов. - 2016.
3. Мамсуров, Л.А., Панфилов, Е.И., Рафиенко, Д.И. Научные основы совершенствования технологии разработки жильных месторождений [Текст] / Л.А.Мамсуров, Е.И. Панфилов, Д.И. Рафинко // Изд-во Наука, Москва. - 1974.-187с.

Материал поступил в редакцию 17.11.23

М.Т. Тулеков - *М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз, Қазақстан*
Д.Д. Арыстан - *«Жолымбет» кен орны, «Алтыналмас» АҚ, Тараз, Қазақстан*

АҚБАҚАЙ КЕН ОРНЫ ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ ЖЕРАСТЫ ҮЙІНДІЛЕРІНІҢ ӨЗЕКТІЛІГІ (НТС-2, ШЫҒЫС АҚБАҚАЙ)

Аңдатпа. Ғылыми жұмыста 2017 жылдан бастап «НТС-2 (Шығыс Ақбақай)» жерасты тау-кен өндіру учаскесінің жаңаруына арналған кен орнын өндірудің тиімді технологиясын әзірлеу мәселелері қарастырылған. Қолда бар әзірлеу жүйелерін талдау арқылы тиімді әзірлеу жүйесін таңдау негізделді, оның ішінде салыстырмалы талдау үшін қолайлы технологияларды пайдалана отырып есептеулер жүргізілді. Өлсіреген учаскелердегі кенді нақты сұйылтуға қатысты мәселелер бойынша шешімдер анықталды және ұсынылды – ашық аймақтармен бұрғылау және жару жұмыстарының массивтің ҚҚС әсерінен тәуелділігі анықталды, кенді бөлшектеудің неғұрлым тиімді технологиясы әзірленді және негізделді. «НТС – 2 (Шығыс. Ақбақай)» шахтасының ерекшелігіне байланысты тау-кен массасын тасымалдаудың тиімді технологиясы, атап айтқанда жерасты төгіндісін ұйымдастыру негізделді.

Тірек сөздер: үйінді қалыптастыру, Ақбақай, көліктік көлбеу, тау жыныстарын тасымалдау.

M. T. Tulekov - *M. Kh. Dulaty Taraz regional university Taraz, Kazakhstan*

D. D. Arystan - *Zholymbet field, Altynalmas JSC Taraz, Kazakhstan*

RELEVANCE OF UNDERGROUND DUMPS IN THE CONDITIONS OF THE AKBAKAI FIELD (NTS-2, EAST AKBAKAI)

Abstract. The scientific work considers the development of an effective technology for field production for the modernization of the underground mining site "NTS-2 (East Akbakay)" since 2017. By analyzing the existing development systems, the choice of an effective development system was justified, including calculations using technologies suitable for comparative analysis. Solutions have been identified and proposed on issues related to the actual dilution of ore at weakened sites –the dependence of drilling and blasting operations with open areas on the influence of VAT on the Massif has been established, a more effective ECT technology for dismantling ore has been developed and substantiated. "NTS - 2 East. Due to the specifics of the mine "Akbakai", an effective technology for transporting ore mass, in particular, the organization of underground discharges was substantiated.

Key words: pile formation, Akbakai, transport slope, Rock Transportation.

References

1. Tyupin, V.N. Explosive and geomechanical processes in fractured stressed mountain massifs: monograph / V.N. Tyupin. – Belgorod: Publishing house "Belgorod" NRU "BelGU", 2017.-192 p.
2. Shevchenko, V.G., Slashchev, A.I. Substantiation of parameters and development of an information security system for conducting underground mining operations taking into account geomechanical factors. Geotechnical Mechanics "Issues of the collection of scientific papers, 2016.
3. Mamsurov, L.A., Panfilov, E.I., Rafiyenko, D.I. Scientific foundations of improving the technology of development of vein deposits. Nauka Publishing House, Moscow, 1974.-187 p.

Ссылка на статью: Тулеков, М.Т. Актуальность подземного отвалообразования в условиях Акбакайского месторождения [Текст] / М.Т. Тулеков, Д.Д. Арыстан // Вестник Dulaty University – 2024. - №2. – Б. 255-262 <https://doi.org/10.55956/YFKQ3456>

А.И.Чанбаева *

Phd

М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті
Тараз қаласы., Қазақстан
chanbaeva.a@mail.ru

А.Т.Толкынбаева

Магистр

М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті
Тараз қ., Қазақстан
atolkynbaeva@mail.ru

ІШКІ САНАТ БОЙЫНША МІНСІЗ БЕЙНЕЛЕУЛЕР

Аңдатпа. Мақалада $ZUnif$ категорияның декарттық квадраттары терминдеріндегі R - COZ -мінсіз бейнелеулердің ішкі және категориялық сипаттамалары алынған. 3. Фролик 1974 жылы осы категорияны зерттеуге аздаған еңбектерін арнады. $ZUnif$ жеткілікті түрде зерттелген $Unif$ және $Tush$ категорияларының (Тихонов кеңістіктері мен үздіксіз бейнелеулер) арасында қатаң аралық болғанымен.

$ZUnif$ санатындағы әртүрлі есептерді шешу, әрине, $Unif$ санатындағы ұқсас есептерді жалтылауды және $Tush$ санатындағы ұқсас есептерді күшейтуді талап етеді. Теориядағы $ZUnif$ санатын зерттеуге және құруға ерекше қызығушылық β — жұмысында бірқалыпты кеңістіктің ұқсас нығыздалуын құрастырғаннан кейін пайда болды, мұнда кеңейтілетін бейнелеулер бірқалыпты кеңістіктердің COZ — морфизмдері болып шықты.

Тірек сөздер: COZ — бейнелеу, R - COZ — мінсіз бейнелеу, санат, Z_u — ультрасүзгі.

Кіріспе. Бірқалыпты топологияның негізгі қасиеттері [1], [5], [13] әдебиеттерінен алынған. Әрбір бірқалыпты кеңістік uX арқылы белгіленеді, мұндағы X — тихонов кеңістігі және u — бірқалыпты жабынды [1], [5] терминдеріндегі бірқалыптылық. uX кеңістігіндегі барлық шектелген бірқалыпты үзіліссіз функциялар жиынтығын $U(uX)(U^*(uX))$ арқылы белгілейік және $Z_u = \{f^{-1}(0) : f \in U(uX)\}$, себебі кез келген $f \in U(uX)$ үшін $\min\{|f|, 1\} \in U^*(uX)$, онда $Z_u = Z_u^* = \{g^{-1}(0) : g \in U^*(uX)\}$. Z_u элементтерінің максималды орталықтандырылған жүйелері Z_u — ультрасүзгілер деп аталады.

Зерттеу шарттары мен әдістері. [9] жұмыста $f : uX \rightarrow vY$ бейнелеуі COZ — бейнелеу деп аталады, егер $f^{-1}(Z_u) \subseteq Z_v$, $f^{-1}(CZ_u) \subseteq CZ_v$,

мұндағы $CZ_u = \{X \setminus Z : Z \in Z_u\}$ және $CZ_v = \{Y \setminus Z : Z \in Z_v\}$. [6] жұмыста $h_i : uX \rightarrow I = [0, 1]$, $i = 1, 2$ болатын бірқалыпты үзіліссіз функциялар үшін $f(x) = h_1(x) / (h_1(x) + h_2(x))$, $x \in X$ ережесі бойынша берілген $h_1^{-1}(0) \cap h_2^{-1}(0) = \emptyset$, $f : uX \rightarrow I$ функция жалпы айтқанда бірқалыпты үзіліссіз болмайтын COZ — бейнелеу болып табылатындығы дәлелденген. Мұндай COZ — бейнелеулер $f : uX \rightarrow I$, u — функциялар [6] деп аталынады. [4], [7] жұмыстарында COZ — тұйық бейнелеулердің маңызды қасиеттері анықталған және бекітілген, ал [2], [3] еңбектерінде COZ — мінсіз бейнелеулер анықталған.

Франклин [9] мен Херрлих [12] Тихонов $Tush$ -кеңістігінің және және олардың үздіксіз бейнелеу категориясында Стоун-Чехов ықшамдауды қолдану арқылы мінсіз

бейнелеулердің сипаттамасын белгілегені белгілі. Борубаев А.А. [1] бірқалыпты $-Unif$ кеңістіктер және олардың бірқалыпты үздіксіз бейнелеу категориясында Самюэльдің ықшамдауын қолданып, бірқалыпты мінсіз бейнелеулердің сипаттамасын белгіледі.

$ZUnif$ арқылы нысандары бірқалыпты кеңістіктер болатын категорияны белгілейік, ал морфизмдер $-coz$ -бейнелеулер. Бұл категорияда coz -бірқалыпты кеңістіктердің мінсіз кескіндері [2] бірқалыпты uX кеңістіктің $\beta_u X$ [3], [8] ықшамдалуын пайдаланып, декарттық квадраттар тұрғысынан сипатталады.

$ZUnif$ категорияда $\mathcal{K}$ компакттар класы эпирефлекторлық ішкі санатты құрайды және $\beta_u X$ бірқалыпты кеңістіктің Воллмэн β -тәрізді ықшамдауы [8] эпирефлексия $\beta_u : uX \rightarrow \beta_u X$ қызметін атқарады, ал $\mathcal{R}$ -нақты компакт кеңістіктер класы эпирефлекторлық ішкі санатты және $v_u X$ бірқалыпты кеңістіктің $v_u X$ Воллмэн нақты компактификациясы [8] эпирефлексия қызметін атқарады $v_u : uX \rightarrow v_u X$.

Зерттеу нәтижелері. [11] жұмыс негізінде мынадай анықтама береміз:

Анықтама 1. $f : uX \rightarrow vY$ бейнелеуі $\mathcal{K} -coz$ -мінсіз деп аталады, егер келесі шарт орындалса $\beta_u f(\beta_u X \setminus X) \subseteq \beta_v Y \setminus Y$.

[2] еңбекте көрсетілгендей $\mathcal{K} -coz$ - мінсіз бейнелеуі coz -мінсіз бейнелеуімен сәйкес келеді.

Анықтама 2. $f : uX \rightarrow vY$ бейнелеуі $\mathcal{R} -coz$ - мінсіз деп аталады, егер келесі шарт орындалса $v_u f(v_u X \setminus X) \subseteq v_v Y \setminus Y$.

[8] еңбектен еске түсірсек, егер ультрасүзгіде әрбір санаулы ішкі жиынтықта бос емес қиылысу бар болса, онда z_u - ультрасүзгісі санақты орталықтандырылған деп аталады.

Теорема 1. uX және vY - бірқалыпты кеңістіктер болсын. Онда coz -бейнелеу $f : uX \rightarrow vY$ үшін келесі шарттар орынды:

(1) f - $\mathcal{R} -coz$ - мінсіз болып табылады.

(2) Егер санақты орталықтандырылған uX кеңістіктегі

p z_u -ультрасүзгі және $f(p) = \{f(Z) : Z \in p\}$ алдын ала сүзгі $y \in Y$ нүктесіне жинақталса, онда p ультрасүзгісі $x \in f^{-1}(y)$. нүктесіне жинақталады.

(3) Текше

$$\begin{array}{ccc} uX & \xrightarrow{ix} & v_u X \\ f \downarrow & & \downarrow v_u f \\ vY & \xrightarrow{iy} & v_v Y \end{array} \quad (*)$$

$ZUnif$ санатында декарттық болып табылады.

Зерттеу нәтижелерді талқылау.

(1) $\Rightarrow$ (2). $x \in v_u X \setminus X$ -кез келген нүкте болсын. Онда

$\{x\} = \bigcap \{[Z]_{v_u X} : Z \in p\}$ орындалатындай жалғыз uX кеңістігінде p - z_u - ультрасүзгі бар болады. $v_u f : v_u X \rightarrow v_v Y$ кеңейтімдерді бейнелеу үшін кез келген $Z \in p$ үшін $v_u f([Z]_{v_u X}) = [f(Z)]_{v_v Y}$ тендігі орындалады. Онда қандайда бір $y \in v_v Y$ нүкте үшін $v_u f(x) = \bigcap \{[f(Z)]_{v_v Y} : Z \in p\} = \{y\}$.

$y \in Y$ деп ұйғарайық. Онда $f(p) = \{f(Z) : Z \in p\}$ алдын ала сүзгісі y -ке жинақталады және теореманың шарты бойынша санақты орталықтандырылған z_u -ультрасүзгі p қандайда бір $x' \in f^{-1}(y)$ нүктесіне жинақталады. $\{x'\} = \bigcap \{[Z]_{v_u X} : Z \in p\}$, орындалатындығы анық, яғни $x = x'$ қарама-қайшылық. Осыдан $y = f(x) \in v_v Y \setminus Y$.

(2) $\Rightarrow$ (1). p - uX кеңістігіндегі кез келген санақты орталықтандырылған z_u – ультра сүзгі болсын және $f(p) = \{f(Z) : Z \in p\}$ алдын ала фильтри $u \in Y$ нүктесіне жинақталсын.

[2] жұмыстағы 2.4 теоремасының 4-қасиеті бойынша $\{x\} = \bigcap \{[Z]_{v_u X} : Z \in p\} \in v_u X$ және x -жалғыз болып табылады, онда кез келген $Z \in p$ үшін $v_u f([Z]_{v_u X}) = [f(Z)]_{v_u Y}$ және $v_u f(x) = v_u f(\bigcap \{[Z]_{v_u X} : Z \in p\}) = \bigcap \{[f(Z)]_{v_u Y} : Z \in p\} = u$, яғни $x \in (v_u f)^{-1}(u)$. Себебі $v_u f(v_u X \setminus X) \subseteq v_u Y \setminus Y$ орын алады. Сонымен $x \in X$.

(2) $\Rightarrow$ (3). $ZUnif$ санатындағы қандайда бір wZ нысан үшін ұйғарамыз,

$h : wZ \rightarrow v_u X$ және $g : wZ \rightarrow vY$ - $v_u f \circ h = i_Y \circ g$ болатын coz -бейнелеулер. $(i_Y \circ g)(Z) - v_u Y$ құрамында болғандықтан және $v_u f(v_u X \setminus X) \subseteq v_u Y \setminus Y$, демек $h(Z) \subset X$.

Кез келген $z \in Z$ үшін $h'(z) = h(z)$ ережесі бойынша $h' : wZ \rightarrow uX$ бейнелеуін анықтайық. Осылайша $(*)$ - декарттар текшесі.

(3) $\Rightarrow$ (2), $x \in v_u X$ болсын және $v_u X(x) = u \in Y$. деп ұйғарайық. $Z = \{x\}$ деп

есептейік және $h(x) = u$ ережесі бойынша $h : wZ \rightarrow v_u X$ бейнелеуін және $g(x) = u = v_u f(x) \in Y$ ережесі бойынша $g : wZ \rightarrow vY$ бейнелеуін анықтайық, мұндағы w - $Z = \{x\}$ тегі тривиальді бірқалыптылық. Онда $h' : wZ \rightarrow uX$, болатын coz -бейнелеу бар, мұнда $v_u f \circ h = i_Y \circ g$. Сонымен $x \in X$, яғни $v_u f(v_u X \setminus X) \subseteq v_u Y \setminus Y$.

Қорытынды. 1) $x \in (v_u f)^{-1}(u)$. Себебі $v_u f(v_u X \setminus X) \subseteq v_u Y \setminus Y$ орын алады. Сонымен $x \in X$

2) Кез келген $z \in Z$ үшін $h'(z) = h(z)$ ережесі бойынша $h' : wZ \rightarrow uX$ бейнелеуі бар. Онда $(*)$ - декарттар текшесі.

3) $h' : wZ \rightarrow uX$, болатын coz -бейнелеу бар, мұнда $v_u f \circ h = i_Y \circ g$. Сонымен $x \in X$, яғни $v_u f(v_u X \setminus X) \subseteq v_u Y \setminus Y$.

Әдебиеттер тізімі:

1. Борубаев, А.А. Равномерная топология [Текст] / А.А. Борубаев.- Бишкек:Илим, 2013- 336 с.
2. Чанбаева, А.И. Об u -совершенных отображениях [Текст] / А.И. Чанбаева // Проблемы современной науки и образования, 10(52), Москва, РФ, 2016 - 16-20 с.
3. Чекеев, А.А. Бикомпактификация Волмэновского типа равномерных пространств и ее приложения [Текст] / А.А. Чекеев // Вестник КНУ, т.2, 2015. – 1-22 с.
4. Чекеев, А.А. О замкнутых и совершенных отображениях равномерных пространств [Текст] / А.А. Чекеев, А.И. Чанбаева // Наука и новые технологии, т. 4, 2014.- 3-6 с.
5. Энгелькинг, Р. Общая топология [Текст] / Р. Энгелькинг. -М.: Мир, 1986 -752 с.
6. Charalambous, M.G. A new covering dimension functions for uniform spaces /J. London Math. Soc, 11, 1975, pp. 137-143.
7. Chekeev A.A., Kasymova T.J., Chanbaeva A.I. On closed mappings of uniform spaces /TWMS J. PAM, vol.6, No. 1, 2015, pp. 78-83.
8. Chekeev A.A. Uniformities for Wallman compactifications and realcompactifications /Topol. Appl., 2016, V.201, pp. 145-156.
9. Franklin S.P. Topics in categorical topology /Class Notes, Carnegie-Mellon University. 1970. – P.38
10. Frolik Z. A note on metric-fine spaces / Proc. Amer. Math. Soc V.46, n.1, 1974, pp.111-119.

11. Hager A.W. Perfect maps and epi-reflective hulls /Can.J.Math.V.XXVII, No.1, 1975, pp.11-24.
12. Herrlich H. Categorical topology /General Topology and Applications, vol.1, 1971, pp. 1-15.
13. Isbell J.R. Uniform spaces.- Providence,1964.-175 p.

Материал 19.02.24 редакцияга түсті.

А.И.Чанбаева*, А.Т.Толкынбаева

Таразский региональный университет им. М. Х. Дулати, г. Тараз, Казахстан

ИДЕАЛЬНЫЕ ОТОБРАЖЕНИЯ ПО ПОДКАТЕГОРИИ

Аннотация. В статье взяты внутренние и категориальные характеристики $\mathcal{R}$ - COZ -идеальных отображений в терминах декартовых квадратов категории $ZUnif$

З.Фролик в 1974 году изучению этой категории посвящено малое количество работ. Хотя $ZUnif$ строго промежуточно располагается между, достаточно изученными, категориями $Unif$ и $Tych$ (тихоновских пространств и непрерывных отображений). Решение различных задач категории $ZUnif$, естественно, влечёт обобщение аналогичных задач в категории $Unif$ и усиление аналогичных задач в категории $Tych$. Особый интерес изучения и построения в теории категории $ZUnif$ возник после построения в работе β -подобной компактификации равномерного пространства, где продолжаемыми отображениями оказались COZ -морфизмы равномерных пространств.

Ключевые слова: COZ -отображение, $\mathcal{R}$ - COZ -идеальное отображение, категория, $\mathcal{Z}_u$ -ультрафильтр.

A. Chanbayeva*, A. Tolkyimbaeva

M.Kh.Dulaty Taraz Regional University, Taraz, Kazakhstan

IDEAL MAPPING UNDER SUBCATEGORY

Abstract: In this paper the inner and categorical characterizations of $\mathcal{R}$ - COZ -perfect mappings have been obtained in pull-back terms. Frolik in 1974 devoted a small number of works to the study of this category. Although $ZUnif$ is strictly intermediate between the fairly studied categories $Unif$ and $Tych$ (Tikhonov spaces and continuous mappings). Solving various problems in the $ZUnif$ category naturally entails generalizing similar problems in the $Unif$ category and strengthening similar problems in the $Tych$ category. Particular interest in studying and constructing the $ZUnif$ category in theory arose after the construction in the work of a similar β -compactification of a uniform space, where the extendable mappings turned out to be COZ -morphisms of uniform spaces.

Keywords: COZ -mapping, $\mathcal{R}$ - COZ -perfect mapping, category, $\mathcal{Z}_u$ -ultrafilter.

References

1. Borubaev, A.A. Ravnornernaya topologiya [Uniform topology] [Text] / A.A. Borubaev.- Bishkek:Ilm, 2013- 336 p
2. Changbaeva, A.I. Ob u-sovershennyh otobrazheniyah [On u-perfect maps] [Text] / A.I. Changbaeva // Problems of modern science and education, 10(52), Moscow, RF, 2016 - 16-20 p.

3. Chekeev, A.A. Bikompaktifikaciya Volmenovskogo tipa ravnomernyh prostranstv i ee prilozheniya [Bicomcompactification of the Volman type of uniform spaces and its applications] [Text] / A.A. Chekeev // Bulletin of KNU, vol. 2, 2015. – 1-22 p.
4. Chekeev, A.A. O zamknutyh i sovershennyh otobrazheniyah ravnomernyh prostranstv [On closed and perfect maps of uniform spaces] [Text] / A.A. Chekeev, A.I. Changbaeva // Science and new Technologies, vol. 4, 2014.- 3-6 p.
5. Engelking, R. Obshchaya topologiya [General topology] [Text] / R. Engelking. -M.: Mir, 1986 -752 p.
14. Charalambous, M.G. A new covering dimension functions for uniform spaces /J. London Math. Soc, 11, 1975, pp. 137-143.
15. Chekeev A.A., Kasymova T.J., Chanbaeva A.I. On closed mappings of uniform spaces /TWMS J. PAM, vol.6, No. 1, 2015, pp. 78-83.
16. Chekeev A.A. Uniformities for Wallman compactifications and realcompactifications /Topol. Appl., 2016,V.201, pp. 145-156.
17. Franklin S.P.Topics in categorical topology /Class Notes, Carnegie-Mellon University. 1970. – P.38
18. Frolik Z. A note on metric-fine spaces / Proc. Amer. Math. Soc V.46, n.1, 1974, pp.111-119.
19. Hager A.W. Perfect maps and epi-reflective hulls /Can.J.Math.V.XXVII, No.1, 1975, pp.11-24.
20. Herrlich H. Categorical topology /General Topology and Applications, vol.1, 1971, pp. 1-15.
21. Isbell J.R. Uniform spaces.- Providence,1964.–175 p.

Мақалаға сілтеме:

Чанбаева, А.И. Ішкі санат бойынша мінсіз бейнелеулер [Мәтін] / А.И.Чанбаева, А.Т. Толқынбаева // Dulary University Хабаршысы. – 2024. - №2. – Б. 263-267 <https://doi.org/10.55956/DHMM5393>

М.Ж.Жумабаев *

Доктор физ.-мат.наук, профессор
Международный Таразский инновационный институт
им. Шерхана. Муртазы
г. Тараз, Казахстан
abaishirak@mail.ru

А.Б.Шырақбаев

Канд. физ.-мат.наук, доцент
Международный Таразский инновационный институт
им. Шерхана. Муртазы
г. Тараз, Казахстан

ЦИЛИДРИЧЕСКАЯ ОБОЛОЧКА С ЗАПОЛНИТЕЛЕМ

Аннотация. В статье рассмотрим цилиндрические оболочки, их определение и свойства цилиндрических оболочек, а также примеры их применения. Также рассмотрим методы расчета цилиндрических оболочек. Цилиндрическая оболочка – это геометрическое тело, образованное поворотом прямоугольника вокруг одной из его сторон. В результате получается цилиндр, у которого основаниями являются два параллельных и равных прямоугольника, а боковая поверхность представляет собой поверхность, образованную поворотом прямоугольника вокруг одной из его сторон. Цилиндрические оболочки имеют два основных элемента – основания и боковую поверхность. Основания цилиндрической оболочки являются параллельными и равными прямоугольниками, а боковая поверхность представляет собой поверхность, образованную поворотом прямоугольника вокруг одной из его сторон. Рассматривается цилиндрическая оболочка с заполнением. Находятся они в осесимметричном напряженном состоянии. Рассмотрено случай, когда заполнитель имеет форму полого цилиндра или упругого конуса. Представлены результаты расчетов для каждого случая.

Ключевые слова: Цилиндрическая оболочка, напряжение, нагруженной поверхность, треугольник, связь.

Введение. Рассматривается ортотропная цилиндрическая с тяжелым с натяжным (γ_z - удельный вес заполнителя) упругим заполнителем конечной длины. Заполнитель имеет форму полого цилиндра или конуса. По наружной поверхности $r=R$, заполнитель жестко скреплен с оболочкой так, что вектор перемещений и вектор напряжений изменяются непрерывно при переходе от заполнителя к оболочке.

Условия и методы исследований. На внутренней и торцевых поверхностях заполнителя заданы напряжения

$$\begin{aligned} \sigma_r &= F_1(r), \sigma_{rz} = \Phi_1(r) \text{ при } z=0 \\ \sigma_z &= F_2(\varphi), \sigma_{rz} = \Phi_2(r) \text{ при } z=L \end{aligned} \quad (1)$$

$$\sigma_r = F_3(\varphi), \sigma_{rz} = \Phi_3(z) \text{ при } z=R_0$$

Наряду с условиями (2) ниже представлены результаты рассмотренной задачи в случае, когда на части поверхности $z=0$ заполнитель жестко закреплен.

$$u = w = 0, \forall r \in [R_0, R_*], z=0 \quad (2)$$

$$\begin{aligned} \sigma_z &= F_1(r), \sigma_{rz} = \Phi_1(r), \\ \forall r &\in]R_*, R_1[, z=0 \end{aligned}$$

В этом месте $R_0 = R_0 \leq R_1$.

При этом оболочка занимает пространство

$$(3) \quad R_1 \leq r \leq R_2, \quad 0 < z \leq L.$$

Кроме того, могут быть заданы внешние давление и сдвиговые напряжения

$$(4) \quad \sigma_r = p(z), \quad \sigma_{rz} = q(z), \quad \forall r \in r = R_2$$

Нижний торец оболочки $z = 0$ считается закрепленным, а на верхнем ($z = L$) – заданы осевые и касательные напряжения [1,3,4].

$$(5) \quad \begin{aligned} u = w = 0 \text{ при } z = 0 \\ \sigma_z = P(r), \quad \sigma_{rz} = Q(r), \text{ при } z = L \end{aligned}$$

При решении задачи используется кольцевые треугольные элементы [2]. Рассматривая оболочка с наполнителем находится в осесимметричном напряженном состоянии. Поэтому, достаточно рассмотреть аксиальное сечение аксиальным сечением кольцевого треугольника элемента является треугольный элемент с узлами q, s, t . Узловые перемещение точки обозначается

$$(6) \quad \{\delta_i\} = \begin{bmatrix} u_i \\ v_i \end{bmatrix}, \quad i = q, s, t.$$

а перемещения вершин треугольного элемента

$$(7) \quad \{\delta\}_e = \{\delta_q, \delta_s, \delta_t\}.$$

Перемещения внутри треугольного элемента представляются линейным полиномом.

$$u = \alpha_1 + \alpha_2 r + \alpha_3 z,$$

$$w = \alpha_4 + \alpha_5 r + \alpha_6 z. \quad (8)$$

Поэтому перемещения вершин q, s, t треугольного элемента будут

$$(9) \quad \begin{aligned} u_i &= \alpha_1 + \alpha_2 r_i + \alpha_3 z_i, \\ i &= q, s, t. \end{aligned}$$

Отсюда находятся коэффициенты $\alpha_1, \alpha_2, \alpha_3$. Перемещения

$$(10) \quad u = \frac{1}{S} \sum (a_i + b_i r + c_i z) u_i,$$

где

$$S = a_q + a_s + a_t, \quad a_q = r_s z_t - r_t z_s,$$

$$\begin{aligned} a_s &= r_t z_q - z_t z_q, & a_t &= r_q z_s - r_s z_q, & b_q &= z_s - z_t, \\ b_s &= z_t - z_q, & b_t &= z_q - z_s, \\ c_q &= r_t - r_s, & c_s &= r_q - r_t, & c_t &= r_s - r_q. \end{aligned}$$

Аналогично можно получить для

$$(11) \quad W = \frac{1}{S} \sum (a_i + b_i r + c_i z) w_i$$

Связь между перемещениями в кольцевом треугольном элементе с перемещениями вершин имеет вид

$$(12) \quad \{\delta\} = N \{\delta\}_e$$

а здесь

$$\begin{aligned} N &= \{N_q, N_s, N_t\}, \\ N_i &= \begin{bmatrix} a_i + b_i r + c_i z & 0 \\ 0 & a_i + b_i z + c_i z \end{bmatrix}. \end{aligned}$$

Используя выше приведенные соотношения можно получить

$$\{\varepsilon\} = B\{\delta\}_e, \quad B = \{B_q, B_s, B_t\}. \quad (13)$$

$$B_i = \frac{1}{S} \begin{bmatrix} b_i & 0 \\ \frac{a_i + b_i r + c_i z}{r} & 0 \\ 0 & 0 \\ c_i & b_i \end{bmatrix}, \quad i = q, s, t.$$

Элементы матрицы содержит переменные r, z .

Связь между компонентами напряжений и деформации для ортотропного материала $\{\sigma\} = D\{\varepsilon\}$.

$$\{\sigma\} = [\sigma_i], \quad \{\varepsilon\} = [\varepsilon_i], \quad D = [d_{ij}], \quad i, j = 1, 2, 3, 4. \quad (14)$$

Здесь

$$d = 1 / (1 - \nu_{r\varphi} \nu_{\varphi r} - \nu_{rz} \nu_{zr} - \nu_{\varphi z} \nu_{z\varphi} - 2\nu_{r\varphi} \nu_{\varphi z} \nu_{rz}) \quad (17)$$

$$d_{11} = dE_r (1 - \nu_{\varphi z} \nu_{z\varphi}),$$

$$d_{22} = dE_\varphi (1 - \nu_{rz} \nu_{zr}),$$

$$d_{33} = dE_z (1 - \nu_{r\varphi} \nu_{\varphi r}),$$

$$d_{12} = d_{21} = dE_r (\nu_{\varphi r} + \nu_{rz} \nu_{\varphi z}),$$

$$d_{13} = d_{31} = dE_r (\nu_{\varphi r} + \nu_{zr} \nu_{\varphi z}),$$

$$d_{13} = d_{31} = dE_r (\nu_{zr} + \nu_{\varphi r} \nu_{z\varphi})$$

$$d_{23} = d_{32} = dE_\varphi (\nu_{z\varphi} + \nu_{r\varphi} \nu_{zr}),$$

$$d_{44} = \mu_{13},$$

$$d_{14} = d_{24} = d_{34} = d_{41} = d_{42} = d_{43} = 0.$$

Рассматриваемый кольцевой треугольный элемент будет находиться в состоянии равновесия, если действие отброшенных

участков заменить статически эквивалентной системой сил, приложенных в вершинах кольцевого треугольного элемента, это система сил

$$\{F\}_e = \{F_{r,q}, F_{z,q}, F_{r,s}, F_{z,s}, F_{r,t}, F_{z,t}\}^T \quad (15)$$

Первый индекс соответствует направлению силы, а второй индекс указывает номер вершины треугольного элемента.

Из равенства работы внешних сил и суммарной внутренней работы на виртуальных перемещениях получается

$$\{F\}_e = \left(\int B^T DBdV \right) \{\delta\}_e - \int_e N^T \{P\} dV \quad (16)$$

Здесь $-\int N^T \{P\} dV = \{F\}_e^P$ узловые силы, обусловленные распределенными нагрузками и

$$\left(\int B^T DBdV \right) \{\delta\}_e = \{F\}_e - \{F\}_e^P$$

Если обозначить $K_e = \int B^T DBdV$, то матрица жесткости элемента имеет вид

$$K_e = 2\pi \int B^T DBrdrdz \quad (18)$$

Результаты исследований. В результате интегрирования получается матрица жесткости кольцевого треугольного элемента. Около каждой узловой точки i находятся k кольцевых треугольных элемента $4 \leq L \leq 8$. Компоненты действующих сил в этой точке обозначаются через $F_{r,j}, F_{z,j}, \dots$.

Для каждого кольцевого элемента могут быть записаны два уравнения, связывающие составляющие силы в точке i , действующие на этот кольцевой треугольный элемент и

компоненты перемещений трех его вершин. Коэффициентами этих уравнений являются элементы матрицы жесткости кольцевых треугольных элементов, объединяющихся в узловой точке i . Найдя их сумму, можно получить систему, состоящую из двух уравнений, связывающих компоненты сил $F_{r,i}, F_{z,r}$ с компонентами перемещений в точке i и в остальных вершинах кольцевых треугольных элементов, объединяющихся в узловой точке i . Таким образом, получается система уравнений.

$$K\bar{U} = \bar{F}$$

Здесь $\bar{U}$ – вектор перемещений, $\bar{F}$ – вектор сил. Матрица жесткости системы K является симметричной. Для решения системы применяется метод квадратных корней [2].

С целью изучения влияния геометрических размеров оболочки и наполнителя на их напряженно-деформированное состояние при действии массы наполнителя были решены выше сформулированная задача. Свойства материала наполнителя и оболочки были следующие данные:

$$\begin{aligned} \mu_3 &= 10,06 \text{ МПа}, & \nu_3 &= 0,495, \\ \nu_3 &= 1,6 \cdot 10^{-6} \text{ кг/мм}^3, & E_r &= 3 \text{ ГПа}, \\ E_\varphi &= 188 \text{ ГПа}, & E_\varphi &= 188 \text{ ГПа}, & E_3 &= 125 \\ & & & & & \text{ГПа}, \\ & & & & & \nu_{r\varphi} = 0,14, \\ \nu_{\varphi z} &= 0,2, & \nu_{rz} &= 0,35, & \mu_{rz} &= 4 \text{ ГПа}, \\ \gamma &= 2,5 \cdot 10^{-6} \text{ кг/мм}^3. \end{aligned}$$

В результате расчетов установлен характер деформирования упругого наполнителя. Результаты полученные качественные соотвечают с результатами работ [5,6], дополняют в части влияния размеров конструкции и условий закрепления, как наполнителя так и оболочки. Можно лишь

отметить, что в рассматриваемом случае напряженность конструкции полностью определяется ее напряженностью в окрестности поверхности закрепления точек нижнего торца несущей оболочки. Если уровни напряжения окажутся критическими, то они могут быть снижены конструктивными мероприятиями. Последние заключены в том, что закрепляются отдельные области нижней торцевой поверхности наполнителя. Частичное закрепление нижнего торца наполнителя приводит к заметному снижению напряжений на контактной поверхности. Радиальные и окружные напряжения, соответствующие этим граничным условиям, всюду становятся сжимающими. Характер распределения радиальных, окружных и осевых напряжений в наполнителе одинаков с их распределением в оболочке.

Обсуждение научных результатов. При исследованиях влияния геометрических размеров наполнителя и оболочки физико-механические характеристики материала, как оболочки, так и наполнителя оставались неизменными. Здесь анализ перемещений и напряжений в составной конструкции проведен для их значений на контактной поверхности $r = R_1$, на которой напряжение в наполнителе принимают максимальное значение. Для оценки целостности наполнителя именно напряжения на контактной поверхности представляют практический интерес. В самом деле, как известно, наибольшие технологические трудности связаны с прочностью, реализованной в области соединения материала наполнителя с оболочкой.

С увеличением длины конструкций при изменном внутреннем радиусе относительные величины радиальных перемещений возрастают. Это связано с влиянием увеличивающейся весовой нагрузки с ростом объема материала наполнителя. Радиальные перемещения отрицательны по отношению к направлению радиуса цилиндра. При малой длине конструкции в верхней зоне контактной поверхностей возможны положительные

осевые перемещения, направленные в обратную сторону действующей нагрузки. Такой результат связан с влиянием коэффициента Пуассона материала заполнителя.

Для длинной цилиндрической оболочки с упругим наполнителем радиальные, окружные и осевые напряжения на поверхности контакта имеют идентичный характер распределения. С уменьшением длины оболочки зона радиальных сжимающих напряжений уменьшается. Для весьма коротких оболочек на половине длины поверхности контакта эти напряжения являются растягивающими. В этом случае линия действия массы заполнителя удалена от срединной поверхности оболочки на относительно большое расстояние и поэтому на несущую оболочку преобладающее воздействие оказывает пара сил $\gamma - \gamma_z$ и по этому наполнитель находится в состоянии изгиба. Для типичных свойств материалов наполнителей растягивающие напряжения представляют с точки зрения прочности заполнителя наибольшую опасность. С приближением к поверхности закрепления (нижняя торцевая поверхность оболочки) уровни всех компонент тензора напряжений резко возрастают. Это означает, что при проектировании подобных изделий должны быть использованы уточненные методики, позволяющие получать реальные оценки. С увеличением длины конструкции максимальные значения контактных напряжений заметно возрастают. Из анализа кривых для касательных напряжений, видно, что для длинных конструкций можно выделить зону краевого эффекта у концов $z/L=0$, $z/L=1$ и зону установившихся значений касательных напряжений, а для оболочки с наполнителем на контактной поверхности последняя область исчезает.

Для изучения влияния конусности заполнителя при постоянном нижнем внутреннем радиусе R_0^H меняли значение

верхнего внутреннего радиуса R_0^B то есть при постоянном $(R - R_0^H) / L = 2/3$ параметр

$(R - R_0^H) / L$ придавали следующее значения: $2\sqrt{3}$ (вариант 1), $1\sqrt{2}$ (вариант 2), $1\sqrt{3}$ (вариант 3), $1\sqrt{6}$ (вариант 4), и 0 (вариант 5). Полученные результаты в сравнении с результатами распределение радиальных напряжений на поверхности заполнителя с оболочкой показывают, что формы заполнителя существенно влияет на поле перемещений. В исследованных вариантах конусность заполнителя позволяет почти в 2 раза снизить значение осевых перемещений на нижней торцевой поверхности заполнителя. Таким образом, это конструктивное решение позволяет регулировать кинематику перемещений нижнего торца при эксплуатационных перегрузках. Интересно отметить, что при малой конусности система становится более жесткой по сравнению с составной конструкцией, имеющей цилиндрической заполнитель. Однако при дальнейшем увеличении конусности радиальная податливость составной конструкций начинает расти и наибольшего значения она достигает для варианта 5.

Во всех случаях можно видеть, что основное напряженное состояние концентрируется в окрестности закрепленной торцевой поверхности цилиндрической оболочки. При этом максимальное значение сжимающих напряжений являются наибольшими для цилиндрического заполнителя.

Когда наполнитель имеет форму полого цилиндра, на поверхность константа (вдоль R) нижней части радиальное напряжение является сжимающим, а на верхней растягивающим. Однако уровень сжимающих напряжений на порядок превышает уровень растягивающих напряжений, что не позволяет оценить фактический уровень, радиальных напряжений растяжения.

Степень концентраций осевых напряжений в окрестности закрепленности

поверхности увеличивается по мере повышения конусности наполнителя составной конструкции. Такой же эффект увеличения степень концентрации напряжений по мере повышения конусности наполнителя составной конструкции можно видеть на контактной поверхности и для касательных напряжений. Касательные напряжения достигают абсолютного максимума для составных конструкций с отношением $(R - R_0^B) / L$, равным 1/6 (вариант 4). Несколько меньшее значение оно принимает для $(R - R_0^B) / L$, равного 0 (вариант 5). Уровни максимальных значений касательных напряжений для составных конструкции $(R - R_0^B) / L$, равными $2\sqrt{3}$ (вариант 1), $1\sqrt{2}$ (вариант 2) и $1\sqrt{3}$ (вариант 3) мало отличаются друг от друга.

Увеличение конусности при постоянном значении нижнего радиуса приводит к росту зоны сжимающих окружных напряжений. Распределения окружных и осевых

напряжений в наполнителе на поверхности контакта наполнителя с оболочкой совпадают с характером распределения радиальных напряжений.

Заключение. Полученные числовые результаты показывают, что увеличение конусности при постоянном значении нижнего радиуса приводит к уменьшению по абсолютной величине всех компонентов напряжений на поверхности контакта ($R_1 = r$) за исключением касательных напряжений, которые являются критическими для адгезионного слоя – контактной поверхности оболочки и наполнителя. Явная концентрация напряжений в окрестности закрепленной торцевой поверхности цилиндрической оболочки является обоснованием необходимости разработки методов расчета составных конструкций на базе пространственных подходов методов деформирующего твердого тела.

Список литературы

1. Лехницкий, С.Г. Теория упругости анизотропного тела [Текст] / С.Г. Лехницкий. – М. Наука, 1977, 415 с.
2. Ержанов, Ж.С., Каримбаев Т.Д. Метод конечных элементов в задачах механики горных пород. [Текст] / Ж.С. Ержанов, Т.Д. Каримбаев – Алматы, Наука, 1975, 209 с.
3. Матвеев, Н.М. Методы интегрирования обыкновенных дифференциальных уравнений / Н.М. Матвеев – М., Высшая школа, 1967, 563 с.
4. Литвинов, А.Н. Термоупругое напряжения в круглых многослойных упругих элементах. Новые промышленные технологии / А.Н. Литвинов -2000, №5, с.64-68
5. Ильгамов, М.А., Иванов, В.А., Гулин, Б.В. Прочность, устойчивость и динамика оболочек с упругим наполнителем / М.А. Ильгамов, В.А. Иванов, Б.В. Гулин – М. Наука, 1977, 33с.
6. Елтышев, В.А. Напряженно – деформированное состояние оболочечных конструкций с наполнителем / В.А. Елтышев – М., Наука, 1981, 120с.

Материал поступил в редакцию 3.04.24.

М.Ж.Жумабаев, А.Б.Шырақбаев

Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институты, Тараз қ., Қазақстан

ТОЛТЫРҒЫШЫ БАР ЦИЛИНДРЛІК ҚАБЫҚ

Аңдатпа. Мақалада цилиндрлік қабықтарды, олардың анықтамасын және цилиндрлік қабықтардың қасиеттерін, сондай-ақ оларды қолдану мысалдарын қарастырамыз. Сондай-ақ, цилиндрлік қабықтарды есептеу әдістерін қарастырыңыз. Цилиндрлік қабық-бұл тіктөртбұрыштың бір қабырғасының айналасында айналуынан пайда болған геометриялық дене. Нәтижесінде цилиндр пайда болады, оның негіздері екі параллель және тең тіктөртбұрыш, ал бүйір беті тіктөртбұрыштың бір қабырғасының айналасында айналуынан пайда болған бет болып табылады. Цилиндрлік қабықтарда екі негізгі элемент бар – негіздер және бүйір беті. Цилиндрлік қабықтың негіздері

параллель және тең тіктөртбұрыштар, ал бүйір беті тіктөртбұрыштың бір қабырғасының айналасында айналуынан пайда болған бетті білдіреді. Толтырылған цилиндрлік қабық қарастырылады. Олар осимметриялық кернеу жағдайында. Толтырғыш қуыс цилиндр немесе серпімді конус түрінде болған жағдайда қарастырылады. Әр жағдай үшін есеп айырысу нәтижелері ұсынылған.

Тірек сөздер: Цилиндрлік қабықша, кернеу, жүктелген қосылыс тетігінің беті, үшбұрыш, байланыс.

M.J.Zhumabaev*, A.B.Shyrakbaev

International Taraz Innovation Institute named after Sherkhan. Murtazy, Taraz, Kazakhstan

CYLINDRICAL SHELL WITH FILLER

Abstract. In the article we will consider cylindrical shells, their definition and properties of cylindrical shells, as well as examples of their application. We will also consider methods for calculating cylindrical shells. A cylindrical shell is a geometric body formed by turning a rectangle around one of its sides. The result is a cylinder whose bases are two parallel and equal rectangles, and the side surface is a surface formed by rotating the rectangle around one of its sides. Cylindrical shells have two main elements – the base and the side surface. The bases of the cylindrical shell are parallel and equal rectangles, and the side surface is a surface formed by rotating the rectangle around one of its sides. A cylindrical shell with filling is considered. They are in an axisymmetric stress state. The case is considered when the filler has the shape of a hollow cylinder or an elastic cone. The results of calculations for each case are presented.

Keywords: Cylindrical shell, stress, loaded surface, triangle, bond

References

1. Lehnitsky, S.G. Teoriya uprugosti anizotropnogo tela [Theory of elasticity of an anisotropic body] / S.G. Lehnitsky. – M. Nauka, 1977, 415 p. [in Russian]
2. Yerzhanov, Zh.S. Metod konechnykh elementov v zadachah mekhaniki gornykh porod [The finite element method in problems of rock mechanics] / J.S. Yerzhanov, T.D. Karimbayev – Almaty, Nauka, 1975, 209 p. [in Russian]
3. Matveev, N.M. Metody integrirovaniya obyknovennykh differentsial'nykh uravnenij [Methods of integration of ordinary differential equations] / N.M. Matveev– M., Higher School, 1967, 563 p. [in Russian]
4. Litvinov, A.N. Termouprugoe napryazheniya v kruglykh mnogoslojnykh uprugih elementov [Thermoelastic stresses in round multilayer elastic elements. New industrial technologies] / A.N.Litvinov -2000, No.5, pp.64-68 [in Russian]
5. Il'gamov, M.A. Prochnost', ustojchivost' i dinamika obolochek s uprugim zapolnitelem [Stability and dynamics of shells with elastic filler] / M.A.Il'gamov, V.A.Ivanov, B.V.Gulin– M. Nauka, 1977, 33 p. [in Russian]
6. Eltyshev, V.A. Napryazhenno – deformirovannoe sostoyanie obolocheknykh konstrukcij s zapolnitelem [Stress–strain state of shell structures with filler] / V.A.Eltyshev – M., Nauka, 1981, 120 p.

Ссылка на статью:

Жумабаев, М.Ж. Цилиндрическая оболочка с заполнителем [Текст] / М.Ж. Жумабаев, А.Б.Шырақбаев // Dulary University Хабаршысы. – 2024. - №2. – Б. 268-274 <https://doi.org/10.55956/VBNE7749>

Тіркеу куәлігі:№ KZ43VPY00028452 (23.09.2022 ж.)
Басуға қол қойылған күн 30.05.24. Форматы 70×180/16.
Шартты баспа табағы 24,86. Тираж 300 дана. Тапсырыс 427.

Редакция мекен-жайы:080012, Тараз қаласы, Төле би даңғылы, 60
Тел.: 8 7262 45-35-10.
<http://journals.dulaty.kz>
E-mail: khabarshy@dulaty.kz

Свидетельство о регистрации № KZ43VPY00028452 (23.09.2022 г.)
Подписано в печать 30.05.24.Формат 70×180/16.
Усл. печ. л.24,86. Тираж 300 экз. Заявка 427.

Адрес редакции:080012, г. Тараз, пр. Толе би, 60,
Тел.: 8 7262 45-35-10
<http://journals.dulaty.kz>
E-mail: khabarshy@dulaty.kz

Registration certificate № KZ43VPY00028452 (23.09.2022).
Signed in print 30.05.24. Form 70×180/16.
Cond.print.sh. 24.86. Edition 300 copies. Application 427.

Editorial address:080012, Taraz, Tole bi str., 60.
Tel.: 8 7262 45-35-10.
<http://journals.dulaty.kz>
E-mail: khabarshy@dulaty.kz